

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Κ. ΜΑΝΤΑ

Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία κατά το Μεσοπόλεμο

Τόρανα, 24 'Ιουλίου 1930. --

Υπουργείον 'Εσωτερικῶν
Μυστικόν Γραφεῖον
---000---

Αριθ. 819/1

Κομαρχίαν

Αργυρόκαστρον

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἡμέτερον ἔγγραφον ὑπ' ἀριθ. 198 ἔμπ. ἀπὸ 11/7/30, συνημμένως ἀποστέλλεται ὑμῖν κατάλογος ἰδιωτικῶν διδασκάλων τῶν ἑλληναφῶνων σχολείων τῆς περιφέρειας ὑμῶν καὶ ἀναμένομεν τὴν διεξ-
γωγὴν λεπτομερῶν ἀνακρίσεων, ἐὰν ὑπάρχῃ λόγος ὑπνοίας ἐπὶ τῶν πατριω-
τικῶν των αἰσθημάτων καὶ νὰ μᾶς γνωσθῇ τὸ ἀποτέλεσμα ἀφ' ἑτέρου ἀνα-
μένομεν νὰ ἐξετάσητε καὶ νὰ μᾶς ἀναφῆρητε τίνες ἐκ τοῦ προσωπικοῦ
τῆς ἐκπαίδευσως εἶνε τόσο ἐπιβλαβεῖς εἰς τριαύτας ἐνεργείας.

Ἀναπληρωτῆς Ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν
(ὕπ.) Ρεόδφ Φίτσο

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	01/11/2010
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	52471
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	3718 ΝΑΝ

Κωδ. εδρ. 9031

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

**Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας
στην Αλβανία κατά το Μεσοπόλεμο**

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Κ. ΜΑΝΤΑ

Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας
στην Αλβανία κατά το Μεσοπόλεμο

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

Αδελφών Κυριακίδη α.ε.

Σελιδοποίηση: *Μιχάλης Νόττας*

Αριθμός Εκτύπωσης: 1516

ISBN 978-960-467-222-6

© 2010 Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσων του Αίμου και Φιλόπτωχος
Αδελφότητας Ανδρών Θεσσαλονίκης

Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε.
Κων. Μελενίκου 5, Τ.Κ. 546 35, Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 208.540, Fax 2310 245.541
Web: <http://www.kyriakidis.gr>

Αθήνα, Κεντρικό Αρσάκειο Μέγαρο,
Στοά του Βιβλίου,
Πεσμαζόγλου 5, Τ.Κ. 105 64
τηλέφωνο και fax: 210 32.11.097

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτηρας απαγορευτικής των προσβολών της. Πάντως, κατά το Ν.2121/1993 και τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν.100 /1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, (ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο), τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια εκδότη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΕΚΔΟΤΩΝ 7

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ 11

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΩΣ ΤΟ 1926

1. Το νομικό καθεστώς λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων 17
2. Η αλβανική νομοθεσία 26
3. Οι πρώτες προσπάθειες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων – Η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου 32
4. Η εικόνα των σχολείων το 1925-26 39
5. Το σχολικό έτος 1926-27 68

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΦΘΙΝΟΥΣΑ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΝΑΜΙΞΗ

1. Η θέση της Αλβανίας στην ιταλική εξωτερική πολιτική 75
2. Το σχολείο των Αγίων Σαράντα και η πρώτη ιταλική μεσο- λάβηση 84
3. Η ελληνική εκπαίδευση στα χρόνια που ακολούθησαν 96
4. Η επιδείνωση της εκπαιδευτικής κατάστασης το έτος 1932-33 114
5. Η ιταλική δραστηριοποίηση στο χώρο της εκπαίδευσης 127

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟ 1933

1. Η κρίση του 1931 και οι εξελίξεις στις ιταλοαλβανικές σχέσεις 141
2. Η απόφαση για το κλείσιμο των σχολείων 153

3. Οι πρώτες αντιδράσεις: μια προσπάθεια για τη λύση του ζητήματος με πολιτικά μέσα	164
4. Η προσφυγή στην Κοινωνία των Εθνών και ο 'Σχολικός Αγώνας'	174

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

1. Η ελληνική προσφυγή και οι πρώτες ενέργειες της Κοινωνίας των Εθνών	203
2. Το ελληνικό ζήτημα στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών	220
3. Τα ελληνικά σχολεία στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης	232
4. Η γνωμοδότηση του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης	251
5. Η υποδοχή της γνωμοδότησης και η λύση του ζητήματος	256

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

267

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

273

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

313

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

317

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας αποτελούν ένα θέμα που έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό την ελληνική ιστοριογραφία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλες οι πτυχές του έχουν ερευνηθεί και αναλυθεί με επάρκεια. Όπως ήταν φυσικό, οι περίοδοι των δύο μεγάλων πολέμων έχουν προσελκύσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των ιστορικών, όταν οι εξελίξεις στην περιοχή ήταν όχι μόνο ταχύτατες και θεαματικές, αλλά ταυτόχρονα είχαν προκαλέσει την ανάμιξη των Μεγάλων Δυνάμεων, που πέτυχαν με την σειρά τους να τις επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό: στο ζήτημα του καθορισμού των ελληνοαλβανικών συνόρων, στις εδαφικές διεκδικήσεις, στην εξέλιξη του βορειοηπειρωτικού ζητήματος, στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Αυτοί είναι οι άξονες που σχεδόν μονοπώλησαν την ελληνική και ξένη ιστοριογραφία τις τελευταίες δεκαετίες.

Σε μικρότερη έκταση, και μάλλον με περιορισμένη θεματική, έχουν ασχοληθεί οι Έλληνες ιστορικοί με την περίοδο του Μεσοπολέμου, πιθανότατα επειδή θεαματικά γεγονότα είχαν εκλείψει τα χρόνια εκείνα ή επειδή άλλα ζητήματα παρουσίαζαν πρωτεύουσα σημασία. Αλλά και στην περίπτωση αυτή, από την εξέταση των παραγόντων εκείνων που επηρέασαν την διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας απουσιάζει τις περισσότερες φορές από την ελληνική ιστοριογραφία η παρουσία της Ιταλίας και η ισχυρή επιρροή της στην Αλβανία: επιρροή που διήρκεσε σε όλη την περίοδο από το 1925 μέχρι και το 1943, παρά τις πολλές διακυμάνσεις της. Πράγματι η Ιταλία περισσότερο από τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις της μεσοπολεμικής περιόδου, σκίασε με τις ενέργειές της την διαμόρφωση και ανάπτυξη των ελληνοαλβανικών σχέσεων σε όλο τους το φάσμα: την εξωτερική πολιτική, την οικονομία, την εκκλησία, την εκπαίδευση, τις μειονότητες, τον πολιτισμό, ακόμη και την έκφραση του εθνικιστικού και αλυτρωτικού λόγου και στις δύο πλευρές των συνόρων.

Καθώς αρκετά από τα επιμέρους αυτά θέματα έχουν αντιμετωπιστεί από άλλους μελετητές κατά το παρελθόν, η ανά χείρας έκδοση εστιάζεται στο ζήτημα της εκπαίδευσης της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και στον τρόπο με τον οποίο επηρεάστηκε από την ιτα-

λική δραστηριοποίηση στην χώρα. Στο πλαίσιο αυτό, τα περιεχόμενα αναπτύσσονται προς δύο κεντρικές κατευθύνσεις: Πρώτον, να σχηματιστεί μία κατά το δυνατόν πληρέστερη εικόνα του πραγματικού αριθμητικού μεγέθους των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, που απευθύνονταν στην ελληνική μειονότητα και συντηρούνταν σε μεγάλο βαθμό από αυτήν, του προσωπικού που υπηρετούσε σ' αυτά, των συνθηκών υπό τις οποίες λειτουργούσαν και των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν. Δεύτερον, να διερευνηθεί και να ερμηνευθεί το σύνολο των παραγόντων εκείνων, που επέτρεψαν την αναγωγή του εκπαιδευτικού σε μείζον πολιτικό ζήτημα, που επηρέασε και επηρεάστηκε από τη γενικότερη εξέλιξη των ελληνοαλβανικών σχέσεων, δίνοντας εκ των πραγμάτων την δυνατότητα στην ιταλική διπλωματία να το εκμεταλλευτεί για τους δικούς της απώτερους στόχους.

Το περιεχόμενο της μελέτης αποτέλεσε, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, το θέμα της διδακτορικής διατριβής της κυρίας Ελευθερίας Κ. Μαντά που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το 2005. Το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου με χαρά ανέλαβε να εντάξει την διατριβή στην σειρά των εκδόσεών του, ως ένα θέμα που άπτεται άμεσα των ενδιαφερόντων του και ικανοποιεί τους επιστημονικούς του στόχους. Ωστόσο, η έκδοση δεν θα ήταν δυνατό να υλοποιηθεί χωρίς την ευγενική υποστήριξη της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Ανδρών Θεσσαλονίκης. Τον πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου της καθηγητή κ. Θεόδωρο Ι. Δαρδαβέση και τα μέλη του θερμά ευχαριστώ και από την θέση αυτή.

*Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης
Πρόεδρος του ΙΜΧΑ*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Ελλάδα και η Αλβανία είναι δύο χώρες που γειτνιάζουν. Οι λαοί τους, αν και βρίσκονται εγγύτατα φυλετικά και ιστορικά μεταξύ τους, βίωσαν στο παρελθόν έντονες διενέξεις, που ανέστειλαν ή ακόμη ματαίωσαν καλοπροαίρετες προσπάθειες για ειρηνική συνύπαρξη.

Πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι η αμοιβαία κατανόηση και η καλλιέργεια δεσμών συνεργασίας της Ελλάδος με όλες τις χώρες της Χερσονήσου του Αίμου και ειδικότερα με την Αλβανία, αποτελούν παραμέτρους που συνεισφέρουν στην εδραίωση της ειρήνης και της ασφάλειας στην περιοχή. Προς την κατεύθυνση αυτή η κριτική προσέγγιση ιστορικών γεγονότων και η ανάδειξη πεδίων σύγκλισης των λαών της Βαλκανικής λειτουργούν καταλυτικά, αμβλύνοντας εντάσεις και αντιπαραθέσεις.

Η παρούσα μελέτη της κ. Ελευθερίας Κ. Μαντά, επικεντρωμένη σε πτυχές της εκπαίδευσης της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, αποτελεί μία επιτυχή προσπάθεια καταγραφής, αξιολόγησης και ανάδειξης γεγονότων και στοιχείων, που αφορούν στον ελληνισμό της περιοχής, ο οποίος μπορεί και πρέπει να αποτελέσει μία ιδανική «γέφυρα» φιλίας και συνεργασίας μεταξύ Ελλάδος και Αλβανίας.

Η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης», με το σκεπτικό ότι η ειρηνική συμβίωση των λαών της Βαλκανικής αποτελεί εφαλτήριο οικονομικής ανάπτυξης, ευημερίας και κατά συνέπεια περιορισμού του αριθμού των αναξιοπαθούντων, υποστήριξε την έκδοση της παρούσας μελέτης, στηρίζοντας, παράλληλα, το εξαιρετο επιστημονικό έργο που επιτελεί το «Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου».

*Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης
Αν. Καθηγητής Ιατρικής Σχολής Α.Π.Θ.
Πρόεδρος
Φιλοπτώχου Αδελφότητος
Ανδρών Θεσσαλονίκης*

**Το Διοικητικό Συμβούλιο
του Ιδρύματος Μελετών
Χερσονήσου του Αίμου**

Πρόεδρος
Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης

Αντιπρόεδρος
Ιωάννης Μουρέλος

Ανδρέας Καλλιγιάς
Μιχάλης Τιβέριος
Νικόλαος Φιλίππου
Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης
Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

**Το Διοικητικό Συμβούλιο
της Φιλοπτώχου Αδελφότητας
Ανδρών Θεσσαλονίκης**

Πρόεδρος
Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης

Αντιπρόεδρος
Κωνσταντίνος Ν. Μποζίνης

Ιωάννης Ν. Μάγρας
Θεοφάνης Γ. Ουγγρίνης
Κωνσταντίνος Γ. Ανδρεάδης
Σπυρίδων Κ. Κρήτας
Δημήτριος Τ. Παπακώστας
Δημοσθένης Στ. Τσολάκης
Παναγιώτης Γ. Ψωνόπουλος

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η άνθηση της ελληνικής παιδείας στην Ήπειρο στα χρόνια της ύστερης Τουρκοκρατίας έως και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα είναι βεβαίως μία πραγματικότητα αδιαμφισβήτητη και ταυτόχρονα ένα θέμα πολύ γνωστό και προσφιές στην ελληνική ιστοριογραφία. Πλήθος εκδόσεων περιγράφουν γλαφυρά το ζήλο των Ελλήνων για τα σχολεία τους, για την αριθμητική ανάπτυξη και τη συνεχή ποιοτική τους αναβάθμιση, για τη διάδοση της γλώσσας τους, το θερμό ενδιαφέρον και τη συμβολή των αποδήμων στη συντήρησή τους και παραθέτουν πολυάριθμες και ποικίλης προέλευσης στατιστικές που καταδεικνύουν τη γεωγραφική τους διασπορά σχεδόν σε κάθε κοινότητα της περιοχής, τη δημοφιλία τους ακόμη και μεταξύ των διαπρεπών αλβανικών οικογενειών, τη διάρκειά τους στο χρόνο¹.

Στόχος μας ασφαλώς δεν είναι να επαναλάβουμε αυτά τα στοιχεία για μια ακόμη φορά, αυτό θα ήταν μάλλον κοινοτοπία. Αντιθέτως, αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει στην παρούσα έκδοση είναι να επισημάνουμε ότι τα πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα που σημάδεψαν τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα υπήρξαν ταυτόχρονα ο καταλύτης που ανέτρεψε άρδην την ευτυχή πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης στην περιοχή: οι βαλκανικοί πόλεμοι, η δημιουργία του ανεξάρτητου αλβανικού κράτους και η χάραξη των συνόρων του, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, αποτέλεσαν κοσμογονικές αλλαγές για την εποχή, που μετέβαλαν τη μέχρι τότε υφιστάμενη κατάσταση και εισήγαγαν ένα καινούριο πλέγμα δεδομένων, ισορροπιών και πολιτικών

¹ Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε τα έργα των C. D. Sterghiopoulos-C. Soulis, *La question de l'Épire du Nord*, Paris 1946· Μ. Σπυρομίλιος, «Πίναξ στατιστικός των ιερών σταυροπηγιακών και ενοριακών μονών της περιφέρειας του Β. Προξενείου Αργυροκάστρου», *Ο Νέος Κουβαράς* Γ' (1965), 245-258· Σπ. Στούπης, *Ηπειρώτες και Αλβανοί. Η προσφορά της Ηπείρου προς το έθνος*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1976· Απ. Παπαθεοδώρου, «Η παιδεία στη Βόρειο Ήπειρο μετά το '21 (19ος και 20ός αι.)», στον τόμο *Βόρειος Ήπειρος-Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου* (Κόνιτσα, 22-24 Αυγούστου 1987), 349-407· Κ. Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ήπειρος*, Θεσσαλονίκη 1992 και Α. Κ. Παπαδόπουλος, *Ο Αλβανικός Εθνικισμός και ο Οικουμενικός Ελληνισμός. «Άπειρος» χώρα*, Αθήνα 1994, δ' έκδ.

που θα επαναπροσδιορίσουν πάνω σε νέες βάσεις τις τύχες χιλιάδων ανθρώπων. Ασφαλώς η ίδρυση του αλβανικού κράτους και η παραχώρηση σ' αυτό ενός σημαντικού τμήματος της Ηπείρου, όπου κατοικούσε συμπαγής ελληνικός πληθυσμός, είναι το κομβικό σημείο που σηματοδοτεί την απαρχή της σταδιακής –και ίσως αναπόφευκτης– αριθμητικής συρρίκνωσης των ελληνικών σχολείων. Παρά την έγκαιρη εκ μέρους της ελληνικής πλευράς διάγνωση του κινδύνου και την υπογραφή διμερών συμφωνιών που σε μεγάλο βαθμό εξασφάλιζαν τα εκπαιδευτικά δικαιώματα των Ελλήνων της Αλβανίας, θα έπρεπε να θεωρηθεί από τότε ακόμη αναμενόμενη η προσπάθεια, η επιθυμία ενός νεότευκτου κράτους, όπως ήταν το αλβανικό, να στήσει από την αρχή ένα εκπαιδευτικό σύστημα που να ανταποκρίνεται στα έθνη του ιδεώδη, να καλλιεργεί στη νέα γενιά την ιδέα της εθνικής ενότητας και συνέχειας και ταυτόχρονα να προωθεί, έμμεσα αλλά συστηματικά, την αφομοίωση των μειονοτήτων που είχαν παραμείνει εντός των συνόρων του. Το πρωτόκολλο της Κέρκυρας ή η συμφωνία της Καπεστίτσας², κείμενα που υπογράφηκαν κάτω από συνθήκες ανώμαλες και με την οσμή του πολέμου ακόμη έντονη, δεν θα είχαν τη δύναμη να ανακόψουν την ορμή του όψιμου αλβανικού εθνικισμού και πράγματι δεν το έκαναν, κατέρρευσαν με την πρώτη ευκαιρία και ποτέ κατ' ουσίαν δεν αφομοιώστηκαν.

Τις ενδείξεις ότι τα δεδομένα πλέον άλλαζαν σε βάρος της ελληνικής παιδείας ήρθαν να επιβεβαιώσουν τα γεγονότα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της ιταλικής κατοχής επί των εδαφών της Ηπείρου³. Η εκπαίδευση υπήρξε ένας από τους τομείς για τους οποίους από πολύ νωρίς ενδιαφέρθηκαν οι Ιταλοί, παρέχοντας έτσι μια πρόγευση αυτού που επρόκειτο να ακολουθήσει στις επόμενες δεκαετίες. Η

² Σχετικά με την εκπαίδευση, το πρωτόκολλο της Κέρκυρας (17-5-1914) πρόεβλεπε ότι αυτή θα ήταν ελεύθερη και θα γινόταν στα ελληνικά. Στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού η αλβανική θα διδασκόταν παράλληλα με την ελληνική. Πιο λακωνική η συμφωνία της Καπεστίτσας (15-5-1920), ανέφερε απλώς ότι το ελληνικό σχολείο θα λειτουργούσε ελεύθερα. Για τα κείμενα στην ελληνική βλ. Γ. Χ. Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα εις την Αλβανίαν και το σχολικόν αυτής ζήτημα. Ιστορικόν αρχείον 1921-1979*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1981, σ. 12-20.

³ Βλ. αναλυτικά Αγγ. Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα 2004.

ίδια η Ανώτατη Διοίκηση των ιταλικών αρχών κατοχής ανέλαβε, από το 1916, την ευθύνη για το σχολικό δίκτυο των περιοχών Αυλώνας και Αργυροκάστρου⁴. Η πρόθεση ήταν προφανής και οι ενέργειες εσκεμμένες: ο αλβανικός νότος έπρεπε να αποκοπεί από την ελληνική επιρροή που ασκούσαν μέσω της παρουσίας της ελληνικής μειονότητας και κάθε σχέδιο περί μελλοντικής αναδιάρθρωσης των συνόρων προς όφελος της Ελλάδας να ακυρωθεί εκ των προτέρων. Το αποτέλεσμα είναι βέβαια γνωστό: τα ελληνικά σχολεία της περιοχής, που οι προηγούμενες στατιστικές τα ανέβαζαν έως και σε 350⁵, έκλεισαν, οι δάσκαλοι διώχθηκαν ή φυλακίστηκαν, η χρήση της ελληνικής γλώσσας απαγορεύτηκε και η εκπαίδευση ουσιαστικά παρέλυσε⁶.

Στη θέση τους ιδρύθηκαν τα πρώτα αλβανικά σχολεία της περιφέρειας Αργυροκάστρου με δασκάλους Αλβανούς προερχόμενους από διάφορα επαγγέλματα, κατά κανόνα χειρωνακτές, ακατάλληλους για το έργο που τους ανατέθηκε· ή και με δασκάλους Ιταλούς εφέδρους που δίδασκαν βεβαίως στην ιταλική⁷. Τη φοίτηση στα σχολεία αυτά σταδιακά επέβαλε η ιταλική διοίκηση και στους ελληνόπαιδες, προς μεγάλη βέβαια δυσαρέσκεια του πληθυσμού. Έτσι, όταν μετά από δέκα περίπου χρόνια η Ιταλία θα κάνει δυναμικά την εμφάνισή της στην Αλβανία για μία ακόμη φορά, από το 1925 και εξής, και θα δραστη-

⁴ Π. Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane në Shqipëri dhe qëndresa kundër saj* (Η ιταλική εκπαιδευτική διείσδυση στην Αλβανία και η αντίσταση εναντίον της), Tiranë 1980, σ. 14 κ.εξ.

⁵ Βλ. ενδεικτικά Β. Μπαράς, *Το Δέλβινον της Βορείου Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές Αργυροκάστρου, Χειμάρρας, Πωγωνίου, Φιλιατών, Παραμυθίας κ.λπ.*, Αθήνα 1966, σ. 341-347· Φ. Γ. Οικονόμου, *Τα σχολεία της ενιαίας Ηπείρου στους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1453-1913)*, Αθήνα 1987· Sterghiopoulos-Soulis, *La question de l'Épire*, σ. 34-37, 58-61 και Στούπης, *Ηπειρώτες και Αλβανοί*, σ. 240-248.

⁶ Βλ. ενδεικτικά L. Maccas, *La Question Gréco-Albanaise*, Nancy-Paris 1921, σ. 157-165· Β. Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*, Αθήνα 2004, β' έκδ., τ. 1, αρ. 268, σ. 410-421 και αρ. 276, σ. 433-435· Αγγ. Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 331.

⁷ Περισσότερα για την οργάνωση και τη λειτουργία αυτών των 'ιταλοαλβανικών' σχολείων βλ. Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 14 κ.εξ. και Β. Sinani, «Politika arësimore e Italisë imperialiste ndaj Shqipërisë dhe ndeshja me patriotizmin shqiptar (1888-1920)» [Η εκπαιδευτική πολιτική της ιμπεριαλιστικής Ιταλίας στην Αλβανία και η σύγκρουση με τον αλβανικό πατριωτισμό (1888-1920)], *Studime Historike* 4 (1970), 79-109.

ριοποιηθεί προκειμένου να κερδίσει και πάλι αυξημένο ρόλο στην εκπαίδευση και στη διάπλαση της νέας γενιάς με βάση τα καινούρια φασιστικά πρότυπα, οι Έλληνες θα την αντιμετωπίσουν με δικαιολογημένη επιφυλακτικότητα και καχυποψία: άλλωστε, οι μνήμες από την εποχή του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ήταν ακόμη νωπές. Το χειρότερο στην περίπτωση αυτή είναι πως η καχυποψία τους έμελλε να δικαιωθεί με την πάροδο των χρόνων: στα χρόνια της ιταλικής πρωτοκαθεδρίας στην Αλβανία η ελληνική εκπαίδευση θα γνωρίσει μία από τις μεγαλύτερες περιπέτειες στην ιστορία της. Αυτήν ακριβώς την αρνητική επιρροή της ιταλικής πολιτικής για την ελληνική εκπαίδευση ειδικά, αλλά και για τη μειονότητα γενικότερα, θα παρακολουθήσουμε να ξετυλίγεται στις επόμενες σελίδες, άλλοτε περισσότερο έκδηλη και άλλοτε έμμεση και συγκαλυμμένη, αλλά πάντοτε παρούσα και κυρίαρχη για την πορεία των ελληνοαλβανικών σχέσεων την περίοδο του Μεσοπολέμου. Είναι δεδομένο πλέον ότι η ιταλική παρουσία άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα της στην πορεία της ελληνικής μειονότητας.

Ως χρονική αφετηρία της μελέτης επιλέχθηκε το έτος 1925, όταν πια η Αλβανία, μετά από μακρύ διάστημα εσωτερικών αναταραχών, γνωρίζει για πρώτη φορά έναν κάποιο βαθμό πολιτικής σταθερότητας με την εγκαθίδρυση της εξουσίας του Αχμέτ Ζόγκου, μια εξουσία που θα διαρκέσει δεκατέσσερα χρόνια ως την κατάληψη της χώρας από τους Ιταλούς, τον Απρίλιο του 1939. Από τη χρονιά εκείνη, επομένως, μπορεί να γίνει λόγος για τη χάραξη και την εφαρμογή μιας σταθερής πολιτικής του αλβανικού κράτους απέναντι στην εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας που κατοικούσε στα νότια της χώρας. Την πολιτική αυτή θα παρακολουθήσουμε να 'ξεδιπλώνεται' μεθοδικά μέχρι το 1935, οπότε οι εξελίξεις στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών και του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης αποτέλεσαν το κομβικό σημείο που σφράγισε την πορεία των πραγμάτων για την επόμενη πενταετία. Δυστυχώς η εφαρμογή των αποφάσεων των διεθνών οργανισμών ανατράπηκε, αυτή τη φορά οριστικά, από τα γεγονότα του 1939. Ποτέ ξανά, κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν, η ελληνική εκπαίδευση στην Αλβανία δεν θα γνωρίσει την άνθηση και την έκταση των προηγούμενων χρόνων, αντιθέτως θα συνεχίσει να είναι αντιμετώπη με ποικίλα, οξύτατα προβλήματα και, πολύ περισσότερο, με την αναπό-

δραστη αριθμητική συρρίκνωση του βορειοηπειρωτικού ελληνισμού.

Η μελέτη αυτή στηρίζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος της στη διδακτορική διατριβή που υπέβαλε η γράφουσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το 2005, και αξιοποιεί στοιχεία που προέρχονται κυρίως από ανέκδοτες αρχειακές πηγές της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών, αλλά και υπάρχουσες προηγούμενες μελέτες ελληνικές και ξενόγλωσσες.

Η συλλογή και επεξεργασία του μεγάλου σε όγκο αρχειακού υλικού και η συγγραφή του ανά χείρας κειμένου διήρκεσαν ομολογουμένως αρκετά χρόνια και πολλές υπήρξαν οι ενδιάμεσες καθυστερήσεις που οφείλονταν σε διάφορους λόγους. Πολλά όμως είναι και τα πρόσωπα εκείνα που από την αρχή και σε όλη τη διάρκεια της προσπάθειας με βοήθησαν και με στήριξαν με κάθε τρόπο, δίνοντας τη δυνατότητα στη μελέτη αυτή αισίως να ολοκληρωθεί. Σε όλους αυτούς θα ήθελα σήμερα να εκφράσω την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μου. Στον ομότιμο καθηγητή του ΑΠΘ κύριο Βασίλειο Κόντη, ο οποίος υπήρξε και ο επιβλέπων καθηγητής της αντίστοιχης διδακτορικής διατριβής, μοναδικός γνώστης των αλβανικών θεμάτων, επειδή όχι μόνο μου έδειξε από την αρχή το δρόμο της έρευνας, αλλά και στάθηκε όλα αυτά τα χρόνια πολύτιμος αρωγός της προσπάθειας. Επίσης, στον καθηγητή του ΑΠΘ κύριο Ιωάννη Μουρέλο, ο οποίος, εκτός από την ηθική στήριξη, ως διευθυντής του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου διευκόλυνε απεριόριστα την ολοκλήρωση της έρευνας και τη συγγραφή της μελέτης και εισηγήθηκε τη συμπερίληψή της μεταξύ των εκδόσεων του ΙΜΧΑ. Αλλά και στους ομότιμους καθηγητές του ΑΠΘ, τον κύριο Ιωάννη Χασιώτη, που πρώτος μου έδωσε την ώθηση να στραφώ προς τις μεταπτυχιακές σπουδές, και τον κύριο Χαράλαμπο Παπαστάθη, νυν πρόεδρο του ΙΜΧΑ, οφείλω θερμές ευχαριστίες.

Η παρούσα έκδοση δεν θα ήταν δυνατό να υλοποιηθεί χωρίς την ευγενική υποστήριξη της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Ανδρών Θεσσαλονίκης, τον πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου κύριο Θεόδωρο Ι. Δαρδαβέση και τα μέλη του επίσης θερμά ευχαριστώ.

Θα ήθελα κλείνοντας να ευχαριστήσω ξεχωριστά την οικογένειά μου, το σύζυγο και τις δύο κόρες μου, που θα είναι για πάντα ο φάρος

που θα φωτίζει το δρόμο, ο σκοπός που θα δίνει νόημα στη δουλειά μου.

E.M.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΩΣ ΤΟ 1926

1. Το νομικό καθεστώς λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων

Η κατοχύρωση του νομικού καθεστώτος προστασίας των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας και της λειτουργίας των ελληνικών σχολείων στην Αλβανία συνδέεται με την ένταξη της χώρας στην Κοινωνία των Εθνών, που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της 28ης Συνόδου της Γενικής Συνέλευσης, στις 17 Δεκεμβρίου 1920¹. Η αποδοχή του νεότευκτου αλβανικού κράτους στους κόλπους του διεθνούς οργανισμού συνεπαγόταν την υιοθέτηση εκ μέρους του ενός συγκεκριμένου πλαισίου νομικών δεσμεύσεων που αφορούσαν στα μειονοτικά δικαιώματα και περιλαμβάνονταν κατά κανόνα στις συνθήκες περί μειονοτήτων που το κάθε κράτος υπέγραφε με την είσοδό του στο διεθνή οργανισμό. Σε γενικές γραμμές, η διατύπωση των υποχρεώσεων που ανέλαβε η Πολωνία το 1919 αποτέλεσε το πρότυπο για τα κράτη που ακολούθησαν. Έτσι και στην περίπτωση της Αλβανίας, η Γενική Συνέλευση της ΚτΕ ζήτησε μεταξύ άλλων τόσο από αυτήν όσο και από τις άλλες τρεις χώρες, των οποίων το αίτημα για ένταξη εξετάζονταν παράλληλα με το αλβανικό, να λάβουν τα αναγκαία μέτρα για την εφαρμογή των βασικών αρχών των συνθηκών περί μειονοτήτων. Μεταξύ των αρχών αυτών περιλαμβανόταν η υποχρέωση να εξασφαλιστεί συνταγματική ισχύς στη συνθήκη περί προστασίας των μειονοτήτων, να αποδοθεί η ιθαγένεια σε όλα τα άτομα που είχαν γεννηθεί στη χώρα, να κατοχυρωθούν η ισότητα αστικών και πολιτικών

¹ Η Αλβανία έγινε δεκτή στην Κοινωνία των Εθνών ταυτόχρονα με τη Βουλγαρία, την Αυστρία και το Λίχτενσταϊν. Το αίτημά της, που είχε υποβληθεί στις 19 Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου, βρήκε έναν θερμό υποστηρικτή στο πρόσωπο του sir Robert Cecil και, αφού κάμφθηκαν οι αρχικές αντιρρήσεις του Γάλλου και του Βρετανού αντιπροσώπου, έγινε αποδεκτό με ομόφωνη απόφαση της Συνέλευσης. G. M. Self, *Foreign Relations of Albania*, PhD, University of Chicago 1943, σ. 83-86.

δικαιωμάτων, η προστασία της ζωής, της ελευθερίας και της θρησκευτικής λατρείας όλων των υπηκόων χωρίς εξαιρέσεις, η ελεύθερη χρήση της γλώσσας των μειονοτήτων, η ελεύθερη ίδρυση θρησκευτικών ιδρυμάτων και σχολείων στη γλώσσα της μειονότητας και η αναλογική ροή εθνικών πόρων στις μειονοτικές περιοχές².

Στην προσπάθειά της να ικανοποιήσει το αίτημα της ΚτΕ και να ανταποκριθεί στις νέες υποχρεώσεις που επρόκειτο να αναλάβει η αλβανική κυβέρνηση, με επιστολές της προς το Γενικό Γραμματέα στις 9 και 13 Φεβρουαρίου 1921, δήλωσε πως ήταν έτοιμη να πραγματοποιήσει τα αναγκαία βήματα για την εφαρμογή των συνθηκών περί μειονοτήτων και να συμφωνήσει με τυχόν υποδείξεις που θα της γίνονταν σχετικά με το θέμα εκ μέρους του Συμβουλίου. Άλλωστε, όπως ισχυριζόταν η κυβέρνηση, είχε ήδη παραχωρήσει πλήρη ελευθερία στους «15.000 ελληνικής καταγωγής κατοίκους των νότιων επαρχιών» να ιδρύουν σχολεία και να πληρώνουν το εκπαιδευτικό προσωπικό³. Δύο είναι τα σημεία που αξίζει να παρατηρήσουμε εδώ: Πρώτον, ότι για πρώτη φορά γίνεται λόγος από αλβανικής πλευράς για τον αριθμό των Ελλήνων κατοίκων της χώρας, έναν αριθμό εξαιρετικά συρρικνωμένο, που θα δούμε όμως να επαναλαμβάνεται και αργότερα. Δεύτερον, στην επιστολή της 9ης Φεβρουαρίου, που υπογράφεται από τον πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου Ιλίας Βριόνι, η αλβανική πλευρά δεν παραλείπει να θέσει παράλληλα και ένα δεύτερο, εξόχως ενδιαφέρον θέμα: τη στιγμή, αναφέρεται, που στο αλβανικό κράτος περιλαμβάνονται μόλις μερικές χιλιάδες Ελλήνων και μερικές εκατοντάδες Βουλγάρων και Σέρβων στο βορρά, ένα περίπου εκατομμύριο Αλβανοί έχουν μείνει έξω από τα σύνορά του, στην Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία. Η αλβανική κυβέρνηση, επομένως, διατηρεί το νόμιμο δικαίωμα να ζητήσει την παρέμβαση της ΚτΕ για την προστασία των χιλιάδων αυτών ομοεθνών της. Το περιεχόμενο της επιστολής αυτής εί-

² League of Nations, A.176.1921.I. (C.361), Report to the Council by the British Representative, Geneva 2-10-1921. Βλ. επίσης Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα 1995, σ. 29-32, 267-268 και Κ. Τσιτσελίκης, «Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία», στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα 2003, σ. 165-223.

³ League of Nations, 21/68/48, Protection of Minorities in Albania, Geneva 16-2-1921.

ναι δηλωτικό της στάσης που θα τηρήσει η αλβανική κυβέρνηση τις επόμενες δεκαετίες απέναντι στην ελληνική μειονότητα και της μόνιμης προσπάθειάς της να συνδέσει το ζήτημα του σεβασμού των δικαιωμάτων της με τη βελτίωση των συνθηκών υπό τις οποίες διαβιούσε η αλβανική μουσουλμανική κοινότητα των Τσάμηδων στην Ήπειρο.

Το όλο θέμα της εισδοχής της Αλβανίας στο διεθνή οργανισμό αναμφίβολα ενδιέφερε την ελληνική πλευρά, η οποία μέσω μνημονίων που κατέθεσε στην ΚτΕ, στις 8 Φεβρουαρίου και 17 Μαΐου 1921, εξέφρασε τις δικές της παρατηρήσεις, καθώς και την άποψη ότι η Αλβανία αποτελούσε ιδιαίτερη περίπτωση και γι' αυτό υπήρχαν συγκεκριμένα ζητήματα που έπρεπε να ληφθούν υπόψη. Την ανάγκη αυτή στήριξε ο Βασίλειος Δενδραμής, διευθυντής της μόνιμης ελληνικής γραμματείας στην ΚτΕ, πρώτον στο μουσουλμανικό χαρακτηρισμό της αλβανικής κυβέρνησης, δεύτερον στην απειρία της σε ό,τι αφορούσε ζητήματα διακυβέρνησης και, τέλος, στο μίσος με το οποίο οι 'Τουρκαλβανοί' είχαν ασκήσει διώξεις στο παρελθόν σε βάρος του χριστιανικού στοιχείου. Ξεκινώντας από τα δεδωμένα αυτά, ο Έλληνας αντιπρόσωπος πρότεινε μια σειρά από ειδικές ρυθμίσεις, τις οποίες θα έπρεπε να αποδεχθεί η αλβανική κυβέρνηση επιπρόσθετα των γενικότερων ρυθμίσεων που περιλάμβαναν οι συνθήκες περί μειονοτήτων. Μεταξύ αυτών προτάθηκαν η λήψη μέτρων για την ανοικοδόμηση και τη συντήρηση των ακινήτων που θα χρησιμοποιούνταν για τη χριστιανική λατρεία, για την εκπαίδευση και τη φιλανθρωπία· η ίση μεταχείριση, στο νόμο και στην πράξη, των Αλβανών υπηκόων που ανήκαν στις εθνικές, γλωσσικές και θρησκευτικές μειονότητες με τους υπόλοιπους Αλβανούς, καθώς και η αναγνώριση δικαιωμάτων ίδρυσης, διαχείρισης και ελέγχου με δικές τους δαπάνες φιλανθρωπικών, θρησκευτικών και σχολικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων, ελεύθερης χρήσης της γλώσσας τους και άσκησης της λατρείας τους χωρίς την παρέμβαση των αρχών, εκτός αν το επέβαλλαν κανόνες δημόσιας τάξης⁴. Άξιο προσοχής, ωστόσο, είναι το τελευταίο σημείο της ελλη-

⁴ League of Nations, C.47.M.23.1921.I, Geneva 21-5-1921. Βλ. και Στ. Γεωργούλης, «Το καθεστώς των ελληνικών σχολείων από την ίδρυση του αλβανικού κράτους μέχρι σήμερα», στο Θ. Βερέμης-Θ. Κουλουμπής-Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα 1995, σ. 183-243. Η διατύπωση της ελληνικής αυτής πρότασης ελάχιστα διαφέρει –στο γράμμα και όχι στο πνεύμα– από το άρθρο

νικής επιστολής της 17ης Μαΐου, όπου ο Δενδραμής πρότεινε το δικαίωμα προσφυγής προς το Συμβούλιο της ΚτΕ σε περίπτωση παραβίασης εκ μέρους της Αλβανίας των υποχρεώσεών της έναντι των μειονοτήτων να μην περιορίζεται μόνο στα μέλη του Συμβουλίου, αλλά να παραχωρηθεί και σε όλα τα κράτη-μέλη της ΚτΕ, εννοώντας φυσικά την Ελλάδα⁵.

Στο αίτημα αυτό, αλλά και στα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Έλληνας αντιπρόσωπος αντέδρασε, όπως ήταν αναμενόμενο, η αλβανική κυβέρνηση. Σε επιστολή της, που απέστειλε στις 21 Ιουνίου στο Γενικό Γραμματέα της ΚτΕ, κατηγορούσε τον Δενδραμή ότι σκοπια χρησιμοποιούσε ταυτόχρονα τις έννοιες 'Ελληνισμός' και 'Ορθοδοξία', δύο έννοιες διακριτές μεταξύ τους. Στην Αλβανία, συνέχιζε, δεν ζούσαν παρά μόνο «16.000 ελληνόφωνοι», οι οποίοι διατηρούσαν το δικαίωμα να ανεγείρουν και να συντηρούν λατρευτικά κτίσματα και διέθεταν σχολεία όπου η διδασκαλία γινόταν στην ελληνική γλώσσα και τα οποία ενισχύονταν οικονομικά από την κυβέρνηση. Σε ό,τι αφορούσε δε το τελευταίο σημείο της ελληνικής επιστολής, ο υπογράφων Αλβανός πρωθυπουργός και υπουργός των Εξωτερικών Ιλίας Βριόνι εξέφραζε την κατηγορηματική αντίθεσή του στην προοπτική να τεθεί η Αλβανία υπό ιδιαίτερο καθεστώς και δήλωνε ότι ποτέ δεν θα αποδεχόταν οποιαδήποτε άμεση ή έμμεση παρέμβαση της Ελλάδας σε εσωτερικά ζητήματα. Η παραχώρηση στην Ελλάδα του δικαιώματος να εγείρει προς το Συμβούλιο της ΚτΕ ζητήματα που αφορούσαν στην προστασία των μειονοτήτων στην Αλβανία αφενός ήταν αντίθετη προς το πνεύμα του ίδιου του διεθνούς οργανισμού, αφετέρου θα έθετε σε κίνδυνο τις φιλικές σχέσεις που όφειλαν να αναπτύσσονται μεταξύ γειτονικών κρατών και γενικότερα την ειρήνη στα Βαλκάνια⁶.

Με τα δεδομένα αυτά και αφού η ΚτΕ μέσω των αρμόδιων οργάνων της συγκέντρωσε τις απαραίτητες πληροφορίες και τις παρατηρήσεις των ενδιαφερόμενων πλευρών, ανέθεσε στο Βρετανό αντιπρό-

⁵ που περιλήφθηκε τελικά στην αλβανική επίσημη δήλωση της 2ας Οκτωβρίου.

⁵ League of Nations, C.47.M.23.1921.I, αυτ.

⁶ League of Nations, C.224.M.163.1921.I, Geneva 28-6-1921. Βλ. και Β. Ρ. Παπαδάκης, *Documents officiels concernant l'Épire du Nord 1912-1935*, Supplement du bulletin de la Ligue des Epirotes du Nord, Athènes 1935, αρ. 40, σ. 133-137.

σωπο Φίσερ να συντάξει την ειδική εισήγηση για το ζήτημα της προστασίας των μειονοτήτων στην Αλβανία. Το τελικό κείμενο, σύμφωνα με τις διευκρινίσεις του συντάκτη του, λάμβανε υπόψη και αποδεχόταν τόσο τις διαβεβαιώσεις της αλβανικής πλευράς όσο και τις ελληνικές προτάσεις που είχαν τεθεί προηγουμένως υπόψη του, με εξαίρεση το αίτημα να παραχωρηθεί στην Ελλάδα το δικαίωμα να προσφεύγει στο Συμβούλιο για θέματα που θα αφορούσαν στις μειονότητες στην Αλβανία, καθώς κάτι τέτοιο θα αφίστατο των γενικών αρχών που είχαν υιοθετηθεί από όλες τις μειονοτικές συνθήκες⁷. Το κείμενο του Βρετανού αντιπροσώπου, στο οποίο περιλαμβανόταν επίσης σχέδιο δήλωσης με επτά άρθρα που θα μπορούσε να αποτελέσει τη νομική βάση για την προστασία των μειονοτήτων στην Αλβανία, κατατέθηκε στο Συμβούλιο της ΚτΕ και συζητήθηκε στην 14η Σύνοδό του, στις 2 Οκτωβρίου 1921.

Μετά από τη σχετική συζήτηση που διεξάχθηκε, κατά την οποία η αλβανική κυβέρνηση επανέλαβε τις διαβεβαιώσεις της περί προστασίας των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική ευχαρίστησε για το γεγονός ότι είχαν ληφθεί υπόψη οι παρατηρήσεις και οι προτάσεις της⁸, ο Αλβανός εκπρόσωπος Φαν Νόλι υπέγραψε το κείμενο-εισήγηση του Βρετανού αντιπροσώπου, το οποίο έκτοτε αποτέλεσε τη γνωστή επίσημη δήλωση της αλβανικής κυβέρνησης για την αναγνώριση και προστασία των εθνικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μειονοτήτων στο έδαφός της⁹.

Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 5 της αλβανικής δήλωσης,

«Οι Αλβανοί υπήκοοι που ανήκουν σε εθνικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες, ...θα έχουν ίσο δικαίωμα να διατηρούν, να δι-

⁷ Το σημείο αυτό ενέχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της ελληνικής στάσης έναντι των εξελίξεων γύρω από το σχολικό ζήτημα και κυρίως ερμηνεύει το γιατί η ελληνική κυβέρνηση δεν προσέφυγε στην ΚτΕ προκειμένου να ανατρέψει την αλβανική απόφαση του 1933 για το κλείσιμο των σχολείων. Αναλυτικά για το ζήτημα της προσφυγής βλ. παρακάτω, σ. 203 κ.εξ.

⁸ League of Nations, Extract from the Minutes of the 14th Session of the Council of the League of Nations, 11th Meeting (private), Geneva 2-10-1921. Βλ. επίσης Stickeney, *Southern Albania*, σ. 144-145.

⁹ Βλ. το πλήρες κείμενο στο B. Kondis–El. Manda (eds), *The Greek Minority in Albania. A Documentary Record (1921-1993)*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1994, αρ. 1, σ. 27-29.

ευθύνουν και να συντηρούν με δικά τους έξοδα ή να δημιουργούν στο μέλλον συλλόγους φιλανθρωπικούς, θρησκευτικούς ή κοινωνικούς, καθώς και σχολεία και άλλα ιδρύματα εκπαίδευσης, με το δικαίωμα να χρησιμοποιούν σε αυτά ελεύθερα τη γλώσσα τους και να ασκούν ελεύθερα τη θρησκεία τους.

Η αλβανική κυβέρνηση, σε διάστημα έξι μηνών από την παρούσα δήλωση, θα παρουσιάσει στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών λεπτομερείς πληροφορίες αναφορικά με το νομικό καθεστώς των θρησκευτικών κοινοτήτων, των εκκλησιών, των συμβουλίων, των σχολείων, των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και ενώσεων των εθνικών, θρησκευτικών και γλωσσικών μειονοτήτων. Η αλβανική κυβέρνηση θα λάβει υπόψη της όλες τις υποδείξεις που θα γίνουν από την Κοινωνία των Εθνών σχετικά με αυτό το θέμα».

Επιπλέον, το άρθρο 6 προέβλεπε ότι

«Σε ό,τι αφορά τη δημόσια εκπαίδευση, η αλβανική κυβέρνηση θα παραχωρήσει, στις πόλεις και τις περιοχές όπου κατοικεί ένα αξιοσημείωτο ποσοστό Αλβανών υπηκόων με γλώσσα διαφορετική από την επίσημη, τις κατάλληλες διευκολύνσεις ώστε να εξασφαλιστεί ότι η διδασκαλία στα δημοτικά σχολεία θα πραγματοποιείται στη μητρική τους γλώσσα, για τα παιδιά αυτών των Αλβανών υπηκόων. Αυτή η ρύθμιση δεν εμποδίζει την αλβανική κυβέρνηση να καταστήσει υποχρεωτική τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας στα εν λόγω σχολεία».

Το Συμβούλιο της ΚτΕ αποδέχθηκε την παραπάνω δήλωση ως βάση για την προστασία των εθνικών, θρησκευτικών και γλωσσικών μειονοτήτων στην Αλβανία και έθεσε την πιστή εφαρμογή των διατάξεων που περιλαμβάνονταν σ' αυτήν υπό την εγγύηση του διεθνούς οργανισμού¹⁰. Η δήλωση αυτή, που υπογράφηκε από τον Φαν Νόλι, επικυρώθηκε από το αλβανικό Κοινοβούλιο στις 17 Φεβρουαρίου 1922.

Αξίζει, ωστόσο, στο σημείο αυτό να προσθέσουμε ότι η συζήτηση που διεξάχθηκε την ημέρα εκείνη, κατά τη 14η Σύνοδο του Συμβουλίου της ΚτΕ, όπως προκύπτει από τα πρακτικά, είχε και μία δεύτερη, εξίσου σημαντική πλευρά. Πριν από την υπογραφή του κειμένου της δήλωσης, ο Φαν Νόλι επανέφερε το ζήτημα των εκτός Αλβανίας αλβανικών πληθυσμών που είχε τεθεί, όπως αναφέρθηκε, ήδη α-

¹⁰ Kondis-Manda, *ό.π.*, αρ. 2, σ. 29-30.

πό το Φεβρουάριο του ίδιου έτους και ζήτησε από το Συμβούλιο να στρέψει την προσοχή του και στις αλβανικές μειονότητες που κατοικούσαν στην Ελλάδα και τη Σερβία, ώστε οι δύο αυτές χώρες να λάβουν μέτρα για την παραχώρηση και σε εκείνες δικαιωμάτων ανάλογων με αυτά που αποδεχόταν πλέον η Αλβανία. Η απάντηση του Έλληνα αντιπροσώπου Βασίλειου Δενδραμή ήταν άμεση: διευκρίνισε πως η Ελλάδα είχε ήδη υπογράψει τη Συνθήκη περί Μειονοτήτων στις Σέβρες και πως δεν ήταν υπεύθυνη για το γεγονός ότι η συνθήκη εκείνη δεν είχε ακόμη επικυρωθεί. Στη σχετική συζήτηση κατατέθηκε, μέσω του Γενικού Γραμματέα, και η άποψη του Ιταλού αντιπροσώπου Ιμπεριάλι και εδώ καταγράφουμε την πρώτη επίσημη ανάμιξη της Ιταλίας σε θέματα μειονοτήτων μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας, με μια διάθεση στήριξης της δεύτερης. Ο μαρκήσιος Ιμπεριάλι υποστήριζε πως, εφόσον η Ελλάδα τη στιγμή εκείνη δεν δεσμευόταν από τη Συνθήκη περί Μειονοτήτων, θα έπρεπε να προβεί σε μια δήλωση προς το Συμβούλιο της ΚτΕ με την οποία θα δεσμευόταν να εφαρμόσει για τις αλβανικές μειονότητες που κατοικούσαν στο έδαφός της αρχές ανάλογες με εκείνες που ο Αλβανός αντιπρόσωπος είχε αποδεχθεί για την Αλβανία. Την άποψη του Ιμπεριάλι στήριζε και ο εισηγητής του κειμένου της αλβανικής δήλωσης Βρετανός αντιπρόσωπος Φίσερ, προτείνοντας να διερευνηθεί πιθανή πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να θέσει σε άμεση εφαρμογή τους όρους της Συνθήκης των Σεβρών που αφορούσαν σε ζητήματα προστασίας των μειονοτήτων. Ο Δενδραμής κατέστησε σαφές πως δεν ήταν σε θέση τη στιγμή εκείνη να απαντήσει στο θέμα αυτό και η συζήτηση έληξε εκεί, με τη σημείωση του προέδρου του Συμβουλίου να περιληφθεί η τελευταία παρατήρηση του Έλληνα αντιπροσώπου στα πρακτικά της συνεδρίασης, αλλά και να ετοιμαστεί ανάλογη επιστολή που να απευθύνεται στην ελληνική κυβέρνηση.

Σύμφωνα λοιπόν με τη δέσμευση που το αλβανικό κράτος είχε αναλάβει με βάση το άρθρο 5 της δήλωσης της 2ας Οκτωβρίου, όφειλε σε διάστημα έξι μηνών να παράσχει στο Συμβούλιο της ΚτΕ όλες τις πληροφορίες που αφορούσαν στο καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων στη χώρα. Με επιστολή της, ωστόσο, στις 4 Απριλίου 1922, η μόνιμη γραμματεία της Αλβανίας στην ΚτΕ δήλωνε ανέτοιμη να εκπληρώσει την υποχρέωση αυτή, δεσμευόμενη ωστόσο να το πράξει το

συντομότερο δυνατό¹¹. Αυτό τελικά πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες αργότερα, στις 7 Ιουλίου, οπότε ο Αλβανός υπουργός Εξωτερικών Τζαφέρ Ούπι υπέβαλε εκτενή αναφορά προς την ΚτΕ¹²:

«Οι όροι σχετικά με τις μειονότητες στην Αλβανία, που περιλαμβάνονται στη δήλωση του Αλβανού αντιπροσώπου, της 2ας Οκτωβρίου 1921, μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα τρία σημεία:

1) Πλήρης ισότητα σε ό,τι αφορά τα πολιτικά, αστικά και κοινωνικά δικαιώματα, χωρίς διάκριση φυλής, γλώσσας ή θρησκείας.

2) Εκπαιδευτικά δικαιώματα.

3) Ελευθερία στη θρησκεία και την άσκηση της θρησκευτικής λατρείας, περιλαμβανομένης και της ελευθερίας αλλαγής θρησκευάματος».

Σε ό,τι αφορούσε τα εκπαιδευτικά δικαιώματα, ο υπουργός επαναλάμβανε ότι στη νότια Αλβανία κατοικούσε «ελληνόφωνος ορθόδοξος πληθυσμός που ανερχόταν σε 16.000 άτομα», για τον οποίο το κράτος διατηρούσε ήδη 36 σχολεία με 49 δασκάλους. Επιπλέον, οι θρησκευτικές κοινότητες, μεταξύ των οποίων και η ορθόδοξη, διατηρούσαν το δικαίωμα να ιδρύουν σχολεία όλων των βαθμίδων, στα οποία η διδασκαλία θα γινόταν στη μητρική γλώσσα των κατοίκων.

Την ίδια εποχή διεξαγόταν παράλληλα στην Κοινωνία των Εθνών συζήτηση σχετικά με τη χάραξη των νότιων συνόρων της Αλβανίας, θέμα που σχετιζόταν άμεσα με την τύχη των ελληνικών πληθυσμών της περιοχής. Το έργο της συγκέντρωσης όλων των απαραίτητων στοιχείων και της διακρίβωσης της κατάστασης επί τόπου ανέθεσε τότε ο διεθνής οργανισμός σε ειδική επιτροπή υπό το Φινλανδό Σέντερχολμ¹³. Πριν από την αναχώρηση για την Αλβανία πραγματοποιήθηκε, το Μάιο του 1922, συνάντηση των μελών της επιτροπής αυτής με τον Έλληνα αντιπρόσωπο στην ΚτΕ Δενδραμή, ο οποίος ανέπτυξε σειρά επιχειρημάτων για την ανάγκη λήψης άμεσων μέτρων που θα εξασφάλιζαν την προστασία του ελληνικού στοιχείου και τους ενεχεί-

¹¹ League of Nations, C.234.M.130.1922.I, Memorandum by the Secretary General, Geneva 12-5-1922. Βλ. επίσης Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 57, σ. 181-182.

¹² Kondis-Manda, *The Greek Minority*, αρ. 5, σ. 34-36.

¹³ Για το κείμενο της έκθεσης του Sederholm που ακολούθησε την επίσκεψή του στη νότια Αλβανία βλ. Papadakis, *ό.π.*, αρ. 59, σ. 187-209. Γενικότερα για την αποστολή και τα συμπεράσματά του βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York 1958, σ. 716-717 και Self, *Foreign Relations*, σ. 100-137.

ρισε αντίγραφο του πρωτοκόλλου της Κέρκυρας, της 17ης Μαΐου 1914. Το πρωτόκολλο αυτό παραχωρούσε ουσιαστικά καθεστώς αυτονομίας στη Βόρεια Ήπειρο και προέβλεπε, μεταξύ άλλων, τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία με παράλληλη διδασκαλία της αλβανικής στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού¹⁴. Με βάση την επιχειρηματολογία του Δενδραμή, η επίσημη αναβίωση του πρωτοκόλλου της Κέρκυρας θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως βάση διαπραγμάτευσης για την επανάληψη των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας. Ο πρόεδρος της επιτροπής, ωστόσο, εξέφρασε την άποψη ότι η αλβανική κυβέρνηση δεν θα συναινούσε στο άνοιγμα των σχολείων και των εκκλησιών αν η ελληνική κυβέρνηση δεν αναγνώριζε με τη σειρά της τα σύνορα, όπως αυτά είχαν καθοριστεί από τη Συνδιάσκεψη των Πρεσβευτών με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας του 1913¹⁵.

Η ελληνική πρόταση, όπως και ο ίδιος ο Δενδραμή παραδεχόταν εξάλλου, δεν θα μπορούσε να γίνει δεκτή από την ΚτΕ, αφενός γιατί η απόφαση της Πρεσβευτικής Συνδιάσκεψης του 1913 ήταν ανέκκλητη, αφετέρου γιατί η ίδια η Ελλάδα είχε θεωρήσει την ΚτΕ αναρμόδια να επιληφθεί του ζητήματος καθορισμού των συνόρων και είχε κηρύξει αρμόδια την Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη. Η κίνηση του Έλληνα αντιπροσώπου επομένως δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μία κίνηση τακτικής. Η ελληνική πρόταση πράγματι δεν συζητήθηκε στα αρμόδια όργανα της ΚτΕ¹⁶, με αποτέλεσμα η ελληνική μειονότητα να παραμείνει υπό το καθεστώς που προβλεπόταν με βάση τη δήλωση της 2ας

¹⁴ Προσσότερα βλ. Papadakis, *ό.π.*, αρ. 8, σ. 33-38.

¹⁵ ΑΥΕ, 1922, Α/5-9, απ. 5910, Μόνιμη Γραμματεία της Ελλάδας στην ΚτΕ προς Υπουργείο Εξωτερικών, Γενεύη 16-6-1922.

¹⁶ Το θέμα δεν συζητήθηκε βέβαια από την ΚτΕ, ωστόσο στην ελληνική πρόταση έσπευσε να απαντήσει η Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη, ύστερα από σχετικές διακοινώσεις της ελληνικής κυβέρνησης που της υποβλήθηκαν κατά τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1922. Στην απάντησή της η Συνδιάσκεψη τόνιζε ότι το ζήτημα της προστασίας των ελληνικών μειονοτήτων δεν μπορούσε να συνδεθεί με εκείνο της χάραξης των συνόρων. Επιπλέον, δήλωνε ότι δεν θεωρούσε το πρωτόκολλο της Κέρκυρας ως διπλωματικό κείμενο που ίσχυε ακόμη, δεδομένου ότι αυτό είχε παραβιαστεί από την εξέγερση των Ηπειρωτών το 1914 και ότι είχε ακυρωθεί από μεταγενέστερες πράξεις, ιδίως από την απόφαση της Συνδιάσκεψης της 9ης Νοεμβρίου 1921. ΑΥΕ, 1922, Α/5-9, χαπ, Γενική Γραμματεία της Διάσκεψης των Πρεσβευτών προς ελληνική πρεσβεία Παρισιού, Παρίσι 31-8-1922.

Οκτωβρίου 1921¹⁷.

Γεγονός ωστόσο είναι –και αυτό θα καταδειχθεί εναργέστερα στη συνέχεια– ότι το προστατευτικό πλέγμα των διεθνών συνθηκών λειτούργησε ανεπαρκώς στην περίπτωση της ελληνικής μειονότητας. Και οι πρώτοι περιορισμοί τέθηκαν ευθύς εξαρχής από την αλβανική πλευρά, χωρίς μάλιστα να προβληθεί η οποιαδήποτε δικαιολογία ή να γίνει οποιαδήποτε προσπάθεια να αιτιολογηθεί το σκεπτικό των αποφάσεων που λήφθηκαν.

Συγκεκριμένα, στο προστατευτικό νομικό πλαίσιο της μειονότητας συμπεριλήφθηκαν μόνο οι Έλληνες που κατοικούσαν στις περιφέρειες Αργυροκάστρου και Αγίων Σαράντα και σε τρία από τα χωριά της Χιμάρας (Χιμάρα, Δρυμάδες και Παλάσσα), ενώ αποκλείστηκαν αυθαίρετα όσοι κατοικούσαν στην περιοχή της Κορυτσάς και στα υπόλοιπα τέσσερα χωριά της Χιμάρας Βούνο, Πήλιουρι, Κηπαρό και Κούδεσι¹⁸, αλλά και όσοι κατοικούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της ‘μειονοτικής ζώνης’, δηλαδή στο Αργυρόκαστρο, τους Άγιους Σαράντα και την Πρεμετή, πόλεις με μικτό βέβαια πληθυσμό αλλά εμφανή τον ελληνικό τους χαρακτήρα την εποχή εκείνη. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι για ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού στοιχείου της Αλβανίας δεν αναγνωρίζονταν ούτε τα στοιχειώδη εκείνα δικαιώματα που προέβλεπαν οι διεθνείς συνθήκες, ούτε βέβαια το δικαίωμα της εκπαίδευσης στη μητρική γλώσσα, που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ.

2. Η αλβανική νομοθεσία

Κατά το διάστημα που μεσολάβησε από την αποδοχή της συνθήκης περί μειονοτήτων, τον Οκτώβριο του 1921, έως και το σχολικό έτος 1924-25 η λειτουργία των ελληνικών σχολείων υπήρξε πλημμελής, λόγω και της γενικότερης αναταραχής που επικρατούσε στη χώρα, αλλά και της περιοριστικής πολιτικής που επιχείρησαν εξαρχής να εφαρμόσουν οι εκάστοτε αλβανικές κυβερνήσεις.

Μόλις την άνοιξη του 1923 το αλβανικό υπουργικό συμβούλιο εξέδωσε απόφαση που καθόριζε το καθεστώς λειτουργίας των σχολεί-

¹⁷ Β. Κόντης, *Εναισθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 154.

¹⁸ Κόντης, *ό.π.*, σ. 153.

ων στις ελληνόφωνες κοινότητες. Σύμφωνα με αυτήν, όλες οι ελληνικές κοινότητες του νομού Αργυροκάστρου θα είχαν το δικαίωμα να ανοίξουν σχολεία με δικά τους έξοδα, τη δε ευθύνη για την προετοιμασία θα είχαν οι δημογέροντες των κοινοτήτων αυτών. Για το άνοιγμα των σχολείων θα έπρεπε να τηρούνται τα ακόλουθα: οι δημογέροντες όφειλαν να συγκεντρώσουν τα χρήματα που ήταν απαραίτητα για τους μισθούς του δασκάλου ή των δασκάλων που θα προσλαμβάνονταν (ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών), θα ακολουθούσαν το σχολικό πρόγραμμα του κράτους και η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας θα ήταν υποχρεωτική, ο διορισμός των δασκάλων θα γινόταν σύμφωνα με το σύστημα του Υπουργείου Παιδείας και αυτοί θα εξαρτιόνταν από την αρμόδια εκπαιδευτική επιθεώρηση, εν προκειμένω την Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου. Επίσης, κατά την εκλογή των δασκάλων οι κοινότητες όφειλαν να επιλέγουν πρόσωπα που γνώριζαν και την αλβανική γλώσσα, ώστε να μη δημιουργείται ανάγκη για το διορισμό και δευτέρου δασκάλου από το κράτος¹⁹. Η απόφαση αυτή έθεσε τα θεμέλια, πάνω στα οποία θα οικοδομηθούν και στο μέλλον οι εκάστοτε αποφάσεις της αλβανικής κυβέρνησης που θα καθορίζουν τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων. Τα σημεία που αξίζει να προσεχθούν και τα οποία θα συναντήσουμε να επανέρχονται και να λειτουργούν σε βάρος της ελληνικής εκπαίδευσης είναι, καταρχήν, η υποχρέωση των κοινοτήτων να υποδεικνύουν την πηγή των πόρων που θα διαθέτουν για τα σχολεία (πράγμα που καθιστούσε πολύ δύσκολη την απευθείας συνδρομή του ελληνικού κράτους), η πιστή εφαρμογή του επίσημου σχολικού προγράμματος (υποχρέωση που καθιστούσε προβληματική τη διδασκαλία των θρησκευτικών, της ελληνικής ιστορίας και της γεωγραφίας) και, τέλος, η ανάγκη να γνωρίζουν οι δάσκαλοι και τις δύο γλώσσες (απαιτηση που κατεξοχήν θα γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης στο μέλλον για τη χειραγωγή και τον έλεγχο του διορισμού των δασκάλων).

Από πολύ νωρίς και παρά το γεγονός ότι η λειτουργία των ελληνικών σχολείων υπόκειτο σε καθεστώς που οριζόταν από διεθνείς

¹⁹ ΑΥΕ, 1924, Β/33-4, απ. 8023, Σύλλογος των εν Αθήναις και Πειραιεί Βορειοηπειρωτών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 24-8-1923, Συνημμένο αντίγραφο εγκυκλίου αλβανικής κυβερνήσεως διά του νομάρχου Αργυροκάστρου, ο Υπουργός της Παιδείας Χ. Μητροβίτσας, Τίρανα 5-5-1923.

συμβάσεις, το θέμα έγινε αντικείμενο πολιτικής διαπραγμάτευσης μεταξύ των δύο κυβερνήσεων, ακριβώς επειδή αφορούσε σε έναν εξαιρετικά ευαίσθητο για τη ζωή και την ανάπτυξη της μειονότητας τομέα. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η κατάσταση της εκπαίδευσης τα πρώτα χρόνια ήταν οικτρή, για να χειροτερέψει ακόμη περισσότερο το 1924, όταν εκδηλώθηκε έντονη εσωτερική πολιτική κρίση στην Αλβανία μετά το κίνημα του Φαν Νόλι, που τον έφερε στην εξουσία το καλοκαίρι εκείνης της χρονιάς²⁰. Ο αντίπαλος των φανολικών, Αχμέτ Ζόγκου, μπέης της περιοχής του Μάτι στην κεντρική Αλβανία, ζήτησε τη συνδρομή των Σέρβων και των Ελλήνων για την αντεπίθεση που σχεδίαζε προκειμένου να ανακαταλάβει την εξουσία. Η ελληνική κυβέρνηση θεώρησε τότε πως της δινόταν η μοναδική ευκαιρία να προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις με τον Αλβανό πολιτικό, ώστε σε αντάλλαγμα της βοήθειας που θα του παρείχε να αποσπάσει υποσχέσεις σχετικά με τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και το σεβασμό των δικαιωμάτων της μειονότητας²¹. Μεταξύ των αιτημάτων του Ζόγκου ήταν η παροχή οικονομικής βοήθειας εκ μέρους της Ελλάδας, ύψους 200 χιλιάδων χρυσών φράγκων εν είδει δανείου, καθώς και 2.000 όπλων²². Η ελληνική κυβέρνηση φαινόταν στην αρχή διατεθειμένη να αποδεχθεί το πρώτο αίτημα²³, αλλά αντί της παροχής όπλων

²⁰ Περισσότερα για το κίνημα του Φαν Νόλι βλ. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, σ. 717-720 και J. B. Fischer, *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, New York 1984, σ. 64-81.

²¹ Το ειρωνικό στοιχείο στην ελληνική απόφαση για τη στήριξη του κινήματος του Ζογκι είναι ότι η απόφαση αυτή λήφθηκε στη βάση της αντίληψης πως ο Fan Noli, εκτός από τις φιλο-μπολσεβικικές του τάσεις, ήταν φανερά με το μέρος των Ιταλών και πως ήταν προς το συμφέρον της Ελλάδας να απομακρύνει τον κίνδυνο αυτό. Την αντίληψη αυτή φαίνεται ότι συμμερίζονταν τόσο η ελληνική διπλωματική αντιπροσωπεία στην Αλβανία όσο και οι εκεί χριστιανοί βουλευτές. Βλ. σχετικά ΑΥΕ, 1924-1925, Γ/62, απ. 2875, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δυρράχιο 23-2-1925 και απ. 9316, Βουλευτές Κάσσοσ και Μπαμίχας προς Μιχαλακόπουλο, Τίρανα 21-6-1925. Τελικά, έμελλε να είναι ο Ahmet Zogu ο άνθρωπος που θα ανοίξει το δρόμο για την εδραίωση της ιταλικής παρουσίας στη χώρα.

²² ΑΥΕ, 1924-1925, Γ/62/α, απ. 8062, Πρεσβεία Βελιγραδίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Βελιγράδι 21-9-1924.

²³ Τελικά, σύμφωνα με την απόδειξη που υπέγραψε ο Zogu στο Βελιγράδι με ημερομηνία 17 Οκτωβρίου 1924, έλαβε από το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών το ποσό των 5 εκατομμυρίων δραχμών. ASMAE, Albania 1925, 724/377, sf. 2o se-

πρόσφερε διευκολύνσεις για τη μεταφορά σερβικών όπλων από το έδαφος της²⁴ και για τη διέλευση των συνεργατών του Ζόγκου υπό τον Μουφίντ Λιμποχόβα, που θα εισέρχονταν στην Αλβανία από το νότο ταυτόχρονα με τις υπόλοιπες ένοπλες δυνάμεις που θα εισέβαλλαν από τα ανατολικά²⁵. Πάνω στη βάση αυτή φαίνεται ότι στο Βελιγράδι υπογράφηκε συμβόλαιο μεταξύ του Ζόγκου και του Έλληνα πρέσβη Τσαμαδού, στο οποίο καθορίζονταν οι υποχρεώσεις που αναλάμβανε ο Αλβανός κινηματίας: α) οι χριστιανοί της Αλβανίας θα απολάμβαναν ίσα δικαιώματα και δεν θα υφίσταντο πιέσεις· β) οι χριστιανοί θα τελούσαν τη θρησκεία τους στη γλώσσα που επιθυμούσαν χωρίς να επιβληθεί κυβερνητική βία· γ) οι αλβανόφωνες κοινότητες που το επιθυμούσαν θα προσλάμβαναν δάσκαλο της ελληνικής στα σχολεία με δικές τους δαπάνες και δ) θα καθοριζόταν κατ' έτος ένα κατ' αποκοπή ποσό ως φόρος για την περιφέρεια της Χιμάρας.

Μετά την επιτυχία του κινήματος, που επέτρεψε στον Ζόγκου να καταλάβει την εξουσία το Δεκέμβριο του ίδιου έτους και να αυτοανακηρυχθεί πρόεδρος της Αλβανικής Δημοκρατίας στις 31 Ιανουαρίου του 1925, είχε φτάσει η ώρα να υλοποιηθούν οι υποσχέσεις που είχαν δοθεί και να ρυθμιστεί το σχολικό ζήτημα στο πνεύμα της συμφωνίας του Βελιγραδίου. Προς την κατεύθυνση αυτή κινήθηκαν, τους πρώτους μήνες του 1925, τόσο η ελληνική πρεσβεία όσο και οι ελληνικής καταγωγής βουλευτές της αλβανικής Βουλής (Κάσσοσ, Μπαμίχας, Βοζώρης και Σιμωνίδης). Το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής ήταν η σύνταξη συγκεκριμένων προτάσεων εκ μέρους του νέου προέδρου Αχμέτ Ζόγκου. Σύμφωνα με αυτές, ο πρόεδρος υποσχόταν «πλήρη ελευθερία της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας για τις ελληνόφωνες κοινότητες και διδασκαλία της ελληνικής ως θρησκευτικής γλώσσας στα αλβανικά σχολεία»²⁶. Σε ό,τι αφορούσε το πρώτο

mestre, no. 1805, Πρεσβεία Αθηνών προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 18-9-1925.

²⁴ ΑΥΕ, 1924-1925, Γ/62/α, απ. 8135, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Βελιγραδίου, Αθήνα 28-9-1924.

²⁵ ASMAE, Albania 1925, 724/377, sf. 1o semestre, no. 405/81, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 26-3-1925.

²⁶ Είναι αξιοσημείωτο ότι η ιταλική πλευρά θεώρησε τις παραχωρήσεις αυτές ως εξαιρετικά ευνοϊκές για το 'ορθόδοξο ελληνόφωνο στοιχείο', αποτέλεσμα της συνεργασίας των Ελλήνων βουλευτών και του Myfid Libohova, τότε υπουργού

θέμα, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών καταρχήν εξέφρασε την ικανοποίησή του, με την επιφύλαξη ωστόσο ότι ο όρος, όπως χρησιμοποιούταν από τον πρόεδρο, ήταν δυνατό να οδηγήσει σε παρερμηνείες, καθώς ήταν διαφορετικό πράγμα η πλήρης ελευθερία της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και άλλο η ελεύθερη λειτουργία των ελληνικών σχολείων, που θα συνεπαγόταν το άνοιγμα νέων σχολείων και τη διδασκαλία των υπόλοιπων μαθημάτων στην ελληνική. Το ζήτημα αυτό, επομένως, όφειλε να διευκρινιστεί περαιτέρω. Σε ό,τι αφορούσε το δεύτερο θέμα, αυτή η πρόταση κρίθηκε αρχικά αποδεκτή όχι όμως και επαρκής. Για την ελληνική πλευρά, έπρεπε να επιδιωχθεί το άνοιγμα σχολείων όχι μόνο στις ελληνόφωνες, αλλά και στις αλβανόφωνες κοινότητες. Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι στην εν λόγω επιστολή ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών εξέφρασε την εμπιστοσύνη του για την ειλικρίνεια των προτάσεων του Ζόγκου, στην οποία άλλωστε έγκειτο και η αξία τους και η οποία ενίσχυε την ελπίδα ότι τα ελληνικά σχολεία θα λειτουργούσαν στο μέλλον απρόσκοπτα. Δήλωνε επιπλέον την πεποίθηση ότι, εφόσον τα σχολεία της μειονότητας βρίσκονταν πλέον υπό την προστασία της ΚτΕ, στο μέλλον δεν θα ήταν εύκολη η κατάργησή τους. Δυστυχώς πολύ γρήγορα η εξέλιξη των πραγμάτων θα διαψεύσει αυτή την αισιοδοξία²⁷.

Μετά και τις προτάσεις του Ζόγκου και την καταρχήν επίτευξη συμφωνίας για τα θέματα αυτά, η αλβανική κυβέρνηση προχώρησε στον καθορισμό της διαδικασίας που θα ακολουθούνταν στο εξής για τη λειτουργία των κοινοτικών σχολείων. Σύμφωνα με αυτήν, οι κοινότητες θα προσλάμβαναν το δάσκαλο ή τους δασκάλους που επιθυμούσαν (ο αριθμός τους θα ήταν ανάλογος των αναγκών) για την ενίσχυση του υπάρχοντος προσωπικού ή για τη λειτουργία όποιου σχολείου παρέμενε κλειστό· θα υπέβαλλαν σχετική αναφορά στην τοπική Διεύθυνση Εκπαιδευσεως και θα ενημέρωναν ταυτόχρονα τον Επιθεωρητή Αργυροκάστρου και το Υπουργείο Παιδείας προκειμένου η

Εξωτερικών και Οικονομικών, ο οποίος όπως είδαμε είχε διευκολυνθεί από τη συμφωνία του Βελιγραδίου να περάσει μέσω του ελληνικού εδάφους στην Αλβανία. ASMAE, Albania 1926, 730/430, no. 665/138, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 21-5-1925.

²⁷ ΑΥΕ, 1924-1925, Γ/62, απ. 7144, Μιχαλακόπουλος προς πρεσβεία Δυρραχίου, Αθήνα 31-3-1925.

πρόσληψη να εγκριθεί και να εκδοθεί η σχετική άδεια για τη λειτουργία του σχολείου, με δαπάνες πάντα των κοινοτήτων. Στα σχολεία αυτά η διδασκαλία της αλβανικής θα ήταν υποχρεωτική. Το ίδιο περίπου θα έπρατταν και οι αλβανόφωνες κοινότητες: θα μπορούσαν να προσλάβουν ένα δάσκαλο η κάθε μία για τη διδασκαλία της ελληνικής ως θρησκευτικής ή εμπορικής γλώσσας, τον οποίο και θα μισθοδοτούσαν, και με αναφορά τους θα ενημέρωναν τις τοπικές αρχές και το Υπουργείο για την πρόσληψη²⁸.

Φαίνεται ότι εκείνη τη χρονική στιγμή και οι δύο πλευρές έμειναν ικανοποιημένες με τον τρόπο που διευθετούνταν το ζήτημα: η αλβανική πλευρά προέβαινε στο minimum των παραχωρήσεων που όφειλε βάσει της δήλωσης της 2ας Οκτωβρίου 1921 να κάνει, ενώ η ελληνική εξέλαβε το καθεστώς που δημιουργήθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο ως βάση εκκίνησης για την περαιτέρω σταδιακή βελτίωση της κατάστασης στο μέλλον. Έτσι, οι ελληνικές προξενικές αρχές και οι Έλληνες βουλευτές ενήργησαν προς τις κοινότητες ώστε να προβούν στις απαραίτητες διαδικασίες έγκαιρα και να προσλάβουν το κατάλληλο προσωπικό προκειμένου να προληφθούν τυχόν προβλήματα και να ξεκινήσει η λειτουργία των σχολείων κανονικά. Οποιοδήποτε δισταγμοί ή φόβοι εκ μέρους τους έπρεπε να παραμεριστούν, εφόσον υπήρχε η συγκατάθεση του προέδρου για τη διαδικασία αυτή. Για την εξεύρεση δε του κατάλληλου προσωπικού, εφόσον το εκεί υπάρχον δεν επαρκούσε, η πρεσβεία συνιστούσε την απευθείας συνεννόηση των προξένων με τις υπηρεσίες των Ιωαννίνων και το Υπουργείο Εξωτερικών, ώστε να αποφεύγονται οι καθυστερήσεις²⁹.

Με τον τρόπο αυτό επομένως άνοιξε ο δρόμος για τη θεαματική αύξηση του αριθμού των ελληνικών σχολείων που λειτούργησαν τελικά το έτος 1925-26, αύξηση που επιτεύχθηκε για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια. Ταυτόχρονα όμως το ζήτημα της ελληνικής εκπαίδευσης στην Αλβανία θα μετατραπεί έκτοτε σε ζήτημα καθαρά πολιτικό, ως ένα από τα πολλά θέματα που θα επηρεάζουν και θα επηρεά-

²⁸ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 10919, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 4-8-1925, Συνημμένη αναφορά επιθεωρητή Σχολείων Βόρειας Ηπείρου Ι. Λιάσκα, Άγιοι Σαράντα 3-8-1925.

²⁹ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 8874, Πρεσβεία Δυρραχίου προς υποπροξενείο Αργυροκάστρου, Δυρράχιο 21-6-1925.

ζονται από τις ελληνοαλβανικές σχέσεις. Άλλωστε, η πραγματική αξία και η ειλικρίνεια των αλβανικών υποσχέσεων δεν θα αργήσουν να φανερωθούν: πολύ γρήγορα η ελληνική πλευρά θα βρεθεί αντιμέτωπη με τη διάψευση των προσδοκιών της.

3. Οι πρώτες προσπάθειες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων – Η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου

Όπως έχει αναφερθεί, σημαντικά προβλήματα και ελλείψεις αντιμετώπιζε η ελληνική εκπαίδευση στην Αλβανία μέχρι την εποχή εκείνη, το καλοκαίρι δηλαδή του 1925, οπότε η συμφωνία του Βελιγραδίου δημιούργησε βάσιμες ελπίδες για την αντιμετώπισή τους και τη γενικότερη βελτίωση της κατάστασης. Το ζήτημα της λειτουργίας της εκπαίδευσης, εκτός από πολιτικό, ήταν βέβαια και οικονομικό: το βάρος για τη λειτουργία των σχολείων και τη μισθοδοσία των δασκάλων ήταν δυσβάστακτο για τις φτωχές κατά κανόνα ελληνικές κοινότητες της περιοχής, γι' αυτό και η συνδρομή του ελληνικού κράτους ήταν απαραίτητη. Η ανάγκη αυτή είχε γίνει ορατή ήδη από τα προηγούμενα χρόνια και πράγματι το ελληνικό κράτος είχε ανταποκριθεί και είχε συμβάλει οικονομικά για την αντιμετώπιση των εξόδων, στις περισσότερες όμως των περιπτώσεων η συνδρομή του ήταν ανεπαρκής και χρειαζόταν όχι μόνο να αυξηθεί, αλλά και να οργανωθεί σε πιο συγκεντρωτική και συστηματική βάση. Μέχρι το τέλος του σχολικού έτους 1924-25 η εποπτεία για την καλή λειτουργία των σχολείων και η ευθύνη για τις επαφές με την ελληνική πλευρά είχε ανατεθεί εκ μέρους του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών σε έναν δάσκαλο της περιοχής, τον Ιωάννη Λιάσκα από τη Δρόβιανη, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων της Βόρειας Ηπείρου ύστερα από σχετική εισήγηση του επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Πωγωνίου. Ο Λιάσκας είχε εργαστεί ως επιθεωρητής και κατά το 1911-12 και για πολλά χρόνια ήταν βοηθός του επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Πωγωνίου³⁰. Η καλή γνώση του για την περιοχή, η εμπειρία του και η θέληση με την οποία άσκησε το καθήκον αυτό έδωσαν κάποια αποτελέσματα και, το κυριότερο, εφοδίασαν το Υπουργείο Εξωτερικών με πληροφορίες χρήσιμες για τις συνθήκες λει-

³⁰ ΑΥΕ, 1924, Β/33-4, απ. 2529, Σύλλογος των εν Αθήναις και Πειραιεί Βορειοηπειρωτών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 10-12-1923.

τουργίας των σχολείων εκεί και τις ανάγκες που έπρεπε πρώτιστα να αντιμετωπιστούν. Τα περιορισμένα οικονομικά εφόδια, ωστόσο, που η ελληνική πλευρά είχε θέσει στη διάθεσή του δεν του άφηναν μεγάλα περιθώρια δράσης, ενώ αξεπέραστες πολλές φορές ήταν και οι δυσκολίες που παρεμβάλλονταν εκ μέρους της αλβανικής κυβέρνησης³¹. Εκτός όμως από τα ελλιπή μέσα, μεγάλα εμπόδια έθετε και η έλλειψη συντονισμού μεταξύ των φορέων που εμπλέκονταν στην υπόθεση εκπαίδευσης: των Υπουργείων Εξωτερικών και Παιδείας, της Νομαρχίας Ιωαννίνων, της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου και του επιθεωρητή των σχολείων. Το αποτέλεσμα ήταν να καταγράφονται πολύ συχνά μεγάλες καθυστερήσεις στην καταβολή των ενισχύσεων, οι δάσκαλοι να παραμένουν απλήρωτοι για μήνες και το όλο εκπαιδευτικό έργο να χωλαίνει εμφανώς.

Στο πλαίσιο λοιπόν των νέων συνθηκών που φάνηκε ότι δημιουργούσε η συμφωνία του Βελιγραδίου, λήφθηκε πρωτοβουλία εκ μέρους του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, πριν ακόμη από τις αρχές του σχολικού έτους 1925-26, ώστε η όλη προσπάθεια για τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων και για την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που ανοίγονταν για την αναβάθμισή τους να έχει πιο οργανωμένο και συγκροτημένο σχήμα και όλες οι ενέργειες να γίνονται συντονισμένα. Η παρουσία ενός επιθεωρητή της εκπαίδευσης, ο οποίος μάλιστα λειτουργούσε χωρίς την επίσημη έγκριση των αλβανικών αρχών, δεν ήταν πλέον αρκετή, καθώς το έργο που έπρεπε να συντελεστεί ήταν μεγάλο και ασφαλώς ξεπερνούσε τις δυνατότητες ενός και μόνο προσώπου. Εκτός αυτού, φαίνεται ότι οι αλβανικές αρχές ήταν ενήμερες του ρόλου που διαδραμάτισε ο Ιωάννης Λιάσκας στο παρελθόν, γι' αυτό και στις αρχές του σχολικού έτους 1925-26 απέρριψαν το αίτημα για την εκ νέου πρόσληψή του ως δασκάλου στην Αστική Σχολή Δρόβιανης με το αιτιολογικό ότι η κοινότητα διέθετε ήδη 3 δασκάλους και δεν υπήρχε ανάγκη για άλλον³². Στο κενό που δημιουργήθηκε και στην ανάγκη για τη συγκέντρωση των αρμοδιοτήτων αποσκοπούσε να απαντήσει η απόφαση του ελληνικού Υπουργείου, στις αρχές Οκτωβρίου του 1925, για τη συγκρότηση μιας «Επιτροπής επί των Εκπαι-

³¹ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 12513, Λιάσκας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 18-8-1925.

³² ΑΥΕ, 1924, Β/33-4, απ. 14199, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 4-10-1925.

δευτικών Βορείου Ηπείρου» με έδρα τα Ιωάννινα και αποστολή την ενίσχυση της ελληνικής παιδείας για τη μειονότητα. Πρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων και μέλη της ανέλαβαν οι Χαρ. Αποστολόπουλος, διευθυντής της Νομαρχίας Ιωαννίνων³³, Γ. Ξυδιάς, επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ιωαννίνων, Σπ. Πίσπηρης, επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης Πωγωνίου, Π. Φιλιππαίος, καθηγητής της Ζωσιμαίας Σχολής και ο δάσκαλος Ιωάννης Λιάσκας, που γνώριζε όσο κανείς άλλος τα σχολικά πράγματα στην Βόρεια Ήπειρο. Χρέη ταμίας της Επιτροπής εκτελούσε ο διευθυντής του υποκαταστήματος Ιωαννίνων της Εθνικής Τράπεζας, μέσα της οποίας εξάλλου γινόταν η διάθεση των ελληνικών κονδυλίων προς τα σχολεία και η πληρωμή των δασκάλων. Φαίνεται ότι η Επιτροπή ενημερώθηκε εξ αρχής από το ελληνικό Υπουργείο για το περιεχόμενο της συμφωνίας του Βελιγραδίου και τις αλβανικές υποσχέσεις για τη βελτίωση του σχολικού καθεστώτος της μειονότητας και για την πύκνωση του δικτύου των σχολείων στις ελληνόφωνες κοινότητες³⁴.

Λόγω όμως των αντικειμενικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή, των αποστάσεων και των δυσχερειών που υφίσταντο στις μετακινήσεις, η Επιτροπή στην πράξη μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες και να εκτείνει τις ενέργειές της μόνο στο νομό Αργυροκάστρου και στις υποδιοικήσεις Πρεμετής και Λεσκοβικίου. Με δυσκολία μπορούσε να προσεγγίσει την περιφέρεια της Ερσέκας-Κολώνιας και καθόλου το νομό Κορυτσάς, την ευθύνη για τον οποίο το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ανέθεσε τελικά στο εκεί ελληνικό προξενείο³⁵. Προκειμένου μάλιστα να οργανώσει καλύτερα και πιο αποτελεσματικά τη δράση της, η Επιτροπή προχώρησε σε ένα είδος 'διοικητικής οργάνωσης', διαιρώντας την περιοχή σε πέντε μικρότερες 'εκπαιδευτικές περιφέρειες'. Ελλείψει ειδικού επιθεωρητή, το ρόλο

³³ Μετά τη μετάθεσή του, στις αρχές του 1926, τη θέση του κατέλαβε ο Γερομήτσου, υπάλληλος της Νομαρχίας. ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 2111, Μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 9-2-1926.

³⁴ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15238, Νομάρχης Ιωαννίνων Κουγιτέας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 21-10-1925, Συνημμένη Πράξις Α' Συνεδρίας Επιτροπής Ελληνικών Σχολείων Β. Ηπείρου, αρ.πρωτ.εμπ. 23, 17-10-1925.

³⁵ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 14427, Υπουργείο Εξωτερικών προς Νομαρχία Φλώρινας, Αθήνα 9-11-1925.

του θα ασκούσαν σε κάθε περιφέρεια είτε οι δάσκαλοι των κεντρικών σχολείων που θα είχαν τις κατάλληλες ικανότητες είτε κάποιοι διακεκριμένοι από τους πολίτες, όπως για παράδειγμα οι γιατροί, οι οποίοι παρουσίαζαν το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι λόγω του επαγγέλματός τους πραγματοποιούσαν συχνές επισκέψεις στα χωριά και έρχονταν σε επαφή με τον κόσμο και έτσι θα προκαλούσαν λιγότερες υποψίες στις αλβανικές αρχές. Συγκεκριμένα, η πρώτη εκείνη κατανομή σε περιφέρειες είχε ως εξής: 1) τμήμα Άνω Δρόπολης με 'διευθυντές κέντρων' τους Αλ. Καλυβόπουλο, γιατρό, και Στ. Παπαδόπουλο, δάσκαλο στους Βουλιάρατες· 2) τμήμα Κάτω Δρόπολης με τους Σ. Βοζώρη, γιατρό, και Φιλ. Οικονομίδη, δάσκαλο στη Δερβιτσάνη· 3) τμήμα Δελβίνου με τους Ι. Μέλια, γιατρό, Γ. Μόδη και Αθ. Ναθαναήλ· 4) τμήμα Πωγωνίου με τους Γ. Κιτσάτη, γιατρό, και Ηλ. Σέμη, δάσκαλο στην Πολύτσανη· τέλος, 5) τμήμα Άνω Δελβίνου με τους Ι. Ναθαναήλ, γιατρό, Αθ. Παρτάλη, δάσκαλο στην Κάτω Λεσινίτσα και Μ. Βιδούρη, δάσκαλο στη Δρόβιανη. Με τον τρόπο αυτό η Επιτροπή ευελπιστούσε αφενός να παρακολουθεί την εκπαιδευτική κατάσταση και την ομαλή λειτουργία των σχολείων, αφετέρου να συγκεντρώνει πληροφορίες για τις εκπαιδευτικές ικανότητες των δασκάλων, αλλά και για «την κοινωνική και εθνική τους δράση» στην οποία απέδιδε ξεχωριστή σημασία.

Από τις πρώτες ακόμη ημέρες της σύστασής της, η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών έθεσε τις προτεραιότητες της δράσης της, τους τομείς δηλαδή εκείνους που κατά πρώτο λόγο έχρηζαν άμεσης παρέμβασης και τα προβλήματα που πρώτα από όλα έπρεπε να αντιμετωπιστούν. Έτσι, ως πρωταρχικό και επείγον καθήκον της όρισε την επίτευξη της λειτουργίας σχολείων σε όλες τις ελληνόφωνες κοινότητες, πράγμα που θα επιτυγχανόταν με την έγκαιρη επιλογή και το διορισμό του αναγκαίου προσωπικού εκεί όπου οι ίδιες οι κοινότητες δεν είχαν ακόμη επιλέξει τα κατάλληλα πρόσωπα ή αδυνατούσαν να το πράξουν. Σημαντική επίσης έκρινε την άρτια οργάνωση των σχολείων που λειτουργούσαν στα μεγαλύτερα κέντρα της μειονότητας, ώστε αυτά να αποτελέσουν το παράδειγμα και για τα υπόλοιπα σχολεία των μικρότερων κοινοτήτων, καθώς και την πλήρη χειραφέτηση των ελληνικών σχολείων και τη διασφάλιση του κοινοτικού χαρακτήρα τους με την τοποθέτηση σε αυτά Ελλήνων δασκάλων ως διευθυντών. Σύμ-

φωνα με τις απόψεις της Επιτροπής, ιδιαίτερη σημασία έπρεπε επίσης να αποδοθεί στην προσπάθεια για το άνοιγμα των σχολείων στο Δέλβινο και τους Άγιους Σαράντα, όπου τα προβλήματα ήταν πολλά και η αλβανική αντίδραση σθεναρή. Σε ό,τι αφορούσε το διδασκαλικό προσωπικό, οι πρώτες ενέργειες της Επιτροπής επικεντρώθηκαν στην επιλογή προσώπων καταγόμενων από τα ελληνικά χωριά της Βόρειας Ηπείρου και μάλιστα στην τοποθέτησή τους είτε στον τόπο καταγωγής τους είτε όσο το δυνατόν πιο κοντά, έτσι ώστε να μετριάζονται οι ήδη σκληρές συνθήκες υπό τις οποίες εργάζονταν. Χρήσιμο θεωρούσε επίσης οι δάσκαλοι αυτοί να παρακολουθήσουν μαθήματα αλβανικής γλώσσας ώστε να είναι σε θέση να τη διδάξουν στις ανώτερες τάξεις του δημοτικού, καθώς με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να αποφευχθεί ο διορισμός και Αλβανού δασκάλου στα ελληνικά σχολεία, πράγμα που, όπως είχε αποδείξει η προηγούμενη εμπειρία, απέβαινε σε βάρος της διδασκαλίας της ελληνικής. Τέλος, η Επιτροπή έκρινε ότι έπρεπε να ρυθμιστεί διαφορετικά το μισθολογικό και το συνταξιοδοτικό ζήτημα των δασκάλων αυτών, κυρίως με την παροχή επιπλέον επιδομάτων και τον υπολογισμό εις διπλούν ως συντάξιμου του χρόνου υπηρεσίας τους στα σχολεία της Βόρειας Ηπείρου. Αυτό το τελευταίο όμως ξεπερνούσε τις δυνατότητες και αρμοδιότητες της ίδιας της Επιτροπής και επαφιόταν στην κεντρική εξουσία να το αποφασίσει. Παρέμενε βέβαια και το μεγάλο θέμα της ποιοτικής αναβάθμισης των δασκάλων, για το οποίο πολύ συχνά γινόταν λόγος, καθώς ήταν γνωστό από το παρελθόν ότι πολλοί από όσους υπηρετούσαν στα ελληνικά σχολεία ήταν ανεπαρκείς και ακατάλληλοι για το έργο που τους είχε ανατεθεί. Με δεδομένη ωστόσο την έλλειψη προσωπικού και την παράλληλη ανάγκη να λειτουργήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα σχολεία εκείνη τη χρονιά, η Επιτροπή έθεσε σε δεύτερη μοίρα το ζήτημα, αφήνοντας την 'εκκαθάριση' για το μέλλον, εφόσον οι συνθήκες θα είχαν βελτιωθεί και θα υπήρχε επάρκεια προσωπικού –κάτι που σημειωτέον ποτέ δεν επιτεύχθηκε. Ευθύς εξαρχής τέθηκε επίσης σε δεύτερη μοίρα η προσπάθεια για τη λειτουργία σχολείων στις αλβανόφωνες ή μικτές κοινότητες, με εξαίρεση το Αργυρόκαστρο και την Πρεμετή, καθώς η Επιτροπή έκρινε ότι τουλάχιστον για το τρέχον σχολικό έτος οι δυσκολίες ήταν ακόμη πολλές και το κύριο βάρος θα έπρεπε να δοθεί στις ελληνόφωνες κοινότητες.

Σε ό,τι αφορούσε, τέλος, την απαιτούμενη δαπάνη για τη λειτουργία των σχολείων, τον Οκτώβριο του 1925 η Επιτροπή δεν μπορούσε ακόμη να έχει ακριβή εικόνα ούτε λεπτομερώς καταρτισμένο προϋπολογισμό. Με βάση τα στοιχεία που είχε στη διάθεσή της υπολόγιζε ότι για το σύνολο των δασκάλων θα απαιτούνταν περίπου το ποσό των 1.743.700 δραχμών για το δεκάμηνο από 1η Νοεμβρίου 1925 έως 31 Αυγούστου 1926. Από αυτά, σε περίπου 600.000 δραχμές ανερχόταν το ποσό που αναλογούσε στις κοινότητες και στους μισθούς που παρείχε το αλβανικό κράτος, οπότε απέμενε ένα ποσό περίπου 1.100.000 το οποίο αναμενόταν να διατεθεί από το ελληνικό κράτος μέσω της Εθνικής Τράπεζας. Αίτημα της Επιτροπής ήταν βέβαια το ποσό αυτό να διατεθεί όσο το δυνατόν γρηγορότερα, ώστε να διευκολυνθεί το έργο της, όμως και αυτή τη φορά, όπως και στο παρελθόν, δεν έλειψαν οι καθυστερήσεις³⁶.

Η δράση βέβαια της Επιτροπής κατά τον πρώτο χρόνο από τη σύστασή της δεν υπήρξε απρόσκοπτη ούτε στερήθηκε προβλημάτων και διαφόρων αντιδράσεων, με κορυφαία αυτή που εκδηλώθηκε, στις αρχές του 1926, εκ μέρους του τότε νομάρχη Ιωαννίνων Κουγιτέα. Αφορμή για την εκδήλωσή της υπήρξε η προβολή αντιρρήσεων εκ μέρους του νομάρχη αναφορικά με την καταβολή των μισθών στους δασκάλους για τους μήνες που είχαν παρέλθει, με το αιτιολογικό ότι οι συγκεκριμένες μισθολογικές καταστάσεις που είχαν ετοιμαστεί από την Επιτροπή έπρεπε να εγκριθούν και από τον ίδιο. Την ενέργεια αυτή ακολούθησαν καταγγελίες εκ μέρους του εναντίον ορισμένων από τα μέλη της Επιτροπής για κακή χρήση των χρημάτων που παραχώρησε το ελληνικό δημόσιο για τη λειτουργία των σχολείων στην Αλβανία, καθώς και η έκδοση διαταγής για τη διεξαγωγή ανακρίσεων προκειμένου να εξακριβωθούν τα πραγματικά γεγονότα. Ταυτόχρονα φαίνεται ότι ο ίδιος υποκίνησε ανάλογη εκστρατεία του τοπικού τύπου εναντίον της δράσης της Επιτροπής και της ηθικής ακεραιότητας των προσώπων που την απάρτιζαν. Οι ενέργειες αυτές εξόργισαν το μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα, πρόεδρο της Επιτροπής επί των Εκπαιδευτικών, ο οποίος όχι μόνο θεώρησε τις καταγγελίες άδικες και ανυπόστατες, αλλά και τις πράξεις του νομάρχη παράτυπες, από τη στιγμή που το Υπουργείο είχε

³⁶ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15238, αυτ.

αναθέσει στην Επιτροπή το καθήκον της πληρωμής των δασκάλων, και άδικες, αφού σκοπό είχαν να υπονομεύσουν το κύρος της Επιτροπής. Εξαιτίας του κλίματος που δημιουργήθηκε, ο μητροπολίτης υπέβαλε την παραίτησή του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, το Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου, κατηγορώντας μάλιστα τη Νομαρχία για κακοδιαχείριση των σχετικών κονδυλίων κατά τα προηγούμενα χρόνια, όταν το έργο της επιλογής και της μισθοδοσίας των δασκάλων ανήκε στη δική της αρμοδιότητα³⁷.

Φαίνεται πάντως ότι το όλο επεισόδιο, που πήρε τελικά απρόσμενες διαστάσεις και καθυστέρησε σημαντικά το έργο της Επιτροπής, οφειλόταν περισσότερο στον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο φορέων σχετικά με το ποιος θα κρατούσε υπό τον έλεγχό του τις διαδικασίες τις σχετικές με τη λειτουργία των σχολείων στην Αλβανία. Η σύσταση ειδικής επιτροπής εκ μέρους του Υπουργείου Εξωτερικών ασφαλώς έθιξε τη φιλοτιμία του νομάρχη, που μέχρι τότε θεωρείτο επικεφαλής της όλης προσπάθειας, ενώ δεν αποκλείεται να προϋπήρχαν και άλλες αντιθέσεις που ανασύρθηκαν στην επιφάνεια από τα συγκεκριμένα γεγονότα. Όποια κι αν είναι η πραγματική εξήγηση για τα αίτια της διαμάχης, γεγονός είναι ότι αυτή έλαβε τελικά διαστάσεις τέτοιες που χρειάστηκε η κατόπιν εντολή του Υπουργείου Εξωτερικών παρέμβαση του υποπρόξενου Αργυροκάστρου Βατικιώτη, με προσωπική του επίσκεψη στα Ιωάννινα τον Απρίλιο, προκειμένου να επιτευχθεί κάποιος συμβιβασμός και να συνεχιστεί χωρίς προβλήματα το έργο για τη λειτουργία των σχολείων. Πράγματι βρέθηκε τελικά η επιθυμητή λύση, με τη θεώρηση των μισθοδοτικών καταστάσεων των δασκάλων εκ μέρους του υποπρόξενου και όχι του νομάρχη, μακροπρόθεσμα δε αφαιρέθηκε κάθε ανάλογη αρμοδιότητα από τη Νομαρχία, καθώς η σύσταση της Επιτροπής καθιστούσε την ανάμιξή της στα ζητήματα της εκπαίδευσης στη Βόρεια Ήπειρο μη απαραίτητη³⁸. Το μόνο αποτέλεσμα της όλης διένεξης ήταν να καθυστερήσει για αρκετούς συνολικά μήνες, μέχρι το Φεβρουάριο του 1926, η καταβολή των μισθών τεσσάρων μηνών (από την αρχή δηλαδή του σχολικού έτους) στους δασκάλους των ελληνικών

³⁷ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 2111, Μητροπολίτης Σπυρίδων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 9-2-1926.

³⁸ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 4776, Υποπρόξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 10-4-1926.

σχολείων, με συνέπεια περίπου δέκα από αυτούς απογοητευμένοι να επιστρέψουν στις οργανικές τους θέσεις από τις οποίες είχαν αποσπαστεί, αφήνοντας πίσω τους αντικαταστάτες ακατάλληλους, που επιστρατεύτηκαν βιαστικά και πρόχειρα προκειμένου να καλυφθούν τα κενά³⁹.

4. Η εικόνα των σχολείων το 1925-26

Εκκινώντας λοιπόν από τα παραπάνω στοιχεία, η εικόνα της ελληνικής εκπαίδευσης στην Αλβανία για τη σχολική χρονιά 1925-26 είχε ως εξής:

α) Ο αριθμός και η λειτουργία των σχολείων

Τα ελληνικά σχολεία της Αλβανίας ήταν κοινοτικά, συντηρούμενα δηλαδή με δαπάνες των ίδιων των κοινοτήτων, και κρατικά, συντηρούμενα δηλαδή από την αλβανική κυβέρνηση σε εφαρμογή των υποχρεώσεων της όπως αυτές προέκυπταν από τη δήλωση της 2ας Οκτωβρίου 1921. Τα περισσότερα σχολεία ήταν τετρατάξια γραμματοδιδασκαλεία· μόνο σε μερικές κοινότητες λειτουργούσαν εξατάξια ή επτατάξια σχολεία. Στα περισσότερα όμως και από τα τετρατάξια διδάσκονταν, με τη φροντίδα των δασκάλων, και μαθήματα της πέμπτης και έκτης τάξης⁴⁰.

Πρόβλημα υπάρχει σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό του ακριβούς αριθμού των σχολείων που λειτούργησαν κατά το σχολικό έτος 1925-26 στην Αλβανία, καθώς τα υπάρχοντα στοιχεία δεν είναι πλήρη ή, το χειρότερο, είναι σε αρκετές περιπτώσεις αντικρουόμενα. Με βάση τα δεδομένα, μπορούμε να καταρτίσουμε τον ακόλουθο πίνακα⁴¹, όπου

³⁹ ΑΥΕ, Β/33, απ. 3243, Μητροπολίτης Σπυρίδων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 1-3-1926 και απ. 10099, Μητροπολίτης Σπυρίδων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 1-7-1926.

⁴⁰ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 6901, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 27-5-1926.

⁴¹ Για την κατάρτιση του πίνακα έχουν διασταυρωθεί τα στοιχεία από τα εξής έγγραφα: ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15238, Κουγιτέας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 21-10-1925 και απ. 15339, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 22-10-1925. Ακόμη 1926, Β/33, απ. 6901, αυτ. και απ. 10099, αυτ. Επίσης, τα στοιχεία έχουν συμπληρωθεί με πληροφορίες από

εμφανίζονται οι κοινότητες για τις οποίες υπάρχουν σαφείς και εξακριβωμένες πληροφορίες ότι λειτούργησαν τελικά σχολεία, έστω και με προβλήματα ή με σημαντικές καθυστερήσεις ως προς το άνοιγμά τους, ή ότι τα σχολεία παρέμειναν κλειστά για ολόκληρο το σχολικό έτος 1925-26:

<i>Κοινότητες</i> ⁴²	<i>Μαθητές</i>	<i>Δάσκαλοι</i>	<i>Παρατηρήσεις</i>
Περιφέρεια Κάτω Δρόπολης			
Δερβιτσάνη	260	3	
Καλογοραντζή	120	2-3	
Βάνιστα	60	2	
Χάσκοβο	40	1	
Δουβιανή	90	2	
Σωφράτικα	45	1	
Τεριαχάτες	80	2	
Γορίτσα		1	Προσέρχονται και μαθητές από την αλβανόφωνη Φραστανή.
Γράψη	70	2	
Περιφέρεια Ανω Δρόπολης			
Βραχογοραντζή	30	1	Το σχολείο λειτούργησε 2 μήνες.
Γλίνα	50	1	Προσήρθαν και μαθητές από Βραχογοραντζή.
Ανω Επισκοπή		1	Προσέρχονται και μαθητές από Ραδάτες.

μεταγενέστερα έγγραφα, τα οποία όμως αναφέρονται και στο σχολικό έτος 1925-26. Ειδικά για τις περιπτώσεις όπου υπήρχαν αμφιβολίες σχετικά με την έδρα του σχολείου, συνεκτιμήθηκαν στοιχεία που αφορούσαν στο επόμενο σχολικό έτος 1926-27.

⁴² Μικρό πρόβλημα παρουσιάζεται σε ορισμένες περιπτώσεις σε ό,τι αφορά την ακριβή απόδοση και ορθογραφία ή προφορά των τοπωνυμίων της Βόρειας Ηπείρου. Για να αποφευχθούν τυχόν ασάφειες ή παρερμηνείες επιλέχθηκε τελικά να χρησιμοποιηθούν κατά κανόνα τα ονόματα των κοινοτήτων όπως αυτά παρατίθενται στο έργο του Γρ. Κατσαλίδα, *Η ταυτότητα του Βορειοηπειρωτικού Ελληνισμού*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 2004, όπου δημοσιεύεται άλλωστε αναλυτικός κατάλογος με ετυμολόγηση και ερμηνεία των ονομάτων, καθώς και πληροφορίες για την προέλευση ή τη χρήση τους. Ασφαλώς τα τοπωνύμια αυτά διασταυρώθηκαν και ταυτίστηκαν πρώτα με τα αντίστοιχα που παρατίθενται από άλλα στοιχεία και έγγραφα της εποχής.

<i>Κοινότητες</i>	<i>Μαθητές</i>	<i>Δάσκαλοι</i>	<i>Παρατηρήσεις</i>
Κάτω Επισκοπή	50	1	Λειτουργήσε από το Νοέμβριο.
Γεωργουτσάτες	70	2-3	
Ζερβάτες	25	1	
Βουλιάρατες	120	2-3	
Κακαβιά	50	1	
Βόδριστα	50	1	
Άγιος Νικόλαος	50	1	Προσέρχονται και μαθητές από Κατούνα. Λειτουργήσε για 5 μήνες.
Κλεισάρι	60	2	
Σελλειό	50	1	
Βοδίνο	30	1	
Πέπελη	60	1	Προσέρχονται και οι μαθητές από Βοδίνο.
Λόγγος	60	2	
Σωτήρα	110	3	
Κοσοβίτσα	80	1-2	
Κακογοραντζή	40	1	Προσέρχονται και μαθητές από Λουβίνα.
Περιφέρεια Πωγωνίου			
Πολύτσανη	180	3	
Σχωριάδες	100	1-2	
Σωπική	160	4	
Χλωμός	80	3	Προσέρχονται και μαθητές από Μαυρόγερο.
Τσατίστα	100	1	Λειτουργήσε για 6 μήνες.
Περιφέρεια Δρόβιανης			
Άνω & Κάτω Δρόβιανη	160	3 δάσκαλοι 1 δασκάλα	Λειτουργεί Αστική Σχολή και παρθεναγωγείο με 110 μαθήτριες.
Κρα	25	1	
Λύβινα	60	1	Προσέρχονται και μαθητές από Αρδάσοβα και Βελιάχοβο.

<i>Κοινότητες</i>	<i>Μαθητές</i>	<i>Δάσκαλοι</i>	<i>Παρατηρήσεις</i>
Δίβρη	180	3	Προσέρχονται και μαθητές από Μεσανούς, Καβαλλαράτες και Δεκατρείς.
Άνω Λεσινίτσα	100	3	
Κάτω Λεσινίτσα	90	4	
Γριάσδανη	40	1	
Γράβα		1	Προσέρχονται και μαθητές από Κεσσαράτες και Κομμάτι.
Καλύβια Πασά	60	1	
Λαζάτες	50	2	Προσέρχονται και μαθητές από Καλτσάτες.
Σμήνετση	50	1	
Γέρμα	35	1	Ένα σχολείο και για Νελόχοβο, Ρουμάμα, Χάλιου και Ντερμίσι.
Θεολόγου	160	4	Προσέρχονται και μαθητές από Λουράτες, Γιαννιτσάτες, Μεμόρδι, Μάλτσανη, Άγιο Ανδρέα και Κουλουράτες.
Καρόκι		1	
Κρόγγοι	30	1	
Περιφέρεια Δελβίνου			
Δέλβινο	130	3	
Συρακάτες	30		Δεν λειτούργησε. Πιθανώς οι μαθητές πηγαίνουν στο Βραϊλάτι.
Γαρδικάκι	30	1	Προσέρχονται και μαθητές από Γαρδικόπουλο.
Φοινίκι	50	1	Προσέρχονται και μαθητές από Ματομάρα, Βρωμερό, Σαγιάνι, Καραχάτι, πιθανώς και από Μαυρόπουλο.
Κρασιά	50	1	
Μουλαμουσά			Δεν λειτούργησε.
Ομέρ Εφένδη	40	1	Προσέρχονται μαθητές από Καλύβια Δρόβιανης.
Κακοδίκι	60	1	

<i>Κοινότητες</i>	<i>Μαθητές</i>	<i>Δάσκαλοι</i>	<i>Παρατηρήσεις</i>
Ελευθεροχώρι	40	1	
Τσούκα	30	1	
Αλήκο	120	2	Προσέρχονται και μαθητές από Κασιμαλάμπεη, Τρέμουλη, Πάλλη και Τσαούση.
Βρυώνι	40	1	
Καραλίμπεη	50		Δεν λειτούργησε. Πιθανώς οι μαθητές πηγαίνουν στο Καινούριο.
Καινούριο	50	1	Προσέρχονται και μαθητές από Μεμούσβεη.
Χαντέραγα		1	
Βαγγελάτες	40	1	
Βραϊλάτι	50	1	Προσέρχονται και μαθητές από Κώσταρη.
Χότζα	50	1	Προσέρχονται και μαθητές από Κουλουρίτσα. Λειτούργησε από το Νοέμβριο.
Περιφέρεια Χιμάρας			
Χιμάρα	160	1	Η ελληνική διδάσκεται μία ώρα την ημέρα.
Δρυμάδες	200	1	Η ελληνική διδάσκεται μία ώρα την ημέρα.
Παλάσσα	80	1	Η ελληνική διδάσκεται μία ώρα την ημέρα.
Περιφέρεια Πρεμετής			
Βαλοβίστα	30		Δεν λειτούργησε.
Βλαχοΰψηλο-τέρα	30		Δεν λειτούργησε.

Το γεγονός ότι τα υπάρχοντα στοιχεία δεν συμφωνούν πάντοτε μεταξύ τους δημιουργεί προβλήματα σε ό,τι αφορά την επιβεβαίωση της λειτουργίας των σχολείων σε μερικές από τις παραπάνω κοινότητες· υπάρχουν επίσης αμφιβολίες σχετικά με την έδρα όπου λειτουργούσαν ορισμένα από τα σχολεία. Έτσι, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποια ήταν η κατάσταση στις κοινότητες Καλύβια Πασά,

Λαζάτες, Καλτσάτες και Κεσσαράτες της περιφέρειας Δρόβιανης καθώς οι πληροφορίες είναι αντικρουόμενες: βέβαιη πρέπει να θεωρηθεί η λειτουργία σχολείου στα Καλύβια Πασά και ενός ακόμη σχολείου στους Λαζάτες, αν και υπάρχει πληροφορία ότι λειτουργούσε ένα σχολείο και για τις δύο κοινότητες. Δεν μπορούμε επίσης να επιβεβαιώσουμε σε ποιο σχολείο πήγαιναν οι μαθητές των άλλων δύο κοινοτήτων.

Προβλήματα υπάρχουν και σε ό,τι αφορά τις πληροφορίες για την περιφέρεια Δελβίνου. Δεν μπορεί να βεβαιωθεί η λειτουργία του σχολείου στην κοινότητα Κρασιά, όπου φέρεται ότι προσέρχονταν και μαθητές από τις κοινότητες Μεσοπόταμο, Μητσοπολίτη και Μουλαμουσά. Οι πληροφορίες που αναφέρονται στη σχολική χρονιά 1926-27 αναφέρουν το σχολείο με έδρα το Μεσοπόταμο για τις παραπάνω κοινότητες. Ωστόσο, γεωγραφικά το Μεσοπόταμο βρίσκεται μακριά από τις κοινότητες αυτές και λογικά δεν θα απυρόρουσε να εξυπηρετεί τους μαθητές τους. Επίσης δεν βεβαιώνεται η λειτουργία του σχολείου στο Βρυώνι, όπου φέρεται ότι προσέρχονταν και μαθητές από τις κοινότητες Βρωμερό, Σαγιάνι και Καραχάτι, ούτε η λειτουργία του σχολείου στην κοινότητα Βραϊλατίου, όπου φέρεται ότι προσέρχονταν και οι μαθητές από του Κώσταρη.

Τα προβλήματα αυτά μας εμποδίζουν, κατά συνέπεια, να δώσουμε έναν ακριβή αριθμό των σχολείων που λειτούργησαν στις ελληνόφωνες κοινότητες κατά το σχολικό έτος 1925-26. Με βάση τα παραπάνω προκύπτει ότι βεβαιωμένα λειτούργησαν σχολεία σε 64 ελληνικές κοινότητες του νομού Αργυροκάστρου, έστω και με καθυστερήσεις ή ελλείψεις, ή αλλιώς 66 σχολεία συμπεριλαμβανομένης της Αστικής Σχολής και του παρθεναγωγείου Δρόβιανης· σε 6 μόνο κοινότητες τα σχολεία τελικά δεν λειτούργησαν. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι δεν είναι δυνατό με τα υπάρχοντα δεδομένα να βεβαιωθεί ο αριθμός των 78 σχολείων που αναφέρεται από την Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου ότι λειτούργησαν αυτή τη σχολική χρονιά⁴³. Αντιθέτως, πιο κοντά στα δικά μας στοιχεία έρχονται οι αριθμοί που παραθέτει το Υπουργείο Παιδείας, όταν στο τέλος της σχολικής χρονιάς αναφέρει ότι τελικά τα σχολεία που λει-

⁴³ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, αυτ. Ο ίδιος αριθμός αναπαράγεται από τον Χ. Β. Παπασταύρου, *Η Ελλάς και η Βόρειος Ήπειρος*, Αθήναι 1945, σ. 79.

τούργησαν ήταν 64⁴⁴, αριθμός στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν και οι αλβανόφωνες κοινότητες της περιφέρειας Χιμάρας, για τις οποίες όμως θα γίνει αναλυτικότερα λόγος παρακάτω.

Ανεξαρτήτως πάντως του τελικού αριθμού, γεγονός παραμένει ότι κατά το σχολικό έτος 1925-26 το δίκτυο των ελληνικών σχολείων ενισχύθηκε σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν, σκιαγραφώντας μια αρκετά ικανοποιητική εικόνα, αν λάβει κανείς μάλιστα υπόψη του τις συνθήκες της εποχής. Σύμφωνα με τον απολογισμό που έγινε στο τέλος της χρονιάς από την Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών, ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στην οργάνωση των κεντρικών σχολείων Σωπικής, Πολύτσανης και Χλωμού της περιφέρειας Πωγωνίου, Δερβιτσάνης και Τεριαχατών της περιφέρειας Κάτω Δρόπολης, Κοσοβίτσας και Σωτήρας της Άνω Δρόπολης και Άνω και Κάτω Λεσινίτσας της περιφέρειας Δρόβιανης, ώστε να λειτουργήσουν ως πρότυπα σχολεία στις περιφέρειές τους. Για τον ίδιο σκοπό ζητήθηκε και τελικά δόθηκε άδεια από την αλβανική κυβέρνηση, τον Αύγουστο του 1925, για την προσθήκη 7ης και 8ης τάξης στην Αστική Σχολή της Δρόβιανης⁴⁵. Επίσης, σημαντική θέση στις περιφέρειές τους κρίθηκε ότι κατείχαν τα σχολεία Βουλιαρατών στην περιφέρεια Άνω Δρόπολης, Θεολόγου στην περιφέρεια Δρόβιανης και Αλήκου στην περιφέρεια Δελβίνου. Προς ενίσχυση του ρόλου τους και μετατροπή τους σε κέντρα στα οποία θα μπορούσαν να φοιτούν οι μαθητές από τα γύρω γραμματοδιδασκαλεία, προτάθηκε τα σχολεία αυτά να μετατραπούν σε επτατάξιες σχολές, με ταυτόχρονη ενίσχυση του προσωπικού τους⁴⁶. Από στοιχεία όμως που αφορούν στο επόμενο σχολικό έτος 1926-27⁴⁷ συνάγεται ότι τελικά στα τρία πρώτα από τα προαναφερόμενα σχολεία λειτούργησαν μόνο οι έξι τάξεις, ενώ το σχολείο Αλήκου παρέμεινε τετρατάξιο.

⁴⁴ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 6901, Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Παιδείας, Αθήνα 16-7-1926.

⁴⁵ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 10919, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 4-8-1925, Συνημμένη αναφορά επιθεωρητή Σχολείων Βόρειας Ηπείρου Λιάσκα, Άγιοι Σαράντα 3-8-1925.

⁴⁶ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 8302, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 1-7-1926.

⁴⁷ ΑΥΕ, 1927, Α/21, απ. 7288, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 24-5-1927.

Οι προσπάθειες, ωστόσο, που καταβλήθηκαν σε όλη τη διάρκεια του έτους 1925-26 δεν είχαν ευτυχή κατάληξη για όλες τις κοινότητες. Έτσι, σημαντικά προβλήματα αντιμετώπισε στη λειτουργία της η Αστική Σχολή του Δελβίνου, η οποία σε διαφορετική περίπτωση θα μπορούσε να κατέχει κεντρική θέση στο σχολικό δίκτυο της μειονότητας. Αφού κατέλαβε το ιδιόκτητο σχολικό κτίριο της κοινότητας⁴⁸ για να στεγάσει εκεί το αλβανικό παρθεναγωγείο, η αλβανική κυβέρνηση εξανάγκασε το ελληνικό σχολείο να συστεγαστεί με το αλβανικό, με αποτέλεσμα το πρόγραμμα να λειτουργεί σε βάρος της ελληνικής εκπαίδευσης. Για τους δύο Έλληνες δασκάλους και τη μία δασκάλα, που υπηρετούσε στο παρθεναγωγείο, δεν απέμεναν παρά μόνο δύο ώρες ημερησίως για τη διδασκαλία της ελληνικής, ως γλωσσικού μαθήματος, αφού τα περισσότερα μαθήματα διδάσκονταν πλέον στην αλβανική. Οι δε συνθήκες που αντιμετώπιζαν και οι πιέσεις που υφίσταντο από τους Αλβανούς συναδέλφους τους ήταν τέτοιες, ώστε το Μάιο ο ένας από τους δύο δασκάλους αποχώρησε, καθιστώντας την κατάσταση ακόμη περισσότερο προβληματική⁴⁹. Για την αντιμετώπισή της είχε υποδειχθεί η ανάγκη να επιμείνουν με σθένος οι κάτοικοι του Δελβίνου για την ίδρυση ανεξάρτητου σχολείου, έστω και με παραίτηση από το αίτημά τους για επιστροφή του κτιρίου τους⁵⁰, και πράγματι οι κάτοικοι απέστειλαν σχετικές αιτήσεις στη Γενική Διεύθυνση Παιδείας⁵¹ τον Ιούλιο και το Νοέμβριο του 1925, οι οποίες όμως ποτέ δεν έλαβαν απάντηση. Το αποτέλεσμα ήταν οι κάτοικοι να απογοητευθούν και η κατάσταση να διαιωνίζεται⁵².

⁴⁸ Για το κτίριο και τις συνθήκες υπό τις οποίες λειτουργούσε το σχολείο αυτό βλ. παρακάτω, σ....

⁴⁹ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, αυτ.

⁵⁰ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15238, Κουγιτέας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 21-10-1925 και 1926, Β/33, απ. 8302, αυτ.

⁵¹ Από το 1925 αρμόδια για την εκπαίδευση στην Αλβανία ήταν η Γενική Διεύθυνση Παιδείας που υπαγόταν στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Τον Ιούλιο του 1927 αναβαθμίστηκε εκ νέου σε Υπουργείο με πρώτο υπουργό τον Τζαφέρ Ούπι. Βλ. *Shqipërija më 1937* (Η Αλβανία το 1937), Ministrija e Arësimit, Raport mbi Arsimin në Shqipëri prej vjetit 1912 e deri më 1937 (Υπουργείο Εκπαιδευσεως. Έκθεση για την Εκπαίδευση στην Αλβανία από το έτος 1912 και μέχρι το 1937), σ. 166 κ.εξ.

⁵² ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 8302, αυτ.

Αντιθέτως, καλύτερη έκβαση είχαν οι προσπάθειες στην περίπτωση του σχολείου Δρόβιανης, όπου οι αλβανικές αρχές είχαν επιχειρήσει να επιβάλουν τον κυβερνητικό έλεγχο μέσω του διορισμού Αλβανού διευθυντή στο σχολείο, πράξη που στην ουσία καταργούσε τον ίδιο τον κοινοτικό χαρακτήρα του⁵³. Τη θέση που κατέλαβε ο νεοδιορισθείς διευθυντής κατείχε μέχρι τότε, τις αρχές δηλαδή του σχολικού έτους 1925-26, ο Έλληνας δάσκαλος Σ. Καλυβάς. Το αποτέλεσμα ήταν η ελληνική γλώσσα να διδάσκεται στο σχολείο αυτό τις μισές μόνο ώρες της ημέρας⁵⁴. Τελικά, μέχρι το τέλος του 1925-26 οι προσπάθειες της ελληνικής πλευράς ευωδόθηκαν με την απομάκρυνση του Αλβανού διευθυντή και την ανάληψη των καθηκόντων του από Έλληνα δάσκαλο.

Σε άλλες κοινότητες, όπως φαίνεται και από τον παραπάνω πίνακα, δεν επιτεύχθηκε η λειτουργία σχολείου για όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους και αυτό για ποικίλους λόγους, οι περισσότεροι από τους οποίους σχετίζονταν με τις παλινωδίες και τα προσκόμματα που έθετε η αλβανική κυβέρνηση. Έτσι, δεν λειτούργησαν τα ελληνικά σχολεία στις κοινότητες Βαλοβίστας και Βλαχοϋψηλοτέρας, στις οποίες μάλιστα αποδιδόταν ιδιαίτερη σημασία καθώς ήταν οι μοναδικές ελληνόφωνες κοινότητες της περιφέρειας Πρεμετής. Οι πληροφορίες της Επιτροπής επί των Εκπαιδευτικών ανέφεραν ότι τα σχολεία δεν λειτούργησαν, μολονότι είχαν διοριστεί από τις κοινότητες Έλληνες δάσκαλοι, εξαιτίας της αντίδρασης μερικών Αλβανών μπέηδων της περιοχής. Στη θέση των Ελλήνων διορίστηκε ένας κυβερνητικός δάσκαλος της αλβανικής γλώσσας⁵⁵. Γνωρίζουμε επίσης ότι δεν επιτεύχθηκε η λειτουργία σχολείου στην κοινότητα Καραλίμπεη της περιφέρειας Δελβίνου, επειδή ο δάσκαλος που είχε αποσταλεί δεν γνώριζε την αλβανική γλώσσα⁵⁶. Δυστυχώς δεν υπάρχουν πληροφορίες για τις αιτίες που δεν επέτρεψαν τη λειτουργία των σχολείων στις υπόλοιπες δύο κοινότητες της περιφέρειας Δελβίνου, Συρακάτες και

⁵³ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 14199, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 4-10-1925.

⁵⁴ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15238, αυτ., Συνημμένη Πράξις Α' Συνεδρίας.

⁵⁵ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, αυτ.

⁵⁶ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 17411, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 24-11-1925.

Μουλαμουσά.

Παρόμοια ανεπιτυχής υπήρξε και η προσπάθεια για το άνοιγμα ελληνικών σχολείων στις αλβανόφωνες κοινότητες και ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα της περιοχής, όπου ο πληθυσμός ήταν μικτός. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η συμφωνία που είχε συναφθεί στο Βελιγράδι προέβλεπε το δικαίωμα των Ελλήνων κατοίκων των αλβανόφωνων κοινοτήτων να προσλαμβάνουν στα σχολεία με δικές τους δαπάνες ένα δάσκαλο της ελληνικής, ως γλώσσας της θρησκείας και του εμπορίου· οι ελληνικές αρχές βέβαια έτρεφαν την ελπίδα ότι θα επιτύγχαναν τελικά τη λειτουργία και εκεί κοινοτικών σχολείων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ελληνικής πλευράς παρουσίαζαν οι πόλεις του Αργυροκάστρου, των Αγίων Σαράντα και της Κορυτσάς, γνωστά κέντρα του ελληνισμού της Αλβανίας, και στη συνέχεια η Πρεμετή και η Χιμάρα. Θα πρέπει ίσως στο σημείο αυτό να θυμίσουμε ότι για τους Έλληνες των αστικών κέντρων, με εξαίρεση τη Χιμάρα, δεν αναγνωριζόταν το καθεστώς του μειονοτικού ούτε τα δικαιώματα που απέρρεαν από αυτό.

Ήδη από τις αρχές του σχολικού έτους 1925-26 ξεκίνησαν οι προσπάθειες για το άνοιγμα ενός σχολείου στους Άγιους Σαράντα, τους οποίους μάλιστα οι ελληνικές αρχές, σε αντίθεση με τις αλβανικές, δεν συγκατέλεξαν μεταξύ των 'αλβανόφωνων κοινοτήτων', καθώς ο ελληνικός χαρακτήρας της πόλης ήταν πασιφανής. Σε ό,τι αφορούσε το ελληνικό σχολείο της πόλης, η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών σχεδίαζε να το οργανώσει σε διδασκαλείο, τοποθετώντας σε αυτό υψηλού επιπέδου και ικανό διδασκαλικό προσωπικό, ώστε να αποτελέσει σημαντικό πόλο έλξης για τα παιδιά της περιοχής, αλλά και παράδειγμα οργάνωσης και λειτουργίας σχολείου και για τις μικρότερες κοινότητες. Τις μεγαλύτερες ελπίδες για την επιτυχία των προσπαθειών της φαίνεται ότι στήριζε η Επιτροπή στην επιμονή των Ελλήνων της πόλης, στην πλειοψηφία τους ευκατάστατοι έμποροι που θα ήταν διατεθειμένοι να προσφέρουν ακόμη και το κτίριο για τη λειτουργία του, αλλά και στην παρουσία και τη δραστηριοποίηση εκεί του ελληνικού υποπροξενείου⁵⁷. Όλες οι προσπάθειες ωστόσο αποδείχθηκαν μάταιες και ελληνικό κοινοτικό σχολείο δεν λειτούργησε στην

⁵⁷ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15238, αυτ., Συνημμένη έκθεση μητροπολίτη Σπυρίδωνα.

πόλη όχι μόνο το σχολικό έτος 1925-26, αλλά ούτε και τα επόμενα χρόνια.

Ανάλογες ελπίδες έτρεφε η Επιτροπή για τη λειτουργία σχολείου και στο Αργυρόκαστρο, στηριζόμενη κυρίως στη θέληση του ελληνικού στοιχείου της περιοχής, που παρά τις αντιξοότητες των προηγούμενων δεκαετιών είχε διατηρήσει τη διδασκαλία της ελληνικής με τη μορφή οργάνωσης μαθημάτων στο σπίτι. Για το άνοιγμα του σχολείου μάλιστα είχε υποδειχθεί από την κοινότητα και ο κατάλληλος δάσκαλος, ονόματι Φώτιος Παπαζήσης, ο οποίος για αρκετά χρόνια ζούσε και εργαζόταν στην πόλη ως ιδιωτικός⁵⁸. Στην περίπτωση βέβαια που θα λειτουργούσε σχολείο, θα ήταν απαραίτητος ο διορισμός και δεύτερου δασκάλου, καθώς τα παιδιά που θα συγκεντρώνονταν ήταν αρκετά σε αριθμό. Την προσπάθεια για την ίδρυση κοινοτικού σχολείου πάντως στήριζαν και στην περίπτωση αυτή το ελληνικό υποπροξενείο και οι έμποροι που είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη από την κατεξοχήν ελληνικού χαρακτήρα επαρχία της Δρόπολης. Οι ίδιες συνθήκες επικρατούσαν επίσης και στην πόλη της Πρεμετής⁵⁹. Τελικά, με την απόφαση του αλβανικού υπουργικού συμβουλίου αρ. 418 της 13ης Αυγούστου 1925 απορρίφθηκαν οι αιτήσεις των κατοίκων των πόλεων αυτών ακόμη και για την πρόσληψη δασκάλων της ελληνικής ως γλώσσας του εμπορίου και της θρησκείας, παρά τα όσα είχαν συμφωνηθεί στο Βελιγράδι ούτε λόγος βέβαια να γίνεται για το άνοιγμα σχολείου. Έτσι, τουλάχιστον στο Αργυρόκαστρο η ελληνική εξακολουθούσε να διδάσκεται μόνο κατ' οίκον.

Σε ό,τι αφορούσε την περιφέρεια της Χιμάρας, διορίστηκε από την αλβανική κυβέρνηση από ένας δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας στη Χιμάρα, τις Δρυμάδες και την Παλάσσα (τις κοινότητες δηλαδή που είχαν αναγνωριστεί ως μειονοτικές), οι Συμεών Δήμας, Παύλος Βρεττός και Γεώργιος Παπαβασιλείου αντίστοιχα. Στις δύο κοινότητες υπήρχαν επίσης δύο και τρεις δάσκαλοι της αλβανικής αντίστοιχα,

⁵⁸ Ενδεικτικό πάντως των συνθηκών υπό τις οποίες λειτουργούσε η ελληνική εκπαίδευση τα προηγούμενα χρόνια, αλλά και από το 1925 και εξής, είναι το γεγονός ότι το ελληνικό δημόσιο όφειλε στο συγκεκριμένο δάσκαλο τους μισθούς του ακόμη από το 1916. ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15339, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 22-10-1925.

⁵⁹ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15238, αυτ.

ενώ στην Παλάσσα ο ίδιος δάσκαλος δίδασκε και την αλβανική γλώσσα. Στα υπόλοιπα χωριά της περιφέρειας δεν επιτράπηκε η διδασκαλία της ελληνικής, όπως δεν επιτράπηκε επίσης στα τρία παραπάνω χωριά να προσλάβουν κοινοτικούς δασκάλους⁶⁰.

Σε ό,τι αφορούσε τέλος την περιφέρεια της Κορυτσάς, η οποία επίσης δεν συμπεριλαμβανόταν μεταξύ των περιοχών που η αλβανική κυβέρνηση αναγνώριζε ως μειονοτικές και γι' αυτό δεν αναγνωρίζονταν μειονοτικά δικαιώματα για τους Έλληνες κατοίκους της ούτε λειτούργησαν εκεί ελληνικά σχολεία από τα τέλη του 1920 και εξής, ο νομάρχης είχε απαγορεύσει τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ακόμη και κατ' οίκον, καθώς και τη χρήση της στις εκκλησίες, με μοναδική εξαίρεση το ναό του Αγίου Γεωργίου, στο κέντρο της πόλης⁶¹. Η συμφωνία του Βελιγραδίου, βέβαια, χαρακτηριζόταν ως μοναδική ευκαιρία προκειμένου να επιτευχθεί το άνοιγμα ελληνικού σχολείου ή τουλάχιστον να προσληφθούν Έλληνες δάσκαλοι στα υπάρχοντα σχολεία και το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών είχε επανειλημμένα συστήσει στους κατοίκους να υποβάλουν σχετικές αιτήσεις προς τις αρχές⁶². προχώρησε μάλιστα και στην αναγκαία προεργασία που απαιτούνταν δίνοντας οδηγίες στο ελληνικό προξενείο να συλλέξει όλα τα στοιχεία αναφορικά με τις ορθόδοξες κοινότητες του νομού Κορυτσάς που θα είχαν την οικονομική δυνατότητα να συντηρήσουν δασκάλους της ελληνικής⁶³ και να καταρτίσει πίνακες με τα ονόματα δασκάλων που θα μπορούσαν να εργαστούν για το σκοπό αυτό⁶⁴. Καθώς όμως η πόλη αποτελούσε σημαντικό κέντρο της αλβανικής εθνικιστικής κίνησης και προπύργιο των λεγόμενων 'αλβανιστών' που αντιδρούσαν σθεναρά στην εισαγωγή της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, διάχυτος ήταν ο φόβος μεταξύ των κατοίκων για τυχόν παρενέργειες

⁶⁰ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 6901, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 27-5-1926.

⁶¹ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 6669, Διεύθυνση Γενικής Ασφάλειας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 31-5-1926.

⁶² ΑΥΕ, 1924-1925, Γ/62/α, απ. 2215, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Δυρραχίου, Αθήνα 16-2-1925.

⁶³ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 13451, Προξενείο Κορυτσάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Κορυτσά 9-9-1925.

⁶⁴ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 14427, Υπουργείο Εξωτερικών προς Νομαρχία Φλώρινας, Αθήνα 9-11-1925.

σε βάρος τους και σε βάρος των δασκάλων, στην περίπτωση που τελικά θα εισαγόταν η ελληνική γλώσσα στα σχολεία. Γι' αυτό και εμφανίζονταν εξαιρετικά διστακτικοί στο να προχωρήσουν στην υποβολή των σχετικών αιτήσεων⁶⁵. Τελικά καμία από τις προσπάθειες αυτές δεν ευωδόθηκε και η απαγόρευση της ελληνικής, ακόμη και ως θρησκευτικής γλώσσας, παρέμεινε ενεργή και για τα επόμενα χρόνια.

Πάντως, οι σκόπιμες παλινωδίες και οι υπεκφυγές της αλβανικής κυβέρνησης και των αρχών γύρω από το ζήτημα αυτό είναι χαρακτηριστικές: ενώ, για παράδειγμα, στη βάση της συμφωνίας του Βελιγραδίου αρκετές αλβανόφωνες κοινότητες έσπευσαν να υποβάλουν αιτήσεις για την πρόσληψη δασκάλων της ελληνικής στα σχολεία, οι αιτήσεις αυτές απορρίπτονταν από την αλβανική κυβέρνηση, ο ίδιος ο πρόεδρος Ζόγκου, από την πλευρά του, διαβεβαίωνε με κάθε ευκαιρία τους Έλληνες διπλωματικούς αντιπροσώπους ότι δεν γνώριζε τίποτε για τις αποφάσεις αυτές του υπουργικού συμβουλίου και ότι ο ίδιος είχε καλές προθέσεις και ήταν διατεθειμένος να εγγυηθεί την εφαρμογή της συμφωνίας⁶⁶. Τελικά, αυτή παγιώθηκε ως μόνιμη τακτική της αλβανικής πλευράς, η παροχή δηλαδή των απαραίτητων διαβεβαιώσεων καλής θέλησης σε ανώτατο επίπεδο και η μετακύλιση της αρμοδιότητας για την εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων στις κατά τόπους αρχές, ενώ όλες οι πλευρές δήλωναν άγνοια για τις όποιες αποφάσεις και αποποιούνταν των ευθυνών.

Σε γενικές γραμμές πάντως οι ελληνικές αρχές, συνεκτιμώντας τις αντικειμενικές τοπικές συνθήκες, επικέντρωσαν τις προσπάθειές τους στο εφικτό, πρώτα και κύρια στις ελληνικές κοινότητες, στην πύκνωση του αριθμού και στην οργάνωση των σχολείων τους· μόνο στην περίπτωση που το έργο αυτό θα ολοκληρωνόταν με επιτυχία θα εντεινόταν οι προσπάθειες και για τη βελτίωση της κατάστασης στις υπόλοιπες περιοχές. Και για την ορθότητα της τακτικής αυτής φαίνεται ότι συμφωνούσαν τόσο η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών όσο και το

⁶⁵ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 16224, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 4-11-1925.

⁶⁶ ΑΥΕ, 1924-1925, Γ/62/α, απ. 3803, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δυρράχιο 6-3-1925. Πρβλ. 1924-1925, Γ/62, απ. 12655, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δυρράχιο 3-9-1925. Επίσης Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 3, αρ. 79, σ. 233-238.

Υπουργείο Εξωτερικών⁶⁷. Αυτή η δεύτερη προοπτική ωστόσο είχε πολύ περιορισμένες δυνατότητες επιτυχίας, καθώς η αλβανική αντίσταση υπήρξε σθεναρή: τα ελληνικά σχολεία στις μικτές κοινότητες θεωρούνταν ως κέντρα της ελληνικής προπαγάνδας που έθιγαν το εθνικό συναίσθημα και τη φιλοτιμία των Αλβανών και μπορούσαν να προκαλέσουν αντιδράσεις εκ μέρους των εθνικοφρόνων⁶⁸ –κάτι παρόμοιο άλλωστε είχε συμβεί, όπως είδαμε, και με τις κοινότητες Βαλοβίστας και Βλαχοϋψηλοτέρας. Και όχι μόνο αυτό, αλλά κατά γενική διαπίστωση στις μικτές περιοχές, σε όλη τη διάρκεια του έτους 1925-26 και αργότερα, παρατηρήθηκε συστηματικός διωγμός της ελληνικής γλώσσας, ιδιαίτερα σε δημόσιους χώρους, ενώ προβάλλονταν πλείστα όσα εμπόδια κυρίως σε παιδιά κάτω των 15 χρόνων που επιθυμούσαν να μεταβούν στην Ελλάδα και να φοιτήσουν σε ελληνικά σχολεία⁶⁹. Καθώς μάλιστα με την πάροδο των χρόνων η κατάσταση για την εκπαίδευση σταδιακά επιδεινωνόταν παρά βελτιωνόταν, το ίδιο σκεπτικό επικράτησε και στο μέλλον και οι αλβανόφωνες κοινότητες τέθηκαν οριστικά σε δεύτερη μοίρα.

β) Οι δάσκαλοι

Οι δάσκαλοι των ελληνικών σχολείων της Αλβανίας διακρίνονταν στις ακόλουθες κατηγορίες: α) στους λεγόμενους κυβερνητικούς, που διορίζονταν από την αλβανική κυβέρνηση και πληρώνονταν από αυτήν· β) στους κοινοτικούς, που διορίζονταν από τις ίδιες τις κοινότητες, οι οποίες κατέβαλλαν τα χρήματα για τους μισθούς τους· γ) σε αυτούς που διορίζονταν από την Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών. Όλες οι τοποθετήσεις δασκάλων στα σχολεία έπρεπε πρώτα να λάβουν την έγκριση του αρμόδιου Αλβανού επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου. Στη συνέχεια συντάσσονταν τα συμβόλαια διορισμού, στην ελληνική και την αλβανική γλώσσα, αντίγραφα των οποίων διατηρούσαν τόσο οι δάσκαλοι όσο και η Επιθεώρηση στο

⁶⁷ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 11022, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Δυρραχίου, Αθήνα 28-9-1926.

⁶⁸ ΑΥΕ, 1924-1925, Γ/62, απ. 7144, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Δυρραχίου, Αθήνα 31-3-1925.

⁶⁹ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, Μητροπολίτης Σπυριδών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 1-7-1926 και απ. 11022, αυτ.

Αργυρόκαστρο. Όσοι ανήκαν στην τελευταία κατηγορία ήταν κυρίως δάσκαλοι που υπηρετούσαν σε σχολεία της ελληνικής επικράτειας, κατά προτίμηση καταγόμενοι από ελληνικά χωριά της Βόρειας Ηπείρου, και έπαιρναν απόσπαση ή διορίζονταν εξ αρχής στις κενές θέσεις των σχολείων εκεί. Και στις δύο περιπτώσεις πάντως τις δαπάνες για τη μισθοδοσία τους αναλάμβανε απευθείας το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών με τη χορήγηση ειδικών πιστώσεων στους κατά τόπους προξένους και την ελληνική πρεσβεία ή, από από το 1925 και εξής, στην Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών⁷⁰.

Ήδη από το σχολικό έτος 1924-25 το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών είχε αποφασίσει να καταβάλλει επιπλέον αποζημιώσεις και στους δασκάλους των δύο πρώτων κατηγοριών, τους κοινοτικούς δηλαδή και τους κυβερνητικούς, ώστε το ύψος των συνολικών αμοιβών τους να είναι αντίστοιχο με εκείνων που υπηρετούσαν στα ελλαδικά κρατικά σχολεία. Για τις κοινότητες που δεν είχαν επαρκείς πόρους και αδυνατούσαν να προσλάβουν δασκάλους, το Υπουργείο είχε αναλάβει εξολοκλήρου τη μισθοδοσία τους. Το ύψος, τέλος, της αμοιβής τους καθοριζόταν με βάση τα τυπικά προσόντα τους και τα χρόνια προϋπηρεσίας, προσαυξημένης κατά 10% ως επίδομα παραμεθορίου. Επίσης το Υπουργείο Παιδείας φρόντισε να τακτοποιήσει και το σημαντικό για τους δασκάλους της τρίτης κατηγορίας ζήτημα της συνταξιοδότησης, αναγνωρίζοντας ως συντάξιμα τα χρόνια της υπηρεσίας τους στα σχολεία της Αλβανίας, όχι όμως εις διπλούν, όπως διεκδικούσε η Επιτροπή ως ένα επιπλέον κίνητρο για την προσέλκυση άξιων δασκάλων στη Βόρεια Ήπειρο⁷¹.

Με βάση λοιπόν τις μισθοδοτικές καταστάσεις που συνέταξε η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών στο τέλος της σχολικής χρονιάς, προκύπτει πως για το έτος 1925-26 δίδαξαν στα σχολεία της Βόρειας Ηπείρου συνολικά 102 δάσκαλοι και δασκάλες. Από αυτούς, οι 42 ήταν κυβερνητικοί, οι 32 κοινοτικοί και οι 28 διορισμένοι –18 διορισμένοι απευθείας από την Επιτροπή και 10 αποσπασμένοι από σχολεία της ελληνικής επικράτειας. Σε ό,τι αφορά τα προσόντα τους, οι δάσκαλοι κατατάσσονταν ως εξής: 29 απόφοιτοι του ελληνικού σχο-

⁷⁰ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, αυτ.

⁷¹ ΑΥΕ, 1924, Β/33-4, απ. 53123, Υπουργείο Παιδείας προς Λιάσκα, Αθήνα 1-11-1924.

λείου, 16 του ημιγυμνασίου, 10 του γυμνασίου (από τα γυμνάσια Ιωαννίνων, Κέρκυρας, Τσοτυλίου και το Ζωγράφειο Κωνσταντινούπολεως), 11 του ημιδιδασκαλείου, 12 του διδασκαλείου (από τα διδασκαλεία Αθήνας, Θεσσαλονίκης, Σερρών, Ιωαννίνων, Κέρκυρας και Λάρισας) και 9 των Ζωγραφείων Διδασκαλείων στο Κεστοράτι της Βόρειας Ηπείρου, 3 της Ιερατικής Σχολής Ιωαννίνων, 1 του Ζαπείου Κωνσταντινούπολεως, 1 του Ιεροδιδασκαλείου Βελλάς, 1 της Ριζαρείου Σχολής και 1 της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Από τις δασκάλες, 2 ήταν απόφοιτες του Ελισαβετείου Παρθεναγωγείου Ιωαννίνων, 2 του Αρσακείου Κέρκυρας, 1 του Αρσακείου Αθηνών και 1 του διδασκαλείου νηπιαγωγών Ιωαννίνων.

Οι μισθοί που έπαιρναν κυμαίνονταν από 1.200 έως 2.160 χάρτινες δραχμές: πιο συγκεκριμένα, 1.200 δρχ. μηνιαίως έπαιρναν οι απόφοιτοι των κατώτερων βαθμίδων της εκπαίδευσης (ελληνικού σχολείου, ημιγυμνασίου, ημιδιδασκαλείου και της Ιερατικής Σχολής Ιωαννίνων), 1.680 δρχ. έπαιρναν οι απόφοιτοι των διδασκαλείων Θεσσαλονίκης και Ιωαννίνων, του γυμνασίου και του Αρσάκειου Κέρκυρας και του Ιεροδιδασκαλείου Βελλάς, ενώ με 2.160 δρχ. αμείβονταν οι πτυχιούχοι των ανώτερων σχολών (Ζαπείου και Ζωγραφείου Κωνσταντινούπολεως, Μεγάλης του Γένους Σχολής, Ριζαρείου), αλλά και οι απόφοιτοι του Αρσακείου Αθηνών, του γυμνασίου Ιωαννίνων και των διδασκαλείων Σερρών, Αθηνών, Κέρκυρας, Λάρισας και των Ζωγραφείων Διδασκαλείων⁷². Όπως έχει αναφερθεί, το ύψος της συνολικής δαπάνης που απαιτούνταν για τη μισθοδοσία των δασκάλων που υπηρέτησαν το σχολικό έτος 1925-26 είχε προϋπολογιστεί σε 1.743.700 δρχ., από τα οποία 600.000 δρχ. περίπου θα καταβάλλονταν από τις κοινότητες και το αλβανικό κράτος και τα υπόλοιπα από το ελληνικό κράτος.

Όλα τα παραπάνω βέβαια κατά κανένα τρόπο δεν υποδηλώνουν ότι στην πράξη το σύστημα λειτουργούσε χωρίς προβλήματα. Αντιθέτως, πολλές παρέμεναν οι ελλείψεις, οι καθυστερήσεις και οι δυσλειτουργίες, κατάσταση που επιδεινώνε ακόμη περισσότερο η πάγια έλλειψη συντονισμού μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων. Πρωταρχικό μεταξύ των προβλημάτων που καλούνταν να αντιμετωπίσουν οι δά-

⁷² ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, αυτ.

δασκαλοι των ελληνικών σχολείων ήταν το οικονομικό. Η οικονομική κατάσταση των περισσότερων ελληνικών κοινοτήτων δεν ήταν διόλου ανθηρή και οι κοινοτικοί δάσκαλοι όχι μόνο πληρώνονταν ανεπαρκέστατα, αλλά πολλές φορές η αμοιβή τους παρεχόταν σε είδος. Ανάλογη ήταν και η οικονομική κατάσταση των κυβερνητικών δασκάλων, καθώς το αλβανικό κράτος, σε δυσχερή οικονομική θέση το ίδιο, καθυστέρουσε για μήνες την καταβολή των μισθών τους, ενώ ακόμη και όταν αυτή πραγματοποιιόταν τα ποσά ήταν μειωμένα από διάφορες κρατήσεις⁷³. Με μεγάλη καθυστέρηση πραγματοποιιόταν επίσης η καταβολή των μισθών στους αποσπασμένους ή τους απευθείας διοριζόμενους από την Επιτροπή. Για το σχολικό έτος 1925-26, συγκεκριμένα, τα απαραίτητα για τη μισθοδοσία ποσά δεν χορηγήθηκαν παρά μόνο τον Ιανουάριο του 1926, γεγονός που είχε επιπτώσεις στην έγκαιρη απόσπαση του απαιτούμενου προσωπικού⁷⁴. Συχνή, τέλος, ήταν και η καθυστέρηση στην καταβολή των επιδομάτων που λάμβαναν από το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών τόσο οι κοινοτικοί όσο και οι κυβερνητικοί δάσκαλοι. Κατεξοχήν υπεύθυνη για τις καθυστερήσεις αυτές ήταν η ασυνέπεια του ελληνικού Υπουργείου σε ό,τι αφορούσε την έγκαιρη χορήγηση των απαραίτητων πιστώσεων⁷⁵. Πολλές φορές όμως αιτία της καθυστέρησης ήταν και η ασυνεννοησία μεταξύ των ελληνικών προξενικών αρχών και της Επιτροπής επί των Εκπαιδευτικών, η οποία δεν ενημέρωνε πάντοτε έγκαιρα τις αρχές για τους διορισμούς που πραγματοποιούσε, με αποτέλεσμα το Υπουργείο να μη διαθέτει πλήρη στοιχεία προκειμένου να εγκρίνει τις αντίστοιχες πιστώσεις. Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν οι δάσκαλοι να παρέμεναν απλήρωτοι για ολόκληρους μήνες και πολλοί από αυτούς να αντιμετωπίζουν βιοποριστικά προβλήματα.

Για το λόγο αυτό πολλοί από όσους λάμβαναν απευθείας διορισμούς ή αποσπάσεις από τα σχολεία της ελληνικής επικράτειας δεν παρουσιάζονταν τελικά στις νέες θέσεις τους στην Αλβανία, με αποτέλεσμα αρκετοί από τους διορισμούς να παραμένουν μόνο στα χαρ-

⁷³ ΑΥΕ, 1926-1929, αε. 126, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα, 18-2-1927.

⁷⁴ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, αυτ.

⁷⁵ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15339, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 22-10-1925.

τιά και τα σχολεία όπου τοποθετούνταν να παραμένουν κλειστά ή να καθυστερεί για πολλούς μήνες η έναρξη της λειτουργίας τους. Σε άλλες περιπτώσεις αρκετοί από όσους παρουσιάστηκαν στις νέες θέσεις τους (περίπου δέκα για το έτος 1925-26) αναγκάστηκαν να τις εγκαταλείψουν μετά από κάποιο χρονικό διάστημα και να επιστρέψουν στις αρχικές τους θέσεις στην Ελλάδα, αφήνοντας πίσω τους τις θέσεις κενές ή αντικαταστάτες που επιστρατεύονταν πρόχειρα για να καλύψουν το κενό, κατά βάση όμως ακατάλληλους για το εκπαιδευτικό έργο⁷⁶. Το φαινόμενο αυτό ήταν περισσότερο συχνό μεταξύ των δασκάλων που ήταν πτυχιούχοι ανώτερων σχολών, γι' αυτό και ο αριθμός τους, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω στοιχεία, ήταν σχετικά μικρός σε σύγκριση με εκείνο των δασκάλων που είχαν κατώτερη ή μέσου επιπέδου μόρφωση. Αυτό βέβαια είχε μια γενικότερη επίπτωση στο επίπεδο του συνόλου του διδασκαλικού προσωπικού που υπηρετούσε στα ελληνικά σχολεία της Αλβανίας. Ευχές και διαπιστώσεις του τύπου «κατανοούμεν καλώς ότι ο αγών είναι σκληρός, αλλ' έχομεν πεποίθησιν εις τον πατριωτισμόν των διδασκάλων» δεν ήταν αρκετές για να σώσουν την κατάσταση⁷⁷. Αλλά και οι γενικότερες δυσκολίες διαβίωσης που ενείχε η υπηρετηση σε σχολεία της Αλβανίας, σε χωριά μικρά που βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση, που αδυνατούσαν πολλές φορές ακόμη και κατάλυμα να τους εξασφαλίσουν, λειτουργούσαν αποτρεπτικά για τους περισσότερους δασκάλους που είχαν ανώτερο επίπεδο μόρφωσης. Στις περιπτώσεις αυτές οι μόνοι που δέχονταν να υπηρετήσουν ήταν κυρίως ντόπιοι δάσκαλοι, τα προσόντα των οποίων ήταν ομολογουμένως κατώτερα. Η ανάγκη επομένως για την ποιοτική αναβάθμιση του διδασκαλικού προσωπικού ήταν ορατή, όμως οι υπάρχουσες συγκυρίες, τα στενά χρονικά περιθώρια και η απροθυμία της Επιτροπής να προβεί σε ρήξεις με τους υπάρχοντες δασκάλους από τον πρώτο κιόλας χρόνο της σύστασής της δεν επέτρεψαν να επιτευχθεί αυτή κατά το έτος 1925-26.

Το δεύτερο από τα μεγάλα προβλήματα που είχαν επίσης να αντιμετωπίσουν οι δάσκαλοι ήταν η έλλειψη αμοιβαίας πληροφόρησης και συντονισμού των ενεργειών μεταξύ των ελληνικών αρχών και της Επιτροπής επί των Εκπαιδευτικών σε ό,τι αφορούσε τους διορισμούς

⁷⁶ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, αυτ.

⁷⁷ ΑΥΕ, 1924, Β/33-4, απ. 53123, αυτ.

τους στις διάφορες κοινότητες. Πολλές φορές η Επιτροπή προέβαινε σε διορισμούς χωρίς προηγούμενη ενημέρωση των προξενικών αρχών, οι οποίες έτσι δεν διέθεταν πλήρη στοιχεία σχετικά με το τι τελικά συνέβαινε στα ελληνικά σχολεία. Αλλά συνέβαινε επίσης και το αντίστροφο, η Επιτροπή δηλαδή να μην γνωρίζει πάντοτε αν οι δάσκαλοι που απέστειλε με αποσπάσεις στα σχολεία της Βόρειας Ηπείρου παρέμεναν εκεί σε υπηρεσία για όλο το σχολικό έτος 1925-26 ή εγκατέλειπαν τις θέσεις τους λόγω των δυσκολιών που προέκυπταν. Η εξακρίβωση των απαραίτητων στοιχείων με τη βοήθεια των προξενικών αρχών, ώστε να διασφαλιστεί ποιοι τελικά υπηρετούσαν κανονικά και δικαιούνταν των μισθών και των επιδομάτων, απαιτούσε χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες που επιβάρυναν ακόμη περισσότερο την κατάσταση⁷⁸. Επίσης, δεν έλειψαν οι περιπτώσεις να αποστέλλονται από την Επιτροπή δάσκαλοι σε κοινότητες όπου υπήρχε ήδη άλλος κοινοτικός ή διορισμένος από την αλβανική κυβέρνηση, η οποία με το πρόσχημα αυτό απέρριπτε την τοποθέτηση και δεύτερου Έλληνα δασκάλου. Το αποτέλεσμα ήταν να χάνεται πολύτιμος χρόνος έως ότου βρεθεί άλλη κοινότητα στην οποία ο δάσκαλος θα μπορούσε να τοποθετηθεί και να καθυστερεί περαιτέρω η έναρξη λειτουργίας του σχολείου. Τέτοια ήταν, για παράδειγμα, η περίπτωση της κοινότητας Κακαβιάς, όπου υπηρετούσε κυβερνητικός δάσκαλος στο ελληνικό σχολείο· έτσι, ο διορισθείς από την Επιτροπή Θωμάς Παπαδόπουλος, ύστερα από ενέργειες του υποπροξενείου Αργυροκάστρου, τοποθετήθηκε τελικά στην Κάτω Επισκοπή, όπου μέχρι το Νοέμβριο δεν λειτούργησε καθόλου το ελληνικό σχολείο⁷⁹.

Προβλήματα υπήρχαν πολλές φορές και στη συνεργασία μεταξύ της Επιτροπής επί των Εκπαιδευτικών και των Ελλήνων επιθεωρητών των εκπαιδευτικών περιφερειών από όπου πραγματοποιούνταν οι αποσπάσεις δασκάλων για τα σχολεία της μειονότητας. Σε αρκετές περιπτώσεις οι επιθεωρητές ανταποκρίνονταν με αξιοσημείωτη βραδύτητα στο αίτημα για την έγκριση των αποσπάσεων που απαιτούσε η Επιτροπή. Το αποτέλεσμα ήταν, λόγω της ανάγκης που υπήρχε να αρ-

⁷⁸ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 3990, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 20-3-1926.

⁷⁹ ΑΥΕ, 1924, Β/33-4, απ. 17411, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 24-11-1925.

χίσει πάση θυσία η λειτουργία των σχολείων, να επιστρατεύονται με πρόχειρο τρόπο άλλοι κατώτεροι σε προσόντα και όταν τελικά κατέφταναν με απόσπαση οι αρχικά επιλεγμένοι να βρίσκουν τη θέση τους κατειλημμένη και έτσι να επιστρέφουν στα σχολεία τους επί του ελληνικού εδάφους. Σε άλλες περιπτώσεις οι επιθεωρητές επέμεναν να απολύονται οι δάσκαλοι που λάμβαναν αποσπάσεις για τα σχολεία της Αλβανίας, ώστε να μπορούν και οι ίδιοι να αναπληρώνουν με νέους διορισμούς τα κενά που δημιουργούνταν. Καθώς όμως κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε ανυπέρβλητα εμπόδια στον τρόπο μισθοδοσίας και συνταξιοδότησης των αποσπασμένων, χρειάστηκε υπουργική παρέμβαση στις αρχές του 1925-26 για να λυθεί οριστικά το ζήτημα. Έτσι, με νομοθετική ρύθμιση του τότε υπουργού Δημοσίας Εκπαιδευσεως Ρούφου διασφαλίστηκε η οργανική θέση των δασκάλων που λάμβαναν αποσπάσεις για τα μειονοτικά σχολεία. Ταυτόχρονα όμως προβλεπόταν ότι, λόγω της εξαιρετικής σπουδαιότητας που ενείχε η εθνική υπηρεσία την οποία πρόσφεραν, δεν θα τους επιτρεπόταν να αρνηθούν τις αποσπάσεις παρά μόνο για πολύ σοβαρή αιτία⁸⁰.

Εκτός από τις εγγενείς δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει η λειτουργία των ελληνικών σχολείων στην Αλβανία, όπως αυτές περιγράφηκαν παραπάνω, υπήρχαν και τα αναρίθμητα προβλήματα και τα εμπόδια, μικρά ή μεγάλα, που σκόπιμα έθετε η αλβανική κυβέρνηση, κατά παράβαση βέβαια των διεθνών υποχρεώσεών της και της συμφωνίας που είχε συνάψει με την Ελλάδα στο Βελιγράδι. Τα σημαντικότερα από αυτά σχετίζονταν με την πάγια προσπάθεια που κατέβαλλε η κυβέρνηση μέσω των αρμόδιων οργάνων της για την ενίσχυση της διδασκαλίας της αλβανικής γλώσσας σε βάρος της ελληνικής. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η διδασκαλία της αλβανικής είχε καταστεί υποχρεωτική ήδη από το 1923, σταδιακά όμως το μέτρο μετατράπηκε σε αντικείμενο εκμετάλλευσης και χρησίμευσε ως δικαιολογία για την επιβολή ελέγχου επί των σχολείων και ιδιαίτερα επί των διοριζόμενων δασκάλων. Έτσι, σε αρκετές περιπτώσεις δεν εγκρίνονταν οι διορισμοί δασκάλων που προτείνονταν από την Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών ή από τις κοινότητες με την αιτιολογία ότι αυτοί δεν γνώριζαν την αλβανική γλώσσα· και αυτό παρά το γεγονός ότι

⁸⁰ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 15413, Ρούφος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 26-10-1925.

πουθενά στα επίσημα κείμενα που ίσχυαν περί της προστασίας των μειονοτήτων δεν αναφερόταν κάποια τέτοια υποχρέωση για τους δασκάλους της μητρικής γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία. Τέτοια ήταν η περίπτωση, για παράδειγμα, του χωριού Καραλίμπεη, το σχολείο του οποίου δεν λειτούργησε τελικά το έτος 1925-26 γιατί η κυβέρνηση δεν ενέκρινε το διορισμό του δασκάλου Γεώργιου Σουτερίκη που είχε αποσταλεί από την Επιτροπή επειδή δεν γνώριζε την αλβανική γλώσσα. Δεν εγκρίνονταν επίσης τα συμβόλαια πρόσληψης και μισθοδοσίας στα οποία δεν αναγραφόταν ρητά ότι ο προσλαμβανόμενος δάσκαλος ήταν υποχρεωμένος να διδάσκει και την αλβανική γλώσσα. Ειδικά για το σχολικό έτος 1925-26 την κατάσταση διευκόλυνε το γεγονός ότι ο επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου Μίγγας τήρησε εφεκτική στάση, αρκούμενος στην αναγραφή στα κοινοτικά συμβόλαια του όρου περί υποχρεωτικής διδασκαλίας της αλβανικής εκ μέρους των δασκάλων, χωρίς ωστόσο να ελέγχει αν αυτοί ήταν πραγματικά σε θέση να το πράξουν⁸¹. Ωστόσο, η ύπαρξη και μόνο του όρου δημιουργούσε αρνητικό προηγούμενο, το οποίο η αρμόδια Γενική Διεύθυνση Παιδείας θα μπορούσε στο μέλλον να εκμεταλλευτεί κατάλληλα, όπως και πραγματικά έγινε.

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού από πολλές πλευρές προτεινόταν οι δάσκαλοι που διορίζονταν στα ελληνικά σχολεία της Αλβανίας να έχουν γνώση, έστω και ανεπαρκή, της αλβανικής γλώσσας. Μ' αυτόν τον τρόπο αφενός θα αποτρεπόταν η απόρριψη του διορισμού τους, αφετέρου θα περιοριζόταν ο αριθμός των κυβερνητικών δασκάλων που υπηρετούσαν στα σχολεία, καθώς δεν θα υπήρχε ανάγκη για το διορισμό και δεύτερου δασκάλου από την κυβέρνηση για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας. Αυτός άλλωστε ήταν και ένας από τους λόγους (οι άλλοι συνδέονταν με το εθνικό συναίσθημα και τον πατριωτισμό τους) που η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών επέλεγε κατά προτεραιότητα για απόσπαση στα σχολεία της Αλβανίας τους δασκάλους που κατάγονταν από τα χωριά της περιοχής, οι οποίοι έστω και υποτυπωδώς γνώριζαν αλβανικά. Οι ελληνικές προξενικές αρχές, βέβαια, αναγνώριζαν ότι το μέτρο αυτό δεν αποτελούσε τη λύση στο πρόβλημα, αλλά ήταν απλώς το προϊόν ενός ανα-

⁸¹ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 247, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 26-12-1925.

γκαίου συμβιβασμού με δεδομένες τις σκληρές συνθήκες και τις αντιξοότητες που αντιμετώπιζαν οι κοινότητες⁸².

Αλλά και στα σχολεία, τέλος, όπου διορίζονταν και υπηρετούσαν οι κυβερνητικοί δάσκαλοι, υπάρχουν πληροφορίες ότι, ακολουθώντας σχετικές εισηγήσεις της κυβέρνησης και της Επιθεώρησης Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου, αύξαναν τις ώρες διδασκαλίας της αλβανικής γλώσσας σε βάρος της ελληνικής. Η επιλογή εξάλλου των ίδιων των κυβερνητικών δασκάλων δεν ήταν πάντα η πλέον κατάλληλη, καθώς σε πολλές περιπτώσεις δεν γνώριζαν επαρκώς την ελληνική, με αποτέλεσμα τα σχολεία αυτά να μην θεωρούνται εκ μέρους των ελληνικών αρχών ότι λειτουργούσαν αποτελεσματικά και αυθεντικά ως μειονοτικά.

γ) Τα διδακτήρια

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που συνέλεξε και απέστειλε στο Υπουργείο Εξωτερικών ο ορισθείς ως επιθεωρητής των σχολείων Βόρειας Ηπείρου Ιωάννης Λιάσκας για το έτος 1924-25⁸³, λίγες ήταν οι ελληνικές κοινότητες που διέθεταν αξία λόγου διδακτήρια: η Άνω Δρόβιανη με κτίριο επιβλητικό και ευρύχωρες αίθουσες και η Κάτω Δρόβιανη με νέο διδακτήριο 5 αιθουσών, όπου συστεγαζόταν και η Αστική Σχολή. Και τα δύο ήταν επαρκώς εξοπλισμένα με σχολικά έπιπλα (έδρες, θρανία και πίνακες, όλα καλά συντηρημένα) και εποπτικό υλικό, πλήρη συλλογή χαρτών και πλούσια βιβλιοθήκη με ελληνικά και ξενόγλωσσα λεξικά και βιβλία. Επίσης, η Άνω και Κάτω Λεσινίτσα με κτίρια ευρύχωρα αλλά ανεπαρκώς εξοπλισμένα, η Πολύτσα-νη με ωραίο κτίριο 5 αιθουσών και ικανοποιητικό εξοπλισμό, η Σωπική με μεγαλοπρεπές καινούριο διδακτήριο, δωρεά των Σωπικιωτών της Αμερικής, η Τσάτιστα με πλήρως επισκευασμένο τριτάξιο κτίριο και καινούρια έπιπλα και εξοπλισμό, η Γράψη με αξιοπρεπές διτάξιο κτίριο, η Δερβητσάνη με ευρύχωρο ικανοποιητικό τριτάξιο διδακτήριο και ανεκτό εξοπλισμό⁸⁴ και η Επισκοπή με αξιοπρεπές κτίριο αλλά

⁸² ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 17411, αυτ.

⁸³ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 12513, Λιάσκας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 18-8-1925.

⁸⁴ Περισσότερα για το σχολείο της Δερβητσάνης βλ. Γ. Χ. Παπαδόπουλου, *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως Αργυροκάστρου*, Αθήνα 1978, σ. 26-29.

στερούμενο εξοπλισμού. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχει ο επιθεωρητής, σημαντική για την ανέγερση των κτιρίων, την ανακατασκευή των παλιών και την ανανέωση του εξοπλισμού τους υπήρξε η οικονομική συνδρομή των Βορειοηπειρωτών μεταναστών κυρίως της Αμερικής⁸⁵.

Πέραν όμως από τις λίγες αυτές εξαιρέσεις, η μεγάλη πλειονότητα των διδακτηρίων χαρακτηριζόταν από τον Λιάσκα ως ανάξια λόγου κτίρια. Τέτοια ήταν τα διδακτήρια των κοινοτήτων Λόγγου, Κοσοβίτσας⁸⁶, Σωτήρας (όπου ήδη γίνονταν εργασίες για την κατασκευή νέου)⁸⁷, Σελλειού, Πέπελης, Βοδίνου, Κρα, Κακαβιάς, Γλίνας, Βόδριτσας, Βουλιαρατών (το οποίο είχε ερειπωθεί εντελώς, με αποτέλεσμα τα μαθήματα να γίνονται σε ιδιωτικό σπίτι), Ζερβατών, Γαφρουτσάτων, Φραστανής, Τεριαχατών, Σωφράτικων, Δουβιανής, Χασκοβου, Καλογοραντζής, Αλήκου, Κρασιάς, Γέρμας, Χότζα-Κουλουρίτσας, Λαζατών, Θεολόγου, Δίβρης, Κρόγγων, Γαρδικακίου, Βραϊλατίου, Γριάσδανης και Σμήνετσης.

Για τις αλβανόφωνες κοινότητες άξια λόγου διδακτήρια, όπου θα μπορούσαν να λειτουργήσουν κοινοτικά σχολεία, διέθεταν το Κεστοράτι (τα παλιά Ζωγράφεια Διδασκαλεία), Κάτω Λάμποβο (όπου τα Ζάπεια Εκπαιδευτήρια), Βούνο, Κηπαρό και Πικέρνι. Μεγαλοπρεπή διδακτήρια διέθεταν επίσης τα χωριά της Χιμάρας (Χιμάρα, Δρυμάδες και Παλάσσα), καθώς και η Μουζίνα, το κτίριο της οποίας ήταν καινούριο και μεγαλοπρεπές, αλλά στερείτο επίπλωσης.

Περισσότερες πληροφορίες διαθέτουμε για το σχολικό κτίριο του Δελβίνου⁸⁸. Σύμφωνα μ' αυτές, η ελληνική κοινότητα είχε χτίσει ένα διδακτήριο σε κεντρική θέση πάνω σε ύψωμα, ευάερο και ευήλιο, το οποίο όμως η αλβανική κυβέρνηση κατέλαβε το 1922 προκειμένου να

⁸⁵ Για τη συνεισφορά των απόδημων στην εκπαίδευση βλ. Ν. Κ. Παπαδόπουλου, *Η Δρόπολις της Βορείου Ηπείρου κατά την Τουρκοκρατία (1430-1913)*, Αθήνα 1976, σ. 97-106.

⁸⁶ Περισσότερα για το σχολείο της Κοσοβίτσας βλ. Χρ. Νιάκαρη, «Η Κοσοβίτσα», στο *Η Δρόπολις Βορείου Ηπείρου. Λεύκωμα, Ένωση Δροπολιτών «Ο Δρίνος»*, Αθήνα 1980, σ. 121-126.

⁸⁷ Περισσότερα για το σχολείο της Σωτήρας βλ. Αν. Πάντου, «Το σχολείον της Σωτήρας», στο *Η Δρόπολις Βορείου Ηπείρου*, σ. 89-90.

⁸⁸ Για τα σχολεία του Δελβίνου το 18ο και 19ο αιώνα βλ. Μπαρά, *Το Δέλβινον της Βορείου Ηπείρου*, σ. 273-287.

στεγάσει εκεί το αλβανικό παρθενηγωγείο και υποχρέωσε το ελληνικό σχολείο να στεγαστεί στο ίδιο κτίριο με το αλβανικό, όπου του παραχωρήθηκαν τα ισόγεια δωμάτια. Όμως, το κτίριο του αλβανικού σχολείου, πέραν του ότι ήταν απόκεντρο, δεν πληρούσε κατά κανένα τρόπο τις απαιτούμενες συνθήκες υγιεινής, ήταν ανήλιο, υγρό, με βορινό προσανατολισμό. Πολλές φορές οι γιατροί της πόλης και ο σχολικός γιατρός είχαν υποβάλει αναφορές προς την αλβανική κυβέρνηση σχετικά με την ακαταλληλότητα του κτιρίου, οι οποίες όμως δεν λήφθηκαν υπόψη και το κτίριο εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται⁸⁹. Η κοινότητα, με τη βοήθεια και του Έλληνα βουλευτή Δελφίνου Μπαμίχα, είχε υποβάλει αιτήσεις στη Γενική Διεύθυνση Παιδείας για την απόδοση του σχολικού κτιρίου, μέχρι όμως και το τέλος του σχολικού έτους 1925-26 αυτό δεν είχε επιτευχθεί και η κοινότητα δεν τολμούσε πλέον να υποβάλει καινούρια αίτηση⁹⁰.

δ) Το πρόγραμμα των μαθημάτων και τα βιβλία

Σε ό,τι αφορά το ερωτόλογο πρόγραμμα και τα μαθήματα που διδάσκονταν στα ελληνικά σχολεία, παρατηρούμε ότι ακολουθούνταν σε γενικές γραμμές το αντίστοιχο πρόγραμμα των αλβανικών σχολείων, που είχε συνταχθεί από το εκπαιδευτικό Συνέδριο των Τυράννων στις 20 Ιουλίου 1922. Το πρόγραμμα αυτό, ωστόσο, γεννούσε αρκετά προβλήματα με πρώτο και σημαντικό τα υπάρχοντα περιθώρια για τη διδασκαλία των τεχνικών και της ελληνικής ιστορίας και γεωγραφίας, μαθήματα που δεν προβλέπονταν ασφαλώς από το αλβανικό πρόγραμμα. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε τα δύο τελευταία μαθήματα, η διδασκαλία τους είχε απαγορευθεί με την κοινή της απόλυσης ήδη από το 1924. Τον Αύγουστο του 1925 και αφού είχε μεσολαβήσει η συμφωνία του Βελιγραδίου, δόθηκαν προφορικές οδηγίες από την αλβανική κυβέρνηση για την ελεύθερη διδασκαλία τους, χωρίς περιορισμούς⁹¹. Στην πράξη όμως αυτό δεν εφαρμόστηκε ούτε το σχολικό έ-

⁸⁹ ΑΥΕ, 1924, Β/33-4, αρ. 9731, Γενική Διοίκηση Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 6-11-1924, Συναρμόνο υπόμνημα Διευθυντή Αστικής Σχολής Δελφίνου Αθ. Ναθαναήλ, Δελφίνο 29-10-1924.

⁹⁰ ΑΥΕ, 1926, Β/33, αρ. 8303, Υπουργείο Αρμενικού προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αρμενιάκιππο 1-7-1926.

⁹¹ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, αρ. 12513, αρ.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

τος 1925-26, ενώ άκαρπες παρέμειναν οι προσπάθειες των ελληνικών διπλωματικών αρχών για την εισαγωγή του προγράμματος μαθημάτων που ακολουθούσαν τα σχολεία της Ελλάδας, προσαρμοσμένου βέβαια στις απαιτήσεις και τις ιδιαίτερες ανάγκες των μειονοτικών σχολείων. Μόνο ο διευθυντής της Αστικής Σχολής Δελβίνου Ναθαναήλ φαίνεται ότι αγνόησε τις αλβανικές απαγορεύσεις και ακολούθησε το πρόγραμμα των ελληνικών σχολείων⁹². Παρά τη μεμονωμένη αυτή περίπτωση, η διδασκαλία των μαθημάτων αυτών παρέμεινε σε εκκρεμότητα ως ένα από τα χρονίζοντα εμπόδια που αντιμετώπισε η ελληνική εκπαίδευση και τα επόμενα χρόνια.

Ιδιαίτερο θέμα για τα μειονοτικά σχολεία αποτελούσε βέβαια και η διδασκαλία της αλβανικής, ως της επίσημης γλώσσας του κράτους. Άλλωστε το δικαίωμα να εισαχθεί ως υποχρεωτική η διδασκαλία της επίσημης γλώσσας προβλεπόταν και στο άρθρο 6 της αλβανικής δήλωσης της 2ας Οκτωβρίου 1921 ενώπιον της ΚτΕ, δήλωση που αποτελούσε όπως αναφέραμε το θεμέλιο για την προστασία των εθνικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μειονοτήτων στην Αλβανία. Με βάση τον όρο αυτό, η αλβανική κυβέρνηση είχε καταστήσει υποχρεωτική τη διδασκαλία της αλβανικής για όλα τα μειονοτικά σχολεία ήδη από το 1924. Είναι γεγονός ότι με την υποχρέωση αυτή δεν συμφωνούσαν οι ελλαδικοί κύκλοι που ασχολούνταν με το ζήτημα της ελληνικής εκπαίδευσης στην Αλβανία και συγκεκριμένα η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών, γι' αυτό και καταβάλλονταν από την πλευρά της προσπάθειες ώστε να επιτευχθεί άρση της απόφασης αυτής, χωρίς βέβαια αποτέλεσμα. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι τις ίδιες αυτές απόψεις δεν συμμερίζονταν παράγοντες της μειονότητας, οι οποίοι έβλεπαν την κατάσταση υπό διαφορετικό πρίσμα. Έτσι, οι χριστιανοί βουλευτές των μειονοτικών περιφερειών, που στις άλλες περιπτώσεις εργάστηκαν δυναμικά για τη βελτίωση των συνθηκών της εκπαίδευσης το 1925-26, πίστευαν ότι η διδασκαλία της αλβανικής παράλληλα με την ελληνική θα μπορούσε μακροπρόθεσμα να αποβεί σε όφελος των μαθητών και γενικότερα του μειονοτικού στοιχείου. Κι αυτό γιατί θα τους παρείχε τη δυνατότητα να ενταχθούν στις κρατικές δομές και τους μηχανισμούς, να εξελιχθούν και να αναδειχθούν εντός της αλβα-

⁹² ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 14564, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 12-10-1925.

νικής κοινωνίας· μιλούσαν δηλαδή καθαρά για μια προοπτική ενσωμάτωσης στην αλβανική πραγματικότητα, με την ταυτόχρονη διατήρηση βέβαια της διαφορετικής εθνικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας. Αναγνώριζαν τέλος το δικαίωμα του κάθε κράτους να επιβάλει τη διδασκαλία της επίσημης γλώσσας του στα σχολεία⁹³. Όλα αυτά βέβαια δεν σημαίνουν ότι η κατάσταση σε ό,τι αφορούσε το ζήτημα της γλώσσας ήταν ιδανική ή σύμφωνη με τις διεθνείς συμφωνίες· τις περισσότερες φορές, όπως θα φανεί και παρακάτω, η αλβανική κυβέρνηση έκανε κατάχρηση του δικαιώματος αυτού, επιβάλλοντας τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας ολοένα και περισσότερες ώρες ημερησίως, σε βάρος βέβαια της ελληνικής διδασκαλίας.

Μεγάλο πρόβλημα αποτελούσε επίσης το καθεστώς της επιλογής και της προμήθειας των σχολικών βιβλίων. Κατά κανόνα, παρά τις υποσχέσεις που είχαν δοθεί τον Αύγουστο του 1925 περί ανανέωσής τους, τα βιβλία που εισάγονταν και χρησιμοποιούνταν στα μειονοτικά σχολεία ήταν παλιές εκδόσεις Κωνσταντινουπόλεως (καταγράφονται εκδόσεις ακόμη και του 1860), που αρχικά προορίζονταν για όλες τις τουρκοκρατούμενες περιοχές, στα σχολεία όμως της Αλβανίας έφτασαν να χρησιμοποιούνται μέχρι και την έναρξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Από το περιεχόμενο των βιβλίων αυτών απουσίαζε κάθε αναφορά στην ελληνική ιστορία, σε ιστορικές περιόδους ή γεγονότα, και στη χριστιανική θρησκεία. Η λογοκρισία που υφίσταντο ήδη κατά την έκδοσή τους στην Κωνσταντινούπολη ήταν καταφανής και σε γενικές γραμμές σ' αυτήν αρκούσαν και οι αλβανικές αρχές. Ευνόητο είναι επομένως ότι τα βιβλία αυτά ήταν παρωχημένα και θεωρούνταν από όλους ως ακατάλληλα και από παιδευτική και από γλωσσική άποψη⁹⁴. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν τα:

- 1) *Γραμματική της μητρικής γλώσσας*, 1902 (Βιβλιοπωλείον Σεϊτανίδη, Κωνσταντινούπολις).
- 2) *Αναγνωστικόν των Νέων Ελληνικών: Πατρίς*, 1ον έτος, 1ον μέρος, 1921 (Βιβλιοπωλείον Σεϊτανίδη, Κωνσταντινούπολις).
- 3) *Αναγνωστικόν των Νέων Ελληνικών: Πατρίς*, 1ον έτος, 2ον μέρος,

⁹³ ΑΥΕ, 1924-1925, Γ/62, απ. 9316, Βουλευτές Κάσσοι και Μπαμίχας προς Μιχαλακόπουλο, Τίρανα 21-6-1925.

⁹⁴ Περισσότερα σχόλια και παρατηρήσεις αναφορικά με το περιεχόμενο των βιβλίων βλ. Παπαθεοδώρου, «Η παιδεία στη Βόρειο Ήπειρο», σ. 362-365.

- 1920 (Βιβλιοπωλείον Σεϊτανίδη, Κωνσταντινούπολις).
 4) *Αναγνωστικόν: Ο Καλός Πατήρ*, του Ιωάννου Βρεττού, 1895 (Βιβλιοπωλείον Σεϊτανίδη, Κωνσταντινούπολις).
 5) *Βιβλιοθήκη του Αγροτικού Σχολείου*, του Ιωάννου Τάρη, Τόμος 1ος (Βιβλιοπωλείον Σεϊτανίδη, Κωνσταντινούπολις)⁹⁵.

Την εισαγωγή των βιβλίων στην Αλβανία είχαν αναλάβει κατά τρόπο μονοπωλιακό μερικοί έμποροι της περιοχής που είχαν συνάψει σχετικά συμβόλαια με την Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου, στους οποίους δινόταν η δυνατότητα να κερδοσκοπήσουν σε βάρος των μαθητών. Οι ελληνικές προξενικές αρχές και η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών μάταια κατέβαλαν προσπάθειες για την εισαγωγή σχολικών βιβλίων από την Ελλάδα⁹⁶. αυτό δεν στάθηκε δυνατό να επιτευχθεί παρά μόνο πολύ αργότερα, το φθινόπωρο του 1935 και αφού είχε μεσολαβήσει μία καταδικαστική για την Αλβανία απόφαση στη Χάγη. Γι' αυτό όμως θα γίνει αναλυτικότερα λόγος παρακάτω.

ε) Οι υποτροφίες

Ένα σημαντικό επίσης μέτρο που κρίθηκε ότι θα ενίσχυε την παιδεία και γενικότερα το επίπεδο της ελληνικής εκπαίδευσης στην Αλβανία ήταν η χορήγηση υποτροφιών για τις ελληνικές ανώτερες σχολές προς τους νέους εκείνους που αφενός έχρηζαν οικονομικής βοήθειας, αφετέρου είχαν τις ικανότητες να συνεχίσουν τις σπουδές τους και με τον τρόπο αυτό να ενισχύσουν μελλοντικά το εκπαιδευτικό προσωπικό και γενικότερα τις κοινότητες από τις οποίες κατάγονταν. Το πρώτο θέμα που προέκυψε, και το οποίο αντιμετωπίστηκε αμέσως, ήταν η εγγραφή των παιδιών από τα χωριά της Βόρειας Ηπείρου στα ελληνικά σχολεία και οικοτροφεία χωρίς την καταβολή τελών. Το προνόμιο αυτό διατηρούσαν μέχρι τότε τα παιδιά των προσφύγων, όμως το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, ύστερα μάλιστα από εισήγηση του Υπουργείου Παιδείας, έκρινε ότι υπήρχαν εθνικοί λόγοι για τους οποίους το μέτρο της ατέλειας έπρεπε να επεκταθεί και στους

⁹⁵ Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 93.

⁹⁶ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 14564, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 12-10-1925 και 1926, Β/33, απ. 6901, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 27-5-1926.

βορειοηπειρωτόπαιδες, γι' αυτό και δόθηκαν οι σχετικές εντολές⁹⁷. Έτσι, συστάθηκε τελικά ειδική επιτροπή, η οποία συγκρότησε πίνακα εισακτέων στα ελληνικά οικοτροφεία κυρίως των Ιωαννίνων, του Πωγωνίου και της Κέρκυρας. Οι περισσότεροι από τους μαθητές αυτούς κατάγονταν από ελληνόφωνες κοινότητες, όπου μέχρι τις αρχές του έτους 1925-26 δεν λειτουργούσαν ακόμη σχολεία ή λειτουργούσαν πλημμελώς ή ήταν απόφοιτοι των κοινοτικών σχολείων αλλά τελείως άποροι και γι' αυτό αδυνατούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Υπήρχε επίσης και μικρός αριθμός μαθητών που κατάγονταν από αλβανόφωνες κοινότητες, όπου σημειωτέον δεν λειτουργούσαν ελληνικά σχολεία. Στις περιπτώσεις εκείνες που τελικά οι επιλεγμένοι μαθητές, παρά την υποβολή των αιτήσεων, δεν παρουσιάστηκαν στα οικοτροφεία, αυτοί αντικαταστάθηκαν από άλλους ως επί το πλείστον από αλβανόφωνες κοινότητες και αυτό για δύο κυρίως λόγους: αφενός γιατί ήταν ο μόνος τρόπος αυτοί οι μαθητές να λάβουν ελληνική εκπαίδευση, αφετέρου γιατί εντωμεταξύ είχε επιτευχθεί το άνοιγμα ελληνικών σχολείων στις περισσότερες ελληνόφωνες κοινότητες και συνεπώς οι ανάγκες για τη χορήγηση υποτροφιών μειώνονταν. Δεν γνωρίζουμε με σαφήνεια τον αριθμό των υποτρόφων για το έτος 1925-26. Γνωρίζουμε όμως ότι στις αρχές του σχολικού έτους 1927-28 φιλοξενούνταν 223 μαθητές ως υπότροφοι στα εθνικά οικοτροφεία Φιλιατών, Παραμυθιάς, Πωγωνίου, Πρέβεζας, Ιωαννίνων, Κέρκυρας και Φλώρινας, καθώς και 39 υπότροφοι του Υπουργείου Εξωτερικών στην Ιόνιο Σχολή και το Παλλάδιο Λύκειο⁹⁸.

Ιδιαίτερα μάλιστα το ενδιαφέρον προσέλκυσε και ένα δεύτερο θέμα, η εισαγωγή στα ελληνικά οικοτροφεία μαθητριών από τις ελληνικές κοινότητες. Η εκτίμηση ήταν ότι η μόρφωση των κοριτσιών, των αυριανών μητέρων, θα ήταν πολλαπλά ωφέλιμη για τη διατήρηση του ελληνικού φρονήματος στην οικογενειακή εστία και την ανατροφή της νέας γενιάς με βάση την ελληνική γλώσσα και τα εθνικά ιδεώ-

⁹⁷ ΑΥΕ, 1925, Β/33-4, απ. 14608, Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Αθήνα 19-10-1925. Επίσης Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 3, αρ. 81, σ. 240.

⁹⁸ ΑΥΕ, 1927, Α/21, απ. 11341, Υπουργός Υγιεινής, Πρόνοιας και Κοινωνικής Αντίληψης Κύρκος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 1-9-1927 και απ. 10212, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Τιράνων, Αθήνα 19-8-1927.

δη. Για τους ίδιους λόγους και προκειμένου να λειτουργήσουν ως παράδειγμα υπήρχε εκ μέρους του υποπροξενείου Αργυροκάστρου η πρόταση να αυξηθεί και ο αριθμός των γυναικών δασκάλων που θα διορίζονταν στο εξής στα σχολεία της Αλβανίας⁹⁹.

Στο τέλος λοιπόν της σχολικής χρονιάς 1925-26 η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών, μαζί και οι ελληνικές προξενικές αρχές στην Αλβανία, στις οποίες επαφιόταν μεγάλο μέρος της προσπάθειας για την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων, προχώρησαν σε ένα είδος απολογισμού των πεπραγμένων, που θα πρέπει να θεωρηθεί σε γενικές γραμμές επιτυχημένος, με βάση πάντοτε τα δεδομένα και τις συνθήκες της εποχής, αλλά και τις αντιδράσεις που διαρκώς αντιμετώπιζαν. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν, επιτεύχθηκε τελικά η λειτουργία σχολείων στις περισσότερες ελληνόφωνες κοινότητες, σε πολλές μάλιστα για πρώτη φορά μετά το 1916, τότε που οι ιταλικές δυνάμεις που είχαν καταλάβει την περιοχή στο πλαίσιο των επιχειρήσεων του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου είχαν κλείσει όλα τα ελληνικά σχολεία. Αυτό βέβαια δεν σήμαινε ότι η λειτουργία τους ήταν καθ' όλα ιδεώδης ή ότι δεν υπήρξαν καθυστερήσεις στην έναρξη των μαθημάτων· εν συνόλω όμως η κατάσταση κρίθηκε ικανοποιητική. Ιδιαίτερη μέριμνα απέδωσε η Επιτροπή, όπως άλλωστε το σχεδίαζε εξ αρχής, στην καλή λειτουργία των κεντρικών σχολείων και συγκεκριμένα των σχολείων Σωπικής, Πολύτσανης και Χλωμού του τμήματος Πωγωνίου, Δερβιτσάνης, Τεριαχατών, Κοσοβίτσας και Σωτήρας του τμήματος Δρόπολης και της Άνω και Κάτω Λεσινίτσας του τμήματος Δελβίνου. Επίσης είχε αυξηθεί σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν ο αριθμός των δασκάλων, αλλά δεν είχε γίνει κανένα βήμα σε ό,τι αφορούσε το θέμα της ποιοτικής τους αναβάθμισης. Η Επιτροπή σε πολλές περιπτώσεις στερούνταν των απαραίτητων μέσων, αλλά και αδυνατούσε να απολύσει ή να μεταθέσει τους δασκάλους που τοποθετούσε η αλβανική κυβέρνηση ή είχαν ήδη προσλάβει οι κοινότητες και τους οποίους θεωρούσε ανίκανους για το έργο που έπρεπε να επιτελέσουν. Στην καλύτερη των περιπτώσεων αυτό που μπορούσε να κάνει ήταν να διορίσει και δεύτερο δάσκαλο παράλληλα με τον ήδη υπάρχοντα παρά το μικρό αριθμό

⁹⁹ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 6901, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 27-5-1926.

μαθητών, γεγονός που δημιουργούσε την εικόνα μιας κάποιας 'πολυτέλειας' σε ό,τι αφορούσε το προσωπικό· το μέτρο αυτό θα της έδινε τη δυνατότητα την επόμενη σχολική χρονιά, όπως ευελπιστούσε, να προχωρήσει σε 'εκκαθάριση' των ακατάλληλων για υπηρεσία. Πενιχρά, επίσης, ήταν τα αποτελέσματα της προσπάθειας για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και του κοινοτικού χαρακτήρα των σχολείων. Έτσι, ενώ κατορθώθηκε τελικά να απομακρυνθεί ο Αλβανός διευθυντής του σχολείου Δρόβιανης και να αντικατασταθεί από Έλληνα, δεν έγινε το ίδιο και για το σχολείο του Δελβίνου¹⁰⁰, στο οποίο επίσης δεν αποδόθηκε τελικά το κτίριο που είχε καταληφθεί από τις αρχές.

Για την επόμενη σχολική χρονιά, επομένως, οι τομείς στους οποίους έπρεπε να δοθεί άμεση προτεραιότητα –και σ' αυτό συμφωνούσαν τόσο η Επιτροπή όσο και το ελληνικό υποπροξενείο Αργυροκάστρου– ήταν: η ποιοτική αναβάθμιση των δασκάλων, με συνταξιοδότηση των γεροντότερων και αντικατάσταση των ακατάλληλων, τομέας στον οποίο όλες οι πλευρές απέδιδαν κεφαλαιώδη σημασία· η εισαγωγή νέου ωρολόγιου προγράμματος, κατά προτίμηση όμοιου με το ελληνικό, με την προσθήκη ωρών για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας· η εισαγωγή διδακτικών βιβλίων από την Ελλάδα. Στα τελευταία αυτά δύο σημεία καμία πρόοδος δεν είχε συντελεστεί μέχρι τότε εξαιτίας της σθεναρής αντίδρασης της Επιθεώρησης Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου, υπό την εποπτεία της οποίας λειτουργούσαν τα ελληνικά σχολεία στην περιοχή¹⁰¹.

5. Το σχολικό έτος 1926-27

Χωρίς αξιοσημείωτες αλλαγές σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά λειτούργησαν τα ελληνικά σχολεία στην Αλβανία και το έτος 1926-27, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε τον αριθμό τους και τους δασκάλους που υπηρέτησαν σε αυτά. Σχολεία λειτούργησαν σε όλες τις ελληνόφωνες κοινότητες και μάλιστα ο αριθμός τους συμπληρώθηκε, καθώς άνοιξαν τελικά και σε πέντε από τις κοινότητες που δεν είχαν λειτουργήσει τον προηγούμενο χρόνο: στη Βραχογοραντζή της περιφέρειας Άνω Δρόπολης και στους Συρακάτες, Κώσταρη, Μεμούσβεη

¹⁰⁰ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 10099, αυτ.

¹⁰¹ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 6901, αυτ.

και Καραλίμπεη της περιφέρειας Δελβίνου. Σε όλα τα ελληνικά σχολεία συνεχίστηκε υποχρεωτικά η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας, κυρίως στις μεγαλύτερες τάξεις. Σύμφωνα με το επίσημο πρόγραμμα, στην αλβανική έπρεπε να αφιερώνονται 11-25 ώρες την εβδομάδα ανάλογα με τη θέση και τη σπουδαιότητα του σχολείου, στην πράξη όμως ελάχιστοι δάσκαλοι τηρούσαν τη διάταξη αυτή και οι περισσότεροι δίδασκαν μόνο στοιχεία της αλβανικής, στο βαθμό που ήταν αρκετό ώστε να ανταποκρίνονται στους ελέγχους της Επιθεώρησης Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου. Σταθερή παρέμεινε η κατάσταση και στο Αργυρόκαστρο, όπου η διδασκαλία της ελληνικής επιτράπηκε μόνο κατ' οίκον από ιδιώτη δάσκαλο, ενώ στη Χιμάρα, τις Δρυμάδες και την Παλάσσα συνεχίστηκε η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στο αλβανικό σχολείο για μία ώρα κάθε ημέρα¹⁰². Καμία αλλαγή δεν επήλθε ούτε στην κοινότητα Δελβίνου, όπου το ελληνικό σχολείο συνέχισε να συστεγάζεται με το αλβανικό, σε βάρος της λειτουργίας του πρώτου. Αλλά και ο Αλβανός επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης Μίγγας, από την πλευρά του, διατήρησε και αυτή τη χρονιά την εφεκτική στάση που είχε κρατήσει και νωρίτερα: προκειμένου να εγκρίνει τα νέα συμβόλαια των κοινοτήτων με τους δασκάλους για το 1926-27, αρκέστηκε στην προφορική τους διαβεβαίωση ότι θα διαθέτουν κάποιες ώρες την ημέρα για τη διδασκαλία της αλβανικής. Για όσους δεν γνώριζαν να μιλούν και να γράφουν την επίσημη γλώσσα τους ζήτησε να την μάθουν, χωρίς να απορρίψει τα συμβόλαιά τους¹⁰³.

Παρά τη φαινομενική ομαλότητα που επικράτησε δεν έλειψαν τα διάφορα προβλήματα από την αρχή ακόμη και καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς, προβλήματα που είχαν να κάνουν είτε με τις παγίες αδυναμίες της εκπαίδευσης στην Αλβανία είτε με τα πρόσθετα εμπόδια που παρενέβαλλε η αλβανική πλευρά. Έτσι, δεν προχώρησε στο βαθμό που σχεδιαζόταν αρχικά και που ήταν αναγκαία η ποιοτική αναβάθμιση των δασκάλων, με τη συνταξιοδότηση των παλαιότερων

¹⁰² ΑΥΕ, 1927, Α/21, απ. 7288, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 24-5-1927.

¹⁰³ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 11318, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 24-9-1926. Επίσης Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 3, αρ. 94, σ. 265-266.

και αυτών που διέθεταν τα λιγότερα προσόντα και την αντικατάστασή τους από νέους, μορφωμένους και ικανούς. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της προξενικής αρχής και της Επιτροπής επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου, για το έτος 1926-27 χρειαζόνταν τουλάχιστον 35-40 νέοι δάσκαλοι για το σκοπό αυτό, αριθμό βέβαια που η Επιτροπή δεν μπορούσε να εξασφαλίσει σε μία και μόνη χρονιά. Το μεγαλύτερο εμπόδιο παρέμενε πάντοτε η απροθυμία των ίδιων των δασκάλων που υπηρετούσαν στην ελληνική επικράτεια να αποδεχθούν τις αποσπάσεις για τα σχολεία της Αλβανίας, απροθυμία που πήγαζε κατεξοχήν από τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν εκεί, την αβεβαιότητα για το μέλλον, τη μη ικανοποιητική αποζημίωση για το μέγεθος της αποστολής που όφειλαν να φέρουν σε πέρας και την ανεπάρκεια των κινήτρων που τους παρέχονταν εκ μέρους της πολιτείας (μισθολογικών και συνταξιοδοτικών) προκειμένου να μεταβούν στην Αλβανία¹⁰⁴.

Η κατάσταση βέβαια δεν ήταν καλύτερη ούτε και για εκείνους που ήδη υπηρετούσαν στα ελληνικά μειονοτικά σχολεία, ενώ φαίνεται ότι και τα πάγια αιτήματά τους δεν εισακούονταν τελικά. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν τους ώθησαν τελικά στη σύνταξη υπομνήματος προς την Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών, στις 22 Μαΐου 1927, όπου επαναλάμβαναν για μία ακόμη φορά την ανάγκη για τη συνδρομή της ελληνικής πολιτείας, ηθική και υλική, τη στιγμή που οι ελληνικές κοινότητες αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η συντήρηση ενός ευρέως και άρτια στελεχωμένου σχολικού δικτύου¹⁰⁵. Πολλά από τα αιτήματα αυτά ήταν βέβαια γνω-

¹⁰⁴ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 9288, Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα 2-8-1926 και 1927, Α/5/Χ, απ. 5738, Υπουργείο Εξωτερικών προς υποπροξενείο Αργυροκάστρου, Αθήνα 2-5-1927.

¹⁰⁵ Ανάλογο υπόμνημα είχαν αποστείλει σχεδόν ένα χρόνο νωρίτερα, στις 24-7-1926, προς το Υπουργείο Εξωτερικών, με το οποίο υπέβαλαν τα αιτήματά τους που στην ουσία δεν βλέπουμε να διαφέρουν από εκείνα του 1927, γεγονός που από μόνο του αρκεί για να καταδείξει ότι οι προσπάθειες της ελληνικής πολιτείας δεν ήταν ούτε σύντονες ούτε τόσο αποτελεσματικές όσο τουλάχιστον απαιτούσε το μεγαλεπήβολο έργο της οργάνωσης και στήριξης ενός ολόκληρου εκπαιδευτικού δικτύου εκτός των συνόρων. ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 9157, Υπόμνημα δημοδιδασκάλων των Ελληνικών σχολείων Β. Ηπείρου προς την Α. Εξοχότητα τον Υπουργόν των Εξωτερικών, Ιωάννινα 24-7-1926.

στά και τα είχε υιοθετήσει και διαβιβάσει η ίδια η Επιτροπή προς την κυβέρνηση, όπως για παράδειγμα την υποχρέωση να προαχθούν οι ικανότεροι και ευσυνείδητοι δάσκαλοι, να εξομοιωθούν με εκείνους που υπηρετούσαν στα ελλαδικά σχολεία και να τους εξασφαλίζεται οργανική θέση στην περίπτωση που απολύονταν από τις αλβανικές αρχές, να καταβάλλονται έγκαιρα οι μισθοί τους και να υπολογίζεται εις διπλούν ως συντάξιμος ο χρόνος υπηρεσίας τους στα σχολεία της Αλβανίας κ.ά.¹⁰⁶ Πάντως μέχρι και τη λήξη του σχολικού έτους 1926-27 τα παραπάνω αιτήματα δεν είχαν υλοποιηθεί, καθώς το σχετικό νομοσχέδιο που είχαν συντάξει από κοινού τα Υπουργεία Εξωτερικών και Παιδείας δεν έλαβε την έγκριση του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους¹⁰⁷. Η έλλειψη του διδασκαλικού προσωπικού δεν επέτρεψε επίσης να υλοποιηθεί και το σχέδιο για την αναβάθμιση των σχολείων Πολύτσανης της περιφέρειας Πωγωνίου, Βουλιαρατών της περιφέρειας Άνω Δρόπολης, Θεολόγου της περιφέρειας Δρόβιανης και Αλήκου της περιφέρειας Δελβίνου σε πλήρεις επτατάξιες σχολές, όπου θα μπορούσαν να φοιτούν και οι μαθητές που τελείωναν τα τετρατάξια σχολεία των γύρω κοινοτήτων¹⁰⁸. Έτσι, τα τρία πρώτα σχολεία παρέμειναν εξατάξια και το σχολείο Αλήκου τετρατάξιο.

Πολύ περισσότερες όμως ήταν οι δυσχέρειες που έμμεσα προκαλούσαν οι αλβανικές αρχές, ακολουθώντας την πάγια τακτική της έκδοσης αντικρουόμενων ή ασαφών αποφάσεων που προκαλούσαν σύγχυση και διστακτικότητα στον πληθυσμό και εξανάγκαζαν την ελληνική κεντρική υπηρεσία και τις προξενικές αρχές σε συνεχείς παρεμβάσεις προκειμένου να διευθετούνται οι εκκρεμότητες και να προλαμβάνονται οι εκάστοτε καθυστερήσεις. Έτσι, για παράδειγμα, στις αρχές της σχολικής χρονιάς 1926-27 διαδόθηκε η είδηση ότι είχε αποσταλεί εγκύκλιος της αλβανικής Γενικής Διεύθυνσης Παιδείας, σύμφωνα με την οποία όλοι οι δάσκαλοι των ελληνόφωνων κοινοτή-

¹⁰⁶ Π. Δ. Τζιόβα, «Οι δάσκαλοι των μειονοτικών σχολείων της Βορείου Ηπείρου (1900-1939). Από το ιστορικό αρχείο της Μητροπόλεως Ιωαννίνων», *Βορειοηπειρωτικά* 17-18 (1998), 62-64.

¹⁰⁷ ΑΥΕ, 1927, Α/20/β, χαπ, Απόρρητο σημείωμα Α΄ Πολιτικού Τμήματος Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα 22-10-1927.

¹⁰⁸ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 8302, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 1-7-1926 και 1927, Α/21, απ. 7288, αυτ.

των θεωρούνταν παυμένοι από 1ης Αυγούστου και προκειμένου να επαναπροσληφθούν από τις κοινότητες όφειλαν να προσκομίσουν πιστοποιητικά σπουδών και γνώσης της αλβανικής γλώσσας. Η είδηση προκάλεσε σύγχυση στις κοινότητες και τους δασκάλους, καθώς ερχόταν σε αντίθεση με την τακτική που είχε μέχρι τότε ακολουθηθεί και τις οδηγίες που είχαν δοθεί από τον επιθεωρητή Μίγγα. Η παρέμβαση της ελληνικής πλευράς τόσο προς το γενικό διευθυντή Παιδείας Κέδη όσο και προς τον ίδιο τον πρόεδρο της Δημοκρατίας Αχμέτ Ζόγκου ήταν άμεση. Και οι δύο όμως απάντησαν ότι τέτοια εγκύκλιος δεν είχε εκδοθεί και διαβεβαίωσαν ότι θα ζητηθούν εξηγήσεις από τον αρμόδιο επιθεωρητή εκπαίδευσης, χωρίς τελικά να δοθεί συνέχεια στο θέμα¹⁰⁹. Αυτή και άλλες ανάλογες περιπτώσεις είχαν ως αποτέλεσμα να δημιουργείται τεχνηέντως μία ασάφεια σε ό,τι αφορούσε τις διατυπώσεις που τελικά απαιτούνταν για το άνοιγμα ενός σχολείου ή το διορισμό των δασκάλων, κλίμα που λειτουργούσε ανασταλτικά για τις κοινότητες και τις καθιστούσε διστακτικές ως προς το να διεκδικήσουν με δυναμισμό το δικαίωμα της λειτουργίας ελληνικού σχολείου.

Από μία ανάλογη περιπέτεια πέρασε και το θέμα του ανοίγματος σχολείου στις κοινότητες Βαλοβίστας και Βλαχοΰψηλοτέρας, στις οποίες όπως προαναφέρθηκε η ελληνική πλευρά απέδιδε ιδιαίτερη σημασία γιατί ήταν οι μόνες αμιγώς ελληνόφωνες κοινότητες της περιφέρειας Πρεματής. Οι σχετικές προσπάθειες μάλιστα είχαν αρχίσει ήδη από το 1925 χωρίς όμως να φέρουν κανένα αποτέλεσμα, κυρίως εξαιτίας των αντιδράσεων που προκλήθηκαν από την εκεί χωροφυλακή και μαρικούς τοπικούς μπέηδες. Αρχικά είχε προταθεί με επιμονή από την κοινότητα Βαλοβίστας ο δάσκαλος Ηλίας Ιωάννου, ο οποίος φαίνεται ότι έλαβε διορισμό το Μάιο του 1925. Στην πράξη όμως ο αρμόδιος επιθεωρητής της εκπαίδευσης δεν ενέκρινε το διορισμό (παρά το γεγονός ότι σε πλείστες άλλες περιπτώσεις είχε φανεί διαλλακτικός)¹¹⁰ κι αυτό γιατί ο εν λόγω δάσκαλος δεν γνώριζε την αλβανική

¹⁰⁹ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 11022, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Δυρραχίου, Αθήνα 28-9-1926 και απ. 11761, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δυρράχιο 12-10-1926. Επίσης Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 3, αρ. 95, σ. 266-267.

¹¹⁰ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 6507, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 9-5-1925 και Α/5, απ. 5587, Πρεσβεία Τιράνων προς

γλώσσα. Στις αρχές του σχολικού έτους 1926-27 τόσο ο γενικός διευθυντής Παιδείας Κέδης όσο και ο Ζόγκου διαβεβαίωσαν την ελληνική πλευρά για τη λειτουργία των δύο σχολείων, αυτή όμως τελικά δεν επιτεύχθηκε παρά μόνο το Μάιο του 1927, ένα μήνα δηλαδή πριν από τη λήξη του σχολικού έτους, και μόνο για την κοινότητα Βλαχοΰψηλοτέρας. Το περίεργο είναι ότι ο δάσκαλος που διορίστηκε τελικά ήταν ο Ηλίας Ιωάννου, που είχε απορριφθεί ένα χρόνο νωρίτερα επειδή δεν γνώριζε την αλβανική. Και αυτός ο διορισμός όμως έγινε με πολλούς περιορισμούς: ο Ιωάννου διορίστηκε ως ιδιωτικός δάσκαλος, μισθοδοτούμενος από την κοινότητα, για να διδάξει την ελληνική γλώσσα, τα θρησκευτικά και την αριθμητική, ενώ όλα τα υπόλοιπα μαθήματα θα διδάσκονταν από τον κυβερνητικό δάσκαλο στην αλβανική¹¹¹.

Πάντως, όπως είχε συμβεί και κατά την προηγούμενη σχολική χρονιά, έτσι και το 1926-27 τα περισσότερα προβλήματα εντοπίστηκαν σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία σχολείων στις αλβανόφωνες ή μικτές κοινότητες, όπου οι διαθέσιμες πληροφορίες ανέφεραν ότι γενικώς η χρήση της ελληνικής γλώσσας βρισκόταν υπό διωγμό, ακόμη και ως γλώσσα του εμπορίου ή της θρησκείας, παρά τα όσα προέβλεπε η συμφωνία του Βελιγραδίου. Οι αλβανικές υποσχέσεις στο θέμα αυτό δεν τηρούνταν και αυτό προκάλεσε την εμφανή δυσαρέσκεια της ελληνικής κυβέρνησης. Η πάγια απάντηση που δινόταν από αλβανικής πλευράς στις ελληνικές πιέσεις για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα αλβανικά σχολεία των πόλεων εκείνων, των οποίων οι κάτοικοι θα υπέβαλλαν σχετική αίτηση, ήταν ότι ένα τέτοιο μέτρο αφενός θα συναντούσε ποικίλες δυσχέρειες και αντιδράσεις από φανατικούς ορθόδοξους αλβανιστές, αφετέρου θα ήγειρε ανάλογες απαιτήσεις και από άλλες πλευρές, θα ήταν δυνατό δηλαδή και στους Σέρβους ή τους Ρουμάνους να υποβάλουν ανάλογα αιτήματα, στα οποία η αλβανική κυβέρνηση δεν επιθυμούσε να ανταποκριθεί¹¹².

Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 6-4-1927.

¹¹¹ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 434, Μητροπολίτης Σπυρίδων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 9-8-1927, Συνημμένο αντίγραφο εγγράφου Επιθεώρησης Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου, Πρεμετή 13-5-1927.

¹¹² ΑΥΕ, 1926/27, Β/35, απ. 7759, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δυρράχιο 18-6-1926 και 1927, Α/5/Χ, απ. 12056, Πρεσβεία

Είναι πάντως γεγονός ότι σταδιακά η αλβανική πλευρά, από τις αρχές ήδη του 1927, άρχισε ολοένα και περισσότερο να σκληραίνει τη στάση της έναντι των ελληνικών αιτημάτων που αφορούσαν ειδικά στο μεγάλο θέμα της εκπαίδευσης. Αυτός και πολλοί άλλοι παράγοντες επίσης είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της έντασης στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών το διάστημα αυτό και τη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών ώστε να κάνει την εμφάνισή της, για μία ακόμη φορά, η ιταλική διπλωματία ως ένας χρήσιμος μεσολαβητής για την εκτόνωση της κρίσης και την αναζήτηση ενός *modus vivendi* μεταξύ των δύο πλευρών.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΦΘΙΝΟΥΣΑ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΝΑΜΙΞΗ

1. Η θέση της Αλβανίας στην ιταλική εξωτερική πολιτική

Βασική επιδίωξη της Ιταλίας, ήδη από την εποχή της εγοποίησής της το 1870, υπήρξε η άνοδος του κύρους της χώρας στο διεθνή χώρο και η ένταξή της στον κύκλο των θεωρούμενων ως μεγάλων δυνάμεων της εποχής¹. Καθώς όμως στο χώρο της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης δεν υπήρχαν αντικειμενικά τα περιθώρια για την εξάπλωση της επιρροής της λόγω της ισχυρής παρουσίας εκεί των άλλων δυνάμεων, ήταν αναγκασμένη να στραφεί σε νέες κατευθύνσεις και πιο συγκεκριμένα στο χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης, για τον οποίο άλλωστε έτρεφε ένα πάγιο ενδιαφέρον. Τις πρώτες προσπάθειες εξάπλωσης διευκόλυνε οπωσδήποτε η έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και το αδιαμφισβήτητο κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε μετά τη λήξη του: η Αυστροουγγική Αυτοκρατορία είχε πλέον διαλυθεί, η Γερμανία είχε αποδυναμωθεί εξαιτίας της αποστρατιωτικοποίησης, η Ρωσία είχε περιέλθει σε διπλωματική απομόνωση, ενώ η Βρετανία α-

¹ Περισσότερα για τις βασικές κατευθύνσεις της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής βλ. C. J. Lowe-F. Marzari, *Italian Foreign Policy 1870-1940*, London-Boston 1975· *La politica estera italiana dal 1914 al 1943*, Torino 1963· M. Currey, *Italian Foreign Policy 1918-1932*, London 1932. Ειδικά για την εξωτερική πολιτική της φασιστικής περιόδου βλ. G. Zamboni, *Mussolinis Expansionpolitik auf dem Balkan*, Hamburg 1970· G. Carocci, *La politica estera dell'Italia fascista (1925-1928)*, Bari 1969· En. Di Nolfo, *Mussolini e la politica estera italiana 1919-1933*, Padova 1960· G. Salvemini, *Mussolini Diplomatico 1922-1932*, Bari 1952· M. Missiroli, *La politica estera di Mussolini. Dalla Marcia su Roma al Convegno di Monaco 1922-1938*, Milano 1939. Για μια κριτική θεώρηση της εξωτερικής πολιτικής του Mussolini βλ. G. Rumi, *L'imperialismo fascista*, Milano 1974· G. Perticone, *La politica italiana dal primo al secondo dopoguerra. Saggio storico-politico*, Milano 1965· M. Donosti, *Mussolini e l'Europa. La politica estera fascista*, Roma 1945.

πέφευγε τις παρεμβάσεις ενδιαφερόμενη ως επί το πλείστον για τη διατήρηση του status quo και τη διασφάλιση των συμφερόντων της στην περιοχή. Έμενε λοιπόν αρκετός χώρος ελεύθερος για την ιταλική πολιτική, προκειμένου να ενισχύσει την επιρροή της και να αντικαταστήσει εκείνη της Γαλλίας².

Από την άλλη πλευρά, η στροφή προς τα ανατολικά και συγκεκριμένα προς την ανατολική πλευρά της Αδριατικής αποτελούσε ζωτική ανάγκη όχι μόνο για την επέκταση της επιρροής, πολιτικής ή οικονομικής, του ιταλικού κράτους, αλλά και για την ίδια την ύπαρξη και την ασφάλειά του: τα λιμάνια των αλβανικών ακτών και ιδιαίτερα εκείνο της Αυλώνας κρατούσαν το κλειδί για τα στενά του Οτράντο και εξασφάλιζαν τον έλεγχο της Αδριατικής θάλασσας³. Η εδραίωση επομένως στην περιοχή μιας χώρας εχθρικής θα έθετε σε σοβαρό κίνδυνο την ίδια την εδαφική ακεραιότητα της Ιταλίας και παράλληλα θα ύψωνε ένα απροσπέλαστο εμπόδιο για την εμπέδωση της πολιτικής επιρροής της στην Ανατολή⁴.

Όσον καιρό η Βαλκανική χερσόνησος βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία, η Ιταλία δεν φαινόταν να ανησυχεί ιδιαίτερα· όταν όμως η διάλυση της αυτοκρατορίας άρχισε πλέον να γίνεται ορατή, η ιταλική πολιτική υποχρεώθηκε να δραστηριοποιηθεί, καθώς δεν ήταν δυνατό να επιτρέψει την επέκταση στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής οποιασδήποτε ξένης δύναμης, πολύ δε περισσότερο της Γιουγκοσλαβίας ή της Ελλάδας, η οποία θα ήταν δυνατό να θέσει σε κίνδυνο τα ιταλικά συμφέροντα. Η Αλβανία εξάλλου ήταν ιδιαίτερα σημαντική ως προγεφύρωμα για τη διεύρυνση της ιταλικής επιρροής αρχικά στα Βαλκάνια και κατόπιν στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής, γι' αυτό και ήταν απαραίτητο να ενισχυθεί και να υποστηριχθεί στις διαφορές της με τα γειτονικά κράτη και ιδιαίτερα με την Ελλάδα και τη Γιου-

² N. La Marca, *Italia e Balcani fra le due guerre. Saggio di una ricerca sui tentativi italiani di espansione economica nel Sud Est europeo fra le due guerre*, Roma 1979, σ. 11-13· επίσης Al. Cassels, *Mussolini's Early Diplomacy*, Princeton 1970, σ. viii.

³ Πολύ χαρακτηριστικά ο Dino Grandi, υπουργός Εξωτερικών τότε της Ιταλίας, αποκαλεί την Αυλώνα 'το Γιβραλτάρ της Αδριατικής'. D. Grandi, *Il mio paese. Ricordi autobiografici*, Bologna 1985, σ. 309.

⁴ An. Torre, «Il nuovo spirito della politica estera fascista», στον τόμο *La civiltà fascista*, Torino 1928, σ. 223-240.

γκοσλαβία⁵. Κάτω από αυτό το πρίσμα πρέπει λοιπόν να ερμηνευθούν πρώτα οι επίμονες προσπάθειες που κατέβαλε η Ιταλία προκειμένου να επιτύχει τη δημιουργία ενός μεγάλου αλβανικού κράτους μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους⁶ και έπειτα οι πολεμικές επιχειρήσεις που διεξήγαγε κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι οποίες επικεντρώθηκαν κυρίως στην κατάληψη των αλβανικών εδαφών και ιδιαίτερα του νησιού Σάσωνα και του λιμανιού της Αυλώνας⁷. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται άλλωστε και οι ποικίλες πιέσεις που άσκησε προς τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις προκειμένου να αναγνωριστεί και διεθνώς η ιδιαίτερη σημασία που είχε το αλβανικό κράτος για την ασφάλειά της⁸.

⁵ J. B. Fischer, «Italian Policy in Albania 1894-1943», *Balkan Studies* 26.1 (1985), 101-112 και Rumi, *L'imperialismo fascista*, σ. 50-51. Ειδικότερα για το ιταλικό ενδιαφέρον προς τις ανατολικές ακτές της Αδριατικής και τον ανταγωνισμό με την Αυστρία βλ. Ελ. Ι. Νικολαΐδου, *Ξένες προπαγάνδες και ελληνική αλβανική κίνηση στις μητροπολιτικές επαρχίες Δυρραχίου και Βελεγράδων κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα 1978· Α. Γ. Καστάλη, *Η ιταλική πολιτική εν Αλβανία και τοις Βαλκανίοις*, Αθήναι 1914. Για τις ιταλικές προσπάθειες να μην περιέλθει στην ελληνική κατοχή το στενό της Κερκυρας βλ. Β. Kondis, *Greece and Albania 1908-1914*, Thessaloniki 1976· St. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton 1967.

⁶ Περισσότερα για την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων βλ. Β. Kondis, *ό.π.* και του ίδιου, *Ευαίσθητες ιστορίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 31-99. Επίσης An. Torre, «Italia e Albania durante le guerre balcaniche (1912-1913)», *Rivista d'Albania* 2 (luglio 1940), 174-183, 3 (settembre 1940), 223-233 και 4 (dicembre 1940), 363-383.

⁷ Για τις ιταλικές επιχειρήσεις κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Αγγ. Σφήκα-Θεοδόσου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο: Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα 2004· της ίδιας, «The Italian Presence on the Balkan Front (1915-1918)», *Balkan Studies* 36.1 (1995), 69-82· Β. Κόντης, «The Northern Epirus Question during the First World War», *Balkan Studies* 30.2 (1989), 333-349· *Le truppe italiane in Albania (anni 1914-20 e 1939)*, Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1978· P. Pastorelli, *L'Albania nella politica estera italiana 1914-1920*, Napoli 1970.

⁸ Πράγματι, οι τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις, Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία και Ιαπωνία, αναγνώρισαν με διακήρυξή τους της 9ης Νοεμβρίου 1921 ότι «l'indépendance de l'Albanie, ainsi que l'intégrité et l'inaliénabilité de ses frontières, telles qu'elles ont été fixées par leur décision en date 9 novembre 1921, est une question d'importance internationale; reconnaissent que la violation des dites frontières, ou de l'indépendance de l'Albanie, pourrait constituer une menace pour la sécurité stratégique de l'Italie». Γι' αυτό και αποφάσισαν ότι «la restauration des

Από τη στιγμή που επιτεύχθηκε ο πρώτος στόχος, ο αποκλεισμός δηλαδή οποιασδήποτε άλλης βαλκανικής δύναμης από την έξοδο προς την αδριατική ακτή, η ιταλική πολιτική επιδόθηκε συστηματικά στην επίτευξη και του δεύτερου στόχου της, την ολοκληρωτική οικονομική και πολιτική πρόσδεση του ανεξάρτητου αλβανικού κράτους στο δικό της άρμα. Το πρώτο σκέλος, η οικονομική διείσδυση, διευκολύνθηκε από την ίδια την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το νεότευκτο κράτος: η εξεύρεση οικονομικής βοήθειας από το εξωτερικό ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωσή του και η Ιταλία φαινόταν ως η μόνη χώρα που είχε και τη δυνατότητα και το ενδιαφέρον να το διατηρήσει στη ζωή⁹.

Σε ό,τι αφορά το δεύτερο σκέλος, τη διείσδυση δηλαδή στον πολιτικό τομέα, οι προσπάθειες που είχαν καταβληθεί τα προηγούμενα χρόνια βρήκαν την πρώτη πλήρη δικαίωσή τους στο Σύμφωνο Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας που υπογράφηκε το Νοέμβριο του 1926. Η Συμφωνία, εκτός από το επιστέγασμα μιας μακρόχρονης προσπάθειας, υπήρξε ταυτόχρονα και η αφετηρία μιας καινούριας εποχής για τις ιταλοαλβανικές σχέσεις, καθώς από τη μια πλευρά πρόσφερε την απαιτούμενη πολιτική κάλυψη των οικονομικών συμφωνιών που είχαν προηγηθεί και από την άλλη άνοιγε πλέον διάπλατα το δρόμο για μια ευρεία ανάμιξη της ιταλικής πολιτικής στα εσωτερικά πράγματα της Αλβανίας¹⁰. Πράγματι, το άρθρο 1 της συμφωνίας –που ήταν και το πιο σημαντικό από την άποψη αυτή– προέβλεπε ότι «η Ιταλία και η Αλβανία αναγνωρίζουν πως οποιαδήποτε αναταραχή απειλεί το πολιτικό, νομικό και εδαφικό status quo της Αλβανίας είναι αντίθετη προς τα κοινά πολιτικά τους συμφέροντα», ενώ το άρθρο 2 πρόσθετε ότι «προκειμένου να διασφαλιστούν τα προαναφερθέντα συμφέροντα, τα δύο Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν να παράσχουν την

frontières territoriales de l'Albanie soit confiée à l'Italie». B. P. Papadakis, *Histoire diplomatique de la question nord-epirote 1912-1957*, Athènes 1958, σ. 80.

⁹ A. Roselli, *Italia e Albania: relazioni finanziarie nel ventennio fascista*, Bologna 1986, σ. 50-57. Για την οικονομική κατάσταση του αλβανικού κράτους και το ιταλικό ενδιαφέρον βλ. επίσης Ilj. Fishta–M. Doci, *L'ingérence de l'imperialisme italien dans les finances de l'Albanie (1925-1939)*, Tirana 1968.

¹⁰ P. Pastorelli, *Italia e Albania, 1924-1927. Origini diplomatiche del Trattato di Tirana del 22 novembre 1927*, Firenze 1967, σ. 363.

αμοιβαία υποστήριξη και την εγκάρδια συνεργασία τους»¹¹. Στην πραγματικότητα, δηλαδή, δεν επρόκειτο τόσο για μια συμφωνία αμοιβαίας συνεργασίας όσο για την παροχή εγγυήσεων από μέρους της Ιταλίας για τη διατήρηση του εδαφικού και, κυρίως, του πολιτικού καθεστώτος της μικρής γείτονος ή, με άλλα λόγια, του προσωπικού καθεστώτος του Αλβανού προέδρου Αχμέτ Ζόγκου. Η ασαφής και γενικόλογη διατύπωση των δύο πρώτων άρθρων έδινε τη δυνατότητα στην Ιταλία να παρεμβαίνει κάθε φορά που, κατά την κρίση της, αναταραχές (δεν διευκρινίζεται εσωτερικές ή εξωτερικές) θα έθεταν σε κίνδυνο την υπάρχουσα κατάσταση στην Αλβανία και κατ' επέκταση τα ιταλικά συμφέροντα¹². Ταυτόχρονα, βέβαια, έδινε τη δυνατότητα και στον ίδιο τον Ζόγκου να καλεί σε βοήθεια την Ιταλία σε κάθε περίπτωση που κάποια εσωτερική εξέγερση –και στην Αλβανία της δεκαετίας του 1920 τέτοιες εξεγέρσεις δεν ήταν καθόλου σπάνιες– έθετε σε κίνδυνο την εξουσία του¹³.

Η σταδιακή εξασφάλιση του οικονομικού και πολιτικού ελέγχου επί του αλβανικού κράτους εκ μέρους της Ιταλίας είχε αναμφισβήτητα τις συνέπειές του και στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής: κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η Αλβανία υπήρξε ένα κράτος μόνιμα προσανατολισμένο προς τη μεγάλη σύμμαχο Ιταλία και μέσα στο πλαίσιο αυτό πρέπει να ενταχθεί και να ερμηνευθεί η στάση που τήρησε απέναντι στα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη γενικότερα και στην Ελλάδα ειδικότερα που κυρίως μας ενδιαφέρει στη συγκεκριμένη περίπτωση¹⁴. Έτσι, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι περίοδοι ομαλότητας και εγκάρδιότητας στις ιταλοαλβανικές σχέσεις συμπίπτουν με την τήρηση μιας πιο αδιάλλακτης και σκληρής στάσης εκ μέρους της

¹¹ Για το πλήρες κείμενο της Συμφωνίας βλ. Pastorelli, *ό.π.*, σ. 361-362. Επίσης Royal Institute of International Affairs, *Survey of International Affairs*, by A. J. Toynbee, London 1929, τ. 1927, σ. 169-171.

¹² Di Nolfo, *Mussolini e la politica estera*, σ. 190.

¹³ J. Burgwyn, *Il revisionismo fascista. La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925-1933*, Milano 1979, σ. 118.

¹⁴ Βλ. και τις συνοπτικές εκτιμήσεις αναφορικά με την εξέλιξη των ελληνοαλβανικών σχέσεων και το ρόλο της Ιταλίας που περιέχονται στο βιβλίο του Κ. Καραμανλή, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1986, σ. 147-160. Επίσης J. W. Borejsza, *Il Fascismo e l'Europa Orientale. Dalla propaganda all'aggressione*, Bari 1981, σ. 60-61.

Αλβανίας απέναντι στην Ελλάδα και κατ' επέκταση στην ελληνική μειονότητα. Αντίθετα σε περιόδους κρίσης (όπως εκείνης του 1931) παρατηρήθηκε προσπάθεια προσέγγισης προς την Ελλάδα και τις άλλες βαλκανικές χώρες, χωρίς ωστόσο να φτάσει ποτέ το επίπεδο μιας ειλικρινούς συνεργασίας και διάθεσης για την επίλυση των διμερών προβλημάτων. Μια τέτοια εξέλιξη, άλλωστε, δεν ήταν επιθυμητή ούτε από ιταλικής πλευράς: η διαιώνιση των ζητημάτων που εκκρεμούσαν μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας συνέφερε οπωσδήποτε την Ιταλία, καθώς της παρείχε τη δυνατότητα να διατηρεί και να προβάλλει το ρόλο της ως μεσολαβητή-διαιτητή μεταξύ των δύο χωρών και να υπενθυμίζει και στις δύο πόσο πολύ είχαν ανάγκη την υποστήριξή της προκειμένου να επιτύχουν όσα η κάθε μία επιδίωκε από την άλλη πλευρά.

Για το λόγο αυτό, η τακτική που ακολουθήθηκε από ιταλικής πλευράς, όπως θα γίνει φανερό και παρακάτω, ήταν συνήθως αυτή της άσκησης 'ήπιων πιέσεων' προς τις δύο πλευρές (συνηθέστερα προς την ελληνική). Έτσι, στις περισσότερες περιπτώσεις που καταγράφονται εντάσεις στις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας για διάφορα είτε μείζονος είτε δευτερεύουσας σημασίας θέματα, η ιταλική πολιτική απέφευγε να λάβει ανοιχτά θέση υπέρ των αλβανικών συμφερόντων, τηρώντας επίσημως στάση εφεκτική. Στην πραγματικότητα ωστόσο ενίσχυε παρασηκηνιακά και στήριζε τις αλβανικές επιδιώξεις. Τέτοιου είδους παραδείγματα μπορεί να συλλέξει κανείς αρκετά από ολόκληρη την περίοδο του Μεσοπολέμου: την πραξικοπηματική ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας¹⁵, την αλβανική προσφυγή στην ΚτΕ το 1928 για το ζήτημα της αποζημίωσης των απαλλοτριωθέντων αλβανικών κτημάτων¹⁶, την ελληνική προσφυγή στο διεθνή οργανισμό το 1934 για τη λειτουργία

¹⁵ Αναλυτικότερα για την εξέλιξη του εκκλησιαστικού ζητήματος βλ. Απ. Γλαβίνα, *Η Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας*, Θεσσαλονίκη 1989· του ίδιου, *Εγγραφα περί της πραξικοπηματικής συγκροτήσεως της Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Αλβανίας (1929)*, Ιωάννινα 1981· του ίδιου, *Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία Ορθοδόξου Εκκλησίας επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων*, Ιωάννινα 1978. Για την ιταλική ανάμιξη στο ζήτημα βλ. R. Morozzo della Rocca, *Nazione e religione in Albania (1920-1944)*, Bologna 1990, σ. 55 κ.εξ.

¹⁶ Περισσότερα για το ζήτημα των απαλλοτριωθέντων αλβανικών κτημάτων βλ. Ελ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 64 κ.εξ.

των ελληνικών σχολείων στην Αλβανία, για την οποία θα γίνει διεξοδικά λόγος παρακάτω, κ.ά.

Ειδικότερα τώρα σε ό,τι αφορούσε την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας, η Ιταλία, ήδη από την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας του 1926, αντιμετώπισε την παρουσία της στο νότο ως εμπόδιο για την πλήρη εμπέδωση της επιρροής της στη μικρή δυτικοβαλκανική χώρα. Οι ίδιοι οι Ιταλοί διπλωματικοί αντιπρόσωποι αναγκάζονταν πολύ συχνά να παραδεχθούν ότι ο ελληνικός χαρακτήρας της περιοχής ήταν αδιαμφισβήτητος· ότι ιδιαίτερα η επαρχία Αργυροκάστρου, παρά το γεγονός ότι αποτελούσε τμήμα του αλβανικού κράτους, ήταν μια περιοχή πνευματικά και πολιτισμικά ελληνική. Ο ελληνικός πληθυσμός διαπίστωναν, είχε ισχυρές και υψηλές παραδόσεις, ιστορία που έφτανε αιώνες πίσω, αλλά και οικονομική επιφάνεια που ενίσχυε και διατηρούσε την πολιτισμική του άνθηση. Παρά δε τα εμπόδια που σκοπίμως έθετε κάθε φορά η αλβανική κυβέρνηση, διατηρούσε οπωσδήποτε καλύτερα σχολεία¹⁷. Όπως όμως ήταν φυσικό, είχε στραμμένο το βλέμμα του προς την Ελλάδα και δεν έτρεφε καμία συμπάθεια ούτε για την αλβανική κεντρική εξουσία ούτε βέβαια για την Ιταλία που τη στήριζε ηθικά και υλικά¹⁸.

Για τους λόγους αυτούς, επομένως, η ελληνική μειονότητα αποτελούσε μία οντότητα που, προς όφελος των ιταλικών συμφερόντων, έπρεπε να αποδυναμωθεί σταδιακά. Για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι δυνατό να διακρίνει κανείς δύο σκέλη σε ό,τι αφορά την τακτική που ακολουθήθηκε: το πρώτο –και γενικότερο– αποσκοπούσε στην αναζήτηση ή τη δημιουργία ενός ‘αντίβαρου’ στην ελληνική μειονότητα που θα λειτουργούσε ταυτόχρονα και ως μοχλός πίεσης προς την ελληνική πλευρά. Η παρουσία των Αλβανών Τσάμηδων στην ελληνική Ήπειρο πρόσφερε το ιδανικό αντίπαλο δέος και στο σημείο αυτό τα ιταλικά συμφέροντα ταυτίζονταν απόλυτα με τα αλ-

¹⁷ ASMAE, Albania 1931, 1/1, no. 258/113, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 4-2-1931, Συνημμένη αναφορά προξένου Αγίων Σαράντα Corte Dalmazzo, 16-1-1931.

¹⁸ ASMAE, Albania 1928, 757/600, no. 384/115, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Δυρραχίου, Άγιοι Σαράντα 15-1-1928 και *DDI*, Settima serie, τ. 5, αρ. 439, σ. 426-429.

βανικά¹⁹. Έτσι, οι Τσάμηδες χρησιμοποιήθηκαν είτε άμεσα είτε έμμεσα ως μέσο πίεσης και πολλές φορές επιχειρήθηκε η σύνδεση, η αλληλεξάρτηση των δύο θεμάτων, η αντιπαραβολή των συνθηκών υπό τις οποίες διαβιούσε η ελληνική μειονότητα με εκείνες που αντιμετώπιζαν οι Άλβανοί στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Σε κάθε ελληνική προσπάθεια για τη στήριξη και την προώθηση των αιτημάτων της ελληνικής μειονότητας προς την αλβανική κυβέρνηση αντιπροβάλλονταν αντίστοιχα αιτήματα που αφορούσαν στα δικαιώματα των Τσάμηδων της Ηπείρου, αιτήματα που ενίσχυε η ιταλική πλευρά. Αυτή μάλιστα η επιχείρηση σύνδεσης της τύχης των δύο κοινοτήτων άγγιξε τα όρια της ανοιχτής πρότασης περί εθελούσιας ανταλλαγής των πληθυσμών, ως έσχατο μέσο πίεσης προς την Ελλάδα, ώστε να εκβιάσει την υποχώρησή της σε ζητήματα που ενδιέφεραν την αλβανική πλευρά. Την πρόταση αυτή έκανε η αλβανική κυβέρνηση στο πλαίσιο της κρίσης που είχε ξεσπάσει στις σχέσεις της με την Αθήνα με αφορμή το εκκλησιαστικό ζήτημα, την άνοιξη του 1929, πρόταση που σε καμία περίπτωση βέβαια δεν έβρισκε συμφωνη την ελληνική πλευρά. Η Ελλάδα θεωρούσε ότι το μέτρο, εκτός του ότι ήταν εξαιρετικά απάνθρωπο, θα γεννούσε σοβαρά κοινωνικά, οικονομικά και εθνικά προβλήματα, χωρίς αποχρώντα λόγο. Επιπλέον, θα δημιουργούσε αλγεινή εντύπωση τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή κοινή γνώμη και θα αποτελούσε ταυτόχρονα απτή μαρτυρία της αδυναμίας συνεννόησης μεταξύ των δύο γειτονικών κρατών. Φαίνεται, ωστόσο, ότι και η αλβανική κυβέρνηση, γνωρίζοντας το ανέφικτο του πράγματος, είχε κάνει την πρόταση μόνο και μόνο για να πιέσει την ελληνική πλευρά στο εκκλησιαστικό και το κτηματικό, γι' αυτό και δεν εργάστηκε ιδιαίτερα προς την κατεύθυνση αυτή ούτε έδωσε περαιτέρω συνέχεια²⁰.

Το δεύτερο σκέλος της ιταλικής τακτικής στόχευε την ίδια τη μειονότητα, τις θεμελιώδεις αξίες και τα χαρακτηριστικά που όριζαν την ουσία της ταυτότητάς της. Ήταν γνωστό και από όλους παραδε-

¹⁹ Περισσότερα για το ρόλο που διαδραμάτισαν και τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν οι Τσάμηδες της Ηπείρου από την ιταλική πολιτική καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, σ. 60 κ.εξ.

²⁰ ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, απ. 12371, Ελληνική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Υπουργείο Εξωτερικών, Γενεύη 2-10-1930.

κτό ότι τα ηθικά και πολιτισμικά στηρίγματα των Ελλήνων της Αλβανίας υπήρξαν η ορθόδοξη πίστη και παράδοση και η ελληνική εκπαίδευση και γλώσσα· αυτοί ήταν, κατά συνέπεια, οι δύο κεντρικοί πόλοι που προσέλκυσαν το ιταλικό ενδιαφέρον (πράγμα βέβαια που είχε και παλιότερα συμβεί) και ταυτόχρονα τα ερείσματα που έπρεπε να πληγούν αν και εφόσον η Ιταλία επιθυμούσε πραγματικά να δει την πρόοδο και τη ζωτικότητα της ελληνικής μειονότητας να κάμπτονται. Πράγματι, ήδη από πολύ νωρίς τέθηκαν οι κατευθυντήριες γραμμές της τακτικής που επρόκειτο στο εξής να ακολουθηθεί και στις δύο περιπτώσεις: ενίσχυση αφενός των καθολικών της Αλβανίας και προώθηση της ουνιτικής προπαγάνδας, με ταυτόχρονη ενθάρρυνση όλων των αλβανικών σχεδίων και μέτρων που θα απέκοπταν τους δεσμούς (ή και την εξάρτηση) της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο²¹. περιορισμός αφετέρου στη διάδοση και χρήση της ελληνικής γλώσσας κατά το δυνατόν, τουλάχιστον στις μη μειονοτικές περιοχές, και αντικατάστασή της από την ιταλική· τέλος, έντονη δραστηριοποίηση στον τομέα της εκπαίδευσης, για την οποία θα γίνει αναλυτικότερα λόγος παρακάτω.

Δεν έλειψαν βέβαια και άλλες, μικρές και καθημερινές ενέργειες, αφανείς τις περισσότερες φορές, που έδειχναν ότι οι Ιταλοί σε γενικές γραμμές επιδίωκαν να εκριζώσουν κάθε ελληνική επιρροή από τον αλβανικό νότο. Έτσι, καταγράφονται παραδείγματα όπου οι Ιταλοί προσπαθούσαν να εξαψουν τα πνεύματα των Αλβανών του νότου εναντίον των Ελλήνων με αφορμή εργασιακά ζητήματα ή απαγόρευαν στους Έλληνες εργάτες και υπαλλήλους των ιταλικών εταιρειών να χρησιμοποιούν τη γλώσσα τους κατά την ώρα της δουλειάς. Άλλες φορές δε επέμεναν να παρουσιάζουν στους Αλβανούς τα ελληνικά προξενεία ως κέντρα κατασκοπείας, εχθρικής προπαγάνδας και ανατρεπτικών μηχανορραφιών²².

²¹ ASMAE, Albania 1926, 729/426, sf. 2o semestre, no. 1915/734, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Mussolini, Δυρράχιο 28-10-1926 και ΑΥΕ, 1929, Α/4/Π, απ. 5256, Πρεσβεία Τιράνων προς Καραπάνο, Τίρανα 20-4-1929. Επίσης Morozzo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 84 κ.εξ., όπου γίνεται αναλυτικά λόγος και για την οικονομική ενίσχυση του αλβανικού καθολικού κλήρου εκ μέρους του ιταλικού κράτους.

²² ΑΥΕ, 1929, Α/4/Π, απ. 3405, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 15-3-1929.

Συνεπώς, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι κατά γενική ομολογία οι Έλληνες της Αλβανίας υποδέχθηκαν με εξαιρετική δυσπιστία και επιφύλαξη, αν όχι με εχθρότητα, την ιταλική παρουσία και δραστηριοποίηση στις περιοχές τους, εχθρότητα που σε αρκετές περιπτώσεις ήταν φανερή και στους ίδιους τους διπλωματικούς αντιπροσώπους της Ιταλίας. Αυτοί όμως θεωρούσαν ως ένα βαθμό αναπόφευκτο ότι κάτι τέτοιο θα συνέβαινε, από τη στιγμή που η ιταλική πρωτοκαθεδρία γινόταν ολοένα και περισσότερο αισθητή στον πληθυσμό²³. Άλλωστε, οι μνήμες από τα γεγονότα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου δεν είχαν ακόμη σβήσει και στη συνείδηση όλων η ιταλική κατοχή της Ηπείρου είχε ταυτιστεί με την εφαρμογή διώξεων σε βάρος του ελληνικού στοιχείου και με το κλείσιμο των σχολείων.

2. Το σχολείο των Αγίων Σαράντα και η πρώτη ιταλική μεσολάβηση

Την αφορμή για την πρώτη επίσημη μεσολάβηση της ιταλικής διπλωματίας σε ζητήματα που αφορούσαν στη λειτουργία της μειονοτικής εκπαίδευσης έδωσε το αίτημα για το άνοιγμα ενός ελληνικού σχολείου στην πόλη των Αγίων Σαράντα, στο οποίο απέδιδε ιδιαίτερη σημασία η ελληνική πλευρά. Η προσπάθεια, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα και το σχετικό αίτημα των κατοίκων είχε υποβληθεί ήδη από το σχολικό έτος 1925-26, χωρίς ωστόσο αποτέλεσμα. Με την έναρξη του επόμενου έτους οι προσπάθειες επαναλήφθηκαν και μάλιστα με μεγαλύτερη επιμονή· κι αυτό γιατί αφενός τα μεγαλύτερα προβλήματα που αφορούσαν στα σχολεία των αμιγώς ελληνόφωνων κοινοτήτων είχαν ξεπεραστεί και υπήρχαν πλέον περιθώρια για την αντιμετώπιση των προβλημάτων στις αλβανόφωνες κοινότητες, αφετέρου γιατί οι αλβανικές υποσχέσεις επαναλαμβάνονταν επισήμως σε κάθε ευκαιρία, στην πράξη όμως τίποτε δεν γινόταν.

²³ ASMAE, Albania 1927, 741/499, no. 1003/336, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 17-4-1927· επίσης 1928, 756/589, no. 3324, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 26-5-1928 και 1932, 10/1, no. 295/119, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 1-2-1932, Συνημμένη αναφορά Corte Dalmazzo, Άγιοι Σαράντα 16-1-1932.

Και αυτή τη φορά, τον Οκτώβριο δηλαδή του 1926, ακολουθώντας την πάγια παρελκυστική τακτική του, ο Αλβανός γενικός διευθυντής Παιδείας Κέδης έδωσε σαφείς διαβεβαιώσεις ότι κατ' αρχήν το αίτημα των κατοίκων γινόταν αποδεκτό και μπορούσαν να προβούν στις κατάλληλες ενέργειες για την έναρξη της λειτουργίας του σχολείου και το διορισμό ενός δασκάλου²⁴. Αμέσως για τη θέση αυτή επιλέχθηκε από την Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών ο Στέφανος Παπαχρήστου²⁵. Λίγες μόλις ημέρες αργότερα όμως, η αλβανική Ανώτατη Εκπαιδευτική Επιτροπή, με έγγραφό της της 11ης Νοεμβρίου προς τον επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου, απαγόρευσε τη λειτουργία ελληνικού σχολείου στους Άγιους Σαράντα²⁶. Η απόφαση αυτή προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία του Έλληνα επιτετραμμένου Κοκοτάκη προς τον ίδιο τον Ζόγκου, ο οποίος βέβαια για μια ακόμη φορά έδωσε υποσχέσεις για την άρση της απαγόρευσης και το άνοιγμα του σχολείου χωρίς άλλη αναβολή²⁷. Πράγματι, με διαταγή του Ζόγκου το υπουργικό συμβούλιο σχεδόν ένα μήνα αργότερα ακύρωσε την απόφαση της Ανώτατης Εκπαιδευτικής Επιτροπής²⁸. Βασιζόμενος στις –προφορικές– διαβεβαιώσεις του Αλβανού προέδρου της Δημοκρατίας, ο Έλληνας υποπρόξενος στους Άγιους Σαράντα Λουδοβίκος Σκάρπας έδωσε τότε οδηγίες στους κατοίκους να προχωρήσουν στο άνοιγμα του σχολείου· καθώς όμως ο διοικητής της επαρχίας δεν είχε λάβει ανάλογες οδηγίες από την κυβέρνησή του, δεν επέτρεψε το άνοιγμα παρά την επιμονή του Έλληνα διπλωμάτη. Ο ίδιος μάλιστα ο διοικητής φέρεται να τηλεγράφησε προς την αρμόδια Γενική Διεύθυνση στα Τίρανα προκειμένου να τονίσει ότι το άνοιγμα του ελληνικού σχολείου θα τάραζε το έργο του εξαλβανισμού της πε-

²⁴ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 12056, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Αργυρόπουλο, Δυρράχιο 11-10-1926.

²⁵ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 12481, Μητροπολίτης Σπυρίδων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 20-10-1926.

²⁶ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 13304, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 19-11-1926.

²⁷ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 13702, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δυρράχιο 27-11-1926.

²⁸ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 14024, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δυρράχιο 5-12-1926.

ριοχής που συνεχιζόταν εδώ και χρόνια²⁹. Πράγματι, επίσημη εγκύκλιος από την κυβέρνηση για το άνοιγμα δεν έφτασε ποτέ και το σχολείο δεν λειτούργησε ούτε τότε ούτε τα κατοπινά χρόνια. Στις απόψεις του Αλβανού διοικητή της επαρχίας Αγίων Σαράντα και στα σχόλια του Ιταλού πρεσβευτή βαρόνου Αλοϊζι μπορεί εύκολα να ανιχνεύσει κανείς την πραγματική αιτία για την οποία η αλβανική πλευρά και ιδιαίτερα οι τοπικές αρχές δεν επιθυμούσαν τη λειτουργία του σχολείου: η πόλη είχε την εποχή εκείνη περί τους 2.000 κατοίκους, οι περισσότεροι από τους οποίους Έλληνες. Η ίδρυση επομένως ενός ελληνικού σχολείου θα ενίσχυε τον ελληνικό χαρακτήρα της περιοχής, πράγμα που ήταν αντίθετο προς τα συμφέροντα των Αλβανών, οι οποίοι εδώ και πέντε τουλάχιστον χρόνια εφάρμοζαν με κάποια επιτυχία ένα πρόγραμμα εξαλβανισμού του λιμανιού, το οποίο πριν ήταν ολότελα ελληνικό³⁰.

Το γεγονός πάντως είναι ότι οι παλινωδίες της αλβανικής πλευράς, οι κενές περιεχομένου υποσχέσεις και ο επαναλαμβανόμενος εμπαιγμός εξόργισαν την ελληνική πλευρά, η οποία άρχισε πλέον να αντιλαμβάνεται ότι, ύστερα και από τη σύναψη του ιταλοαλβανικού Συμφώνου Φιλίας και Συνεργασίας, η Αλβανία έδειχνε την τάση να φέρεται με τρόπο περισσότερο αδιάλλακτο απέναντι στα ζητήματα που ενδιέφεραν την Ελλάδα και ότι ουσιαστικά η συμφωνία του Βελιγραδίου θα καθίστατο στο εξής ανενεργή. Η αλβανική κυβέρνηση δεν έδειχνε πλέον την ίδια προθυμία να τηρήσει τις υποχρεώσεις που είχε στο παρελθόν αναλάβει. Η αλλαγή αυτή, βέβαια, είχε σε μεγάλο βαθμό να κάνει και με την κακή εξέλιξη των υπόλοιπων θεμάτων που εκκρεμούσαν στις ελληνοαλβανικές σχέσεις, με πρωταρχικό μεταξύ αυτών το ζήτημα της αποζημίωσης των αλβανικών κτημάτων που είχαν απαλλοτριωθεί στην Ελλάδα, το 1923, στο πλαίσιο της αναδιανομής της γης για την αποκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και των ακτημόνων καλλιεργητών³¹.

²⁹ ASMAE, Albania 1927, 753/572, no. 2345/856, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 21-12-1926.

³⁰ ASMAE, Albania 1927, 753/572, no. 134/35, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 17-1-1927.

³¹ Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, σ. 43 κ.εξ. Επίσης Δ. Μιχαλόπουλος, *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας 1923-1928*, Θεσσαλονίκη

Απέναντι στις ελληνικές διαμαρτυρίες και τις πιέσεις που ασκού-
νταν για την άρση των αδικαιολόγητων καθυστερήσεων και των προ-
σκομμάτων που παρεμβάλλονταν, η αλβανική πλευρά στράφηκε τότε
στη χρησιμοποίηση άλλων επιχειρημάτων προκειμένου να εμποδίσει
τη λειτουργία του σχολείου στους Άγιους Σαράντα. Με βάση το νέο
αλβανικό νόμο περί εκπαίδευσης του 1925, για το άνοιγμα ενός σχο-
λείου απαιτούνταν η ύπαρξη 25 τουλάχιστον μαθητών που θα φοι-
τούσαν σ' αυτό³². Με εμπνευστές –σύμφωνα με τις πληροφορίες– το
διοικητή της επαρχίας και το γενικό γραμματέα της Γενικής Διεύθυν-
σης Παιδείας Πογώνη³³ προβλήθηκε τότε το επιχείρημα ότι πολλοί α-
πό εκείνους που είχαν υπογράψει το αίτημα για το άνοιγμα του σχο-
λείου δεν ήταν κάτοικοι της πόλης των Αγίων Σαράντα, αλλά των γύ-
ρω χωριών όπου ήδη λειτουργούσαν ελληνικά σχολεία και ότι ο
πραγματικός αριθμός των μαθητών που θα φοιτούσαν στο σχολείο δεν
υπερέβαινε τους επτά, πέντε μαθητές και δύο μαθήτριες, πράγμα που
δεν δικαιολογούσε την ίδρυση του σχολείου. Μαζί με αυτά όμως προ-
βάλλονταν και άλλα επιχειρήματα, που άγγιζαν τα όρια του γελοίου,
όπως ότι ο αριθμός των Ελλήνων κατοίκων της πόλης ήταν ασήμα-
ντος και μάλιστα οι περισσότεροι από αυτούς ήταν άγαμοι και άτε-
κνοι ή ότι κανείς από αυτούς δεν ήταν διατεθειμένος να παραχωρήσει
ένα δωμάτιο όπου θα στεγαζόταν το σχολείο. Το ελληνικό Υπουργείο
Εξωτερικών αναζήτησε απαντήσεις στους ισχυρισμούς αυτούς, απα-
ντήσεις που έδωσε με σαφήνεια το ελληνικό υποπροξενείο της πό-
λης³⁴. Σύμφωνα λοιπόν με αυτές, περισσότεροι από 15 μαθητές ήταν
έτοιμοι να φοιτήσουν στο σχολείο, αριθμός που θα διπλασιαζόταν α-
μέσως μετά την έναρξη της λειτουργίας του αφού πολλοί μαθητές ή-
ταν μέχρι τότε αναγκασμένοι να φοιτούν είτε στο αλβανικό σχολείο
της πόλης είτε στην Κέρκυρα. Πάντως, ο τελικός αριθμός τους θα πα-
ρέμενε πάντοτε εξαρτημένος από τις εκάστοτε πιέσεις των αλβανικών

χ.χ.

³² Βλ. σχετικά T. Selenica, *Shqipria më 1927*, Tiranë 1928, σ. LXIV.

³³ Μάλιστα ο ίδιος ο Πογώνης φέρεται να επιχείρησε να φέρει το ζήτημα στην αλ-
βανική Βουλή ώστε να ακυρωθεί η προηγούμενη απόφαση του υπουργικού συμ-
βουλίου. ΑΥΕ, 1927, Α/5, απ. 3618, Πρεσβεία Τιράνων προς Μιχαλακόπουλο, Τί-
ρανα 1-3-1927.

³⁴ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 4825, Πρεσβεία Τιράνων προς υποπροξενείο Αγίων Σα-
ράντα, Τίρανα 27-3-1927.

αρχών και από την εξέλιξη των υπόλοιπων ζητημάτων που αφορούσαν στους Έλληνες κατοίκους της πόλης, όπως εκείνο των οικοπέδων και των οικοδομών τους³⁵. Οι ισχυρισμοί δε ότι ο αριθμός της ελληνικής κοινότητας ήταν μικρός ή ότι οι περισσότεροι ήταν άγαμοι και άτεκνοι θεωρούνταν –δικαίως– ανυπόστατοι³⁶.

Πράγματι, αναγνωρίζοντας φαίνεται και η αλβανική πλευρά ότι αυτά τα τελευταία στερούνταν οποιασδήποτε βάσης ή σοβαρότητας, κατά τους επόμενους μήνες χρησιμοποίησε ως κεντρικό επιχείρημα πάνω στο οποίο στήριξε τις αντιρρήσεις της για το άνοιγμα του σχολείου τον απαιτούμενο από το νόμο αριθμό των 25 μαθητών, εξαίροντας ταυτόχρονα το γεγονός ότι η ίδια είχε επιδείξει στο σχολικό ζήτημα την καλή της διάθεση και τις αγνές προθέσεις της επιτρέποντας τη λειτουργία τουλάχιστον 65 σχολείων για τις ελληνικές κοινότητες με 77 δασκάλους. Στην προσπάθειά της να αντικρούσει και το επιχείρημα αυτό η ελληνική κυβέρνηση χρησιμοποίησε το περιεχόμενο της

³⁵ Επρόκειτο για το ζήτημα που είχε ανακύψει γύρω από τα οικοδομήματα που είχαν χτιστεί ή αγοραστεί στους Άγιους Σαράντα από Έλληνες κατοίκους με δικά τους έξοδα, κατά τη διάρκεια της ιταλικής και της ελληνικής διοίκησης, σε οικόπεδα που ανήκαν στο αλβανικό δημόσιο. Από το 1924 και εξής εκδηλώθηκε η επιθυμία της αλβανικής κυβέρνησης να λάβει ενοίκιο για τα κτήματα και τα κτίσματα αυτά ή να επιστραφούν τα οικόπεδα στο αλβανικό κράτος. Τα ποσά όμως που επιβλήθηκαν ως ενοίκιο –και μάλιστα αναδρομικά– ήταν εξοντωτικά, γι' αυτό και το όλο ζήτημα δίκαια ερμηνεύτηκε ως ένα εσκεμμένο χτύπημα στην οικονομική ευρωστία του ελληνικού πληθυσμού της πόλης, αφού ως επί το πλείστον το θέμα αφορούσε στους Έλληνες εμπόρους που χρησιμοποιούσαν τα οικοδομήματα αυτά ως καταστήματα ή αποθήκες. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο το γεγονός ότι οι περίοδοι κατά τις οποίες οι αλβανικές αρχές ασκούσαν τις μεγαλύτερες πιέσεις στους Άγιους Σαράντα συνέπιπταν με τις ελληνικές καθυστερήσεις και τα προβλήματα στην επίλυση του ζητήματος αποζημίωσης των αλβανικών κτημάτων στην Ελλάδα. Τελικά πολλοί από τους δικαιούχους των κτισμάτων αυτών τα εγκατέλειψαν και έφυγαν για την Ελλάδα, ενώ ελάχιστοι απευθύνθηκαν στα αλβανικά δικαστήρια, ζητώντας αναστολή των αποφάσεων, ή στον ίδιο τον Ζόγκου, ελπίζοντας μάταια σε προσωπική παρέμβασή του για την παραχώρηση οικονομικών ελαφρύνσεων. Βλ. σχετικά Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 3, αρ. 71 και 93, σ. 216-220 και 262-265 αντίστοιχα· τ. 4, αρ. 6 και 40, σ. 46-49 και 130-137 αντίστοιχα. Για μια εκτενή αναφορά στο ζήτημα βλ. Θ.Α. Μπράβος, *Το ζήτημα της έξωσης των Ελλήνων από τους Άγιους Σαράντα στο μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2008.

³⁶ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 6142, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 16-4-1927.

αλβανικής δήλωσης της 2ας Οκτωβρίου 1921, όπου δεν αναφερόταν πουθενά η ύπαρξη ελάχιστου αριθμού για το άνοιγμα ενός μειονοτικού σχολείου ή για το διορισμό ενός δασκάλου της ελληνικής με έξοδα των κοινοτήτων. Αντιθέτως, το άρθρο 5 ανέφερε ρητά ότι οι Αλβανοί υπήκοοι που ανήκαν σε εθνικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες θα είχαν το δικαίωμα να διατηρούν με δικά τους έξοδα σχολεία και άλλα ιδρύματα εκπαίδευσης και να χρησιμοποιούν σε αυτά ελεύθερα τη γλώσσα τους. Ένας εσωτερικός αλβανικός νόμος, επομένως, δεν μπορούσε να μεταβάλει διεθνείς κανόνες και ανειλημμένες διά συμφώνου αναγνωρισμένης ισχύος υποχρεώσεις και έτσι η αλβανική απαίτηση για τη συγκέντρωση 25 τουλάχιστον μαθητών δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στην περίπτωση των κοινοτικών σχολείων. Κατά τον ίδιο τρόπο, σε ό,τι αφορούσε την επίδειξη 'καλής θέλησης' εκ μέρους της και τη λειτουργία 65 σχολείων, δεν ήταν τίποτε περισσότερο από την εκπλήρωση των όρων της δήλωσης του Οκτωβρίου 1921 και σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσε κάποια ιδιαίτερη εύνοια προς την ελληνική μειονότητα ή άξιο λόγου επιχείρημα των Αλβανών³⁷. Όμως η ελληνική προσπάθεια να ξεπεράσει την αλβανική αδιαλλαξία και αυτή τη φορά έπεσε στο κενό και το αποτέλεσμα ήταν μηδενικό.

Η αλβανική στάση στο συγκεκριμένο ζήτημα θεωρήθηκε τότε απαράδεκτη από την ελληνική κυβέρνηση και οδήγησε τον Έλληνα υπουργό των Εξωτερικών Ανδρέα Μιχαλακόπουλο να αποστείλει επιστολή προς τον Αχιμέτ Ζόγκου, γραμμένη σε έντονο ύφος, με την οποία διαμαρτυρόταν μεταξύ άλλων για την ελάχιστα φιλική συμπεριφορά της Αλβανίας, τις υπεκφυγές και τις ανεκπλήρωτες υποσχέσεις γύρω από το άνοιγμα του σχολείου στους Άγιους Σαράντα, αφήνοντας ταυτόχρονα να διαφανεί μια συγκαλυμμένη απειλή πως αυτή η συμπεριφορά θα είχε επιπτώσεις στο καλό κλίμα που επικρατούσε στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών³⁸. Φαίνεται ότι ο Αλβανός πρόεδρος θορυβήθηκε από το ύφος και το περιεχόμενο της επιστολής, γι' αυτό και έσπευσε να ενημερώσει την ιταλική κυβέρνηση μέσω του πρε-

³⁷ ΑΥΕ, 1928, Α/4/Ι, απ. 6022, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Τιράνων, Αθήνα 25-5-1927.

³⁸ ASMAE, Albania 1927, 741/499, no. 1044/353, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 24-4-1927, Συνημμένη επιστολή Αν. Μιχαλακόπουλου, Αθήνα 12-4-1927.

σβευτή της στο Δυρράχιο³⁹ και να ζητήσει κάποια συμβουλή, χωρίς όμως ακόμη να θεωρεί απαραίτητη την ιταλική μεσολάβηση. Η αρχική του πρόθεση, πάντως, ήταν στις ελληνικές απειλές να απαντήσει με ανάλογα μέτρα.

Για την ιταλική πολιτική εκείνη τη χρονική στιγμή ήταν εμφανές ότι η αλβανική αδιαλλαξία είχε προκαλέσει δυσαρέσκεια στην Αθήνα· η περαιτέρω ρήξη στις σχέσεις μεταξύ τους έπρεπε λοιπόν να προληφθεί. Μια παρότρυνση επομένως προς τον Αλβανό πρόεδρο να αντιμετωπίσει με ευνοϊκότερο τρόπο τα ελληνικά αιτήματα θα ήταν χρήσιμη στο μέτρο που η Ιταλία ενδιαφερόταν να αποτρέψει ενδεχόμενη στροφή της Ελλάδας προς τη Γιουγκοσλαβία και τη δημιουργία ενός ελληνο-γιουγκοσλαβικού άξονα, εξέλιξη που θα δυσχέραινε την ιταλική πολιτική στη Βαλκανική: η ελληνική θέση διατηρούσε τη σπουδαιότητά της για την αποτελεσματικότητα της ιταλικής κυριαρχίας στην Αδριατική, την ασφάλεια των μελλοντικών επαφών με τη Βουλγαρία, την εγγύηση των οδών προς τα Δωδεκάνησα και τις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου⁴⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις οδηγίες που ο ίδιος ο Μουσολίνι απέστειλε προς τους πρεσβευτές του στο Δυρράχιο και την Αθήνα τόνιζε με έμφαση πως οποιαδήποτε παρέμβαση προς τον Ζόγκου θα έπρεπε να γίνει μόνο στο πνεύμα αυτό, της αποτροπής δηλαδή μιας μελλοντικής προσέγγισης Ελλάδας–Γιουγκοσλαβίας, αλλιώς δεν αξίζει τον κόπο να γίνει. Από την άλλη πλευρά, η μεσολάβηση προς την αλβανική πλευρά δεν θα έπρεπε να μείνει χωρίς ανταλλάγματα εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, διαφορετικά δεν υπήρχε λόγος να ασκήσει πιέσεις στον Αλβανό ηγέτη που οπωσδήποτε θα τον δυσαρεστούσαν⁴¹. Προς στιγμήν πάντως φαίνεται ότι ο Ιταλός πρεσβευτής Ούγκο Σόλα άσκησε την επιρροή του στον Ζόγκου ώστε η απάντησή του στην επιστολή που ελαβε από την Αθήνα να

³⁹ Τους πρώτους μήνες του 1927 η ιταλική πρεσβεία, σε αντίθεση με την ελληνική, δεν είχε ακόμη μεταφερθεί στα Τίρανα, πρωτεύουσα του αλβανικού κράτους ήδη από τις 8 Φεβρουαρίου 1920. Το Δυρράχιο, πρωτεύουσα της Αλβανίας από το 1914, παρέμενε η έδρα των περισσότερων διπλωματικών αντιπροσωπειών για αρκετά χρόνια.

⁴⁰ *DDI*, Settima serie, τ. 5, αρ. 326, σ. 319-321, Σημείωμα Γραφείου Ευρώπης και Ανατολής του ιταλικού Υπουργείου Εξωτερικών, Ρώμη 15-7-1927.

⁴¹ *ASMAE*, Albania 1927, 741/499, no. 743/188, Mussolini προς πρεσβεία Αθηνών, Ρώμη 25-4-1927.

μην είναι ιδιαίτερα εριστική και σκληρή, όπως ο ίδιος ήθελε, ώστε να αποφευχθεί η ρήξη μεταξύ των δύο χωρών. Πράγματι, στο κείμενο της απάντησης διατηρήθηκαν χαμηλοί τόνοι, καμία λύση όμως δεν δινόταν ούτε στο συγκεκριμένο ζήτημα του σχολείου των Αγίων Σαράντα ούτε στα υπόλοιπα που είχε θέσει η ελληνική πλευρά. Ο Αλβανός πρόεδρος αρκούνταν απλώς να επαναλάβει τα επιχειρήματα περί του αλβανικού νόμου που απαιτούσε την παρουσία τουλάχιστον 25 μαθητών, αριθμό που δεν έφταναν οι ελληνόφωνοι στην πόλη των Αγίων Σαράντα, καθώς και τα όσα ανέφερε παλαιότερα περί της επίδειξης καλής θέλησης εκ μέρους του στο εκπαιδευτικό ζήτημα⁴².

Η κατάσταση παρέμεινε αναλλοίωτη μέχρι τις αρχές του επόμενου σχολικού έτους 1927-28, οπότε οι αλβανικές διαθέσεις, παρά τις φραστικές διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου, εκδηλώθηκαν με τρόπο περισσότερο άμεσο. Με απόφαση της αρμόδιας αρχής δεν έγιναν αποδεκτοί οι διορισμοί από τις ελληνικές κοινότητες όσων δασκάλων δεν γνώριζαν την αλβανική γλώσσα ή δεν προσκόμισαν τους τίτλους σπουδών τους, με αποτέλεσμα περί τα 30 περίπου σχολεία της μειονότητας να παραμείνουν κλειστά για τους πρώτους μήνες. Όπως έχει αναφερθεί, η ιδέα αυτή της απόρριψης των δασκάλων που δεν γνώριζαν την επίσημη γλώσσα του κράτους, παρά το γεγονός ότι στα επίσημα κείμενα δεν αναφερόταν τέτοια υποχρέωση, υπήρχε από τα προηγούμενα χρόνια, αλλά είχε λειτουργήσει περισσότερο ως μέσο εκφοβισμού· στην πράξη είχε αδρανοποιηθεί λόγω της ελαστικότητας που είχε επιδείξει μέχρι τότε ο επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου Μίγγας. Αυτή τη φορά όμως η απόφαση ενεργοποιήθηκε, προκαλώντας μύριες δυσχέρειες στη λειτουργία των σχολείων⁴³. Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, το νεοϊδρυθέν αλβανικό Υπουργείο Παιδείας με εγκύκλιό του της 24ης Σεπτεμβρίου 1927 όρισε ότι η γεωγραφία, η ιστορία, η φυσική ιστορία και τα μαθηματικά θα διδασκόνταν στο εξής στα αλβανικά. Παρά τις εξηγήσεις του υπουργού Τζαφέρ Ούπι ότι αυτό αφορούσε μόνο την ιστορία και γεωγραφία του

⁴² ASMAE, Albania 1927, 741/499, no. 1129/379, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 8-5-1927, Συνημμένη επιστολή αλβανικού Υπουργείου Εξωτερικών, Τίρανα 20-4-1927.

⁴³ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 15261, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 31-10-1927.

αλβανικού κράτους, στην πράξη τα μαθήματα αυτά διδάσκονταν στα μειονοτικά σχολεία στα αλβανικά, ενώ η ιστορία και η γεωγραφία της Ελλάδας δεν διδάσκονταν καθόλου⁴⁴. Ταυτόχρονα απαγορεύτηκε η λειτουργία αυτοτελούς παρθεναγωγείου στο Δέλβινο, πράξη που κατάφερε ισχυρό πλήγμα στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Έκτοτε οι δασκάλες δίδασκαν μόνο την αλβανική στις Ελληνίδες μαθήτριες, ενώ απαγορεύτηκε η διδασκαλία των ελληνικών ακόμη και ως γλωσσικού μαθήματος όχι μόνο στο Δέλβινο, αλλά και στη Χιμάρα και τις Δρυμάδες⁴⁵.

Τα πράγματα επιδεινώθηκαν ακόμη περισσότερο στα τέλη Νοεμβρίου, όταν οι ελληνικές κοινότητες, κυρίως των περιφερειών Άνω και Κάτω Δρόπολης και Πωγωνίου, των οποίων τα σχολεία δεν λειτουργούσαν λόγω των νέων αλβανικών περιορισμών, προχώρησαν με την ενθάρρυνση του ελληνικού υποπροξενείου Αργυροκάστρου στην υποβολή διαμαρτυρίας προς τον πρόεδρο Ζόγκου και το Υπουργείο Παιδείας ζητώντας το διορισμό των παυθέντων δασκάλων και το άνοιγμα των σχολείων τους. Την αποστολή του κειμένου διαμαρτυρίας ακολούθησαν επεισόδια σε μερικές από τις κοινότητες, όπου άνδρες της χωροφυλακής εισέβαλαν στα σχολεία, σκόρπισαν τα βιβλία και συνέλαβαν δασκάλους που δίδασκαν την ελληνική γλώσσα, καθώς και πολλούς από εκείνους που είχαν υπογράψει το κείμενο διαμαρτυρίας, οι οποίοι όμως τελικά αφέθηκαν ελεύθεροι ύστερα από παρέμβαση του βουλευτή Αργυροκάστρου Βοζώρη⁴⁶. Τα αλβανικά περιοριστικά μέτρα και τα επεισόδια που σημειώθηκαν προκάλεσαν, όπως ήταν φυσικό, αντιδράσεις στην ελληνική πλευρά και μαζί την κατάθεση επερώτησης εκ μέρους του βουλευτή Ιωαννίνων Μπότσαρη προς τον υπουργό Εξωτερικών σχετικά με την αλήθεια των πληροφοριών που έφθαναν, αλλά και για τα μέτρα που λάμβανε η κυβέρνηση ώστε να αντιμετωπίσει την κατάσταση⁴⁷. Ο Μιχαλακόπουλος κατόρθωσε πρόσκαιρα να αντιπαρέλθει την επερώτηση χωρίς να προκληθεί ευρύ-

⁴⁴ ΑΥΕ, 1931-1932, Α/4/Ι, απ. 11228, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 5-8-1931.

⁴⁵ Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 67 και 73.

⁴⁶ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, απ. 64, Επιστολές Σαχίνη προς υποπρόξενο Αργυροκάστρου Οικονόμου, Αργυρόκαστρο 23-11-1927 και 19-12-1927.

⁴⁷ ΑΥΕ, 1927, Α/5/Χ, χαπ, Μπότσαρη προς Μιχαλακόπουλο, Αθήνα 23-11-1927.

τερη συζήτηση στη Βουλή αναφορικά με τις σχέσεις των δύο χωρών⁴⁸, η αλήθεια είναι όμως ότι οι εξελίξεις όξυναν ακόμη περισσότερο το τεταμένο κλίμα που επικρατούσε μεταξύ Αθηνών και Τιράνων, ένταση που είχε προκληθεί από παράγοντες και αίτια που στην πράξη δεν είχαν άμεση σχέση με την ίδια τη μειονότητα⁴⁹.

Μέσα στο κλίμα αυτό φαίνεται ότι η ελληνική πλευρά αυτή τη φορά αναζήτησε η ίδια την ιταλική μεσολάβηση και συγκεκριμένα την άσκηση πιέσεων προς τον Ζόγκου ώστε να σταματήσει την τακτική που ακολουθούσε σχετικά με τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων. Ο Ιταλός πρέσβης Σόλα ανέλαβε το καθήκον αυτό ύστερα από σχετικές οδηγίες του Μουσολίνι, αφήνοντας ωστόσο να εννοηθεί ότι

⁴⁸ ΑΥΕ, Οκτ. 1927-1928, Α/4/Ι, απ. 207, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Τιράνων, Αθήνα 11-1-1928.

⁴⁹ Η ένταση οφειλόταν κυρίως στην καθυστέρηση με την οποία η Ελλάδα προχωρούσε στην επίλυση του ζητήματος αποζημίωσης των αλβανικών κτημάτων που είχαν απαλλοτριωθεί με βάση το νέο αγροτικό νόμο, καθώς και στη μη επικύρωση, τουλάχιστον μέχρι τότε, των τεσσάρων ελληνοαλβανικών συμβάσεων που είχαν υπογραφεί το 1926 και που κατεξοχήν ενδιέφεραν την αλβανική πλευρά. Παράλληλα, η αλβανική πλευρά επανειλημμένα έθετε το θέμα της κακής μεταχείρισης που υφίσταντο οι Τσάμηδες της Ηπείρου εκ μέρους των αρχών και της στέρησης των δικαιωμάτων τους που σχετίζονταν με τη διαχείριση των περιουσιών τους και το άνοιγμα αλβανικών σχολείων στην Ήπειρο. Πολυάριθμες μάλιστα διαμαρτυρίες ανάλογου περιεχομένου είχαν αποσταλεί από Αλβανούς της Ηπείρου προς την Κοινωνία των Εθνών σε όλο το διάστημα του 1927 και ως τις αρχές του 1928. Η ένταση είχε επίσης προωθήσει μια ανθελληνική εκστρατεία του αλβανικού τύπου, με πλήθος δημοσιεύματα που δεν περιορίζονταν μόνο στις αναφορές για κακομεταχείριση των Τσάμηδων από το ελληνικό κράτος και καταπάτηση των δικαιωμάτων τους, αλλά στρέφονταν και κατά της ελληνικής μειονότητας που διαβιούσε στην Αλβανία, εξάπτοντας το αλβανικό εθνικιστικό πνεύμα εναντίον της. Ιδιαίτερα έντονα μάλιστα επαναλαμβανόταν ο ισχυρισμός ότι οι Τσάμηδες, καθώς υφίσταντο αφόρητες πιέσεις εκ μέρους της Ελλάδας, είχαν ήδη αρχίσει να αναζητούν καταφύγιο στην Αλβανία, ενώ γινόταν σαφής υπαινιγμός ότι μια τέτοια κίνηση θα εξελισσόταν σε βάρος του ελληνικού στοιχείου, με αποτέλεσμα η όλη κατάσταση να καταλήξει σε ανταλλαγή των πληθυσμών. Την ιδέα της εφαρμογής αντιποίνων σε βάρος της ελληνικής μειονότητας για τα όσα υφίσταντο οι Τσάμηδες στην Ελλάδα υποστήριζαν και προωθούσαν ιδιαίτερα και οι αλβανικοί εθνικιστικοί κύκλοι, καθώς και σημαίνοντας Αλβανοί ιδιοκτήτες κτημάτων που είχαν απαλλοτριωθεί στην Ελλάδα, οι οποίοι είχαν προσωπικό ενδιαφέρον για το θέμα. Περισσότερα βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, σ. 56 κ.εξ. και Μιχαλόπουλος, *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας*, σ. 100 κ.εξ.

η μεσολάβησή του γινόταν από ίδια πρωτοβουλία και όχι εξαιτίας του ελληνικού αιτήματος⁵⁰. Η κεντρική ιδέα των οδηγιών αυτών στρεφόταν και πάλι γύρω από την ανάγκη απομάκρυνσης της Ελλάδας από τη γιουγκοσλαβική επιρροή. Άλλωστε ένα από τα κύρια επιχειρήματα που χρησιμοποιούσε το Βελιγράδι για να προσελκύσει την ελληνική πλευρά ήταν αυτό της αλαζονικής συμπεριφοράς των Αλβανών απέναντι στην ελληνική μειονότητα. Ήταν επομένως κύριο ενδιαφέρον της Ιταλίας να καλμάρει τις ελληνικές ανησυχίες και να αποφύγει τη διατάραξη των ελληνοαλβανικών σχέσεων⁵¹.

Ενδιαφέρον στο σημείο αυτό είναι το επιχείρημα που, μεταξύ των άλλων, χρησιμοποίησε ο Σόλα κατά τη συνάντησή του με τον Αλβανό πρόεδρο προκειμένου να επιτύχει μια μεταστροφή της πρακτικής που ακολουθούνταν: ότι, δηλαδή, η Αλβανία δεν είχε ακόμη φτάσει σε ένα ικανοποιητικό πολιτιστικό επίπεδο ώστε να είναι σε θέση να προβληθεί ως πρότυπο στις περισσότερο καλλιεργημένες ορθόδοξες κοινότητες του νότου, που με μεγάλες θυσίες διατηρούσαν τα σχολεία τους. Με δεδομένη τη δυσπιστία που βασιλευσε πλέον στην Αθήνα, ήταν προς όφελος της Αλβανίας να δώσει απτά δείγματα της καλής της θέλησης επαναφέροντας τους δασκάλους στη θέση τους και επιτρέποντας τη λειτουργία των σχολείων. Φαίνεται ότι σε εκείνο το χρονικό σημείο ο Ζόγκου φάνηκε διατεθειμένος να επαναλάβει για μία ακόμη φορά τις γνωστές διαβεβαιώσεις του ότι θα έκανε το πρώτο βήμα αίροντας τα εμπόδια για τη λειτουργία των σχολείων, περίμενε όμως ότι η πράξη του αυτή θα τύχαινε ανάλογης απάντησης από την ελληνική πλευρά τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε το θέμα των αλβανικών κτημάτων⁵². Αυτή η σκέψη περί αμοιβαιότητας και σύνδεσης των δύο θεμάτων μεταξύ τους έβρισκε σύμφωνη και την ιταλική πλευρά. Ήταν πια φανερό πως η ιταλική και η αλβανική τακτική κινούνταν σε όμοια βάση, με την οποία η ελληνική κυβέρνηση δεν συμφωνούσε καθόλου.

Παρά τη νέα επίσημη δήλωση του Ζόγκου προς τον Έλληνα επι-

⁵⁰ ΑΥΕ, Οκτ. 1927-1928, Α/4/Ι, απ. 232, Πρεσβεία Ρώμης προς Μιχαλακόπουλο, Ρώμη 30-12-1927.

⁵¹ ASMAE, Grecia 1926, 1232/5089, no. 1718, Mussolini προς πρεσβεία Δυρραχίου, Ρώμη 10-12-1927.

⁵² ASMAE, Grecia 1928, 1237/5113, no. 2902, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 21-12-1927.

τετραμμένο στα Τίρανα Κοκοτάκη ότι εντός τριημέρου το ζήτημα των σχολείων θα έβρισκε τη λύση του, τίποτε και πάλι δεν έγινε στην πράξη. Μέχρι τον Ιανουάριο του 1928, 22 από τους παυθέντες δασκάλους δεν είχαν ακόμη αποκατασταθεί και η καθυστέρηση αυτή οδήγησε τον Ιταλό πρέσβη να αποστείλει ο ίδιος οδηγίες προς τις αρμόδιες τοπικές αρχές, δηλαδή την Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου, να προχωρήσει άμεσα στην πρόσληψή τους, πράγμα που φαίνεται ότι τελικά επιτεύχθηκε έστω και μ' αυτόν τον τρόπο⁵³.

Κι αυτή όμως η τελευταία εξέλιξη δεν αποδείχθηκε αρκετή ώστε να κατευναστούν τα οξυμένα πνεύματα και να επέλθει κάποια ύφεση στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών. Αντιθέτως, η σταθερά αρνητική θέση που τήρησε η Ελλάδα στα αλβανικά αιτήματα περί προνομιακής μεταχείρισης των Αλβανών υπηκόων και των Τσάμηδων σε ό,τι αφορούσε τις αποζημιώσεις των κτημάτων τους που είχαν απαλλοτριωθεί οδήγησε την κρίση στο αποκορύφωμά της και την αλβανική κυβέρνηση στην απόφαση να προσφύγει επίσημα στην Κοινωνία των Εθνών, το Μάιο του 1928, ζητώντας την καταδίκη των ελληνικών πρακτικών και αποφάσεων και τη δικαίωση των δικών της αιτημάτων⁵⁴. Η απόρριψη της αλβανικής προσφυγής από το Συμβούλιο της ΚτΕ συσσώρευσε επιπλέον απογοήτευση στην αλβανική πλευρά: διπλωματικοί κύκλοι εκτιμούσαν ότι, μέσα στο κλίμα αυτό, θα επιβαρυνόταν ακόμη περισσότερο η κατάσταση που θα αντιμετώπιζε στο εξής η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας, κυρίως με την επιβολή περαιτέρω περιοριστικών μέτρων στη λειτουργία των σχολείων⁵⁵. Και πράγματι, όπως άλλωστε η ίδια η πορεία των γεγονότων πρόκειται να δείξει, οι Έλληνες διπλωμάτες έμελλε να βγουν αληθινοί στις εκτιμήσεις τους. Είναι ενδεικτικό ότι με τις εκτιμήσεις αυτές συμφωνούσε και ο Σόλα, μιλώντας μάλιστα προφητικά για σταδιακή αντικατάσταση των Ελλή-

⁵³ ASMAE, Albania 1928, 756/589, no. 3324, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 26-5-1928.

⁵⁴ Περισσότερα για το θέμα, καθώς και για την ιταλική θέση σχετικά με την αλβανική προσφυγή βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, σ. 64 κ.εξ. και Μιχαλόπουλος, *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας*, σ. 129 κ.εξ.

⁵⁵ ΑΥΕ, 1928, Α/21/Ι, απ. 7208, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 15-6-1928 και ASMAE, Albania 1928, 768/688, no. 1288/515, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 21-6-1928. Επίσης Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 3, αρ. 144, σ. 372-374.

νων δασκάλων από Αλβανούς⁵⁶.

Η διατήρηση της έντασης στις ελληνοαλβανικές σχέσεις δεν άφησε όμως ικανοποιημένη ούτε την ιταλική πλευρά· χαρακτηριστικά ο Ιταλός πρέσβης παρατηρούσε πως στην Ιταλία δεν απέμεινε ούτε το ηθικό πλεονέκτημα ότι είχε επιτύχει τελικά το άνοιγμα των ελληνικών σχολείων, πράγμα που ο Έλληνας επιτετραμμένος Κοκοτάκης αναγκάστηκε να παραδεχθεί «με σφιγμένα τα δόντια», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά. Έτσι, παρά το καλό κλίμα που σε γενικές γραμμές επικρατούσε μεταξύ Ρώμης και Αθηνών, η ελληνική στάση παρέμενε ιδιαίτερα επιφυλακτική, έως προκατειλημμένη, απέναντι στις ιταλικές προθέσεις και επιδιώξεις στην Αλβανία και κάθε ιταλική πρωτοβουλία αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία ή ακόμη και εχθρότητα⁵⁷. Με βάση βέβαια τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω αναφορικά με τις μακροπρόθεσμες ιταλικές επιδιώξεις, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει λόγος περί 'ειλικρίνειας και αγνότητας' των ιταλικών προθέσεων και η καχυποψία της ελληνικής πλευράς δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί σήμερα εντελώς δικαιολογημένη⁵⁸.

3. Η ελληνική εκπαίδευση στα χρόνια που ακολούθησαν

Από εκείνο το χρονικό σημείο και εξής, λοιπόν, τις αρχές δηλαδή του σχολικού έτους 1928-29, η κατάσταση για την ελληνική εκπαίδευση στην Αλβανία άρχισε να επιδεινώνεται με σταθερούς ρυθμούς. Και δυστυχώς τίποτε δεν έδειχνε ότι αυτή η πορεία μπορούσε να αναστραφεί.

Τα πρώτα χρόνια ο συνολικός αριθμός των σχολείων φαινομενικά δεν σημείωσε αξιοπρόσεκτη κάμψη: από τις εκθέσεις που υπέβαλε στο τέλος των σχολικών ετών 1928-29 και 1929-30 ο επιθεωρητής των σχολείων Βόρειας Ηπείρου Αθανάσιος Ναθαναήλ μαθαίνουμε ότι

⁵⁶ ASMAE, Albania 1928, 768/688, no. 1288/515, αυτ.

⁵⁷ ASMAE, Albania 1928, 756/589, no. 3324, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 26-5-1928.

⁵⁸ Υπό το πρίσμα αυτό είναι μάλλον άτοπος ο χαρακτηρισμός της Ιταλίας ως «λίγο-πολύ θερμού συνήγορου» της Ελλάδας στην υπόθεση των σχολείων, έστω και για το περιορισμένο διάστημα του τέλους του 1927 και των αρχών του 1928. Βλ. σχετικά Μιχαλόπουλος, *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας*, σ. 99.

τον πρώτο χρόνο λειτούργησαν 57 ελληνικά σχολεία και τον επόμενο 63⁵⁹, αριθμός δηλαδή που δεν απέχει πολύ από εκείνους των προηγούμενων ετών. Μάλιστα αύξηση σημείωσε ο αριθμός των μαθητών που φοιτούσαν σ' αυτά: 3.949 για τον πρώτο χρόνο και 4.303 για το δεύτερο. Αντιθέτως αισθητή μείωση παρατηρήθηκε στον αριθμό των δασκάλων που υπηρέτησαν στα σχολεία: 98 δάσκαλοι για τον πρώτο χρόνο και 85 για το δεύτερο. Από τους 98 δασκάλους, 53 ήταν κοινοτικοί, 14 αποσπασμένοι και 35 κυβερνητικοί, από τους οποίους 16 Έλληνες και 19 Αλβανοί. Για το επόμενο έτος 1929-30, από τους 85 συνολικά δασκάλους 53 ήταν κοινοτικοί, 12 αποσπασμένοι και 41 κυβερνητικοί, από τους οποίους 19 Έλληνες και 22 Αλβανοί. Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι τη μεγαλύτερη μείωση σε σχέση με το παρελθόν παρουσίασε ο αριθμός των αποσπασμένων από τα σχολεία της ελληνικής επικράτειας δασκάλων και αυτό μπορεί να αποδοθεί σε διάφορες αιτίες: πρώτα και κύρια, βέβαια, στο γεγονός ότι οι εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες υπό τις οποίες εργάζονταν όχι μόνο εξακολουθούσαν να υφίστανται, αλλά διαρκώς επιδεινώνονταν, όπως επίσης εξακολουθούσαν να υφίστανται τα προβλήματα και οι μεγάλες καθυστερήσεις στην καταβολή των μισθών τους. Από την άλλη πλευρά, τα περισσότερα από τα αιτήματα που είχαν υποβάλει στο παρελθόν προς τις ελληνικές αρχές δεν είχαν εισακουστεί και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν παρέμεναν άλυτα. Έτσι δεν υπήρχαν τα πραγματικά κίνητρα ώστε να αποδεχθούν τις αποσπάσεις. Παρά το γεγονός ότι το Υπουργείο Παιδείας είχε απευθύνει προειδοποίηση πως δεν θα αποδεχόταν τυχόν αρνήσεις παρά μόνο για σοβαρούς λόγους, ωστόσο δεν έχουμε πληροφορίες για επιβολή κυρώσεων σε όσους δεν μετέβησαν τελικά στα σχολεία της Αλβανίας.

Υπάρχει όμως και μία άλλη διαπίστωση που επηρέασε σημαντικά το φαινόμενο αυτό: το γεγονός ότι σταδιακά το ελλαδικό ενδιαφέρον για τη μειονότητα περιορίστηκε και η φιλότιμη προσπάθεια που είχε

⁵⁹ Αναλυτικούς καταλόγους και πληροφορίες για τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων τα δύο αυτά χρόνια βλ. Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 52-77. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της ελληνικής πρεσβείας, το Δεκέμβριο του 1929 λειτουργούσαν μόλις 53 σχολεία, ενώ το άνοιγμα των υπόλοιπων επιτεύχθηκε κατά τους επόμενους μήνες. ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, απ. 2107, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 5-12-1930.

ξεκινήσει το 1925-26 για τη βελτίωση της εκπαιδευτικής κατάστασης δεν βρήκε ανάλογη συνέχεια. Χαρακτηριστικό είναι ότι από το 1928 περνούμε και πάλι στην προτεραία κατάσταση της ύπαρξης επιθεωρητή για τα ελληνικά σχολεία της Αλβανίας· για τη θέση αυτή επιλέχθηκε, όπως αναφέρθηκε, ο Αθανάσιος Ναθαναήλ, δάσκαλος, απόφοιτος του διδασκαλείου της Κέρκυρας, ο οποίος είχε τα προηγούμενα χρόνια συνεργαστεί στενά με την Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών ως 'διευθυντής' του τμήματος Δελβίνου και γνώριζε καλά την κατάσταση της εκπαίδευσης στην περιοχή. Αλλά και η δραστηριοποίηση της Επιτροπής επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου εμφανίζεται εξαιρετικά περιορισμένη. Την αλλαγή αυτή στις προτεραιότητες του ελληνικού κράτους θα πρέπει να αποδώσουμε ως ένα βαθμό στις νέες κατευθύνσεις που χάραξε στην εξωτερική του πολιτική ο Ελευθέριος Βενιζέλος μετά την άνοδό του στην εξουσία, το 1928, πολιτική που απέβλεπε σε μια συνολική διευθέτηση των ελληνοαλβανικών προβλημάτων και έφερε στο προσκήνιο και άλλα εκκρεμή ζητήματα, όπως για παράδειγμα το μεγάλο θέμα της αποζημίωσης των αλβανικών κτημάτων στην Ελλάδα, της κύρωσης των τεσσάρων συμβάσεων που είχαν υπογραφεί το 1926, της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης για τους Τσάμηδες της Ηπείρου κ.ά.⁶⁰ Από την άλλη πλευρά, η όξυνση του εκκλησιαστικού ζητήματος, στις αρχές του 1929, με τη μονομερή ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας έστρεψε κατεξοχήν το ελλαδικό ενδιαφέρον στα θέματα που σχετίζονταν με το σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας των Ελλήνων και το δικαίωμα χρήσης της μητρικής τους γλώσσας κατά τη Θεία Λειτουργία, με αποτέλεσμα η λειτουργία της εκπαίδευσης να περάσει σε δεύτερη μοίρα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Θα χρειαστεί να φτάσουμε στα 1933 και στην αλβανική απόφαση για το οριστικό κλείσιμο των ελληνικών σχολείων για να δούμε και πάλι το ελληνικό ενδιαφέρον γύρω από το ζήτημα αυτό να αναθερμαίνεται. Γι' αυτό το θέμα όμως θα γίνει αναλυτικότερα λόγος παρακάτω.

Για να επιστρέψουμε όμως στην εικόνα που παρουσίαζε η εκπαίδευση την εποχή αυτή, παρά τη φαινομενική ομαλότητα και τη διατήρηση των αριθμητικών δεδομένων, τα σχολεία αντιμετώπιζαν ολοένα

⁶⁰ Περισσότερα για το θέμα αυτό και για την προσπάθεια προσέγγισης προς τις γειτονικές βαλκανικές χώρες βλ. Καραμανλή, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος*.

και περισσότερα προβλήματα στη λειτουργία τους, τη στιγμή που ούτε τα υπάρχοντα δεν επιλύονταν. Έτσι, λόγω της έλλειψης δασκάλων, που το 1929-30 έγινε μεγαλύτερη, δεν λειτούργησαν τελικά άλλα έξι σχολεία: στις κοινότητες Λόγγου της περιφέρειας Άνω Δρόπολης, Λύβινας της περιφέρειας Δρόβιανης, Μεσοποτάμου, Συρακατών και Καραλίμπεη της περιφέρειας Δελβίνου και Βλαχοϋψηλοτέρας της περιφέρειας Πρεμετής, της οποίας ο δάσκαλος Ηλίας Κρυστάλλης παραιτήθηκε προκειμένου να επιστρέψει στη θέση του στην Ελλάδα⁶¹, καθώς οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε εκεί στάθηκαν ανυπέρβλητες. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κρυστάλλης ήταν αναγκασμένος να διδάσκει την ελληνική μόνο δύο ώρες την ημέρα και μάλιστα το απόγευμα, καθώς στο σχολικό κτίριο της κοινότητας υπήρχε διαθέσιμη μία μόνο αίθουσα· η δεύτερη είχε παραχωρηθεί ως κατοικία στον κυβερνητικό δάσκαλο της αλβανικής.

Επίσης, παρά τα όσα είχαν μεσολαβήσει τα προηγούμενα χρόνια και τις πιέσεις που είχαν ασκηθεί, διατηρήθηκε σε ισχύ το μέτρο της απόρριψης των συμβολαίων όσων Ελλήνων δασκάλων δεν γνώριζαν την αλβανική γλώσσα. Για το λόγο αυτό παρέμεινε τελικά κλειστό και για το 1929-30 το σχολείο Βαλοβίστας της περιφέρειας Πρεμετής, του οποίου μάλιστα ο δάσκαλος Νικόλαος Κρυστάλλης φυλακίστηκε για περισσότερο από 10 μήνες, καθώς την προηγούμενη σχολική χρονιά δίδασκε κρυφά κατ' οίκον μερικούς Έλληνες μαθητές παρά την απαγόρευση των αλβανικών αρχών. Αλλά και αρκετά από τα υπόλοιπα σχολεία δεν λειτούργησαν ομαλά όλους τους μήνες· προβλήματα παρουσιάστηκαν το 1928-29 στις κοινότητες Βραχογοραντζής και Άνω Επισκοπής της περιφέρειας Άνω Δρόπολης, όπου το σχολείο λειτούργησε μόλις στις 8 Φεβρουαρίου, και τον επόμενο χρόνο στις κοινότητες Σχωριάδων της περιφέρειας Πωγωνίου, Δερβιτσάνης της περιφέρειας Κάτω Δρόπολης, Βόδριστας και Σελλειού της περιφέρειας Άνω Δρόπολης, ενώ το σχολείο στις κοινότητες Μεμούσβεη-Καινούριο της περιφέρειας Δελβίνου ξεκίνησε τη λειτουργία του μόλις την 1η Μαρτίου του 1930. Το 1929 επίσης, όταν η επιδείνωση της εκπαιδευτικής κατάστασης έγινε περισσότερο ορατή, απαγορεύτηκε και η κατ' οίκον διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στο Αργυρόκαστρο και έτσι

⁶¹ Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 73-74.

ο ιδιωτικός δάσκαλος Φώτιος Παπαζήσης που υπηρετούσε εκεί για χρόνια μετατέθηκε στην Καλογοραντζή. Φυσικά δεν επιτράπηκε ούτε το άνοιγμα ελληνικού σχολείου στους Άγιους Σαράντα. Τέλος, πρόοδος δεν σημειώθηκε ούτε σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία του σχολείου στο Δέλβινο, το οποίο όχι μόνο εξακολουθούσε να συστεγάζεται με το αλβανικό, αλλά το προσωπικό του ενισχύθηκε με Αλβανούς μουσουλμάνους δασκάλους και επέστρεψε ο Αλβανός διευθυντής που στο παρελθόν είχε αντικατασταθεί από Έλληνα· επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, καμία Ελληνίδα δασκάλα δεν υπηρετούσε στο παρθεναγωγείο της πόλης, με αποτέλεσμα τα κορίτσια να μην διδάσκονται καθόλου την ελληνική γλώσσα.

Σε ό,τι αφορούσε τα μαθήματα, αυτά εξακολουθούσαν κατά το μεγαλύτερο μέρος να διδάσκονται στην ελληνική γλώσσα, ενώ η διδασκαλία της αλβανικής ως γλωσσικού μαθήματος γινόταν κυρίως από την γ' τάξη και εξής. Σ' αυτήν οι Έλληνες δάσκαλοι, είτε κοινοτικοί είτε αποσπασμένοι, αφιέρωναν από μισή έως δύο περίπου ώρες την ημέρα, αναλόγως με τις συνθήκες της περιοχής και τη γνώση της γλώσσας που οι ίδιοι είχαν· οι περισσότεροι φαίνεται ότι γνώριζαν τα αλβανικά στοιχειωδώς και δίδασκαν υποτυπωδώς γραφή και ανάγνωση. Αντιθέτως οι κυβερνητικοί δάσκαλοι, οι οποίοι υφίσταντο μεγαλύτερο έλεγχο από τις κρατικές αρχές μια και μισθοδοτούνταν από αυτές, ήταν υποχρεωμένοι να αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στην αλβανική, που έφτανε μέχρι και τις τρεις ώρες την ημέρα. Στα αλβανικά εξακολουθούσαν να διδάσκονται η ιστορία και η γεωγραφία και βέβαια δεν επιτρεπόταν η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας⁶².

Στο τέλος της σχολικής χρονιάς 1929-30 ο νέος επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου Μερτζάνης πραγματοποίησε εκτεταμένη επιθεώρηση των σχολείων της περιφέρειας Λιμποχόβου⁶³ ύστερα από υπόδειξη του Υπουργείου Παιδείας, στο οποίο υπέβαλε

⁶² Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σ. 52-69.

⁶³ Η υποδιοίκηση Λιμποχόβου είχε ιδρυθεί τους πρώτους μήνες του 1927. Σύμφωνα με τις ελληνικές εκτιμήσεις, στόχος της νέας διοικητικής διαίρεσης ήταν η διάσπαση του ελληνικού στοιχείου και η ανάμιξή του με τους Αλβανούς, αφού 18 ελληνικές κοινότητες αποσπάστηκαν από την περιφέρεια Δρόπολης και υπάχθηκαν στη νέα διοίκηση. ΑΥΕ, 1927, Α/2, απ. 7225, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 16-5-1927.

κατόπιν έκθεση με τα συμπεράσματά του. Σύμφωνα με αυτά, η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας δεν είχε σημειώσει πρόοδο, τουλάχιστον στα 25 σχολεία τα οποία επισκέφτηκε, με εξαίρεση την κοινότητα Σωπικής, όπου τα τελευταία χρόνια υπηρετούσε εκτός από τους Έλληνες και ένας Αλβανός δάσκαλος, μισθοδοτούμενος αποκλειστικά από την αλβανική κυβέρνηση για τη διδασκαλία της γλώσσας από την γ' τάξη και επιπλέον της αλβανικής ιστορίας και γεωγραφίας στις ανώτερες τάξεις· στα υπόλοιπα σχολεία η αλβανική γλώσσα είτε διδασκόταν ανεπαρκώς είτε παρέμενε άγνωστη⁶⁴. Βέβαια, η παρουσία του Αλβανού δασκάλου δεν αρκεί για να ερμηνεύσει τη διαπίστωση του επιθεωρητή σχετικά με την πρόοδο της αλβανικής γλώσσας στη Σωπική, αφού και σε πολλές άλλες κοινότητες είχαν διοριστεί Αλβανοί κυβερνητικοί δάσκαλοι, οι οποίοι ακολουθούσαν ένα πρόγραμμα ανάλογο με αυτό που εφορμόστηκε στη Σωπική. Συγκεκριμένα, μόνο για το έτος 1928-29 γνωρίζουμε ότι Αλβανοί εργαζόνταν παράλληλα με τους Έλληνες δασκάλους στις κοινότητες Βουλιαρατών, Δερβιτσάνης, Λόγγου, Πολύτσανης, Σχωριάδων, Σωτήρας, Τσάτιστας και Χλωμού της επαρχίας Αργυροκάστρου, τέσσερις στην κοινότητα Δελβίνου και δύο στην κοινότητα Δρόβιανης της επαρχίας Δελβίνου, καθώς και στην κοινότητα Βλαχούνηλοτέρας της επαρχίας Πρεμετής. Την επόμενη σχολική χρονιά μάλιστα προστέθηκαν από ένας δάσκαλος στις κοινότητες Γρίψης, Πολύτσανης και Τεριαχατών της επαρχίας Αργυροκάστρου και στις κοινότητες Δελβίνου, Δίβρης και Θεολόγου της επαρχίας Δελβίνου⁶⁵. Δεν έχουμε όμως περισσότερες πληροφορίες που να δικαιολογούν τη διαφοροποίηση που διαπιστώνεται στη Σωπική.

Η σημασία της έκθεσης αυτής, ωστόσο, έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι, με βάση τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε ο επιθεωρητής Μερτζάνης προτάθηκαν μια σειρά από μέτρα και παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση αυτών των ελληνικών 'επιτυχιών' και για την προώθηση της αλβανικής γλώσσας και παιδείας γενικότερα, προτάσεις που θα δούμε να αποτελούν τον κορμό της αλβανικής πολιτικής για το επόμενο διάστημα. Πιο συγκεκριμένα, η προσοχή των Αλβα-

⁶⁴ ΛΥΕ, 1930-1931, Α/4/1, απ. 1122, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τιράνα 24-7-1930.

⁶⁵ Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σ. 52-77.

νών στο εξής θα έπρεπε να στραφεί σε τέσσερα κυρίως σημεία: α) στη μη αναγνώριση και αποδοχή των Ελλήνων αποσπασμένων δασκάλων· β) στην αντικατάσταση ορισμένων κοινοτικών δασκάλων που δεν ενέπνεαν εμπιστοσύνη στις αρχές, όπως για παράδειγμα οι δάσκαλοι στις κοινότητες Βοστίνης, Κακογοραντζής–Λουβίνας και Σωτήρας· γ) στη συγχώνευση των σχολείων Ζερβατών–Βουλιαρατών· δ) στην αύξηση του αριθμού των κυβερνητικών δασκάλων και την ποιοτική τους αναβάθμιση με την αντικατάσταση των ανίκανων⁶⁶.

Όπως ήταν αναμενόμενο, όταν η έκθεση αυτή έφτασε στα χέρια και των ελληνικών αρχών αφενός προκάλεσε ανησυχία, αφετέρου θεωρήθηκε ως απτή απόδειξη των αλβανικών διαθέσεων απέναντι στο ζήτημα της ελληνικής εκπαίδευσης. Αναγνωριζόταν βέβαια ότι κάποια από τα μέτρα που προτεινόταν, όπως για παράδειγμα η αύξηση του αριθμού των Αλβανών κυβερνητικών δασκάλων, δεν ήταν εφικτό να εφαρμοστούν τουλάχιστον για το προσεχές σχολικό έτος λόγω κυρίως της έλλειψης του απαιτούμενου προσωπικού. Αυτό όμως δεν άφηνε περιθώρια εφησυχασμού στην ελληνική πλευρά, η οποία θα έπρεπε να προετοιμαστεί κατάλληλα ώστε να προλάβει ή και να ματαιώσει τέτοιου είδους ενέργειες. Έτσι, σύμφωνα με τις οδηγίες της ελληνικής πρεσβείας προς το υποπροξενείο Αργυροκάστρου, θα έπρεπε να υπάρξει συμφωνία με τα κατά τόπους κοινοτικά συμβούλια ώστε να έχουν από νωρίς έτοιμα τα ονόματα των δασκάλων που επιθυμούσαν να προσλάβουν, αποφεύγοντας κατά το δυνατόν πρόσωπα που θα μπορούσαν για τον οποιονδήποτε λόγο να θεωρηθούν ανεπιθύμητα από τις αρχές και να μην εγκριθεί ο διορισμός τους. Αυτή μάλιστα η προσπάθεια θα έπρεπε να επεκταθεί και σε εκείνες τις κοινότητες όπου δεν είχαν λειτουργήσει σχολεία την προηγούμενη χρονιά. Επίσης, σε συνεννόηση με την Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου θα έπρεπε να ενισχυθεί η εκμάθηση της αλβανικής γλώσσας από τους Έλληνες δασκάλους ώστε να εκλείψει και αυτό το πρόσχημα για τη μη έγκριση των διορισμών τους. Περισσότερο όμως και από αυτά, κυρίαρχη ήταν η διαπίστωση ότι μεγαλύτερης προσοχής από όση μέχρι τότε είχε αποδοθεί έχρηζε το θέμα των κυβερνητικών δασκάλων, οι οποίοι, όπως προδιαγραφόταν από τις μέχρι τότε ε-

⁶⁶ ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, απ. 1122, αυτ.

ξελίζεις, θα αποτελούσαν στο μέλλον τον κορμό της ελληνικής εκπαίδευσης στην Αλβανία. Θα έπρεπε λοιπόν να συγκεντρωθούν περισσότερα στοιχεία και πληροφορίες γύρω από τα πρόσωπα αυτά, τα προσόντα και τις ικανότητές τους, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονταν, αλλά και τις διαθέσεις και τα φρονήματά τους, ώστε να είναι δυνατός ο προσεταιρισμός τους και κατ' επέκταση η ματαίωση των αλβανικών σχεδιασμών⁶⁷.

Την ανησυχία μάλιστα των ελληνικών αρχών ήρθαν να επιτείνουν ακόμη περισσότερο τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1930: πρώτα, η καταδίκη τριών δασκάλων της μειονότητας, των Χαράλαμπου Οικονομίδη, Αντώνιου Μουζίνα και Μιχαήλ Λίτσα, με την κατηγορία της λήψης χρημάτων από οργανώσεις της Ελλάδας που αποσκοπούσαν στο διαμελισμό της αλβανικής επικράτειας. Παρά το γεγονός ότι κατά γενική ομολογία επρόκειτο για μια δίκη-παρωδία, όπου ακόμη και ο γνωστός επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου Μερτζάνης κατέθεσε ότι, από όσα γνώριζε, η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών ασχολούνταν αποκλειστικά με εκπαιδευτικά ζητήματα και δεν είχε απώτερους πολιτικούς στόχους, ωστόσο οι ποινές που επιβλήθηκαν ήταν βαριές: 12 χρόνια φυλάκισης για τον Οικονομίδη και 8 χρόνια για τους άλλους δύο⁶⁸. Έπειτα, η είδηση ότι τις ίδιες περίπου ημέρες η νομαρχία Αργυροκάστρου, εκτελώντας οδηγίες του Υπουργείου Εσωτερικών, ζήτησε από τις υποδιοικήσεις Λιμποχόβου, Δελβίνου και Κονίσπολης και από το αρχηγείο χωροφυλακής Αργυροκάστρου να διεξαγάγουν ανακρίσεις προκειμένου να διαπιστωθούν τα πατριωτικά αισθήματα και οι ενέργειες των δασκάλων Γράψης, Τεριαχατών, Καλογοραντζής, Βάνιστας, Χάσκοβου, Δουβιανής, Γορίτσας και Σωφράτικων⁶⁹.

⁶⁷ ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, απ. 1122, αυτ.

⁶⁸ ΝΑΔΣ, 875.4016 GREEKS/1, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 17-7-1930 και 875.00/299, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 31-7-1930. Επίσης, ΑΣΜΑΕ, Grecia 1930, 1245/5164, no. 4209/591, Πρεσβεία Αθηνών προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 24-7-1930. Οι καταδίκες προκάλεσαν διαμαρτυρίες στην Αθήνα, κυρίως από τους συλλόγους των Βορειοηπειρωτών.

⁶⁹ ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, απ. 1435, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 20-8-1930, Συνημμένες διαταγές αλβανικού Υπουργείου Εσωτερικών προς νομαρχία Αργυροκάστρου, αριθ. 819/1, Τίρανα 24-7-1930 και Νομαρχίας Αρ-

Είναι γεγονός ότι κατά τη διετία 1929-1930 γενικότερα οι ελληνοαλβανικές σχέσεις πέρασαν μία δύσκολη φάση, που ξεκίνησε με αφορμή κυρίως την εκδήλωση του εκκλησιαστικού ζητήματος, αλλά επηρέασε και τα υπόλοιπα θέματα που παρέμεναν εκκρεμή μεταξύ των δύο χωρών. Δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός ότι το διάστημα αυτό συμπίπτει χρονικά με μία από τις καλύτερες περιόδους στις σχέσεις μεταξύ Ρώμης και Τιράνων και με τη θεαματική διεύρυνση και ενίσχυση της ιταλικής επιρροής στη χώρα, που πλέον έτεινε να καταλάβει όλους σχεδόν τους ζωτικούς τομείς της ύπαρξής της (οικονομία, στρατός, εξωτερική πολιτική, εκπαίδευση κ.λπ.). Στηριζόμενη στα ιταλικά υλικά και διπλωματικά ερείσματα, η Αλβανία αισθανόταν πλέον αρκετά ισχυρή ώστε να τηρεί μια πιο αδιάλλακτη και αλαζονική στάση απέναντι στα θέματα που ενδιέφεραν την ελληνική πλευρά. Φραστικά βέβαια και σε κάθε ευκαιρία ο Αλβανός βασιλιάς Αχμέτ Ζογκ⁷⁰ ή τα μέλη της κυβέρνησής του δεν παρέλειπαν να εκφράζουν τα ειλικρινή και φιλικά αισθήματά τους έναντι της Ελλάδας και τη διάθεσή τους για την επίλυση όλων των εκκρεμών υποθέσεων· στην πράξη όμως λίγα πράγματα γίνονταν, οι Αλβανοί ιθύνοντες επιδείκνυαν κακοπιστία και οι ποικίλες υποσχέσεις έμεναν κενές περιεχομένου⁷¹.

Βεβαίως το κλίμα που επικρατούσε στις σχέσεις μεταξύ των δύο γειτόνων ενδιέφερε και την ιταλική πλευρά, η οποία παρέμενε σταθερή στην 'αντιγιογκοσλαβική' πολιτική της και στη διατήρηση Αλβανίας και Ελλάδας εντός της δικής της σφαίρας επιρροής. Ήδη όμως είχε αρχίσει να γίνεται φανερό, με τρόπο περισσότερο έντονο σε σχέση με το παρελθόν, ότι η πλάστιγγα της ιταλικής πολιτικής έγερνε προς την αλβανική πλευρά και ειδικά στα διμερή ζητήματα οι ενέργειες των Αλβανών έχαιραν της ιταλικής υποστήριξης ή και υποκίνησης. Η ιταλική ανάμιξη στο εκκλησιαστικό ζήτημα ήταν, για παρά-

γυροκάστρου προς τις κατά τόπους υποδιοικήσεις, αριθ.εμπ.1198/1, Αργυρόκαστρο 6-8-1930.

⁷⁰ Ο Zogu αυτοανακηρύχθηκε, με την ιταλική βέβαια υποστήριξη, 'βασιλιάς των Αλβανών' την 1η Σεπτεμβρίου 1928, αλλάζοντας το όνομά του σε Zog I.

⁷¹ Βλ. ενδεικτικά ΑΥΕ, 1929, Α/4/Ι, απ. 1072, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 6-1-1929· επίσης, 1931-1932, Α/4, απ. 11538, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, 22-10-1932.

δειγμα, περισσότερο από εμφανής, ενώ συνεχείς ήταν και οι παρεμβάσεις της προς την ελληνική κυβέρνηση για το κτηματικό και τους Τσάμηδες της Ηπείρου. Η ιταλική πολιτική της ενίσχυσης του αλβανικού εθνικισμού (και αλυτρωτισμού) για την εξυπηρέτηση των δικών της βλέψεων λειτουργούσε μακροπρόθεσμα σε βάρος των ελληνικών συμφερόντων. Το γεγονός ότι η ελληνική πλευρά δεν έπρεπε στο εξής να περιμένει πολλά από την ιταλική μεσολάβηση άρχισαν και οι Έλληνες διπλωμάτες να το αντιλαμβάνονται την ίδια αυτή εποχή: από τις συναντήσεις τους με τους Ιταλούς συναδέλφους τους διαπίστωναν ότι η υποστήριξη που αυτοί υπόσχονταν για τη διευθέτηση των προβλημάτων ήταν στην καλύτερη περίπτωση θεωρητική. Όπως συνέβη, για παράδειγμα, κατά τις συναντήσεις του Έλληνα πρέσβη στα Τίρανα Λέοντα Μελά με τον Ιταλό υπουργό Εξωτερικών Ντίνο Γκράντι, όταν ο τελευταίος επισκέφθηκε την αλβανική πρωτεύουσα, την άνοιξη του 1929: Στην παρουσίαση των προβλημάτων που συναντούσε η Ελλάδα με τις αλβανικές αρχές και στην αναζήτηση της ιταλικής υποστήριξης, ο Γκράντι απάντησε με γενικόλογες κοινοτοπίες ότι παρακολουθούσε τα γεγονότα με ενδιαφέρον και είχε επιστήσει την προσοχή του βασιλιά στην ανάγκη βελτίωσης της κατάστασης, όμως η Ελλάδα έπρεπε να λάβει υπόψη της ότι το νεαρό αλβανικό κράτος είχε μόλις αποκτήσει την ελευθερία του και ήταν φυσικό να διακρίνεται από άκρατο εθνικισμό προκειμένου να διασφαλίσει την ανεξαρτησία του από ξένες επιβουλές⁷². Ασφαλώς δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Ιταλοί λειτουργήσαν υπονομευτικά, όπως για παράδειγμα συνέβη τον Οκτώβριο του 1929, ακριβώς με την έναρξη της νέας σχολικής χρονιάς. Με αφορμή τα προβλήματα και τις δυσκολίες που για μία ακόμη φορά παρουσιάστηκαν ο Έλληνας πρέσβης στα Τίρανα Λέων Μελάς επανειλημμένα επισκέφθηκε τόσο τον Αλβανό πρωθυπουργό όσο και το βασιλιά προκειμένου να επιτύχει την αποκατάσταση της λειτουργίας των σχολείων και την έγκριση των διορισμών που εκκρεμούσαν ακόμη. Το αποτέλεσμα ήταν να δεχθεί επίσκεψη του Ιταλού συναδέλφου του Ούγκο Σόλα, ο οποίος τον προέτρεψε να «μη δημιουργεί τόση φασαρία για λεπτομέρειες» και να χαλαρώσει τη συνε-

⁷² ΑΥΕ, 1929, Α/4/Π, απ. 5256, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 20-4-1929· επίσης 1930, Α/4/Π, απ. 2012, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 5-2-1930.

χή πίεση που ασκούσε, αφού μάλιστα οι διαφορές τους δεν ήταν και τόσο σημαντικές. Είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι ο Αμερικανός επιτετραμμένος Χολμς θεώρησε την κίνηση αυτή του Σόλα ως ένα δείγμα του βαθμού στον οποίο είχε προχωρήσει ο ιταλικός έλεγχος επί της Αλβανίας, έλεγχος που επέτρεπε την αλαζονική συμπεριφορά των διπλωματών της, την ωμή παρέμβασή τους σε θέματα που υφίσταντο με τρίτες χώρες⁷³.

Για να επιστρέψουμε όμως στο θέμα της εκπαίδευσης, η έναρξη του σχολικού έτους 1930-31 γρήγορα κατέδειξε ότι τίποτε σε σχέση με την ακολουθούμενη τα τελευταία χρόνια τακτική των Αλβανών δεν είχε αλλάξει. Τα γνωστά προβλήματα επανήλθαν, παρά τις μεγαλόστομες διαβεβαιώσεις που για μια ακόμη φορά εξέφρασε ο βασιλιάς Ζογκ προς τον Έλληνα γραμματέα της πρεσβείας στα Τίρανα Παναγιώτη Πιπινέλη, το Σεπτέμβριο, ότι η χώρα του θέλοντας να αναπτύξει το εκπαιδευτικό της σύστημα στο επίπεδο των μεγάλων πολιτισμένων κρατών δεν θα ήταν δυνατό να δεχθεί καταπάτηση των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων⁷⁴. Όμως δεν ήταν δυνατό να αποδέχεται την ελληνική τακτική της απευθείας παροχής οικονομικής βοήθειας προς τους δασκάλους, εν αγνοία μάλιστα –υποτίθετο– του αλβανικού κράτους. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, ο Ζογκ δεν άφησε ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία να θέσει για μια ακόμη φορά το θέμα της αμοιβαιότητας, ότι δηλαδή ενώ η Αλβανία πρόσφερε τόσα πολλά για την εκπαίδευση των Ελλήνων, αντιθέτως η Ελλάδα δεν είχε πράξει τίποτε στον τομέα αυτό για τους Αλβανούς κατοίκους της, παρά το γεγονός ότι το αίτημα αυτό είχε επανειλημμένα υποβληθεί από αλβανικής πλευράς. Το άνοιγμα ενός ή δύο σχολείων για τους Αλβανούς Τσαμηδες στην Ήπειρο αφενός μεν δεν θα έβλαπτε σε τίποτε την ελληνική πλευρά, αφετέρου θα ικανοποιούσε την αλβανική κοινή γνώμη και θα έδινε τέλος στην αντίδραση των Αλβανών εθνικιστών, οι κύκλοι των οποίων μονίμως ασκούσαν πιέσεις στην κυβέρνηση ενάντια στη λειτουργία των ελληνικών σχολείων⁷⁵.

⁷³ NADS, 875.42/6, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 10-10-1929.

⁷⁴ ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, απ. 11781, Πρεσβεία Τιράνων προς Μιχαλακόπουλο, Τίρανα 9-9-1930.

⁷⁵ ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, απ. 11781, αυτ. και απ. 14949, Πρεσβεία Τιράνων προς

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να συγκρατήσουμε δύο κυρίως στοιχεία: πρώτον, ότι πλέον η σύνδεση των δύο θεμάτων, της ύπαρξης δηλαδή της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και των συνθηκών διαβίωσης των Αλβανών στην Ελλάδα καθίσταται μόνιμη επωδός σε κάθε προσπάθεια για την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων μεταξύ των δύο χωρών. Από το πλαίσιο αυτό η Ελλάδα δεν θα κατορθώσει να ξεφύγει, παρά το γεγονός ότι ρητά διαφωνούσε με την εξέλιξη αυτή και είχε καταβάλει κάθε προσπάθεια να την αποτρέψει. Για τη χρησιμοποίηση της τακτικής αυτής βεβαίως δεν ήταν άμοιρη ευθυνών και η Ιταλία, η οποία, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, είχε θέσει ευθύς εξ αρχής τη μεσολάβησή της για την επίλυση των ελληνοαλβανικών διαφορών πάνω σε αυτή τη βάση. Δεύτερον, ότι όπως είπαμε το ελληνικό ενδιαφέρον –ή καλύτερα η ενεργητικότητα– γύρω από το ζήτημα της λειτουργίας των σχολείων σταδιακά μειώνεται και αυτό οφείλεται σε ποικίλους παράγοντες: στο γεγονός ότι ήδη από το 1929 στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρέθηκε το εκκλησιαστικό ζήτημα· στις πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Βενιζέλου για μια συνολική αντιμετώπιση των ελληνοαλβανικών ζητημάτων και βελτίωση του κλίματος στις σχέσεις των δύο χωρών, πολιτική που έφερε στο προσκήνιο και άλλα θέματα εκτός από το εκπαιδευτικό· στο γεγονός ότι τα γενικότερα δεδομένα της δεκαετίας του 1930 αλλάζουν σε σχέση με το παρελθόν, η Ελλάδα εισέρχεται σε μία δυσκολότερη περίοδο, αντιμέτωπη με σημαντικά εσωτερικά προβλήματα (τόσο πολιτικά όσο και οικονομικά), με αποτέλεσμα να αλλάξουν οι προτεραιότητές της σε σχέση με την πολιτική της στον εξωτερικό τομέα. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι και το ίδιο το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών περιορίζεται σε πρόσκαιρες παρεμβάσεις προς την αλβανική πλευρά για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που κάθε στιγμή ανακύπτουν· απουσιάζει πλέον κάθε μακροχρόνιος σχεδιασμός, οποιαδήποτε ιεράρχηση των προβλημάτων που οφείλουν να επιλυθούν ή, πολύ περισσότερο, ο προγραμματισμός των συνολικών ενεργειών που απαιτούνταν για την αναβάθμιση του επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης στην Αλβανία, κάτι που είδαμε να συμβαίνει λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα με τη δραστηριοποίηση της Επιτροπής επί των Εκ-

Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 19-11-1930. Επίσης NADS, 875.4016 GREEKS/3, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 6-11-1930.

παιδευτικών. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε το γεγονός ότι και ο ίδιος ο Έλληνας γραμματέας στα Τίρανα Πιπινέλης, στη συνάντησή του με τον Αλβανό βασιλιά το Σεπτέμβριο του 1930, δήλωσε πως στο θέμα αυτό η Ελλάδα δεν ζητούσε τίποτε παραπάνω παρά να απαλλαγεί από τις προστριβές και τις διαμαρτυρίες της μειονότητας που επαναλαμβάνονταν με την έναρξη κάθε σχολικού έτους, οι οποίες έβλαπταν τις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών⁷⁶.

Με βάση λοιπόν τα δεδομένα αυτά δεν είναι παράξενο το γεγονός ότι το σχολικό έτος 1930-31 αποτελεί την αφετηρία μιας θεαματικής και ραγδαίας συρρίκνωσης του σχολικού δικτύου της μειονότητας. Μέχρι το Δεκέμβριο και παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες των Ελλήνων (και ξένων)⁷⁷ διπλωματικών αντιπροσώπων και τις αντίστοιχες διαβεβαιώσεις των Αλβανών υπουργών και του ίδιου του βασιλιά, δεν λειτουργούσαν παρά μόνο 40 σχολεία, αφού μόνο τόσοι ήταν οι διορισμοί των δασκάλων που είχαν εγκριθεί. Σύμφωνα δε με τις ελληνικές εκτιμήσεις, και οι προηγούμενες αρνητικές διαπιστώσεις της έκθεσης του επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου Μερτζάνη είχαν παίξει το ρόλο τους για τη δημιουργία συνθηκών ελάχιστα ευνοϊκών για τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων⁷⁸. Μόνο εντός του 1931 και πολλούς μήνες μετά την έναρξη του σχολικού έτους στάθηκε δυνατό να εγκριθεί ο διορισμός 13 ακόμη δασκάλων και να ξεκινήσει η λειτουργία των σχολείων. Για τις μεγάλες αυτές καθυστερήσεις συνήθως η αλβανική κυβέρνηση απεκδυόταν κάθε ευθύνης και τις απέδιδε στη γραφειοκρατία ή την έλλειψη προσωπικού για τη διεκπεραίωση των υποθέσεων. Δυστυχώς δεν έχουμε στη διάθεσή μας πλήρη στοιχεία σχετικά με το ποιες ήταν οι κοινότητες στις οποίες λειτούργησαν τελικά σχολεία ή όχι, καθώς ανάλογες πληροφορίες ή

⁷⁶ ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, απ. 11781, αυτ.

⁷⁷ Είναι αξιοσημείωτη η προσπάθεια που κατέβαλε την εποχή εκείνη, από το καλοκαίρι του 1930 και εξής, ο Αμερικανός πρέσβης στα Τίρανα Bernstein τόσο για την απελευθέρωση των τριών δασκάλων που είχαν φυλακιστεί όσο και για το άνοιγμα των σχολείων που παρέμεναν κλειστά έως τότε. Ατυχώς η αισιοδοξία του ότι ο Αλβανός πρωθυπουργός και ο βασιλιάς θα τηρούσαν τις υποσχέσεις τους και θα έδιναν γρήγορη λύση στο θέμα διαψεύστηκε. NADS, 875.4016 GREEKS/3, αυτ.

⁷⁸ ΑΥΕ, 1930-1931, Α/4/Ι, αε. 2107, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 5-12-1930. Επίσης Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 4, αρ. 18, σ. 93-94.

λεπτομερείς κατάλογοι απουσιάζουν από τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, όπως επίσης απουσιάζουν συγκεκριμένες οδηγίες της κεντρικής υπηρεσίας προς τις προξενικές αρχές για τη συλλογή και αποστολή τέτοιων πληροφοριών –ενδεικτικό ίσως και αυτό του μειωμένου ενδιαφέροντος που παρουσίαζε το θέμα την εποχή εκείνη. Από έμμεσες πηγές μας παραδίδονται τα ονόματα 30 δασκάλων που υπηρετούσαν σε 26 κοινότητες, χωρίς όμως άλλες πληροφορίες⁷⁹.

Πολλά πράγματα δεν φαίνεται να άλλαξαν ούτε και την επόμενη σχολική χρονιά, αντιθέτως η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο. Το Νοέμβριο του 1931 στις περιφέρειες Αργυροκάστρου και Αγίων Σαράντα λειτουργούσαν μόλις 27 κοινοτικά σχολεία⁸⁰, για να φτάσει ο αριθμός τους τα 46 περίπου το Δεκέμβριο⁸¹. Από τους 46 δασκάλους που είχαν προταθεί από τις κοινότητες εγκρίθηκαν αρχικά μόνο οι 28, καθώς οι υπόλοιποι είχαν χαρακτηριστεί ως ανεπιθύμητοι από τις αρχές επειδή δεν γνώριζαν την αλβανική γλώσσα. Μια συμβιβαστική πρόταση της ελληνικής πρεσβείας να επαναπροσληφθούν όσοι είχαν απολυθεί με τη δέσμευση να μάθουν την αλβανική μέσα σε 1-2 χρόνια δεν εισακούστηκε από τον υπουργό Παιδείας⁸². Σύμφωνα δε με τις απόψεις του υποπρόξενου Αγίων Σαράντα Ταμπάκη πολλοί από αυτούς παύθηκαν αποκλειστικά και μόνο επειδή ήταν ικανοί δάσκαλοι, γνωστοί στις αρχές για τα ελληνικά τους φρονήματα· ως τέτοιοι αναφέρονται οι δάσκαλοι Αναστάσιος Μπάχος από την Άνω Λεσινίτσα, Σταύρος Ζήσης από το Ελευθεροχώρι, Στέφανος Οικονόμου από την Κρανιά, Γεώργιος Παππός από την κοινότητα Θεολόγου, Σπυρίδων Γσάκας από τη Γριάσδανη, Κωνσταντίνος Παπαθανασίου

⁷⁹ Τζιόβα, «Οι δάσκαλοι των μειονοτικών σχολείων», *Βορειοηπειρωτικά* 15 (1998), 44-48· 16 (1998), 36-38· 17-18 (1998), 62-64· 19 (1999), 37-40· 20 (1999), 33-36· 21 (1999), 34-36· 23-24 (2000), 47-50 και 25 (2000), 45-48.

⁸⁰ ΑΥΕ, 1932, Α/4/Ια-β, απ. 3337, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 26-11-1931.

⁸¹ ΑΥΕ, 1932, Α/4/Ια-β, απ. 1948, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 20-12-1931. Και αυτός ο αριθμός, όμως, που αναφέρει η πρεσβεία δεν είναι βεβαιωμένος, καθώς από άλλες έμμεσες πηγές προκύπτει ότι οι δάσκαλοι που εργάστηκαν τελικά τη χρονιά εκείνη δεν ξεπερνούσαν τους 38. Τζιόβα, «Οι δάσκαλοι των μειονοτικών σχολείων», *ό.π.*

⁸² ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 14412, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 15-10-1931.

από την Κουλουρίτσα κ.ά.⁸³. Σε μερικές περιπτώσεις φαίνεται ότι οι αλβανικές αρχές δεν αρκούνταν μόνο στη μη έγκριση των διορισμών, αλλά εσκεμμένα ταλαιπωρούσαν τους δασκάλους εκείνους που κατέφευγαν στην Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης ζητώντας την ανάκληση της απόφασης και τον εκ νέου διορισμό τους. Τέτοια, για παράδειγμα, ήταν η περίπτωση του δασκάλου Γεώργιου Παππά, του οποίου ο διορισμός στην κοινότητα Θεολόγου δεν εγκρίθηκε –ενώ σημειωτέον υπηρετούσε εκεί ήδη για πολλά χρόνια. Ως απάντηση στις διαμαρτυρίες του του προτάθηκε να απευθυνθεί στη μητρόπολη Αργυροκάστρου προκειμένου να τον βοηθήσει, αφού το ζήτημα για την Επιθεώρηση θεωρήθηκε λήξαν, πράγμα που έκανε. Προκειμένου ωστόσο να εγκριθεί ο επαναδιορισμός του του ζητήθηκε από τη μητρόπολη να υποβάλει σχετική αίτηση στην οποία θα δήλωνε ταυτόχρονα ότι θα μπορούσε να ψάλλει στα αλβανικά στην εκκλησία της κοινότητας όπου θα διοριζόταν, πράγμα φυσικά ανέφικτο αφού εγνωσμένα αγνοούσε την αλβανική γλώσσα.

Πολύ πιο εύκολα, αντιθέτως, εγκρίνονταν οι διορισμοί των δασκάλων εκείνων που θεωρούνταν περιορισμένων ικανοτήτων και με λιγότερα προσόντα. Φαίνεται ότι τα τελευταία αυτά χρόνια οι αλβανικές αρχές είχαν αρχίσει με ιδιαίτερη προσοχή να παρακολουθούν και να συλλέγουν πληροφορίες για τους καινούριους δασκάλους τους προερχόμενους από την Ελλάδα, απόφοιτους κυρίως των ελληνικών διδασκαλείων, των οποίων τους διορισμούς είτε δεν ενέκριναν εξ αρχής είτε ανέβαλλαν με ποικίλα προσχήματα για αρκετούς μήνες, με αποτέλεσμα τα σχολεία να παραμένουν κλειστά. Τη θέση αυτών που τελικά δεν εγκρίνονταν καταλάμβαναν Αλβανοί κυβερνητικοί δάσκαλοι απόφοιτοι του διδασκαλείου του Ελμπασάν, οι οποίοι όμως δίδασκαν αποκλειστικά την αλβανική, που είχε γίνει υποχρεωτική πλέον από την α' τάξη και όχι από την γ' όπως συνέβαινε στο παρελθόν, ενώ η ελληνική διδασκόταν ως γλωσσικό μόνο μάθημα· όλα τα υπόλοιπα μαθήματα κυρίως στις ανώτερες τάξεις (ιστορία, γεωγραφία, φυσική ιστορία, μαθηματικά κ.λπ.) διδάσκονταν πια αποκλειστικά στα αλβανικά. Η ιστορία και η γεωγραφία της Ελλάδας είχαν παραλειφθεί τελείως, ενώ από την προηγούμενη ακόμη σχολική χρονιά είχε καταρ-

⁸³ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 14069, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 9-10-1931.

γηθεί και η διδασκαλία των θρησκευτικών με εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας⁸⁴. Σε πολλά, τέλος, σχολεία είχαν διοριστεί Αλβανοί μουσουλμάνοι ως διευθυντές, πράγμα που στην ουσία καταργούσε τον κοινοτικό τους χαρακτήρα⁸⁵.

Όπως φαίνεται και από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν, η επιδείνωση της εκπαιδευτικής κατάστασης είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις, που δεν μπορούσε να αφήσει αδιάφορους τους φορείς της ίδιας της ελληνικής μειονότητας, όπως ήταν οι τοπικοί βουλευτές. Ήταν πια φανερό ότι η αλβανική κυβέρνηση δεν είχε την πρόθεση να προβεί σε περαιτέρω παραχωρήσεις και ότι σκοπός της ήταν να περιορίσει στο μέτρο του δυνατού την ελληνική εκπαίδευση στο νότο της χώρας. Υπό τις συνθήκες αυτές και οι ίδιοι περιόρισαν τις προσπάθειές τους σε ό,τι θεωρούσαν εφικτό, όπως για παράδειγμα να εξασφαλιστεί άδεια από την κυβέρνηση να χρησιμοποιείται αποκλειστικά η ελληνική ως γλώσσα διδασκαλίας τουλάχιστον στις πρώτες τάξεις του δημοτικού ως την δ', ενώ η μέση εκπαίδευση να γίνεται στα αλβανικά· και αυτή όμως η ελάχιστη παραχώρηση δεν επιτεύχθηκε⁸⁶.

Αν όμως στους τοπικούς πολιτικούς παράγοντες η κατάσταση είχε προκαλέσει εμφανή ηττοπάθεια και μια τάση συμβιβασμού, στη μεγαλύτερη μάζα του πληθυσμού είχε προκαλέσει αναβρασμό και μια διάθεση για ευρύτερη συνεργασία μεταξύ των κοινοτήτων⁸⁷, προκειμένου να διεκδικήσουν από κοινού το σεβασμό των δικαιωμάτων τους. Τότε ήταν που για πρώτη φορά ήρθε στο προσκήνιο η ιδέα για την προσφυγή της μειονότητας στην Κοινωνία των Εθνών, η οποία άλλωστε αξίζει να θυμίσουμε—είχε οριστεί ως εγγυητής της εφαρμογής της αλβανικής δήλωσης περί προστασίας των μειονοτήτων, τον Οκτώβριο του 1921. Εισηγητής της ιδέας αυτής υπήρξε ο τότε υποπρόξενος στο Αργυρόκαστρο Λουδοβίκος Σκάρπας, ένας από τους λί-

⁸⁴ ASMAE, Albania 1930, 791/820, απ. 2621/9, Εγκύκλιος του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης της Αλβανίας, Τίρανα 14-11-1930.

⁸⁵ ΑΥΕ, 1931, Α/4/Ι, απ. 15422, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 10-11-1931.

⁸⁶ ΑΥΕ, 1932, Α/4/Ια-β, απ. 11228, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο 5-8-1931.

⁸⁷ Για το κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται και την πρώτη τάση αντίδρασης στις προσπάθειες αφομοίωσης της μειονότητας βλ. ενδεικτικά την περίπτωση της Δουβιανής, στο Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 96-98.

γους πια διπλωματικούς αντιπροσώπους του ελληνικού κράτους που αρνήθηκε να συμβιβαστεί με το καθεστώς που είχε διαμορφωθεί και εργάστηκε με ζήλο και επιμονή για τη βελτίωση της κατάστασης, ιδιαίτερα στον τομέα της εκπαίδευσης. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι θα τον δούμε μερικά χρόνια αργότερα να πρωτοστατεί στον επονομαζόμενο 'σχολικό αγώνα'. Σύμφωνα λοιπόν με την άποψη του Σκάρπα, η ψυχολογική κατάσταση της μειονότητας ήταν τέτοια που με την κατάλληλη παρότρυνση και καθοδήγηση θα μπορούσε να οδηγήσει σε προσφυγή προς την ΚτΕ. Για το σκοπό αυτό θα μπορούσαν να συλλεχθούν υπογραφές διαμαρτυρίας όχι αποκλειστικά από τους προκρίτους και τους προέδρους των κοινοτήτων, αλλά από όλους τους κατοίκους, ώστε να επιτευχθεί η απαιτούμενη μαζικότητα, πράγμα που θα παρείχε και κάποια σχετική ασφάλεια στους υπογράφοντες στην περίπτωση εφαρμογής διώξεων σε βάρος τους εκ μέρους των αλβανικών αρχών. Ταυτόχρονα, με αυτόν τον τρόπο η προσφυγή θα λάμβανε την εικόνα μιας αυθόρμητης λαϊκής αντίδρασης και αντίστασης, μιας γνήσιας έκφρασης της γενικής αγανάκτησης, μη υποκινούμενης από εξωτερικούς παράγοντες. Για τους ίδιους λόγους καλό θα ήταν, πάντοτε σύμφωνα με τις απόψεις του Έλληνα υποπρόξενου, την προσφυγή να μην υπογράφουν οι ιερείς και οι δάσκαλοι των κοινοτήτων, αφενός γιατί θα ήταν πολύ εύκολο για τις αρχές να τους τιμωρήσουν, αφετέρου γιατί ανέκαθεν θεωρούνταν από αλβανικής πλευράς ως φορείς της ελληνικής προπαγάνδας στην Αλβανία. Έτσι, θα δινόταν η δυνατότητα στην αλβανική κυβέρνηση να παρουσιάσει την όλη κίνηση όχι ως μια αυτόβουλη πράξη της μειονότητας, αλλά ως ενέργεια καθοδηγούμενη από την ελληνική κυβέρνηση⁸⁸.

Τις απόψεις του υποπρόξενου φαίνεται ότι δεν συμεριζόταν απόλυτα η πρεσβεία στα Τίρανα: ο Έλληνας πρέσβης Κίμων Κόλλας αναγνώριζε βέβαια ότι αντικειμενικά υπήρχαν τα στοιχεία εκείνα στα οποία θα μπορούσε να στηριχθεί η προσφυγή και να δικαιωθεί από το διεθνή οργανισμό. Διατηρούσε όμως τις επιφυλάξεις του όσον αφορούσε την εφαρμογή στην πράξη τυχόν οδηγιών ή υποδείξεων του διεθνούς οργανισμού περί σεβασμού των δικαιωμάτων της μειονότη-

⁸⁸ ΑΥΕ, 1932, Α/4/Ια-β, απ. 3337, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 26-11-1931, Συνημμένη αναφορά Σκάρπα προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυρόκαστρο 11-11-1931.

τας, ότι δηλαδή για μια ακόμη φορά οι αλβανικές δεσμεύσεις θα έμεναν κενές περιεχομένου. Γι' αυτό και πρότεινε ως προτιμότερη λύση την αθόρυβη προετοιμασία και συνεννόηση μεταξύ των κοινοτήτων προκειμένου να απευθύνουν ομαδική διαμαρτυρία προς την αλβανική κυβέρνηση και το βασιλιά με τη συλλογή υπογραφών κατά τον τρόπο που υποδείκνυε ο Σκάρπας. Πάντως και οι δύο διπλωμάτες αναγνώριζαν πως, όποιος κι αν ήταν ο τρόπος διαμαρτυρίας, ασφαλώς θα υπήρχαν επιπτώσεις για μερικούς από τους προκρίτους των κοινοτήτων και γι' αυτό προειδοποιούσαν ότι το ελληνικό κράτος θα έπρεπε να είναι έτοιμο να βοηθήσει υλικά και ηθικά και να προστατεύσει τις οικογένειές τους⁸⁹. Φαίνεται όμως από τα πράγματα πως είτε οι Έλληνες διπλωμάτες συζήτησαν την πιθανότητα αυτή με τους βουλευτές του νομού Αργυροκάστρου Κάσσο και Λιμποχόβα είτε το θέμα διέρρευσε με κάποιο τρόπο και έφθασε μέχρι τα Τίραγα. Η αλβανική κυβέρνηση, ακριβώς τη χρονική στιγμή που ξεκινούσε η σοβαρή κρίση στις σχέσεις της με την Ιταλία, το Νοέμβριο του 1931, επιθυμούσε να αποφύγει ακόμη και το ενδεχόμενο μιας νέας περιπέτειας στην ΚτΕ, γι' αυτό και επιχείρησε να βολιδοσκοπήσει την ελληνική πλευρά σχετικά με τη διάθεσή της να αποδεχθεί, αντί της δήλωσης του Οκτωβρίου του 1921, μια νέα μονομερή απευθείας δήλωση της Αλβανίας προς την ελληνική κυβέρνηση που θα εξασφάλιζε τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων, το διορισμό των κοινοτικών δασκάλων και ένα σαφώς καθορισμένο πρόγραμμα διδασκαλίας.

Πράγματι, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, κινούμενο μακράν των απόψεων των Ελλήνων διπλωματών που εισηγούνταν προσφυγή στην ΚτΕ, φαινόταν αρχικά διατεθειμένο να συζητήσει την αλβανική πρόταση και να αποδεχθεί μονομερή δήλωση εφόσον αυτή θα εξασφάλιζε τη λειτουργία 64 σχολείων ορισμένων με ονομαστικό κατάλογο, την ελεύθερη επιλογή των κοινοτικών δασκάλων και ένα πραγματικό πρόγραμμα μαθημάτων στην ελληνική γλώσσα. Αυτή όμως θα ήταν και η τελευταία υποχώρηση που θα μπορούσε να γίνει από ελληνικής πλευράς⁹⁰. Δεν υπάρχουν καθόλου ενδείξεις σχετικά με τους λόγους για τους οποίους η ελληνική κυβέρνηση επέδειξε τότε τέ-

⁸⁹ ΑΥΕ, 1932, Α/4/Ια-β, απ. 3337, αυτ.

⁹⁰ ΑΥΕ, 1931-1932 Β, Α/4/Ι, απ. 17228, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβεία Τιράνων, Αθήνα 2-1-1932.

τοια υποχωρητικότητα, που έφθανε στο σημείο να επιτρέπει στην αλβανική πλευρά να απεμπολήσει τις διεθνώς αναγνωρισμένες και υπό την εγγύηση της ΚτΕ υποχρεώσεις της. Η μόνη λογική εξήγηση μας οδηγεί στη γενικότερη προσπάθεια για την επίλυση όλων των ζητημάτων που χρόνιζαν στις ελληνοαλβανικές σχέσεις, με την αποδοχή ορισμένων υποχωρήσεων στο εκπαιδευτικό ώστε να επιτευχθούν ανταλλάγματα σε άλλα θέματα, όπως το εκκλησιαστικό και το κτηματικό.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, τελικά και αυτές οι συζητήσεις δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα: ούτε μονομερής δήλωση εκ μέρους της αλβανικής κυβέρνησης έγινε ούτε βέβαια η ιδέα της προσφυγής στην ΚτΕ εκείνη τη στιγμή υλοποιήθηκε. Ο σπόρος όμως είχε πέσει και θα χρειαστεί να περάσουν τρία περίπου χρόνια και να μεσολαβήσει η καθολική απαγόρευση της λειτουργίας των ελληνικών σχολείων για να δώσει τελικά καρπούς.

4. Η επιδείνωση της εκπαιδευτικής κατάστασης το έτος 1932-33

Η σχολική χρονιά 1932-33 έμελλε να είναι καθοριστική για την εξέλιξη του σχολικού ζητήματος στην Αλβανία και αυτό φάνηκε πολύ νωρίς, από το καλοκαίρι του 1932, πριν ακόμη δηλαδή ξεκινήσει η λειτουργία των σχολείων. Οι πρώτες ενδείξεις μιας περαιτέρω σκλήρυνσης στη στάση των αλβανικών αρχών έγιναν ορατές τον Αύγουστο, όταν πολλοί από τους δασκάλους των μειονοτικών σχολείων υπέβαλαν προς έγκριση τα συμβόλαια που είχαν υπογράψει με τις κοινότητες στον επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου Μίγγα. Αντί αυτής όμως έλαβαν ρητή δήλωση του επιθεωρητή ότι σύμφωνα με καινούρια απόφαση όλοι ανεξαιρέτως οι κοινοτικοί δασκαλοι θα υποβάλλονταν σε εξετάσεις στην αλβανική γλώσσα, στα μέσα περίπου Σεπτεμβρίου, ενώπιον επιτροπής που θα απαρτιζόταν από τον ίδιο, το διευθυντή Σχολών Περιφέρειας Αργυροκάστρου και το διευθυντή του αλβανικού διδασκαλείου Αργυροκάστρου. Τα μαθήματα δε στα οποία θα εξετάζονταν θα ήταν η γλώσσα, η έκθεση ιδεών, η γραμματική, η ιστορία και η γεωγραφία. Μετά το τέλος των εξετάσεων και σε συνεργασία με το νομάρχη θα καταρτιζόταν κατάλογος των επιτυχόντων, οι οποίοι στη συνέχεια θα εξετάζονταν από άποψη 'πολιτική', με βάση τις πληροφορίες που εδώ και καιρό συνέ-

λεγαν ο νομάρχης Αργυροκάστρου και ο επιθεωρητής «περί του ηθικού και της διδασκαλίας των δασκάλων». Για τους επιτυχόντες που υπήρχε έστω και υπόνοια ότι ενεργούσαν ως προπαγανδιστές της ελληνικής ιδέας δεν θα δινόταν έγκριση να εργαστούν ως δάσκαλοι στα μειονοτικά σχολεία των κοινοτήτων. Ωστόσο θα μπορούσαν, εφόσον το επιθυμούσαν, να ζητήσουν από το Υπουργείο Παιδείας διορισμό σε άλλες κοινότητες εκτός της νομαρχίας Αργυροκάστρου, δηλαδή σε αμιγώς αλβανικές περιοχές⁹¹. Επρόκειτο βέβαια για μία προφανή προσπάθεια επιβολής του κρατικού ελέγχου και προοδευτικής αλβανοποίησης όλων των κοινοτικών δασκάλων, οι οποίοι σημειωτέον ήταν κατά γενική ομολογία ανώτερου επιπέδου από τους Αλβανούς συναδέλφους τους.

Η ιδέα της υποβολής των δασκάλων σε εξετάσεις στην αλβανική γλώσσα δεν ήταν βέβαια κάτι καινούριο. Για πρώτη φορά είχε τεθεί ως προϋπόθεση εκ μέρους της αλβανικής Γενικής Διεύθυνσης Παιδείας προκειμένου να εγκριθεί ο διορισμός τους ήδη από τα τέλη του 1925, τότε όμως αφορούσε αποκλειστικά στους κυβερνητικούς δασκάλους. Γρήγορα ωστόσο λήφθηκε η απόφαση για αναβολή ως το καλοκαίρι του 1926, οπότε οι εξετάσεις θα διεξάγονταν αφού θα είχαν προηγηθεί σεμινάρια εκμάθησης της αλβανικής γλώσσας για όλους τους δασκάλους. Παρέμεινε όμως ως όρος στα συμβόλαια όσων προσλαμβάνονταν από τις κοινότητες πως ήταν υποχρεωμένοι στο εξής να γνωρίζουν και να διδάσκουν την αλβανική. Κι αν αυτό προς στιγμή δεν εφαρμόστηκε λόγω της διαλλακτικότητας του επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Μίγγα⁹², εντούτοις ορθά παρατηρούσε ο Έλληνας υποπρόξενος στους Άγιους Σαράντα Βατικιώτης ότι γεννούσε δικαίωμα υπέρ της Γενικής Διεύθυνσης Παιδείας, το οποίο θα μπορούσε όποτε ήθελε να εκμεταλλευτεί⁹³.

Για να επανέλθουμε στα 1932, μερικούς μήνες πριν το καλοκαίρι,

⁹¹ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 9916, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυρόκαστρο 30-8-1932 και απ. 8474, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυρόκαστρο 21-7-1932. Επίσης Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 4, αρ. 53, σ. 153.

⁹² Βλ. παραπάνω, κεφ. 1, σ. 59.

⁹³ ΑΥΕ, 1926, Β/33, απ. 247, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 26-12-1925 και απ. 18315, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 20-12-1925.

συγκεκριμένα το Φεβρουάριο, το ενδεχόμενο διεξαγωγής εξετάσεων είχε ανακινηθεί ως απάντηση της αλβανικής Επιθεώρησης Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου στα αλληπάλληλα ελληνικά διαβήματα και τις πιέσεις για την έγκριση των συμβολαίων των κοινοτικών δασκάλων που ακόμη δεν είχαν διοριστεί στα σχολεία. Τόσο το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών όσο και η Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών ήταν ριζικά αντίθετοι με μια τέτοια ενέργεια και προέτρεψαν τους δασκάλους να μη συμμορφωθούν με την αλβανική διαταγή και να μη λάβουν μέρος στις εξετάσεις. Την προτροπή αυτή στήριζαν στην εκτίμηση ότι η συμμετοχή τους σε εξετάσεις γλώσσας θα δημιουργούσε κακό προηγούμενο, ενώ από την άλλη πλευρά θα άνοιγε το δρόμο στην αλβανική κυβέρνηση για περαιτέρω παρεμβάσεις στο σχολικό σύστημα της μειονότητας, οι αρχές λειτουργίας του οποίου στηρίζονταν και προστατεύονταν από διεθνείς συνθήκες. Σύμφωνα με την αλβανική δήλωση της 2ας Οκτωβρίου 1921, το αλβανικό κράτος διατηρούσε βεβαίως το δικαίωμα να καταστήσει τη διδασκαλία της επίσημης γλώσσας υποχρεωτική στα μειονοτικά σχολεία, πουθενά όμως δεν αναφερόταν ότι η γνώση της ήταν υποχρεωτική και για τους δασκάλους της μητρικής γλώσσας των μειονοτήτων. Επομένως, δεν ήταν δυνατό να συναινέσει η ελληνική πλευρά σ' αυτήν την κατάχρηση που επιχειρούσε η αλβανική κεντρική εξουσία, να εξαρτήσει δηλαδή την επιλογή και το διορισμό των Ελλήνων δασκάλων από το βαθμό γνώσης της αλβανικής γλώσσας. Η προσπάθεια που είχε καταβληθεί έως τότε οι διοριζόμενοι από τις κοινότητες και από την Επιτροπή δάσκαλοι να γνωρίζουν και την αλβανική ήταν κάτι εντελώς διαφορετικό και ασφαλώς λειτουργούσε προς όφελος της εκπαίδευσης, καθώς με τον τρόπο αυτό απεφεύγετο ο διορισμός και Αλβανών δασκάλων στα σχολεία. Πέραν αυτού, το ενδεχόμενο που εξίσου φοβόταν η ελληνική πλευρά ήταν ότι ακόμη και σε περίπτωση επιτυχίας των κοινοτικών δασκάλων στις εξετάσεις, η αλβανική κυβέρνηση θα επιχειρούσε στη συνέχεια να τους κρατικοποιήσει, όπως είχε συμβεί εν πολλοίς με τους κυβερνητικούς, οι οποίοι υφίσταντο πλείστες πιέσεις προκειμένου να μειώσουν τις ώρες διδασκαλίας της ελληνικής και να αυξήσουν της αλβανικής⁹⁴.

⁹⁴ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 3432, Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου προς υποπροξενείο Αργυροκάστρου, Ιωάννινα 19-2-1932 και απ. 5898, Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου προς υποπροξενείο Αγίων Σαράντα, Ιωάννινα 23-4-1932. Υπήρχε βέβαια και μια αντίθετη άποψη, η οποία διατυπώθηκε

Τους ελληνικούς φόβους και τις ανησυχίες έρχονταν να ενισχύσουν και άλλες ενέργειες της αλβανικής πλευράς που στόχο είχαν να περιορίσουν τη χρήση της ελληνικής γλώσσας: για παράδειγμα, η εγκύκλιος που απέστειλε η Διεύθυνση Σχολείων Αργυροκάστρου προς το σχολείο της κοινότητας Χασκόβου, τον Απρίλιο του 1932, με την οποία απαγορευόταν η χρήση της ελληνικής από τους μαθητές κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων. Οι μαθητές υποχρεώνονταν να χρησιμοποιούν στο εξής την αλβανική, ώστε να εφαρμόζουν στην πράξη όσα διδάσκονταν. Αλλά και στους κοινοτικούς δασκάλους επισημαινόταν ότι «είναι υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν εντός και εκτός του σχολείου την Αλβανική γλώσσα, καθόσον εις όλους τους τοιούτους διδασκάλους εδόθη το δικαίωμα της εξασκήσεως του επαγγέλματος του διδασκάλου μόνον και μόνον ως γνωριζόντων καλώς την επίσημον γλώσσαν»⁹⁵. Αυτό που αξίζει εδώ να προσθέσουμε είναι η διαπίστωση ότι από την τελευταία αυτή φράση της εγκυκλίου προκύπτει με σαφήνεια πως πλέον οι αλβανικές αρχές είχαν θεσπίσει στην πράξη αυτό που η ελληνική πλευρά επιθυμούσε να αποφύγει, την εξάρτηση δηλαδή της επιλογής και του διορισμού όλων των δασκάλων –κοινοτικών και κυβερνητικών– από το βαθμό γνώσης της αλβανικής γλώσσας, γεγονός που αναιρούσε την ίδια την ουσία του ρόλου που οι δασκαλοι αυτοί καλούνταν να παίξουν για τη μειονότητα. Από την άλλη πλευρά, όπως άλλωστε παρατηρούσε και ο Έλληνας υποπρόξενος στο Αργυρόκαστρο Λουδοβίκος Σκάρπας, η έκδοση μιας εγκυκλίου με τέ-

από τον υποπρόξενο Αγίων Σαράντα Καλλέργη. Σύμφωνα μ' αυτήν, η υποβολή των δασκάλων σε εξετάσεις δεν ενείχε σοβαρούς κινδύνους για την ανεξαρτησία της εκπαίδευσης: αντιθέτως τυχόν επιτυχία τους θα οδηγούσε στο διορισμό τους ως κοινοτικών δασκάλων, οι οποίοι θα δίδασκαν ταυτόχρονα και την αλβανική, όπως άλλωστε συνέβη σε πολλές περιπτώσεις στο παρελθόν. Όπως όμως αναφέραμε και παραπάνω, η υποχρεωτική γνώση της αλβανικής και μάλιστα η υποβολή των δασκάλων σε εξετάσεις ήταν πράξη εντελώς διαφορετική από την προαιρετική γνώση της επίσημης γλώσσας του κράτους και ασφαλώς υπερέβαινε τα όρια των συμβατικών υποχρεώσεων των μειονοτικών δασκάλων. Βλ. σχετικά ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 3706, Υποπρόξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών και Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου, Άγιοι Σαράντα 23-3-1932.

⁹⁵ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ιβ, απ. 6436, Υποπρόξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυρόκαστρο 27-5-1932, Συνημμένη εγκύκλιος αρ. 83 της Διεύθυνσης Σχολείων Αργυροκάστρου, 2-4-1932. Επίσης Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 4, αρ. 51, σ. 150-152.

τοιο περιεχόμενο σηματοδοτούσε την αλλαγή της αλβανικής τακτικής σε σχέση με το παρελθόν, αφού μέχρι τότε τέτοιου είδους περιοριστικές διαταγές μεταφέρονταν μόνο προφορικά και αφορούσαν κατεξοχήν στους κυβερνητικούς δασκάλους. Φαίνεται ότι η κυβέρνηση δεν είχε πλέον ενδιασμούς να προχωρήσει απροκάλυπτα σε κατατρεγμό της ελληνικής γλώσσας ακόμη και σε κοινότητες αμιγώς ελληνικές. Σε γενικές γραμμές η εκτίμηση ήταν ότι τα παραπάνω μέτρα και άλλα παρόμοια αποσκοπούσαν αποκλειστικά να πλήξουν περαιτέρω τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων και να αποκλείσουν βαθμιαία τους ικανότερους των δασκάλων. Φαίνεται πάντως ότι στη συγκεκριμένη εκείνη χρονική στιγμή, την άνοιξη του 1932, η αλβανική εγκύκλιος περί επιβολής εξετάσεων και πάλι δεν εφαρμόστηκε λόγω της καθολικής αντίδρασης, δεν έγινε όμως το ίδιο στις αρχές της επόμενης σχολικής χρονιάς, οπότε όπως αναφέραμε η διαταγή τελικά ενεργοποιήθηκε.

Σύμφωνα με αυτήν, λοιπόν, οι δάσκαλοι όφειλαν να παρουσιαστούν στις 15 Σεπτεμβρίου στο Αργυροκάστρο, όπου την επομένη θα διεξάγονταν οι εξετάσεις στα εξής μαθήματα: αλβανική γλώσσα, αλβανική ιστορία, αλβανική γεωγραφία, μαθηματικά στα αλβανικά και έκθεση ιδεών επίσης στα αλβανικά. Ταυτόχρονα οι κατά τόπους αστυνομικές αρχές ενημέρωσαν τους προέδρους των κοινοτήτων να μην προχωρήσουν στη σύναψη συμβολαίων με τους κοινοτικούς δασκάλους για το νέο σχολικό έτος εάν αυτοί δεν προσκομίσουν το πιστοποιητικό του επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου ότι είναι ελεύθεροι να εξασκήσουν το επάγγελμα του δασκάλου, πιστοποιητικό που θα λάμβαναν φυσικά μετά τη συμμετοχή τους στις εξετάσεις⁹⁶. Η οδηγία αυτή έθετε πλέον την ελληνική πλευρά μπροστά σε ένα σοβαρό δίλημμα: αν, από τη μια πλευρά, απέτρεπε τους δασκάλους από το να συμμετάσχουν στις εξετάσεις, τότε αφενός αυτοί θα χαρακτηρίζονταν ως ανεπιθύμητοι από τους Αλβανούς επειδή επέδειξαν ανυπακοή στις διαταγές, αφετέρου θα αποδεικνυόταν ότι φοβούνταν την υποβολή τους σε εξετάσεις στην αλβανική γλώσσα. Αν, από την άλλη, συμμετείχαν στη διαδικασία, τότε ελλόχευε ο κίνδυνος, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είτε να κριθούν ως ανεπαρ-

⁹⁶ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 9486, Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 2-9-1932.

κείς σε ό,τι αφορούσε τη γνώση της αλβανικής και να απορριφθούν είτε να διοριστούν σε άλλες περιοχές της Αλβανίας πέραν των μειονοτικών, οπότε βέβαια θα αντικαθίσταντο από κυβερνητικούς δασκάλους⁹⁷. Πάντως, όποιο κι αν ήταν το αποτέλεσμα, η συμμετοχή τους και μόνο θα νομιμοποιούσε μια διαδικασία καθ' όλα αυθαίρετη και παράτυπη, που δεν συμβάδιζε με καμία από τις γνωστές μειονοτικές διατάξεις.

Για το πώς έπρεπε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα υποβλήθηκαν τότε διάφορες προτάσεις. Ο Έλληνας πρέσβης στα Τίρανα Διαμαντόπουλος ήταν της γνώμης ότι, παρά τη διαταγή που είχε κοινοποιηθεί στους προέδρους, αυτοί θα έπρεπε να προβούν στη σύναψη των συμβολαίων με τους δασκάλους όπως και στο παρελθόν και την υποβολή τους στην Επιθεώρηση Αργυροκάστρου. Το βασικό επιχείρημα του ήταν ότι η αλβανική διαταγή ήταν απαράδεκτη καθώς αντίκειτο στα θεμελιώδη δικαιώματα των μειονοτήτων περί ελεύθερης επιλογής και διορισμού των δασκάλων τους· έτσι, η υποβολή των καινούριων συμβολαίων για το έτος 1932-33 θα χρησίμευε ταυτόχρονα ως μια μορφή διαμαρτυρίας στην προσπάθεια της αλβανικής κυβέρνησης να υπονομεύσει τα δικαιώματα αυτά. Εντωμεταξύ, οι δικές του προσπάθειες θα εντεινόταν ώστε να ανατραπεί για μια ακόμη φορά η εφαρμογή της διαταγής αυτής και να ματαιωθούν οι εξετάσεις. Αντιθέτως, ο υποπρόξενος στο Αργυροκάστρο Σκάρπας, ο οποίος όπως έχει αναφερθεί ήταν αρκετά δραστήριος και καλός γνώστης της κατάστασης, πίστευε πως η λύση που πρότεινε η πρεσβεία ενείχε τον κίνδυνο να κατηγορηθούν τόσο οι πρόεδροι των κοινοτήτων όσο και οι δάσκαλοι για απειθαρχία και παράβαση της διαταγής να μη συναφθούν νέα συμβόλαια, πράγμα που θα χρησίμευε ως επιπλέον επιχείρημα στα χέρια των αλβανικών αρχών για την τελική απόρριψή τους. Προκειμένου λοιπόν να αποτραπεί ο κίνδυνος αυτός πρότεινε να συναφθούν μεν τα συμβόλαια, να μην υποβληθούν όμως προς στιγμή στην Επιθεώρηση προς έγκριση, τουλάχιστον μέχρι να διαφανεί ποια θα ήταν τα αποτελέσματα των προσπαθειών της πρεσβείας για τη ματαίωση των εξετάσεων⁹⁸.

⁹⁷ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 9918, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυροκάστρο 6-9-1932.

⁹⁸ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 9920, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυροκάστρο 8-9-1932.

Από την πλευρά του, τέλος, ο υποπρόξενος στους Άγιους Σαράντα Καλλέργης, προκειμένου να προστατευθούν οι κοινότητες από τυχόν συνέπειες, πρότεινε τη διέξοδο από το πρόβλημα μέσω ενός τεχνάσματος: την υποβολή στην Επιθεώρηση προχρονολογημένων συμβολαίων σαν να είχαν συναφθεί δηλαδή πριν από την έκδοση της αλβανικής διαταγής. Το μειονέκτημα της συγκεκριμένης πρότασης έγκειτο στο ότι η απάτη θα ήταν αρκετά εμφανής, αφού κατά το παρελθόν τα συμβόλαια υπογράφονταν και κατατίθεντο περίπου στα μέσα Σεπτεμβρίου, οπότε δεν δικαιολογούνταν μεταβολή των ημερομηνιών ακριβώς τη χρονιά που η αλβανική κυβέρνηση εξέδωσε την απαγορευτική εγκύκλιο. Από την άλλη πλευρά, η Επιθεώρηση θα μπορούσε απλά να τα απορρίψει και μόνο με το δικαιολογητικό ότι κατατέθηκαν σ' αυτήν μετά την έκδοση της διαταγής και τη σχετική ενημέρωση των προέδρων των κοινοτήτων⁹⁹.

Παρά τις προτάσεις που υποβλήθηκαν, φαίνεται ότι το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών δεν είχε ξεκάθαρη εικόνα περί του ποια ήταν η πιο συμφέρουσα λύση, γι' αυτό και μέχρι την τελευταία στιγμή σαφείς οδηγίες προς την πρεσβεία και τις προξενικές αρχές δεν είχαν αποσταλεί. Η αναποφασιστικότητά του δημιούργησε κάποια σύγχυση και αβεβαιότητα και στους Έλληνες διπλωματικούς αντιπροσώπους, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουν ακριβώς τι έπρεπε να απαντήσουν στους δασκάλους που απευθύνονταν σ' αυτούς ζητώντας οδηγίες. Έτσι, με δική τους πρωτοβουλία, συνέστησαν συμμόρφωση των δασκάλων με τη διαταγή και συγκέντρωσή τους στο Αργυρόκαστρο την προκαθορισμένη ημερομηνία.

Πράγματι, στις 15 Σεπτεμβρίου όλοι σχεδόν οι κοινοτικοί δάσκαλοι συγκεντρώθηκαν στο Αργυρόκαστρο προκειμένου να συμμετάσχουν στις εξετάσεις την επομένη. Καθ' όλη μάλιστα τη διάρκεια της ημέρας ο Αλβανός επιθεωρητής Μίγγας, μαζί με μερικούς από τους εξεταστές, περιφερόταν στα κέντρα όπου ήταν συγκεντρωμένοι τονίζοντάς τους ότι εάν τυχόν δεν συμμετείχαν στις εξετάσεις δεν θα διορίζονταν πλέον πουθενά, ενώ αντιθέτως εάν προσέρχονταν θα μπορούσαν τόσο ο ίδιος όσο και οι εξεταστές να φανούν επιεικείς και να μην επιμείνουν στην απαίτηση για άριστη γνώση της αλβανικής

⁹⁹ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 10294, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυρόκαστρο 18-9-1932.

γλώσσας. Ενώ λοιπόν η ψυχολογική κατάσταση των δασκάλων ήταν άσχημη και η ανησυχία και η αβεβαιότητα έκδηλες, μόλις αργά το βράδυ της ίδιας ημέρας έφθασαν τελικά οι οδηγίες του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών περί αποχής από τις εξετάσεις και ενημερώθηκαν σχετικά οι δάσκαλοι. Στο ερώτημά τους ποια δικαιολογία έπρεπε να προβάλουν για τη στάση τους αυτή, ο υποπρόξενος Σκάρπας απάντησε ότι, επειδή κατά κάποια ευτυχή συγκυρία ο επιθεωρητής στις προσκλήσεις που τους είχε απευθύνει είχε παραλείψει να αναφέρει ότι ενεργούσε κατόπιν διαταγής του Υπουργείου Παιδείας, μπορούσαν οι ίδιοι να απευθυνθούν τόσο προς τον υπουργό Παιδείας όσο και προς τον πρωθυπουργό και να ζητήσουν την εξαίρεσή τους από τις εξετάσεις με το επιχείρημα ότι ήταν δάσκαλοι ιδιωτικοί, μισθοδοτούμενοι από τις κοινότητες για τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας της μειονότητας· άλλωστε τη διδασκαλία της αλβανικής είχαν αναλάβει οι Αλβανοί κυβερνητικοί δάσκαλοι που υπηρετούσαν στα ίδια σχολεία¹⁰⁰. Πάντως ο ίδιος ο υποπρόξενος εκτιμούσε ότι ούτως ή άλλως η στιγμή ήταν δύσκολη για τους Έλληνες δασκάλους, καθώς τους ζητήθηκε μεν να τηρήσουν άκαμπτη και θαρραλέα στάση απέναντι στις αλβανικές αρχές, χωρίς όμως να δίνονται κάποιες υποσχέσεις εκ μέρους της Ελλάδας για τη μελλοντική εξασφάλισή τους. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν οικογενειάρχες, εξαρτώμενοι οικονομικά αποκλειστικά από το μισθό που λάμβαναν και, το χειρότερο, δεν ήταν απόφοιτοι διδασκαλείου ώστε να είναι δυνατός ο διορισμός τους σε οποιοδήποτε ελληνικό σχολείο.

Παρόλα αυτά και παρά τη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκονταν οι δάσκαλοι, με μερικές μόνο εξαιρέσεις, συμμορφώθηκαν προς τις οδηγίες και το πρωί της επόμενης ημέρας, 16 Σεπτεμβρίου, δεν παρουσιάστηκαν στα εξεταστικά κέντρα. Εξαιτίας της μαζικής αποχής, ο επιθεωρητής Μίγγας όρισε νέα ώρα προσέλευσης των δασκάλων για εξέταση στις 3:00μ.μ. Τελικά, σύσσωμοι οι 33 δάσκαλοι που είχαν αποφασίσει να απόσχουν εμφανίστηκαν την προκαθορισμένη ώρα στο γραφείο της Επιθεώρησης και ενεχείρισαν δήλωση στον επιθεωρητή ότι ως δάσκαλοι της μειονότητας και καταγόμενοι από ελληνόφωνες κοινότητες αγνοούσαν την αλβανική και δεν ήταν δυνατό να

¹⁰⁰ ΑΥΕ, 1933, Α/22/1α, απ. 10297, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυρόκαστρο 18-9-1932.

υποβληθούν σε εξετάσεις. Αμέσως μετά απέστειλαν τηλεγράφημα προς τον υπουργό Παιδείας και τον πρωθυπουργό με ανάλογο περίπου περιεχόμενο, ζητώντας την εξαίρεσή τους από τη διαδικασία των εξετάσεων και τον επαναδιορισμό τους σύμφωνα με τις διαδικασίες που είχαν ακολουθηθεί κατά το παρελθόν¹⁰¹. Η στάση που τήρησαν οι δάσκαλοι την ημέρα εκείνη, όπως άλλωστε ευθύς αναγνώρισαν και οι Έλληνες διπλωμάτες στα δύο μεγάλα κέντρα, θα μπορούσε με μια λέξη να χαρακτηριστεί 'γενναία', δεδομένης της οικονομικής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν, αλλά και των πιέσεων και του ψυχολογικού πολέμου που είχαν υποστεί όχι μόνο εκείνες τις ημέρες του Σεπτεμβρίου, αλλά και στο παρελθόν. Εφόσον γίνονταν πραγματικότητα οι απειλές του Αλβανού επιθεωρητή Μίγγα, τότε και η διδασκαλική τους σταδιοδρομία στην Αλβανία λάμβανε οριστικά τέλος, οπότε ανέκυπτε πλέον οξύ βιοποριστικό πρόβλημα. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, προκάλεσε και έναν έντονο προβληματισμό για το αν τελικά η αποχή, εκτός από θαρραλέα, ήταν και η ενδεδειγμένη λύση· τόσο ο υποπρόξενος στους Άγιους Σαράντα Καλλέργης όσο και ο πρέσβης στα Τίρανα Διαμαντόπουλος εξέφρασαν τις επιφυλάξεις τους για τις συνέπειες της ενέργειας αυτής, καθώς πίστευαν ότι πια είχε οριστικά χαθεί κάθε δυνατότητα πρόσληψής τους στα σχολεία με το αιτιολογικό της απειθαρχίας προς τις οδηγίες της Επιθεώρησης. Αντιθέτως πίστευαν ότι θα ήταν ευκολότερο να πετύχουν την εκ νέου πρόσληψη δασκάλων που απλώς είχαν αποτύχει στις εξετάσεις¹⁰². Η εξέλιξη των γεγονότων πάντως δεν μας αφήνει περιθώρια να εικάσουμε αν αυτή η ελπίδα θα πραγματοποιούνταν κάποια στιγμή ή αν ούτως ή άλλως η απόφαση της αλβανικής κυβέρνησης για τον αποκλεισμό των δασκάλων από τα σχολεία ήταν εκ των προτέρων ειλημμένη –πράγμα που με τα μέχρι σήμερα στοιχεία μοιάζει και το πιο πιθανό.

Εκτός όμως από την ομάδα αυτή των 33 δασκάλων που απείχαν, οι υπόλοιποι 11-13 δάσκαλοι έλαβαν τελικά μέρος στις εξετάσεις. Δυστυχώς δεν έχουμε στη διάθεσή μας στοιχεία αναφορικά με τα αποτελέσματά τους, γνωρίζουμε ωστόσο ότι μόλις 5 από αυτούς διορί-

¹⁰¹ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 10297, αυτ. και απ. 10303, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 18-9-1932.

¹⁰² ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 10303, αυτ. και απ. 10159, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 20-9-1932.

στηκαν τελικά ως κοινοτικοί σε ελληνικά σχολεία, μέχρι το Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Πάντως, για τον τρόπο με τον οποίο ξεκίνησε η λειτουργία των σχολείων τη χρονιά εκείνη, με μεγάλη μάλιστα καθυστέρηση, είναι χαρακτηριστικό ότι το Νοέμβριο κανένα σχολείο δεν λειτουργούσε μόνο με κοινοτικούς δασκάλους, ελάχιστα δε λειτούργησαν με κοινοτικούς και Έλληνες κυβερνητικούς (όπως για παράδειγμα στις κοινότητες Γράψη, Γαρδικάκι, Δερβιτσάνη, Καλογοραντζή, Βάνιστα, Δουβιανή, Πολύτσανη, Σωπική). Αρκετά λειτούργησαν αποκλειστικά με Αλβανούς κυβερνητικούς δασκάλους, όπως στην Άνω και Κάτω Λεσινίτσα, τους Τεριαχάτες, τους Γεωργουτσάτες, την Κοσοβίτσα, το Λόγγο, την Άνω Επισκοπή, τη Γλίνα, τη Βλαχοΰψηλοτέρα, τη Δρόβιανη και τη Δίβρη¹⁰³. Συνολικά, στα 29 σχολεία που εργάστηκαν στην περιφέρεια Αργυροκάστρου είχαν διοριστεί 5 κοινοτικοί δάσκαλοι και 34 κυβερνητικοί, από τους οποίους 19 Έλληνες και 15 Αλβανοί μουσουλμάνοι. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι, ενώ οι κυβερνητικοί ανέλαβαν υπηρεσία από τα μέσα Σεπτεμβρίου, οι κοινοτικοί διορίστηκαν στα σχολεία μόλις στις αρχές Νοεμβρίου του 1932. Στην περιφέρεια Αγίων Σαράντα η λειτουργία κάποιων σχολείων επιτεύχθηκε μόλις το Δεκέμβριο και αποκλειστικά με κυβερνητικούς δασκάλους: Αλβανούς στους Λαζάτες, το Κακοδίκι και την κοινότητα Θεολόγου και από έναν Έλληνα και έναν Αλβανό στη Γέρμα και το Αλήκο¹⁰⁴. Τα περισσότερα σχολεία στις μικρότερες σε πληθυσμό κοινότητες παρέμειναν κλειστά. Η εικόνα που σχηματίζεται βέβαια κατά κανένα τρόπο δεν συνάδει προς τον όρο 'ελληνική εκπαίδευση' για τη μειονότητα, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη το γεγονός ότι οι κυβερνητικοί δάσκαλοι, υποκείμενοι σε πλείστες πιέσεις και απειλές (παύσεις, μεταθέσεις κ.λπ.), σχεδόν αποκλειστικά πια δίδασκαν στην αλβανική γλώσσα. Οι 5 κοινοτικοί ασφαλώς δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες ούτε καν στα σχολεία όπου είχαν διοριστεί: στην κοινότητα Δερβιτσάνης οι μαθητές ανέρχονταν σε 180, στην Καλογοραντζή και στη Σωπική σε 130, στη Βάνιστα σε 70 και στη

¹⁰³ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 12137, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 22-11-1932 και απ. 12125, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυρόκαστρο 17-11-1932.

¹⁰⁴ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 12917, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 19-12-1932.

Δουβιανή σε 80, αριθμοί που καταδεικνύουν ότι με κανένα τρόπο ο μοναδικός δάσκαλος δεν μπορούσε να διδάξει την ελληνική ούτε καν ως γλωσσικό μάθημα¹⁰⁵. Πολύ δύσκολα, επομένως, θα μπορούσε κανείς να τα χαρακτηρίσει ως ελληνικά σχολεία.

Αξίζει πάντως στο σημείο αυτό να αναφέρουμε το γεγονός ότι η επιδείνωση της εκπαιδευτικής κατάστασης είχε λάβει πλέον τέτοιες διαστάσεις, ώστε δεν ήταν δυνατό να διαφύγει της προσοχής ούτε του Ιταλού προξένου στους Άγιους Σαράντα, ο οποίος παρακολουθούσε από κοντά τις εξελίξεις τα τελευταία χρόνια. Όπως έχει αναφερθεί, το ιταλικό ενδιαφέρον ειδικά για το ζήτημα της εκπαίδευσης είχε εκδηλωθεί έντονα ήδη από το 1927, όταν καταγράφηκε η πρώτη ιταλική προσπάθεια μεσολάβησης μεταξύ Αθηνών και Τιράνων προκειμένου να διευθετηθούν τα προβλήματα που είχαν ανακύψει γύρω από το άνοιγμα των ελληνικών σχολείων τη χρονιά εκείνη. Στο πλαίσιο του γενικότερου αυτού ενδιαφέροντος, οι Ιταλοί πρόξενοι στις περιφέρειες του νότου και κυρίως εκείνος στους Άγιους Σαράντα είχαν λάβει οδηγίες να υποβάλλουν κάθε χρόνο προς το Υπουργείο Εξωτερικών όλες τις πληροφορίες που μπορούσαν να συλλέξουν γύρω από τα εκπαιδευτικά θέματα, τόσο για τα ελληνικά όσο και για τα αλβανικά σχολεία, καθώς και προτάσεις για τη βελτίωση της λειτουργίας και τη διεύρυνση της απήχησης και της δημοτικότητας των ιταλικών σχολών που λειτουργούσαν στην περιοχή. Εκτός λοιπόν από κάποια αριθμητικά δεδομένα και στοιχεία που αντλούμε από τις εκθέσεις αυτές, μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περίπτωση παρουσιάζουν οι προσωπικές εκτιμήσεις των Ιταλών διπλωματών και οι συγκρίσεις στις οποίες προέβαιναν μεταξύ των ελληνικών και των αλβανικών σχολείων, αλλά και γενικότερα οι πληροφορίες για το πολιτισμικό επίπεδο των δύο κοινοτήτων. Έτσι, για παράδειγμα, αξίζει κανείς να σταθεί στην ιταλική παραδοχή ότι τα αλβανικά σχολεία στην περιφέρεια Αργυροκάστρου όφειλαν την εμφάνιση και την ύπαρξή τους στην πρώτη ιταλική κατοχή, το 1916-20, οπότε και ξεκίνησε με την ιταλική προτροπή και συνδρομή η ίδρυση και οργάνωσή τους σε μερικές κοινότητες με δασκάλους νεαρούς Αλβανούς που εκπαιδεύτηκαν ad hoc από Ιταλούς στρατιωτικούς δασκάλους. Τα σχολεία αυτά κλη-

¹⁰⁵ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ια, απ. 12473, Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 29-11-1932.

ροδοτήθηκαν στην αλβανική διοίκηση, όταν αυτή αντικατέστησε την ιταλική. Για το έτος 1926-27 στην περιφέρεια του Αργυροκάστρου λειτουργούσαν 85 αλβανικά σχολεία με 8.048 μαθητές, ενώ σε σχέση με τον αριθμό των κοινοτήτων και για την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών της περιφέρειας θα έπρεπε να λειτουργούν ακόμη 150 σχολεία¹⁰⁶. Σε ό,τι αφορούσε τους δασκάλους, αυτοί που αρχικά προσλήφθηκαν ασκούσαν μέχρι τότε διάφορα επαγγέλματα (ράφτες, ξυλουργοί κ.λπ.)· μόλις προς το τέλος της δεκαετίας του '20 άρχισε να γίνεται κάποια επιλογή και να προτιμούνται απόφοιτοι της σχολής του Ελμπασάν. Ο μισθός τους κυμαινόταν από 4 έως 10 ναπολεόνια το μήνα, σύμφωνα με τα προσόντα και την προϋπηρεσία τους, αλλά και σύμφωνα με τις διασυνδέσεις που διέθεταν στο Υπουργείο Παιδείας. Τα δε κτίρια και η υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων βρίσκονταν σε τραγική κατάσταση, εντελώς ακατάλληλα για χώρο εκπαίδευσης νεαρών μαθητών¹⁰⁷.

Σε απόλυτη αντίθεση με την εικόνα αυτή έρχονταν οι εκτιμήσεις του Ιταλού διπλωμάτη γύρω από την ελληνική εκπαίδευση στην ίδια περιοχή. Και μόνο το γεγονός της αδιάλειπτης ύπαρξης και λειτουργίας ελληνικών σχολείων με έξοδα των κοινοτήτων από την εποχή της Τουρκοκρατίας –με εξαίρεση βέβαια τα χρόνια της ιταλικής κατοχής– μαρτυρούσε το ενδιαφέρον των Ελλήνων για τη μόρφωση των παι-

¹⁰⁶ Οι επίσημες αλβανικές στατιστικές μας παραδίδουν διαφορετικούς αριθμούς, ότι δηλαδή λειτουργούσαν 153 σχολεία με 223 δασκάλους και μόλις 7.417 μαθητές από τα 11.069 παιδιά που είχαν φτάσει στην ηλικία των 6 χρόνων και θα έπρεπε να φοιτήσουν στα σχολεία. Βλ. Selenica, *Shqipria më 1927*, σ. 281.

¹⁰⁷ ASMAE, Albania 1928, 757/600, no. 384/115, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Δυρραχίου, Άγιοι Σαράντα 15-1-1928. Η εικόνα που μας παρουσιάζει ο Ιταλός πρόξενος Corte Dalmazzo για την αλβανική εκπαίδευση δεν είναι υπερβολική. Πράγματι το επίπεδό της εκείνα τα χρόνια ήταν εξαιρετικά χαμηλό, ενώ η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη στις κεντρικές και βόρειες περιοχές, όπου ο αναλφαβητισμός προσέγγιζε ακόμη και το 90%. Περισσότερα για το θέμα, καθώς και για τις προσπάθειες αναβάθμισης που κατέβαλε ο Ζόγκου τις επόμενες δεκαετίες βλ. Fischer, *King Zog*, σ. 168-169· Moroizzo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 114· D. Veli and oth. (eds), *Dokumenta e materiale historike nga lufta e popullit shqiptar për liri e demokraci 1917-1941* (Εγγραφα και ιστορικό υλικό από τον αγώνα του αλβανικού λαού για ελευθερία και δημοκρατία 1917-1941), Arkiva Shteterore të RPSH, Tiranë 1959, σ. 231 και S. Montanelli, «Scuola e cultura nel regno degli Skipetari», *Scuola e Cultura* 1-2 (aprile 1938), 68-76.

διών τους και τις θυσίες στις οποίες ήταν πρόθυμοι να υποβληθούν προκειμένου να την αναπτύξουν κατά το δυνατόν. Η εδραίωση της αλβανικής διοίκησης στην περιοχή σήμανε βέβαια και την επιβολή περιοριστικών μέτρων στη λειτουργία των σχολείων. Το σχολικό έτος 1926-27 λειτουργούσαν στην περιφέρεια Αργυροκάστρου 66 ελληνικά σχολεία, από τα οποία 24 κρατικά και 42 ιδιωτικά, όπως ονόμαζε τα κοινοτικά, με 4.437 μαθητές¹⁰⁸. Ο ίδιος παραδεχόταν ότι οι Έλληνες δάσκαλοι των σχολείων αυτών είχαν επίπεδο κατά πολύ ανώτερο των Αλβανών συναδέλφων τους και σε ό,τι αφορούσε την εκπαίδευσή τους και σε ό,τι αφορούσε την προετοιμασία για να αντεπεξέλθουν στο λειτούργημά τους. Ο μισθός όμως που έδινε σ' αυτούς η αλβανική κυβέρνηση ήταν κατώτερος από εκείνο των Αλβανών δασκάλων, δεν ξεπερνούσε δηλαδή τα 5-6 ναπολεόνια το μήνα. «Οι λόγοι της διακριτικής αυτής μεταχείρισης είναι προφανείς», σπεύδει να συμπληρώσει ο ίδιος. Προκειμένου να διορθώσει την αδικία αυτή το ελληνικό κράτος χορηγούσε στους δασκάλους συμπλήρωμα του μισθού τους. Σε εμφανώς καλύτερη κατάσταση βρίσκονταν επίσης τα κτίρια και η υλικοτεχνική υποδομή των ελληνικών σχολείων, γεγονός που οφειλόταν αποκλειστικά στο ζήλο των ελληνικών κοινοτήτων και στη

¹⁰⁸ Τα αλβανικά στοιχεία που μας παραδίδονται σχετικά διαφέρουν κατά πολύ μεταξύ τους. Έτσι, η στατιστική που εκδόθηκε το 1928 ανέφερε για όλο το νομό Αργυροκάστρου 45 ιδιωτικά σχολεία στην ελληνική γλώσσα με 1.618 μαθητές και 59 καθηγητές (Selenica, *Shqipria më 1927*, σ. 282). Ωστόσο, σε επιστολή του Αλβανού προέδρου προς την ελληνική πρεσβεία αναφερόταν ότι σύμφωνα με την επίσημη στατιστική της Επιθεώρησης Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου λειτουργούσαν 65 σχολεία με 77 δασκάλους (ASMAE, Albania 1927, 741/499, no. 1129/379, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 8-5-1927, Συνημμένη επιστολή Αχμέτ Ζόγκου, Τίρανα 20-4-1927). Τέλος, από τους πίνακες που δύο χρόνια αργότερα θα υποβάλει η αλβανική κυβέρνηση στην Κοινωνία των Εθνών και το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης στη Χάγη με αφορμή τη συζήτηση του σχολικού ζητήματος, προκύπτει ότι για το έτος 1926-27 λειτούργησαν 20 κυβερνητικά και 33 ιδιωτικά σχολεία στην ελληνική γλώσσα με 73 δασκάλους (Société des Nations, C.336.1934.I, Tirana 23-7-1934, Annexe I. Βλ. και Kondis-Manda, *The Greek Minority*, αρ. 29, σ. 76-80). Θυμίζουμε ότι με βάση τα ελληνικά στοιχεία, το έτος 1925-26 είχαν λειτουργήσει 64-66 σχολεία, αριθμός που αυξήθηκε τον επόμενο χρόνο φτάνοντας περίπου τα 70. Σ' αυτά εργάστηκαν συνολικά 102 δάσκαλοι, από τους οποίους 42 κυβερνητικοί, 32 κοινοτικοί και 28 αποσπασμένοι ή διορισμένοι απευθείας στα σχολεία της Αλβανίας. Βλ. παραπάνω, σ. 39 κ.εξ.

δυναμικότητα του ελληνικού πληθυσμού¹⁰⁹. Τρία χρόνια αργότερα, το 1931, ο ίδιος διπλωμάτης δεν θα διστάσει να παραδεχθεί ότι η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας εξακολουθούσε να διατηρεί το ανώτερο εκπαιδευτικό και πολιτισμικό επίπεδό της και την ποιότητα των σχολείων της παρά τα περιοριστικά μέτρα και τα εμπόδια που έθετε μονίμως στη λειτουργία τους η αλβανική κυβέρνηση¹¹⁰.

Δεν θα περάσει παρά μόνο ένας χρόνος για να διαπιστώσει ο Ιταλός πρόξενος στους Άγιους Σαράντα ότι η κατάσταση είχε αρχίσει αισθητά να αλλάζει: παρά το γεγονός ότι τα ελληνικά σχολεία εξακολουθούσαν να είναι καλύτερα οργανωμένα, να διαθέτουν ανώτερο επίπεδο και καλύτερο εκπαιδευτικό προσωπικό, η αλβανική κυβέρνηση είχε αρχίσει πλέον με μεθοδικότητα και συνέπεια να εφαρμόζει μια υπερεθνικιστική πολιτική απέναντί τους και είχε επιτύχει να μειώσει τον αριθμό τους θέτοντας ποικίλα εμπόδια στη λειτουργία τους. Αν η τακτική αυτή συνεχιζόταν με τους ίδιους ρυθμούς στο μέλλον, σε λίγα χρόνια δεν θα υπήρχε πλέον ελληνική εκπαίδευση στην περιφέρεια Αργυροκάστρου¹¹¹. Δυστυχώς η πορεία των γεγονότων θα επιβεβαιώσει τις δυσοίωνες εκτιμήσεις του Κόρτε Νταλμάτσο πολύ πιο γρήγορα από όσο ο ίδιος φανταζόταν.

5. Η ιταλική δραστηριοποίηση στο χώρο της εκπαίδευσης

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το ιταλικό ενδιαφέρον για την εκπαίδευση ήταν έντονο και εκδηλώθηκε από πολύ νωρίς, αμέσως με-

¹⁰⁹ ASMAE, Albania 1928, 757/600, no. 384/115, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Δυρραχίου, Άγιοι Σαράντα 15-1-1928. Το υψηλό επίπεδο της ελληνικής εκπαίδευσης την εποχή εκείνη ήταν γενικότερα παραδεκτό από τους ξένους διπλωμάτες που βρίσκονταν στην Αλβανία. Βλ. σχετικά PRO/FO, 371/18339, R 5656/445/90, Σημείωμα του Foreign Office, Λονδίνο 12-10-1934. Πρβλ. Fischer, *King Zog*, σ. 168, όπου μάλιστα προστίθεται το σχόλιο ότι τα ελληνικά σχολεία και οι δάσκαλοι της νότιας Αλβανίας παρουσίαζαν μία εικόνα άγνωστη για την υπόλοιπη χώρα είτε τελικά αυτή οφειλόταν στο ενδιαφέρον και την προσπάθεια του ντόπιου πληθυσμού είτε στη μυστική οικονομική ενίσχυσή τους από την Ελλάδα.

¹¹⁰ ASMAE, Albania 1931, 1/1, no. 258/113, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 16-1-1931.

¹¹¹ ASMAE, Albania 1932, 10/1, no. 295/119, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 16-1-1932.

τά την υπογραφή του ιταλοαλβανικού Συμφώνου Φιλίας το 1926. Το ενδιαφέρον μάλιστα αυτό αφορούσε όχι μόνο στους τρόπους και τα μέσα για την ανάπτυξη της ιταλικής εκπαίδευσης στην Αλβανία και τη διάδοση της ιταλικής γλώσσας και του πολιτισμού στον αλβανικό πληθυσμό, αλλά και στη λειτουργία, τη δημοτικότητα και την αποδοτικότητα των άλλων σχολείων που λειτουργούσαν στη χώρα, μεταξύ αυτών βέβαια και των ελληνικών. Στο πλαίσιο αυτό, οι Ιταλοί διπλωματικοί αντιπρόσωποι είχαν αναλάβει το καθήκον να παρέχουν σε τακτά διαστήματα αναλυτικές πληροφορίες γύρω από τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων, τα προβλήματά τους, την απήχησή τους στον κόσμο κ.λπ. Και πράγματι, οι υπάρχουσες αρχειακές πηγές διασώζουν αναλυτικότερες εκθέσεις των Ιταλών διπλωματών γύρω από τα θέματα της εκπαίδευσης, με πλήθος πληροφορίες, εκτιμήσεις, προτάσεις προς την αλβανική κυβέρνηση κ.λπ., πολλές από τις οποίες συναντούμε αργότερα να εφαρμόζονται προοδευτικά.

Ενδεικτικά μόνο του περιεχομένου των αναφορών αυτών, ακολουθεί ένα απόσπασμα που προέρχεται από μία έκθεση του Ιταλού προξένου στους Άγιους Σαράντα Κορτε Νταλμάτσο, ενός διπλωμάτη που υπηρέτησε για πολλά χρόνια στη θέση αυτή και γνώριζε από πολύ κοντά πώς ήταν οι συνθήκες εκεί. Η έκθεση απευθυνόταν στην ιταλική πρεσβεία στα Τίρανα και στο Υπουργείο Εξωτερικών στη Ρώμη¹¹² και εξέθετε τις επιτημήσεις και τις προσωπικές απόψεις του προξένου με αφορμή τη συζήτηση που είχε ξεκινήσει το 1930 γύρω από τις δυνατότητες και τους τρόπους ενίσχυσης της ιταλικής πολιτιστικής παρουσίας στη νότια Αλβανία και την ενδυνάμωση του ιταλικού γοήτρου εκεί: ο λόγος αφορά συγκεκριμένα στο ενδεχόμενο ανοίγματος ενός ιταλικού λυκείου στο Αργυρόκαστρο:

«Το 1923 η αλβανική κυβέρνηση είχε ιδρύσει στο Αργυρόκαστρο και ένα γαλλο-αλβανικό λύκειο (κυρίως γαλλικό) με Γάλλο διευθυντή και καθηγητές και πολύ λίγους Αλβανούς δασκάλους. Ο σκοπός του λυκείου αυτού ήταν εκπαιδευτικός αλλά και πολιτικός, να προσελκύσει δηλαδή τους ελληνόφωνους. Όμως το 1926 η κυβέρνηση το κατήργησε προφασιζόμενη οικονομικούς λόγους, καθώς λειτουργούσαν ήδη στην Αλβανία αρκετά άλλα λύκεια. Ωστόσο ο πληθυσμός ήταν πεπεισμένος

¹¹² ASMAE, Albania 1931, 1/1, no. 258/113, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τίρανων, Άγιοι Σαράντα 16-1-1931.

πως η κατάργησή του οφειλόταν σε ενέργειες της ιταλικής κυβέρνησης, η οποία είχε ζητήσει την κατάργησή του μαζί με εκείνου της Κορυτσάς, το οποίο όμως σώθηκε.

...Με την πρόθεση να κατευνάσει τα πνεύματα η κυβέρνηση άνοιξε στο Αργυρόκαστρο ένα διδασκαλείο, το οποίο ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1931 με μία τάξη προετοιμασίας και το πρώτο έτος, που περιλαμβάνουν συνολικά 35 φοιτητές. Η ίδρυσή του ωστόσο δεν αντιμετωπίστηκε ευνοϊκά από τον πληθυσμό, που συνεχίζει να ζητάει με επιμονή την επαναλειτουργία του λυκείου. Η κυβέρνηση όμως δεν φαίνεται διατεθειμένη να πραγματοποιήσει αυτήν την επιθυμία εξαιτίας των άσχημων οικονομικών του κράτους.

Η ίδρυση μιας μέσης σχολής είναι πράγματι απαραίτητη για το Αργυρόκαστρο για λόγους οικονομικούς, πολιτιστικούς και πολιτικούς. Σε ό,τι αφορά τους δεύτερους, είναι αλήθεια ότι η επαρχία κρατά την πρώτη θέση στην Αλβανία από την άποψη της παιδείας. Ο Αλβανός της επαρχίας Αργυροκάστρου έχει ανώτερη εξυπνάδα, πιο εκλεπτυσμένη, η οποία οφείλεται όχι μόνο στην εκπαιδευτική παράδοση της χώρας, αλλά και στη συνάντηση με τον ελληνισμό. Αν ποτέ η Αλβανία γνωρίσει κάποια πνευματική ανάπτυξη και αποκτήσει δικό της πολιτισμό, θα το οφείλει κατά κύριο λόγο στους νότιους Αλβανούς και ιδιαίτερα στην επαρχία Αργυροκάστρου. Σε ό,τι αφορά τους πολιτικούς λόγους, η επαρχία αποτελείται εθνικά από Αλβανούς και Έλληνες. Αφήνοντας κατά μέρος τη σημερινή ανάπτυξη της αλβανικής συνείδησης, μουσουλμανικής και ορθόδοξης, η ελληνική μειονότητα είναι ισχυρή στην επαρχία εξαιτίας της δυναμικότητας και της συνεχούς προόδου της. Έχει ανεπτυγμένες παραδόσεις, έχει ιστορία και συνορεύει με τη μητέρα-Ελλάδα. Αυτή η μειονότητα ανθεί όχι μόνο στον οικονομικό τομέα, αλλά και σε αυτόν της παιδείας. Παρά τα εμπόδια που θέτει η αλβανική κυβέρνηση, έχει καλύτερα σχολεία· η οικονομική της κατάσταση της επιτρέπει να στέλνει πολλούς νέους στις ελληνικές σχολές των Ιωαννίνων και της Κέρκυρας, στις οποίες φοιτούν και πολλοί ελληνόφωνοι Αλβανοί με ελληνικές υποτροφίες.

Έτσι, με τη διατήρηση της σημερινής κατάστασης θα φθάσει κάποια στιγμή —όχι πολύ μακρινή— που οι Έλληνες της μειονότητας θα κυριαρχήσουν πνευματικά πάνω στους Αλβανούς, οι οποίοι διαθέτουν μόνο δημοτική και επαγγελματική εκπαίδευση. Για να αποτραπεί αυτός

ο κίνδυνος και να αφομοιωθεί η ελληνική μειονότητα ιδρύθηκε το λύκειο του Αργυροκάστρου, το οποίο όμως δεν μπόρεσε και ούτε θα μπορούσε να πετύχει το σκοπό του γιατί στερούνταν διοικητικής οργάνωσης και επάρκειας μέσων (έλλειψη οικοτροφείου, κατάλληλων κτιρίων, εκπαιδευτικού υλικού κ.λπ.).

Ένα λύκειο με ξένη γλώσσα και καλή οργάνωση ή μια άλλη μέση σχολή θα μπορούσαν σταδιακά να τραβήξουν την προσοχή του ελληνόφωνου στοιχείου. Η Ιταλία θα μπορούσε καλύτερα από κάθε άλλη χώρα να αναπτύξει ένα καλό πρόγραμμα σ' αυτό το πεδίο και να επωφεληθεί για την πνευματική της διεύρυνση στην περιοχή. Μια μέση ιταλική σχολή θα συνέβαλλε σημαντικά στην πολιτιστική και έμμεσα στην πολιτική επιτυχία. Πιθανότατα η αλβανική κυβέρνηση και οι ιταλόφοβοι εθνικιστές δεν θα έβλεπαν με καλό μάτι την ίδρυση μιας μέσης σχολής στο Αργυρόκαστρο, ο πληθυσμός όμως θα την δεχόταν με ενθουσιασμό. Η ιταλική γλώσσα είναι πολύ διαδεδομένη στην επαρχία ήδη από την εποχή της ιταλικής κατάκτησης και εξαιτίας της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων η γνώση της έγινε πια αναγκαία. Τώρα δεν μένει παρά να ριζώσει μεθοδικά, συστηματικά, με μια ιταλική σχολή, για τους ανώτερους πολιτιστικούς και πολιτικούς στόχους της Ιταλίας στην Αλβανία. Επιπλέον, θα έστρεφε όλους τους νέους που τώρα πηγαίνουν για να συμπληρώσουν τις σπουδές τους στα πανεπιστήμια της Ελλάδας σ' αυτά της Ιταλίας».

Οι φορείς μέσω των οποίων επιχειρήθηκε κατά κύριο λόγο η προσέγγιση της αλβανικής νεολαίας και η διάδοση της ιταλικής γλώσσας και κουλτούρας στον πληθυσμό υπήρξαν τα δημοτικά σχολεία και οι μέσες επαγγελματικές σχολές που ιδρύθηκαν στις μεγαλύτερες αλβανικές πόλεις¹¹³.

α) Τα ιταλικά δημοτικά σχολεία

Τη μεγαλύτερη προσοχή της η ιταλική κυβέρνηση συγκέντρωσε στη δημιουργία και τη λειτουργία δημοτικών σχολείων στην Αλβανία υπό το πρόσχημα της φοίτησης σε αυτά των παιδιών όλων εκείνων των Ιταλών που ζούσαν και εργάζονταν στη χώρα. Στην πράξη όμως φοιτούσαν σε αυτά και παιδιά αλβανικών οικογενειών των ανώτερων

¹¹³ Περισσότερα βλ. Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 68 κ.εξ.

ως επί το πλείστον κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων σε πόλεις όπως το Δυρράχιο, η Σκόδρα, τα Τίρανα και η Αυλώνα. Την εξέλιξη αυτή διευκόλυνε το γεγονός ότι ομολογουμένως το σχολικό δίκτυο στην Αλβανία ήταν εξαιρετικά απαρχαιωμένο και ανεπαρκές, ενώ και τα υπάρχοντα δημοτικά σχολεία είχαν ελλιπή οργάνωση και εξοπλισμό. Ιταλικά μικτά δημοτικά σχολεία λειτουργούσαν στην Αυλώνα και τη Σκόδρα ήδη από το 1924, για να προστεθούν το 1928 ένα στο Δυρράχιο και ένα ακόμη παρθεναγωγείο στη Σκόδρα. Μάλιστα το δημοτικό του Δυρραχίου ξεκίνησε αρχικά χωρίς την έγκριση των αλβανικών αρχών· αυτή δεν δόθηκε παρά ένα χρόνο αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1929, ύστερα από συνεχείς πιέσεις των Ιταλών και αφού είχαν εγγραφεί στο σχολείο πολλά από τα παιδιά των μεγαλύτερων εμπόρων της πόλης. Το 1931 οι μισοί περίπου μαθητές ήταν Αλβανοί γόνοι των ευπορότερων οικογενειών.

Το σχολικό έτος 1928-29 ξεκίνησε τη λειτουργία του και το ιταλικό δημοτικό των Τιράνων, όπου επίσης οι Αλβανοί μαθητές, κυρίως παιδιά των σημαντικότερων πολιτικών οικογενειών και υψηλών κυβερνητικών αξιωματούχων, ξεπέρασαν σταδιακά σε αριθμό τους Ιταλούς. Τα σχολεία της Αυλώνας, του Δυρραχίου και της Σκόδρας λειτουργούσαν με ιταλικό προσωπικό και διοικούσαν απευθείας από τους Ιταλούς διπλωματικούς αντιπροσώπους, ενώ εκείνο των Τιράνων παρουσίαζε διαφορές: είχε Αλβανο συν-διευθυντή και θεωρούνταν ως ένα ιδιότυπο 'ιταλοαλβανικό' σχολείο. Οι Ιταλοί δάσκαλοί του, με τη στήριξη και της ιταλικής πρεσβείας στα Τίρανα, λειτουργούσαν αρκετά ανεξάρτητα σε σχέση με τα όσα είχαν συμφωνηθεί αναφορικά με το πρόγραμμα μαθημάτων που έπρεπε να ακολουθείται (που δεν ήταν άλλο από εκείνο των αλβανικών δημοτικών σχολείων). Χαρακτηριστικά ο τότε υπουργός Παιδείας Χιλ Μόσι ανέφερε προς τον πρωθυπουργό ότι ο διευθυντής του σχολείου αρνούσαν να συμμορφωθεί με τις οδηγίες του και να παραδώσει αντίγραφο του προγράμματος μαθημάτων του σχολείου, επειδή τέτοιες οδηγίες είχε λάβει από την πρεσβεία του. Στόχος ήταν το δημοτικό των Τιράνων να μετατραπεί σε ένα είδος ξένου σχολείου, μην αφήνοντας περιθώρια για τον οποιοδήποτε έλεγχο εκ μέρους του υπουργείου¹¹⁴. Τους τελευταίους μήνες του σχολικού έτους 1929-

¹¹⁴ Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 84

30 προστέθηκε στο σχολείο αυτό και ένα τμήμα οικιακής οικονομίας για κορίτσια, το οποίο παρακολούθησαν περίπου 30 μαθήτριες. Αντίστοιχο τμήμα λειτουργούσε ήδη από τον προηγούμενο χρόνο στο δημοτικό σχολείο του Δυρραχίου με 55 μαθήτριες¹¹⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης επιδείχθηκε από ιταλικής πλευράς και για το μικτό δημοτικό της Αυλώνας, ένα από τα παλαιότερα στη χώρα, «άριστο μέσο προπαγάνδας της ιταλικότητας», όπως το χαρακτήριζε η ίδια η ιταλική κυβέρνηση¹¹⁶. Λειτουργούσαν σ' αυτό πέντε τάξεις, καθώς και ένα τμήμα διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας για τα παιδιά που φοιτούσαν στα υπόλοιπα αλβανικά δημοτικά σχολεία της πόλης. Το έτος 1925-26 ο αριθμός των μαθητών του ανερχόταν σε 150 περίπου, ενώ οι Αλβανοί μαθητές ήταν ήδη περισσότεροι από τους Ιταλούς. Το 1931-32, από τους 188 συνολικά μαθητές μόλις οι 34 ήταν Ιταλοί, οι 150 Αλβανοί και 4 μαθητές άλλων εθνικοτήτων. Χαρακτηριστικά μάλιστα αναφέρεται ότι ο αριθμός των Αλβανών μαθητών που υπέβαλαν αίτηση εγγραφής στο ιταλικό σχολείο ήταν πολύ μεγαλύτερος, όμως οι εγκαταστάσεις του σχολείου δεν επαρκούσαν για την αποδοχή τους¹¹⁷.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 η αντίδραση που εκδηλωνόταν εκ μέρους των αλβανικών εθνικιστικών κύκλων ενάντια στον τρόπο λειτουργίας των ιταλικών δημοτικών άρχισε να αυξάνεται σταθερά. Οι περιοριστικές νομοθετικές ρυθμίσεις του 1932 και 1933¹¹⁸ δεν άρεσαν καθόλου στους Ιταλούς, γι' αυτό και υπήρξε έντονη κινητοποίηση εκ μέρους τους ώστε να σωθούν τα σχολεία. Είχε γίνει πλέον περισσότερο από φανερό ότι τα σχολεία αυτά δεν είχαν ανοίξει για τους Ιταλούς μαθητές, όπως διατεινόταν επίσημα η ιταλική πλευρά, αλλά για να προσελκύσουν έναν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό Αλβανών μαθητών και να τους εξοικειώσουν με την ιταλική γλώσσα

¹¹⁵ ASMAE, Albania 1930, 787/789, no. 2116/1026, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 9-9-1930. Μάλιστα ο Ιταλός πρέσβης di Soragna ανέφερε ότι η εκπαίδευση των νεαρών αλβανίδων –αυριανών μητέρων– αποτελούσε ένα από τα πιο χρήσιμα και σπουδαία καθήκοντα της εργασίας τους εκεί.

¹¹⁶ ASMAE, Albania 1928, 754/574, no. 4073, Γενικός γραμματέας της κυβέρνησης Prelli προς Ministero Affari Esteri, Ρώμη 7-9-1928.

¹¹⁷ ASMAE, Albania 1932, 19/17, no. 1671/648, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 29-6-1932.

¹¹⁸ Περισσότερα βλ. παρακάτω, σ. 145 κ.εξ.

και την κουλτούρα –γιατί όχι και με τη φασιστική ιδεολογία. Ο ίδιος ο Μουσολίνι έτρεφε προσωπικό ενδιαφέρον για τα σχολεία αυτά και αργότερα, κατά τις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη μιας νέας οικονομικής συμφωνίας με την αλβανική κυβέρνηση το 1933, κατέστησε την επαναλειτουργία τους ως προαπαιτούμενο για την οποιαδήποτε ιταλική χειρονομία. Η προσπάθεια της αλβανικής κυβέρνησης να απαλλαγεί από τις πιέσεις που υφίστατο κάνοντας την παραχώρηση να συνεχίσουν οι Αλβανοί μαθητές να φοιτούν στα σχολεία ακόμη και μετά το κλείσιμό τους, μέχρι το τέλος του σχολικού έτους 1932-33, δεν θεωρήθηκε ικανοποιητική από την ιταλική πλευρά.

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα περιοριστικά μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση για τη λειτουργία των ιταλικών δημοτικών το 1932 δεν είχαν παρά καθαρά συγκυριακό χαρακτήρα, συνδέονταν δηλαδή άμεσα με το κλίμα των γενικότερων ιταλοαλβανικών σχέσεων. Και αυτό φάνηκε με ενάργεια πολύ γρήγορα: τα ιταλικά δημοτικά σχολεία πέρασαν μια πολύ σύντομη κρίση, το σχολικό έτος 1933-34, όταν και όλα τα υπόλοιπα σχολεία στην Αλβανία πλην των κρατικών έκλεισαν, για να λειτουργήσουν όμως εκ νέου το επόμενο έτος με τους ίδιους και ακόμη περισσότερους Αλβανούς μαθητές σε σχέση με το παρελθόν¹¹⁹.

β) Οι ιταλικές επαγγελματικές σχολές

Στις 28 Ιουνίου 1928 υπογράφηκε μεταξύ Αλβανίας και Ιταλίας η συμφωνία για τη λειτουργία τεσσάρων ιταλικών επαγγελματικών σχολών, ενώ το Φεβρουάριο του 1929 δημιουργήθηκε και ειδική διεύθυνση για τις σχολές αυτές στο αλβανικό Υπουργείο Παιδείας, στην οποία τέθηκε επικεφαλής ο Ιταλός καθηγητής Π. Λουράσκι. Χαρακτηριστικό της σημασίας που η ιταλική διπλωματία απέδιδε στη λειτουργία των σχολών αυτών είναι το σχόλιο της ιταλικής πρεσβείας στα Τίρανα, με αφορμή την αντικατάσταση του Λουράσκι το 1932, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης των επαγγελματικών σχολών που επιχειρήθηκε τη χρονιά εκείνη: ότι δηλαδή ο καθηγητής είχε δημιουργήσει, οργανώσει και διευθύνει τέσσερις σχολές, τέσσερις εστίες του ιταλικού πολιτισμού και της ιταλικής επιρροής στην Αλβανία. Για την

¹¹⁹ Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 89.

προσφορά του δε αυτή παρασημοφορήθηκε από το ιταλικό κράτος.

Για πρώτη φορά ιταλικές επαγγελματικές σχολές λειτούργησαν τον Ιανουάριο του 1929 στο Αργυρόκαστρο και το Μπεράτι και τον Απρίλιο του ίδιου έτους ξεκίνησε και η τεχνική σχολή στην Κορυτσά. Λίγους μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο, άνοιξε και η επαγγελματική σχολή εφαρμοσμένων τεχνών στη Σκόδρα. Οι δύο πρώτες ήταν κατώτερες τετραετείς επαγγελματικές σχολές, ενώ οι δύο τελευταίες ήταν ανώτερες οκταετείς σχολές, στις οποίες φοιτούσαν οι μαθητές μετά το δημοτικό σχολείο, αλλά και πολλοί από όσους τελείωναν τις δύο σχολές του Αργυροκάστρου και του Μπερατίου. Οι σχολές του Αργυροκάστρου, του Μπερατίου και της Κορυτσάς χρηματοδοτούνταν από τον αλβανικό κρατικό προϋπολογισμό, ενώ τα έξοδα λειτουργίας της σχολής στη Σκόδρα καλύπτονταν απευθείας από το ιταλικό κράτος. Όλο το διδακτικό προσωπικό, όπως και οι διευθυντές των σχολών, ήταν Ιταλοί, ενώ υπήρχε και ένας καθηγητής της αλβανικής γλώσσας σε κάθε σχολή. Όλα τα μαθήματα διδάσκονταν στην ιταλική γλώσσα¹²⁰. Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με τους αρχικούς σχεδιασμούς και με στόχο «να ενσπείρουμε αισθήματα 'ιταλικότητας' στην εργαζόμενη νέα γενιά», προβλεπόταν ακόμη η ίδρυση επαγγελματικών σχολών στην Αθλώνα και το Δυρράχιο και μίας γεωργικής σχολής στο Ελμπασάν¹²¹.

Ειδικά η επαγγελματική σχολή του Αργυροκάστρου προοριζόταν να αντικαταστήσει το γαλλοαλβανικό λύκειο που λειτουργούσε στην πόλη ήδη από το 1923¹²², πράγμα και το οποίο τελικά πέτυχε, αφού το

¹²⁰ Gogaj, *ό.π.*, σ. 69-72.

¹²¹ ASMAE, Albania 1930, 787/789, no. 2116/1026, αυτ.

¹²² Το λύκειο αυτό είχε ιδρυθεί τότε για καθαρά πολιτικούς λόγους, να ανταγωνιστεί δηλαδή τα ελληνικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Κέρκυρας και των Ιωαννίνων που προσέλκυαν μεγάλο αριθμό μαθητών από τον αλβανικό νότο τόσο ελληνικής όσο και αλβανικής καταγωγής. Η ίδρυσή του συνοδεύτηκε από την έκδοση διατάγματος εκ μέρους του τότε υπουργού Παιδείας, με το οποίο απαγορευόταν στους Αλβανούς πολίτες να στέλνουν τα παιδιά τους στα σχολεία του ελληνικού κράτους, απαγόρευση όμως που αψήφησαν οι Έλληνες της περιοχής για ευνόητους λόγους. Έτσι, τουλάχιστον από την άποψη αυτή, το γαλλοαλβανικό λύκειο στην ουσία είχε αποτύχει να εκπληρώσει το στόχο του, για τον πρόσθετο λόγο ότι δεν διέθετε καλή οργάνωση ούτε κατόρθωσε ποτέ να προσεγγίσει ούτε κατ' ελάχιστον το υψηλό επίπεδο των ελληνικών σχολείων. ASMAE, Albania 1928, 757/600, no. 384/115, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Δυρραχίου, Άγιοι Σαράντα 15-1-1928.

λύκειο μεταφέρθηκε και συγχωνεύθηκε με εκείνο της Κορυτσάς. Η αλλαγή αυτή έκανε αλγεινή εντύπωση στο ντόπιο αλβανικό πληθυσμό και προκάλεσε δυσαρέσκεις στο Αργυρόκαστρο. Αυτό που κυρίως ενοχλούσε τους Ιταλούς σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία του λυκείου ήταν ότι δεν είχε εισαχθεί η διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας, παρά τις αλλεπάλληλες προσπάθειες που είχαν γίνει εκ μέρους της ιταλικής πλευράς για το σκοπό αυτό· ως ξένη γλώσσα διδασκόταν ακόμη η γαλλική. Κατά το πρώτο έτος της λειτουργίας της, η ιταλική σχολή συγκέντρωσε 66 μαθητές, για να αυξηθούν σε 100 τον επόμενο χρόνο. Οι εγκαταστάσεις της ήταν άριστες για την εποχή εκείνη, με άρτια εξοπλισμένα εργαστήρια, τεχνολογικό εξοπλισμό, χωριστό γυμναστήριο, ακόμη και ειδικό θόλο για μετεωρολογικές παρατηρήσεις. Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι, όπως ο ίδιος ο Ιταλός πρέσβης Ντι Σοράνια παρατηρούσε, παρά το υψηλό επίπεδό της, η σχολή του Αργυροκάστρου ήταν δημοφιλής στον κόσμο της πόλης, αλλά μεταξύ των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων· οι ευπορότεροι διακρίνονταν για την ελληνοφιλία τους και μαζί με τους Έλληνες προτιμούσαν να στέλνουν τα παιδιά τους σε σχολεία της ελληνικής επικράτειας, ενώ συγκαταλέγονταν μεταξύ εκείνων που επίμονα ζητούσαν το άνοιγμα ενός νέου λυκείου στην πόλη, σε αντικατάσταση του γαλλικού που είχε κλείσει μερικά χρόνια πριν.¹²³

Η βασική κατεύθυνση των σπουδών στις επαγγελματικές σχολές ήταν καθαρά πρακτική. Έτσι, και το μεγαλύτερο μέρος των μαθητών που φοιτούσαν σε αυτές ήταν αλβανόπαιδες προερχόμενοι από τις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις –άλλωστε η φοίτηση παρέχόταν δωρεάν– οι οποίοι τις αντιμετώπιζαν ως ευκαιρία να μάθουν μία τέχνη και κατ' επέκταση ένα βιοποριστικό επάγγελμα. Στο πρόγραμμά τους ήταν φυσικά πολύ περιορισμένος ο χρόνος που αφιερωνόταν σε μαθήματα γενικότερων γνώσεων ή σε όσα οι Αλβανοί θεωρούσαν ως εθνοπαιδαγωγικά: ιστορία, γλώσσα, γεωγραφία κ.λπ. Το αποτέλεσμα ήταν ο τρόπος λειτουργίας τους, παρά τη δημοτικότητα των σχολών, να προκαλέσει με την πάροδο του χρόνου αντιδράσεις εκ μέρους μιας μικρής μερίδας εκπαιδευτικών που εμφορούνταν από έντονες εθνικές-εθνικιστικές αντιλήψεις περί του ρόλου της εκπαίδευσης, φτάνοντας

¹²³ ASMAE, Albania 1932, 19/17, no. 1671/648, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τιράνα 29-6-1932.

μάλιστα στο σημείο να χαρακτηρίζουν τη λειτουργία τους ως ‘αντεθνική’ και να ζητούν την παρέμβαση του υπουργείου για την αλλαγή της κατάστασης ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε την αύξηση των ωρών διδασκαλίας της αλβανικής γλώσσας, της ιστορίας και γεωγραφίας, καθώς και την πολύ προσεκτική επιλογή των καθηγητών που δίδασκαν την αλβανική γλώσσα, οι οποίοι θα έπρεπε να είναι κατάλληλα προικισμένοι¹²⁴.

Στις αρχές του 1932 η Ρώμη επιχείρησε μια αναδιοργάνωση των επαγγελματικών σχολών με στόχο τη μεγιστοποίηση του αποτελέσματος και την αναβάθμιση του κύρους της Ιταλίας μεταξύ της νέας γενιάς. Στη θέση του επικεφαλής της αρμόδιας διεύθυνσης στο Υπουργείο Παιδείας Λουράσκι τοποθετήθηκε ο Λίβιο Μπεντότσι, ο οποίος μεταξύ των υπόλοιπων προσόντων που διέθετε ήταν και μέλος του φασιστικού κόμματος της Ιταλίας και προπαγανδιστής της ιδεολογίας του. Τα γεγονότα ωστόσο του τέλους του 1932 και των αρχών του 1933 που σημάδεψαν τα εκπαιδευτικά πράγματα στην Αλβανία, για τα οποία θα γίνει αναλυτικότερα λόγος παρακάτω, δεν άφησαν περιθώρια για την υλοποίηση του νέου αυτού προγράμματος. Με αφορμή τις εξελίξεις αυτές, οι καθηγητές των ιταλικών επαγγελματικών σχολών υπέβαλαν τις παραίτησές τους και αναχώρησαν για την Ιταλία· οι σχολές λειτούργησαν με δυσκολία για μικρό ακόμη διάστημα με αλβανικό διδακτικό προσωπικό, για να κλείσουν οριστικά στο τέλος του σχολικού έτους 1932-33¹²⁵.

Εκτός από τα σχολεία που προαναφέρθηκαν, η διάδοση της ιταλικής γλώσσας και του πολιτισμού προωθήθηκε και μέσα από άλλους τρόπους και φορείς: από τους σημαντικότερους μεταξύ αυτών ήταν βέβαια τα σχολεία που διατηρούσε ο καθολικός κλήρος, Ιησουίτες και Φραγκισκανοί, στο κεντρικό και βόρειο κομμάτι της χώρας με κέντρο τη Σκόδρα¹²⁶. Τα σχολεία αυτά βέβαια, δημοτικά και γυμνάσια, προϋ-

¹²⁴ Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 73-75. Βλ. και ASMAE, Albania 1930, 791/820, sf. Stampa albanese, no. 2054/997, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 2-9-1930, Συνημμένο άρθρο εφημερίδας *Vullneti*, 27-8-1930.

¹²⁵ Gogaj, *ό.π.*, σ. 79-81.

¹²⁶ Περισσότερα για τα καθολικά σχολεία αυτή την εποχή βλ. Morozzo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 127-145 και Il. Gogaj, «Shkollat katolike—Mjet i rëndësishëm i depertimit fashist në Shqipëri (Vitet '30 të shekullit XX)» [Τα καθολικά σχολεία—Ένα σημαντικό μέσο της φασιστικής διείσδυσης στην Αλβανία (Δεκαετία

πήρχαν της επίσημης ιταλικής δραστηριοποίησης στην Αλβανία, χρηματοδοτήθηκαν όμως αδρά και στηρίχθηκαν από το φασιστικό καθεστώς ως προπύργιο του ιταλικού πνεύματος, ως «παρακαταθήκη της ιταλικής κουλτούρας και του πολιτισμού στη χώρα»¹²⁷. Παράλληλα, επίσης, με τη λειτουργία των επαγγελματικών σχολών οργανώνονταν τακτικά διαλέξεις και εκδηλώσεις με διάφορα θέματα, μεταξύ αυτών και περί της ιταλικής τέχνης και λογοτεχνίας, ενώ λειτουργούσαν και νυχτερινοί κύκλοι μαθημάτων που στεγάζονταν στα κτίρια των επαγγελματικών σχολών και απευθύνονταν σε όσους ενήλικες επιθυμούσαν να μάθουν την ιταλική γλώσσα. Κατά το πρώτο έτος της λειτουργίας τους, τα νυχτερινά μαθήματα παρακολούθησαν 364 μαθητές συνολικά. Στο Αργυρόκαστρο, η ιταλική νυχτερινή σχολή άρχισε να λειτουργεί τους πρώτους μήνες του 1929 με 30 μαθητές, κυρίως έμπορους και δικηγόρους. Τη γλώσσα δίδασκαν τρεις φορές την εβδομάδα οι καθηγητές της επαγγελματικής σχολής, ενώ τα βιβλία είχαν διανεμηθεί δωρεάν στους μαθητές¹²⁸. Η δραστηριότητα αυτή πήρε περισσότερο οργανωμένη μορφή από το 1933, όταν ιδρύθηκε και στην Αλβανία παράρτημα της ιταλικής μορφωτικής εταιρείας «Dante Alighieri». Η ιταλική είχε επίσης εισαχθεί και διδασκόταν από το 1932 ως ξένη γλώσσα σε όλες τις μέσες αλβανικές σχολές, με εξαίρεση μόνο τις αγροτικές σχολές της Καβάγια και της Λούσνια και την εμπορική της Κορυτσάς, αντικαθιστώντας εξ ολοκλήρου τη γαλλική. Από τις σημαντικότερες, ωστόσο, δραστηριότητες που στόχευαν στην αλβανική νεολαία υπήρξε η οργάνωση της «Balilla», ένα είδος σώματος προσκόπων, και της «Djelmënja Shqiptare», της νεολαίας δηλαδή του Ζογκ, όπου μεταξύ των άλλων γινόταν συστηματική προσπάθεια για μια προ-στρατιωτική εκπαίδευση των παιδιών και των εφήβων με παράλληλη διδασκαλία των φασιστικών ιδεωδών.

Σε μια προσπάθεια για τη θεσμοθέτηση του ιταλικού ενδιαφέροντος και τη συμβατική αναγνώριση ενός ιδιαίτερου ρόλου στην αλβα-

¹³⁰ του 20ού αι.]], *Studime Historike* 1 (1971), 85-112.

¹²⁷ ASMAE, Albania 1926, 729/426, sf. 2o semestre, no. 1915/734, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Ministero Affari Esteri, Δυρράχιο 28-10-1926. Επίσης Morozzo della Rocca, *ό.π.*, σ. 145-150.

¹²⁸ ΑΥΕ, 1929, Α/4/Π, απ. 5322, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 3-5-1929.

νική εκπαίδευση προχώρησε η ιταλική διπλωματία το 1931, κατά τις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη ενός δεκαετούς δανείου συνολικού ύψους 100 εκατομμυρίων φράγκων προς την αλβανική κυβέρνηση υπό όρους ευνοϊκούς γι' αυτήν. Τη συγκεκριμένη συμφωνία, που υπογράφηκε στις 24 Ιουνίου και περιλάμβανε τους όρους σύναψης του δανείου¹²⁹, συνόδευαν δύο επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ του Ιταλού πρέσβη στα Τίρανα Μέλι Λούπι ντι Σοράνια και του Αλβανού υπουργού Εξωτερικών Χουσεΐν Βριόνι, οι οποίες αφορούσαν στις υποχρεώσεις της αλβανικής κυβέρνησης που απέρρεαν από τη συμφωνία. Συγκεκριμένα, η αλβανική κυβέρνηση υποχρεωνόταν να ζητήσει από την ιταλική την εκλογή μιας τετραμελούς επιτροπής που θα επιφορτιζόταν με το καθήκον της διαχείρισης του δανείου, καθώς και το διορισμό Ιταλών οργανωτών σε τέσσερα αλβανικά υπουργεία, μεταξύ των οποίων και το Υπουργείο Παιδείας. Τα μέλη της επιτροπής και οι οργανωτές θα είχαν πλέον στα χέρια τους τον απόλυτο έλεγχο για τη διαχείριση των ιταλικών χρημάτων, γεγονός που τους έδινε βεβαίως σχεδόν απεριόριστη εξουσία και μεγάλα περιθώρια άσκησης πιέσεων. Με βασιλικό διάταγμα του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους τη θέση του οργανωτή στο Υπουργείο Παιδείας ανέλαβε ο Ιταλός καθηγητής Π. Λουράσκι, επικεφαλής μέχρι τότε της Διεύθυνσης Επαγγελματικών Σχολών στο ίδιο υπουργείο.

Αξίζει να προστεθεί εδώ ότι αρχικά εκ μέρους της ιταλικής πλευράς είχε ζητηθεί, εκτός των δύο επιστολών που προαναφέρθηκαν, να υπογραφούν και δύο ακόμη μυστικές επιστολές, όπου θα αναφέρονταν τα μέτρα που θα υποχρεωνόταν να εφαρμόσει η αλβανική κυβέρνηση για τη διευκόλυνση της ιταλικής πολιτιστικής διείσδυσης στη χώρα. Συγκεκριμένα, γινόταν λόγος για την οικονομική ενίσχυση και στήριξη των υπαρχουσών ιταλικών επαγγελματικών σχολών, την ίδρυση και μίας γεωργικής σχολής, το διορισμό Ιταλών καθηγητών στις μέσες αλβανικές σχολές για τη διδασκαλία της ιταλικής ως ξένης γλώσσας, την εισαγωγή της ιταλικής ως υποχρεωτικής ξένης γλώσσας σε όλα τα σχολεία, ενώ είχε εξασφαλιστεί ήδη η υπόσχεση του Αλβανού βασιλιά για τη σταδιακή απομάκρυνση όλων των ξένων καθηγη-

¹²⁹ Περισσότερα για το θέμα του δανείου του 1931 και τους όρους σύναψης της συμφωνίας βλ. El. Manda, «The Economic Recession in Albania and Italian Infiltration: The Loan of 1931», *Balkan Studies* 36.2 (1995), 265-296.

τών –και ιδιαίτερα των Γάλλων– από τα αλβανικά σχολεία και τη συγκέντρωση όλων των κρατικών υποτροφιών για τη μέση και ανώτερη εκπαίδευση αποκλειστικά στην Ιταλία¹³⁰. Για λόγους που είχαν να κάνουν με τη γενικότερη εξέλιξη των διαπραγματεύσεων, η ιταλική πλευρά αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το τελευταίο αυτό αίτημα περί ανταλλαγής των δύο μυστικών επιστολών και να αρκεστεί σε προφορικές διαβεβαιώσεις για την εφαρμογή των παραπάνω μέτρων στο χώρο της εκπαίδευσης. Τη μέριμνα για την υλοποίηση όλων αυτών σύμφωνα με τα υπεσχημένα, καθώς και για την εξασφάλιση των αναγκαίων πόρων μέσω του δανείου θα αναλάμβανε ο Ιταλός οργανωτής στο Υπουργείο Παιδείας σε συνεργασία με την ιταλική πρεσβεία στα Τίρανα¹³¹.

Στο τέλος του σχολικού έτους 1931-32 οι Ιταλοί αξιωματούχοι στα Τίρανα και στο Υπουργείο Εξωτερικών προχώρησαν σε μια συνολική εκτίμηση του συστηματικού έργου που είχε επιτευχθεί όλα αυτά τα χρόνια στο χώρο της εκπαίδευσης μέσα από τη λειτουργία των διάφορων φορέων της. Σε γενικές γραμμές η εικόνα ήταν θετική και είχε καταγραφεί σημαντική πρόοδος σε ό,τι αφορούσε τη διάδοση της ιταλικής γλώσσας και κουλτούρας στον αλβανικό πληθυσμό. Για παράδειγμα, το ιταλικό διδακτικό προσωπικό είχε κατορθώσει να διεισδύσει σε όλες τις μέσες αλβανικές σχολές, είχαν αρχίσει να κυκλοφορούν ευρέως ιταλικά βιβλία και εφημερίδες, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία πολιτικοί άνδρες της χώρας ενδιαφέρονταν πλέον να μάθουν τη γλώσσα, όπως επίσης και πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι και φοιτητές που είχαν τελειώσει τις σπουδές τους σε άλλες χώρες πλην της Ιταλίας. Στο εξής, λοιπόν, προκειμένου να διατηρηθούν τα κεκτημένα και να αναπτυχθεί περαιτέρω η ιταλική επιρροή, χρειαζόταν συστηματική και ταυτόχρονα διακριτική εργασία, για να μη θιγεί το αλβανικό φιλότιμο και να μην προκληθούν περισσότερο οι αλβανικοί εθνικιστικοί κύκλοι· παράλληλα, δεν έπρεπε να μένει ανεκμετάλλευτη κάθε ευκαιρία που παρουσιαζόταν για την επέκταση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας και την κατοχύρωση του ιταλικού ελέγχου στον τομέα αυτό. Μάλιστα, τα μέχρι τότε αποτελέσματα θα μπορούσαν να είναι ακόμη

¹³⁰ *DDI*, Settima Serie, τ. 9, αρ. 427, σ. 618-621.

¹³¹ *ASMAE*, Albania 1931, 1/1, no. 1742/637, Πρεσβεία Τιράνων προς Grandi, Τίρανα 26-6-1931.

πιο θεαματικά και να είχαν γίνει περισσότερα πράγματα αν δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τις αναπόφευκτες αντιστάσεις και τα εμπόδια των αλβανικών αρχών στην προσπάθειά τους να περιορίσουν τη διάδοση της ιταλικής επιρροής στον ευαίσθητο χώρο της νεολαίας¹³².

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

¹³² ASMAE, Albania 1932, 19/17, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 29-6-1932 και χαπ, Appunto: Scuole in Albania, Ministero Affari Esteri, Ρώμη Σεπτέμβριος 1932. Για μια κριτική προσέγγιση της συνολικής ιταλικής πολιτικής στον τομέα της εκπαίδευσης στην Αλβανία και των αποτελεσμάτων της βλ. Borejsza, *Il Fascismo e l'Europa Orientale*, σ. 133-134.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟ 1933

1. Η κρίση του 1931 και οι εξελίξεις στις ιταλοαλβανικές σχέσεις

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση και την ανάλυση των γεγονότων που σημάδεψαν την εξέλιξη του εκπαιδευτικού ζητήματος της μειονότητας, το 1933, χρήσιμο θα ήταν στο σημείο αυτό να περιγράψουμε το κλίμα που είχε διαμορφωθεί την εποχή εκείνη στις ιταλοαλβανικές σχέσεις, μια και είναι αυτό το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα λάβουν χώρα όλες οι εξελίξεις που μας ενδιαφέρουν εδώ και τις οποίες θα επηρεάσει κατά τρόπο καταλυτικό.

Αποφασιστικής σημασίας για την πορεία των σχέσεων μεταξύ Ρώμης και Τιράνων ήταν το έτος 1931, όταν το καλοκαίρι υπογράφηκε συμφωνία για τη χορήγηση από την Ιταλία ενός δεκαετούς δανείου συνολικού ύψους 100 εκατομμυρίων φράγκων με ευνοϊκούς όρους για την Αλβανία. Εκτός από αυτό, την ίδια εκείνη χρονιά έληγε και η ισχύς του Συμφώνου Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας που είχε υπογραφεί το Νοέμβριο του 1926 και ήταν αρχικά πενταετούς διάρκειας, με δυνατότητα ανανέωσης. Αναπόφευκτα, τα δύο αυτά ζητήματα λόγω της χρονικής τους σύμπτωσης και της εξαιρετικής σπουδαιότητας που παρουσίαζαν συνδέθηκαν μεταξύ τους και αποτέλεσαν αντικείμενο σκληρών διαπραγματεύσεων μεταξύ των δύο χωρών, διαπραγματεύσεις που ξεκίνησαν από τα τέλη ακόμη του 1930¹. Αρχικά βέβαια

¹ Περισσότερα για το θέμα των διαπραγματεύσεων βλ. El. Manda, «Reciprocal Relationship between Politics and Economics: The Renewal of the 1926 Treaty of Tirana», *Balkan Studies* 37.2 (1996), 309-330· Ilj. Fishta, *Ndërrhyrja e kapitalit të huaj dhe pasojat e saj skllavëruese për Shqipërinë (1925-1931)* [Η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου και οι δουλωτικές του συνέπειες για την Αλβανία (1925-1931)], Instituti i Studimeve Ekonomike, Tiranë 1979· J. H. Tomes, *King Zog of Albania. Europe's self-made Muslim King*, New York 2004, σ. 168-169 και Il.Ushtelenca, *Diplomacia e mbretit Zogu I-rë* (Η διπλωματία του βασιλιά Zog A'), Tiranë 1996, σ. 234-239.

επιθυμία και των δύο πλευρών ήταν να μην συνδεθούν τα δύο θέματα γιατί κάτι τέτοιο θα είχε δυσμενή αντίκτυπο στην αλβανική κοινή γνώμη τόσο για τον ίδιο τον Αλβανό βασιλιά όσο και για την ιταλική πολιτική, εκ των πραγμάτων όμως δεν κατόρθωσαν να αποφύγουν την εξέλιξη αυτή. Πολύ γρήγορα μάλιστα τα πράγματα οδηγήθηκαν σε κρίση εξαιτίας της επίμονης άρνησης του Ζογκ να δεσμευτεί για την ανανέωση της συμφωνίας του 1926, που κατεξοχήν ενδιέφερε την ιταλική πλευρά, πριν από τη σύναψη του δανείου. Η κατάσταση είχε φτάσει σε πραγματικό αδιέξοδο και φάνηκε ότι το όλο θέμα θα οδηγούνταν σε οριστικό ναυάγιο, αν δεν παρενέβαινε προσωπικά ο ίδιος ο Μουσολίνι για να δώσει λύση αποσυνδέοντας οριστικά το ζήτημα της χορήγησης του δανείου από εκείνο της ανανέωσης της συμφωνίας, απόφαση που άναψε τελικά το πράσινο φως για την ολοκλήρωση των οικονομικών διαπραγματεύσεων. Ως αντάλλαγμα η Ιταλία έλαβε μια προφορική υπόσχεση του Ζογκ για την ανανέωση, υπόσχεση όμως που δεν έμελλε να τηρηθεί.

Η δεύτερη πράξη του έργου παίχθηκε το Νοέμβριο του 1931, όταν η προθεσμία για την ανανέωση του Συμφώνου Φιλίας έφτανε πλέον στα ύστατα όριά της². Η ιταλική πλευρά κατέστησε τότε σαφές πως τυχόν άρνηση του βασιλιά να τηρήσει την υπόσχεσή του θα αποτελούσε αληθινή προσβολή προς το πρόσωπο του Μουσολίνι και κατάχρηση της εμπιστοσύνης που εκείνος είχε επιδείξει, ο Ζογκ όμως προτίμησε να απαντάει στις πιέσεις με υπεκφυγές περί αντίδρασης της κοινής γνώμης ή μετατροπής της συμφωνίας από μονόπλευρη σε αμφίπλευρη. Φαίνεται ότι πρόθεσή του ήταν να αποδεσμευτεί εν μέρει από τον ιταλικό κλοιό, που είχε αρχίσει να γίνεται πλέον ασφυκτικός. Τελικά ο Νοέμβριος παρήλθε χωρίς η συμφωνία να ανανεωθεί. Η άρνηση του Ζογκ αποτέλεσε οπωσδήποτε βαρύ πλήγμα όχι μόνο για την ιταλική διπλωματία, αλλά και για το Μουσολίνι προσωπικά, πολύ δε περισσότερο για το διεθνές γόητρο του ίδιου και της χώρας του. Οι προσπάθειες και οι ποικίλες πιέσεις που επί ένα χρόνο είχαν ασκηθεί

² Περισσότερα για το διάστημα αυτό και για την κρίση στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών βλ. Ilj. Fishta, «Lindja e tensionit në marrëdhëniet shqiptare-italiane, presioni i parë i madh i Romës mbi Tiranën (Nëntor 1931-Tetor 1932)» [Η γένεση της έντασης στις ιταλοαλβανικές σχέσεις, η πρώτη μεγάλη πίεση της Ρώμης στα Τίρανα (Νοέμβριος 1931-Οκτώβριος 1932)], *Studime Historike* 2 (1986), 69-88.

έπεσαν στο κενό και η συμφωνία, για την οποία τόσοσ λόγος είχε γίνει μόλις πέντε χρόνια νωρίτερα, ήταν πλέον παρελθόν. Ενόψει μάλιστα της συσπείρωσης των υπόλοιπων βαλκανικών κρατών και της προοπτικής υπογραφής ενός βαλκανικού συμφώνου, ήταν επιτακτική ανάγκη για την ιταλική διπλωματία να διατηρήσει το αλβανικό προπύργιο με άλλα μέσα³.

Έτσι, το τέλος του 1931 υπήρξε η χρονική αφετηρία μιας μακράς κρίσης στις σχέσεις μεταξύ Ρώμης και Τιράνων. Η σχετική ομαλοποίηση που παρατηρήθηκε την άνοιξη του 1932 ήταν μόνο επιφανειακή· αντίθετα, η αμοιβαία δυσπιστία και ο συνεχής ανταγωνισμός ήταν τα στοιχεία εκείνα που τις χαρακτήριζαν από τότε και στο εξής, ενώ οι συνέπειές τους μπορούν να ανιχνευθούν έως και την τελική στρατιωτική κατάληψη της Αλβανίας από τις ιταλικές δυνάμεις, τον Απρίλιο του 1939. Τα γεγονότα του 1931 θα αποτελέσουν ταυτόχρονα την αφορμή για την πραγματοποίηση μεγάλων αλλαγών σε ό,τι αφορούσε τον τρόπο και τα μέσα άσκησης της ιταλικής πολιτικής στη μικρή γείτονα χώρα, καθώς έκαναν για πρώτη φορά τους Ιταλούς να συνειδητοποιήσουν ότι μέχρι τότε είχαν συνδέσει την πολιτική τους αποκλειστικά σχεδόν με το πρόσωπο του Αλβανού βασιλιά, αποξενώνοντας τον υπόλοιπο πληθυσμό, ακόμη και τους πολιτικούς του αντιπάλους. Η τακτική αυτή, επομένως, καλό ήταν να αλλάξει και η ιταλική στρατηγική να στραφεί σε δράσεις που αφορούσαν απευθείας στον αλβανικό λαό, όπως για παράδειγμα η εκπαίδευση. Δεν πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός ότι το χρονικό αυτό σημείο συμπίπτει με την απαρχή της εφαρμογής μιας πιο οργανωμένης, συστηματικής και δραστήριας πολιτικής της Ιταλίας στο χώρο αυτό. Η αναδιοργάνωση των επαγγελματικών σχολών και η αντικατάσταση του Ιταλού οργανωτή στο Υπουργείο Παιδείας Λουράσκι από άλλον αξιωματούχο, περισσότερο 'αυστηρό' και αφοσιωμένο στο φασιστικό κόμμα, αποτελούν μερικά δείγματα της προσπάθειας για αλλαγή κατεύθυνσης. Από την άλλη πλευρά, η εντατικοποίηση αυτή θα προκαλέσει μια σειρά από αλυσιδωτές αντιδράσεις εκ μέρους των Αλβανών, για τις οποίες θα γίνει αναλυτικότερα λόγος παρακάτω. Το γεγονός ότι τα πράγματα είχαν αλλάξει αισθητά σηματοδοτήθηκε και από την αντικατά-

³ Βλ. σχετικά Pastorelli, *Italia e Albania, 1924-1927*, σ. 365 κ.εξ. Επίσης *DDI, Settima Serie*, τ. 10, αρ. 403, σ. 642-645.

σταση του μέχρι τότε Ιταλού πρέσβη στα Τίρανα Ντι Σοράνια, που χρεώθηκε την αποτυχία ανανέωσης του Συμφώνου. Στη θέση του τοποθετήθηκε το καλοκαίρι ο Αρμάντο Κοχ, ο οποίος είχε τη φήμη σκληρού και επίμονου διπλωμάτη· προφανώς ήταν η προσωποποίηση της σταθερής και αποφασιστικής στάσης που επρόκειτο να τηρήσει η Ιταλία απέναντι στην Αλβανία κατά το επόμενο διάστημα. Ο Αμερικανός πρέσβης Μπέρνσταϊν, μάλιστα, θεωρούσε αυτή την αλλαγή αναμενόμενη από τη στιγμή που ο βαρόνος Αλοϊζι είχε οριστεί υπουργός Εξωτερικών της Ιταλίας. Ο Αλοϊζι ήταν ο σχεδιαστής και ταυτόχρονα ο άνθρωπος που είχε επιτύχει, ως πρέσβης τότε στα Τίρανα, την υπογραφή του Συμφώνου του 1926, καθώς όμως ο Ζογκκ θεωρούσε πολύ 'δικτατορικό' στη συμπεριφορά του, ζήτησε από τη Ρώμη και πέτυχε την ανάκλησή του. Από τότε θεωρείτο ότι ο Αλοϊζι δεν έτρεφε καμία συμπάθεια για τον Ζογκκ, ούτε τον συγχώρεσε ποτέ για τη μη ανανέωση του Συμφώνου⁴.

Το σημαντικότερο όμως στο σημείο αυτό είναι το γεγονός ότι, παρά την τελική άρνηση για την ανανέωση του Συμφώνου Φιλίας, η ιταλική διπλωματία δεν προχώρησε στην άμεση εφαρμογή των απειλών που είχε χρησιμοποιήσει κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και, πιο συγκεκριμένα, την απειλή περί αναστολής καταβολής των δόσεων του πρόσφατου δανείου. Η καταβολή των χρημάτων διακόπηκε βέβαια για κάποιο μικρό διάστημα, αλλά τους πρώτους μήνες του 1932 ξεκίνησε εκ νέου και αυτό για να μην ανατραπεί η προσπάθεια που είχε καταβληθεί μέχρι τότε και να μη χαθεί ο οικονομικός έλεγχος επί της Αλβανίας που είχε εξασφαλιστεί βάσει των όρων της συμφωνίας του δανείου. Μόλις ένα χρόνο αργότερα, το 1933, όταν οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών έφτασαν σε κρίσιμο σημείο, η ροή των ιταλικών κεφαλαίων θα διακοπεί οριστικά, για να ξαναρχίσει και πάλι το 1936 ύστερα από ποικίλες πιέσεις της Ιταλίας και αφού η Αλβανία είχε φτάσει στα όρια της οικονομικής εξαθλίωσης⁵. Η επιλογή

⁴ W. D. Wrigley, «The United States and the Italian Influence in Albania. Six Diplomatic Documents 1928-1939», *Balkan Studies* 25.1 (1984), 81-108. Πρβλ. F. D'Amoia, *Declino e prima crisi dell'Europa di Versailles. Studio sulla diplomazia italiana ed europea (1931-1933)*, Milano 1967, σ. 154 και Borejsza, *Il Fascismo e l'Europa*, σ. 61.

⁵ Περισσότερα για τις οικονομικές διαπραγματεύσεις και τις συμφωνίες του 1936

να μην προβεί σε κάποια θεαματική αντίδραση οφείλεται σε πολιτικούς κυρίως λόγους: η μετάβαση από τις απειλές στην πράξη έπρεπε να γίνει σταδιακά και αθόρυβα, έτσι ώστε να δοθεί η εντύπωση ότι τίποτε δεν είχε αλλάξει στην πολιτική της Ιταλίας τόσο απέναντι στο αλβανικό κράτος όσο και απέναντι στο πρόσωπο του βασιλιά. Εκείνο που προείχε στη συγκεκριμένη στιγμή ήταν η αποφυγή οποιασδήποτε ενέργειας που θα μπορούσε να εκληφθεί ως εκδίκηση ή τιμωρία του Ζογκ για την άρνησή του να συγκατανεύσει στην ανανέωση, γιατί κάτι τέτοιο θα του έδινε τη δυνατότητα να παρουσιαστεί ως 'θύμα του ιταλικού ιμπεριαλισμού', με αποτέλεσμα όχι μόνο να ενισχύσει την επιρροή του στο εσωτερικό, αλλά και να κερδίσει αρκετές συμπάθειες στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Αντίθετα, περισσότερο ενδελεχθένος ήταν ο προσεταιρισμός του αλβανικού λαού και η εκμετάλλευση της δυσαρέσκειας που έτρεφε για το πρόσωπο του μονάρχη. Άλλωστε, οι όροι της συμφωνίας του δανείου είχαν καταστήσει ασφυκτικό τον έλεγχο επί των οικονομικών της Αλβανίας και τα περιθώρια ελιγμών που είχε πλέον στη διάθεσή του ο Αλβανός βασιλιάς είχαν στενέψει.

Όμως όσο περισσότερο στένευε γύρω του ο ιταλικός κλοιός τόσο περισσότερο ενισχυόταν στην απόφασή του να αντισταθεί στη διαφανόμενη προσπάθεια για μια πλήρη υποδούλωσή του και να αναζητήσει μέσα πίεσης και σε άλλους τομείς που ενδιέφεραν την ιταλική διπλωματία, όπως ακριβώς ο τομέας της εκπαίδευσης⁶. Έτσι, περίπου στις αρχές Μαρτίου του 1932 παρουσιάστηκε από το αλβανικό Υπουργείο Παιδείας σχέδιο πρότασης για την απαγόρευση φοίτησης των αλβανόπαιδων σε ξένα δημοτικά σχολεία που λειτουργούσαν στην αλβανική επικράτεια, μια πρόταση που προφανή στόχο είχε τα ιταλικά δημοτικά. Η ιταλική διπλωματία θορυβήθηκε από το σχέδιο αυτό και άσκησε έντονες πιέσεις τόσο προς τον Ζογκ όσο και σε μέλη της κυβέρνησής του για τη ματαίωσή του, θυμίζοντας ταυτόχρονα σε

βλ. Fischer, *King Zog*, σ. 228-233. Επίσης Ilj. Fishta, *Ndërhyrja e kapitalit të huaj dhe pasojat e saj skllavëruese për Shqipërinë (1931-1936)* [Η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου και οι δουλωτικές του συνέπειες για την Αλβανία (1931-1936)], Instituti i Historisë, Tiranë 1989.

⁶ MoroZZo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 152-153. Η απειλή που τα προηγούμενα χρόνια συνήθως χρησιμοποιούσε ο Ζογκ για να εξαναγκάσει την ιταλική πλευρά σε παραχωρήσεις ήταν αυτή της μείωσης των στρατιωτικών δαπανών, πρώτιστο ενδιαφέρον της ιταλικής παρουσίας στη χώρα.

όλες τις πλευρές τις υποσχέσεις που είχαν δοθεί το 1931, κατά τις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη του δανείου⁷. Τελικά, παρά τα όσα μεσολάβησαν, ο νέος νόμος εκδόθηκε από την κυβέρνηση στις 14 Σεπτεμβρίου 1932 επιδεινώνοντας ακόμη περισσότερο το ήδη τεταμένο κλίμα μεταξύ Ρώμης και Τιράνων. Το κείμενό του μεταξύ άλλων καθιστούσε υποχρεωτική τη φοίτηση στα αλβανικά δημοτικά σχολεία και απαγόρευε σε μαθητές του δημοτικού να φοιτήσουν σε ξένα σχολεία εντός ή εκτός της χώρας. Η ποινή για τους γονείς και τους κηδεμόνες που θα παρέβαιναν το νόμο ανερχόταν σε 2 έως 6 μήνες φυλάκιση και σε πρόστιμο από 500 έως 10.000 χρυσά φράγκα. Επίσης, οι μαθητές που θα συνέχιζαν τις σπουδές τους στις μέσες αλβανικές σχολές αποκτούσαν προβάδισμα για διορισμό σε διοικητικές ή κυβερνητικές θέσεις έναντι όσων τελείωναν τις σπουδές τους σε σχολές άλλης βαλκανικής χώρας. Τέλος, οι μαθητές που πραγματοποιούσαν σπουδές με υποτροφία σε ξένες σχολές χωρίς την άδεια του Υπουργείου Παιδείας τιμωρούνταν με φυλάκιση έως δύο μηνών και με αποκλεισμό από κάθε δημόσια θέση έως τρία χρόνια⁸.

Από το περιεχόμενο του νέου διατάγματος και από όσα προαναφέρθηκαν γίνεται φανερό ότι ο άμεσος στόχος του στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή δεν ήταν τα ελληνικά δημοτικά σχολεία που λειτουργούσαν στη χώρα, εφόσον αυτά δεν θεωρούνταν 'ξένα'. Παρ' όλα αυτά είχε τις επιπτώσεις του και στους Έλληνες της Αλβανίας, εφόσον παρενέβαλλε σημαντικά εμπόδια, αν δεν έκλεινε τη διέξοδο των μαθητών προς την Ελλάδα, όπου συνέχιζαν τις σπουδές τους κυρίως στις μέσες και ανώτερες σχολές προκειμένου να λάβουν ελληνική παιδεία είτε με δικές τους δαπάνες είτε με υποτροφίες του ελληνικού κράτους⁹. Πάντως αυτό που μπορεί να παρατηρήσει κανείς είναι το γεγο-

⁷ Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 42-43.

⁸ ASMAE, Albania 1932, 19/17, no. 2502/1010, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 24-9-1932, Συνημμένο φύλλο της Fletorja Zyrttare (Εφημερίδα της Κυβέρνησης), αρ. 70, 23-9-1932. Βλ. και *Historia e Shqipërisë* (Ιστορία της Αλβανίας), Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1983-1984, τ. 3, σ. 365-366.

⁹ Όπως παραδεχόταν ο Ιταλός επιτετραμμένος στα Τίρανα Barbarich, τα ελληνικά σχολεία είχαν πληγεί περισσότερο με άλλα μέτρα· οι επιπτώσεις της απαγόρευσης του 1932 εντοπίζονταν κυρίως στον εκφοβισμό των οικογενειών κατά την περίοδο ακριβώς των εγγραφών. ASMAE, Albania 1932, 19/17, no. 2883/1142, Πρεσβεία

νός ότι για πρώτη φορά καταγράφεται η ηθελημένη απόπειρα της αλβανικής κυβέρνησης να πλήξει τα ιταλικά δημοτικά σχολεία και τις μέσες επαγγελματικές σχολές που λειτουργούσαν στη χώρα ήδη από το 1928, σχολεία που είχαν γίνει αρκετά δημοφιλή και εκτός από τους –ελάχιστους– Ιταλούς προσέλκυαν ολοένα και περισσότερους Αλβανούς μαθητές κυρίως λόγω του ανώτερου επιπέδου των σπουδών που πρόσφεραν. Αυτή μάλιστα την πραγματικότητα αντεστραμμένη εκμεταλλευόταν η αλβανική επιχειρηματολογία στην προσπάθειά της να αντιπαρέλθει τις ιταλικές πιέσεις: αν δηλαδή, σύμφωνα με τους επίσημους ιταλικούς ισχυρισμούς, τα σχολεία αυτά ιδρύονταν και λειτουργούσαν για τα παιδιά των Ιταλών που ζούσαν και εργάζονταν στη χώρα, τότε κανένα πρόβλημα δεν τους δημιουργούσε ο νέος νόμος και επομένως οι Ιταλοί δεν είχαν λόγο να διαμαρτύρονται¹⁰. Σε αυτό το χρονικό σημείο επομένως μπορούμε να τοποθετήσουμε τις απαρχές της νέας τακτικής που υιοθέτησε το αλβανικό κράτος στον τομέα της εκπαίδευσης: της τακτικής του *διπλού χτυπήματος*, της λήψης δηλαδή μέτρων που έπλητταν ταυτόχρονα τόσο την ελληνική όσο και την ιταλική εκπαίδευση στη χώρα και προσέθιζαν την επιβολή του ολοκληρωτικού κρατικού ελέγχου σε ζητήματα παιδείας. Τη συνέχεια και την αποκορύφωσή της θα δούμε να εκτυλίσσονται ένα χρόνο αργότερα, το 1933, με την απόφαση για το κλείσιμο όλων των σχολείων πλην των κρατικών.

Αν όμως η εφαρμογή στην πράξη των μέτρων αυτών εντοπίζεται για πρώτη φορά το 1932, αυτό δεν σημαίνει ότι έχουμε να κάνουμε με κάτι καινούριο· αντιθέτως, η πρακτική αυτή στηρίχθηκε σε ιδέες και σχέδια που από καιρό κυοφορούνταν στους κόλπους της αλβανικής κυβέρνησης και καλλιεργούνταν από μέλη της αλβανικής διανοήσης. Από τους εμπνευστές και υποστηρικτές των ιδεών αυτών υπήρξε ο τότε υπουργός Παιδείας Χιλ Μόσι, ένας θερμός εθνικιστής που πίεζε για την ανάπτυξη ενός εθνικού συστήματος παιδείας με πατριωτικό προσανατολισμό και κεντρικό σχεδιασμό, τον απόλυτο έλεγχο του οποίου θα είχε το κράτος. Κατά τη διάρκεια της θητείας του κατέβαλε αρκετές προσπάθειες για να δοθεί κάποια ώθηση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση με την ίδρυση αλβανικών σχολείων ιδίως στις πόλεις ε-

Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τιράνα 20-10-1932.

¹⁰ Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 43.

κείνες όπου λειτουργούσαν παράλληλα και ιταλικά δημοτικά. Πεποίθησή του ήταν ότι τα ξένα σχολεία δεν μπορούσαν να υπηρετήσουν τους εθνικούς αλβανικούς στόχους και γι' αυτό δεν λειτουργούσαν προς όφελος της νέας γενιάς· ότι οι ξένοι δάσκαλοι και καθηγητές, και πρώτοι από όλους οι Ιταλοί, χρησιμοποιούσαν τη θέση τους για να επηρεάσουν πολιτικά και πολιτισμικά τους μαθητές τους. Στην περίπτωση των Ιταλών, μάλιστα, είχε σωστά διαγνώσει ότι από τις αρχές ακόμη του 1930 είχε αρχίσει να εντείνεται η προσπάθεια μιας περαιτέρω διάδοσης της ιταλικής γλώσσας και κουλτούρας μεταξύ του πληθυσμού, και ιδιαίτερα στη νέα γενιά, ενώ ήταν πλέον περισσότερο από φανερό ότι δραστηριοποιούνταν παρασκηνιακά και μεταξύ των ομόθρησκών τους καθολικών στο βορρά, όπου είχαν ιδρύσει σχολεία περισσότερα από όσα οι πραγματικές ανάγκες απαιτούσαν¹¹. Εκτός αυτών, στο στόχαστρο του Αλβανού υπουργού βρισκόταν και η τακτική της χρήσης άλλων γλωσσών πλην της αλβανικής για τη διδασκαλία των μαθημάτων, τακτική που κατεξοχήν εφαρμοζόταν στις ιταλικές επαγγελματικές σχολές, σε πολλές δε περιπτώσεις και στα δημοτικά σχολεία – με πρώτο και σημαντικότερο εκείνο των Τιράνων¹².

Το ίδιο πρόσωπο, εξάλλου, θεωρούνταν ως ο ενορχηστρωτής της συστηματικής προσπάθειας που είχε τεθεί σε εφαρμογή τα τελευταία χρόνια ενάντια στα ελληνικά σχολεία: παρά το γεγονός ότι προστατεύονταν ως μειονοτικά, «ο Χιλ Μόσι δεν παρέλειψε, με μέσα θεμιτά και αθέμιτα, να καταστήσει τη ζωή των σχολείων αυτών εντελώς αβέβαιη και να παραβιάσει με έκδηλο τρόπο τις υποχρεώσεις που ανέλαβε η Αλβανία προς όφελος των μειονοτήτων που ζουν στην επικράτειά της», όπως χαρακτηριστικά διαπίστωνε Ιταλός διπλωμάτης¹³. Αν

¹¹ Από τις αρχές του 1932 ο Mosi βρέθηκε σε ανοιχτή πολεμική με τους φραγκισκανούς γύρω από τα θέματα των σχολείων και της εθνικής εκπαίδευσης, δημοσιεύοντας λάβρα άρθρα στο περιοδικό *Hylli i Dritës* της εποχής ή απευθύνοντας ανοιχτές επιστολές προς τους επισκόπους τους στις πόλεις του βορρά, κυρίως τη Σκόδρα. Πολλά από τα κείμενα αυτά βρίσκονται συγκεντρωμένα στην έκδοση των έργων του H. Mosi, *Vepra të zgjedhura* (Επιλογή έργων), Πρίστινα χ.χ., τ. 3. Βλ. επίσης Morozzo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 129-130.

¹² Fischer, *King Zog*, σ. 211.

¹³ ASMAE, Albania 1932, 19/17, no. 3132/1229, Barbarich προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 9-11-1932.

λοιπόν η θέση της Ελλάδας εκτός των ισχυρών της εποχής και οι σχέσεις της με τη μικρή γείτονα στα χρόνια που προηγήθηκαν –κακές σε αρκετές φάσεις– δεν αποτελούσαν εμπόδιο για την υιοθέτηση περιοριστικών μέτρων για τη λειτουργία των ελληνικών μειονοτικών σχολείων, δεν συνέβαινε το ίδιο με την Ιταλία, τη ‘μεγάλη προστάτιδα’ της Αλβανίας. Όσον καιρό λοιπόν οι ιταλοαλβανικές σχέσεις ήταν στενές και η ιδιότυπη συμμαχία μεταξύ των δύο χωρών λειτουργούσε ομαλά, από το 1926 και μέχρι το 1930 δηλαδή, θεαματικές αλλαγές δεν υπήρχαν περιθώρια να γίνουν ούτε και περιορισμοί στη λειτουργία των ιταλικών σχολών να επιβληθούν. Όταν όμως το κλίμα άλλαξε και ο βασιλιάς Ζογκ έκρινε ότι είχε έρθει πλέον η ώρα να περιορίσει κατά το δυνατόν την ασφυκτική ιταλική επιρροή, τότε πια άνοιξε ο δρόμος για αλλαγές και στον ευαίσθητο τομέα της εκπαίδευσης και δόθηκε η δυνατότητα στον Χιλ Μόσι να θέσει σε εφαρμογή τα μακροπρόθεσμα προγράμματά του.

Για να επιστρέψουμε τώρα στο Σεπτέμβριο του 1932, ο νέος νόμος παρουσιάστηκε ως το πρώτο βήμα μιας διαδικασίας ‘εθνικοποίησης’ της εκπαίδευσης, αφού πλέον η Αλβανία, όπως υποστηριζόταν, είχε φτάσει σε ένα πολιτισμικό επίπεδο που της επέτρεπε να προβεί σε αλλαγές τέτοιου είδους. Έχοντας σημειώσει προόδους στον τομέα της παιδείας και έχοντας αψηφήσει αισθητά τον αριθμό των σχολείων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης που λειτουργούσαν, δεν υπήρχε λόγος πλέον να ανέχεται την προηγούμενη κατάσταση που λειτουργούσε σε βάρος των εθνικών της συμφερόντων. Αυτό βέβαια παραμένει το πρόσχημα υπό το οποίο καλύφθηκε ο παραπάνω νόμος, γιατί όπως έχει ήδη αναφερθεί, άλλοι ήταν οι βαθύτεροι λόγοι που οδήγησαν στην κατάθεσή του. Γεγονός πάντως είναι ότι η δημοσίευσή του εξόργισε την ιταλική πλευρά, ανησύχησε όμως και την ελληνική. Γι’ αυτό και το ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών έστειλε σαφείς οδηγίες προς την πρεσβεία στα Τίρανα να προλάβει την εφαρμογή του, καθιστώντας σαφές ότι η ιταλική κυβέρνηση δεν μπορούσε να ανεχθεί μian απόφαση που πρόσβαλλε τόσο καταφανώς το πνεύμα της ιταλοαλβανικής φιλίας και που ερχόταν σε αντίθεση με τις προηγούμενες συμφωνίες που είχαν συναφθεί, συγκεκριμένα με τη συμφωνία περί χορήγησης του ιταλικού δανείου το 1931, όταν η αλβανική κυβέρνηση είχε αναλάβει την έστω και προφορική υποχρέωση να διευκολύνει τη διάδοση

της ιταλικής γλώσσας, της κουλτούρας και των ιταλικών παιδαγωγικών συστημάτων στη χώρα. Στη βάση λοιπόν των υποσχέσεων αυτών η Ιταλία απαιτούσε τα πνευματικά της ιδρύματα να μην αντιμετωπίζονται με τα ίδια μέτρα όπως εκείνα των άλλων χωρών, αλλά να απολαμβάνουν προνομιακής μεταχείρισης και ιδιαίτερου καθεστώτος. Στην περίπτωση πάντως που ο Ιταλός πρέσβης δεν θα προλάβαινε τη δημοσίευση του διατάγματος, τότε όφειλε να απαιτήσει την προσθήκη στο κείμενο συγκεκριμένων εξαιρέσεων για τους Αλβανούς μαθητές που είχαν εγγραφεί στα ιταλικά δημοτικά των Τιράνων και της Αυλώνας, καθώς και για τους δικαιούχους υποτροφιών του ιταλικού κράτους¹⁴.

Φαίνεται πράγματι ότι προς στιγμήν η ιταλική παρέμβαση πέτυχε το στόχο της, η κυβέρνηση υποσχέθηκε να σεβαστεί το status quo των ιταλικών δημοτικών και τις υποτροφίες που είχαν μέχρι τότε παραχωρηθεί και η εφαρμογή του νόμου αναστάλη παρά το γεγονός ότι είχε ήδη δημοσιευτεί στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης στις 23 Σεπτεμβρίου. Έτσι, ενώ τον Οκτώβριο για παράδειγμα, είχαν καταγραφεί προσπάθειες των τοπικών αρχών της Αυλώνας να αποτρέψουν τους Αλβανούς μαθητές από το να παρακολουθήσουν τα μαθήματα στο ιταλικό δημοτικό σχολείο, στη συνέχεια έδειξαν να αδιαφορούν με αποτέλεσμα ο αριθμός των μαθητών να φτάσει τους 194, από τους οποίους 152 Αλβανοί και 42 άλλων εθνικοτήτων¹⁵. Περισσότερο όμως και από αυτό, τη γρήγορη εξέλιξη των πραγμάτων ανέκοψε ο θάνατος του Χιλ Μόσι, στο τέλος του 1932· τη θέση του κατέλαβε λίγο αργότερα ο Μίρας Ίβαναϊ, που αποδείχθηκε τελικά ότι ήταν θερμότερος οπαδός της ιδέας μιας εθνικής παιδείας για την Αλβανία από τον προκάτοχό του¹⁶. Με δεδομένες λοιπόν τις συνθήκες αυτές, η απόφαση του Απριλίου 1933 για το οριστικό κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων μάλλον δεν αποτελεί έκπληξη, αλλά περισσότερο τη φυσική απόληξη

¹⁴ ASMAE, Albania 1932, 19/17, no. 9153/96, Ministero Affari Esteri προς πρεσβεία Τιράνων, Ρώμη 23-9-1932.

¹⁵ ASMAE, Albania 1932, 10/1, no. 2420, Προξενείο Αυλώνας προς πρεσβεία Τιράνων, Αυλώνα 30-11-1932.

¹⁶ Fischer, *King Zog*, σ. 212. Ο Μίρας Ίβαναϊ γεννήθηκε στην Ποντογκόριτσα του Μαυροβουνίου το 1891 και σπούδασε στη Ρώμη, από όπου έλαβε διδακτορικό τίτλο των Γραμμάτων, το 1921. Μέχρι σήμερα θεωρείται εξέχουσα προσωπικότητα της διανοήσεως στην Αλβανία.

μιας μακράς και συστηματικής διαδικασίας, όπως αυτή έχει περιγραφεί στις προηγούμενες σελίδες.

Η σχετική ικανοποίηση της ιταλικής απαίτησης αναφορικά με τα σχολεία βοήθησε βέβαια για μια προσωρινή 'ανακωχή' στις επαφές με τα Τίρανα, αλλά αυτό δεν σήμαινε ότι είχε επιτευχθεί μακροχρόνια 'ειρήνευση'. Αντιθέτως, ο Δεκέμβριος του 1932 σηματοδότησε την απαρχή μιας νέας όξυνσης στην κρίση που υπέβασκε: όλα πια έδειχναν ότι τα χειρότερα έπονταν. Αφορμή αυτή τη φορά στάθηκαν οι εξελίξεις γύρω από τα οικονομικά ζητήματα: η πρόσκαιρη υποχώρηση των Αλβανών στο εκπαιδευτικό τους έδωσε τη δυνατότητα να ζητήσουν από την Ιταλία μία παράταση για την καταβολή των ληξιπρόθεσμων δόσεων από δάνεια που είχαν συναφθεί στο παρελθόν. Στο αίτημα αυτό η ιταλική κυβέρνηση απάντησε με επαναφορά στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων της πρότασης για την τελωνειακή ένωση των δύο χωρών, ως αντάλλαγμα των νέων οικονομικών διευκολύνσεων που διεκδικούσε η Αλβανία¹⁷.

Οι σχετικές συζητήσεις ανάμεσα στον Αλβανό βασιλιά και τον Ιταλό πρέσβη στα Τίρανα είχαν ξεκινήσει βέβαια νωρίτερα, το Μάρτιο του 1932, και μάλιστα προορίζονταν να μείνουν μυστικές. Τα πράγματα όμως δεν προχώρησαν σύμφωνα με τις ιταλικές επιθυμίες, καθώς ο Ζογκ αρνούσανταν σθεναρά να συμφωνήσει στο μέτρο φοβούμενος ότι, από τη στιγμή που η ένωση θα ετίθετο σε εφαρμογή, όχι μόνο η αλβανική, αλλά και η προσωπική του ανεξαρτησία θα ήταν πλέον παρελθόν. Οι οικονομικές συνέπειες για την Αλβανία από μια τελωνειακή ένωση με την Ιταλία μάλλον πρέπει να θεωρήσουμε ότι ήταν δευτερεύουσας σημασίας, παρά το γεγονός ότι οι φόροι που συλλέγονταν από τα τελωνεία αποτελούσαν μία από τις κύριες πηγές εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού. Αλλά και για την Ιταλία, οι λόγοι για τους οποίους επιθυμούσε την ένωση ήταν περισσότερο πολιτικοί και

¹⁷ Περισσότερα για το θέμα βλ. Ilj. Fishta, «Acarimi i tensionit në marrëdhëniet shqiptaro-italiane, presioni i dytë i madh i Romës mbi Tiranën (Tetor 1932-gusht 1933). I» [Κορύφωση της έντασης στις ιταλοαλβανικές σχέσεις, η δεύτερη μεγάλη πίεση της Ρώμης στα Τίρανα (Οκτώβριος 1932-Αύγουστος 1933). I], *Buletin Shkençor* 2 (1986), 113-125· A. Roselli, *Italia e Albania*· Fischer, *King Zog*, σ. 209-211· Tomes, *King Zog of Albania*, σ. 171-172 και Ushtelenca, *Diplomacia e mbretit*, σ. 239-243.

λιγότερο οικονομικοί, καθώς η εμπορική κίνηση αλβανικών προϊόντων ή οι άλλες δραστηριότητες που θα ευνοούνταν οικονομικά από το μέτρο ήταν αμελητέες. Ωστόσο, η τελωνειακή ένωση θα σήμαινε ουσιαστικά απορρόφηση της αλβανικής οικονομίας στο ιταλικό σύστημα και επομένως απόλυτη εξάρτηση της μικρής γείτονος από τη Ρώμη. Πέρα όμως και από αυτό, το μέτρο θα αποτελούσε το σύμβολο ενός στενότερου δεσμού μεταξύ των δύο χωρών· μετά δε από την αποτυχία ανανέωσης του Συμφώνου Φιλίας το 1931 το διεθνές γόητρο του Μουσολίνι είχε ανάγκη από τέτοια σύμβολα¹⁸. Οι πιέσεις εντάθηκαν λοιπόν από τις αρχές Δεκεμβρίου 1932 και η Ιταλία έδειχνε μια αποφασισμένη να κρατήσει στάση σταθερή και ανυποχώρητη. Σε μία προσπάθεια να ξεφύγει από τον ιταλικό κλοιό, ο Ζογκ ενημέρωσε τη βρετανική και τη γαλλική κυβέρνηση σχετικά με το ιταλικό αίτημα, παρά την αρχική συμφωνία οι συζητήσεις να κρατηθούν μυστικές, ελπίζοντας να εξασφαλίσει τη στήριξή τους. Το αποτέλεσμα ήταν μέχρι το τέλος του χρόνου το θέμα να φθάσει στο διεθνή τύπο, όπου δημοσιεύτηκαν πολυάριθμα σχόλια επικριτικά για τις ιταλικές πρακτικές που ακολουθούνταν στην Αλβανία. Ο βασιλιάς Ζογκ στη συνέχεια, με τηλεγραφήματα του επίσημου αλβανικού πρακτορείου που διοχετεύτηκαν στις ευρωπαϊκές εφημερίδες, διέψευσε την είδηση δηλώνοντας πως τίποτε δεν θα μπορούσε να τον εξαναγκάσει σε μια τελωνειακή ένωση με την Ιταλία· επρόκειτο βέβαια για μια πονηρή κίνηση τακτικής που στόχο είχε να ακυρώσει τις ιταλικές προσπάθειες¹⁹. Ο θόρυβος που δημιουργήθηκε και η παρέμβαση της Αγγλίας και της Γαλλίας²⁰ ανάγκασαν τελικά το Μουσολίνι να υποχωρήσει προσωρινά, αναμένοντας μια μελλοντική ευκαιρία –και αφού όλα θα είχαν ξεχα-

¹⁸ Περισσότερα για την πολιτική σημασία της ενδεχόμενης τελωνειακής ένωσης, καθώς και για τα διεθνή της συμφραζόμενα και τη θέση της στο ευρωπαϊκό παιχνίδι της ισορροπίας δυνάμεων βλ. D'Amoja, *Declino e prima crisi*, σ. 159-187 και Ushtelenca, *Diplomacia e mbretit*, σ. 239-243.

¹⁹ Fishta, «Acarimi i tensionit», σ. 116-117.

²⁰ Η Αγγλία και ιδιαίτερα η Γαλλία δεν επιθυμούσαν την περαιτέρω ενίσχυση της ιταλικής επιρροής στην Αλβανία, όμως δεν φαίνονταν πρόθυμες να προχωρήσουν στη λήψη δραστικών μέτρων για τον περιορισμό της την εποχή εκείνη. Βλ. περισσότερα V. Vinaver, «Anglia dhe pozita ndërkombëtare e Shqipërisë midis dy luftave botërore» (Η Αγγλία και η διεθνής θέση της Αλβανίας μεταξύ των δύο πολέμων), *Gjurmime Albanologjike* 1 (1968), 185-238.

στεί— ώστε να θέσει το ζήτημα εκ νέου²¹. Όμως η αφορμή είχε πια δοθεί ώστε η κρίση που σοβούσε στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών να φτάσει στο απώτατο σημείο της. Καθώς μάλιστα οι οικονομικές πιέσεις εκ μέρους της Ρώμης συνεχίζονταν και η αλβανική κυβέρνηση δεν διέθετε άλλα μέσα αντίδρασης, η απάντησή της στην κόντρα αυτή που είχε ξεσπάσει θα δοθεί για μία ακόμη φορά μέσω της επιβολής νέων περιοριστικών μέτρων στον τομέα της εκπαίδευσης.

2. Η απόφαση για το κλείσιμο των σχολείων

Όπως φαίνεται και από όσα προηγήθηκαν, το έδαφος είχε προλειανθεί για την απόφαση του Απριλίου του 1933, οι συνθήκες είχαν ήδη διαμορφωθεί και απέμενε να βρεθεί η κατάλληλη πρόταση ή ευκαιρία ώστε η αλβανική κυβέρνηση να προχωρήσει στο οριστικό πλήγμα σε βάρος της λειτουργίας των ελληνικών και των άλλων σχολείων στη χώρα. Την αφορμή λοιπόν έδωσαν, για μία ακόμη φορά, οι εξελίξεις στις ιταλοαλβανικές σχέσεις που μεσολάβησαν. Έτσι, σε απάντηση των γεγονότων που συνδεόνταν με τη ματαίωση της τελωνειακής ένωσης μεταξύ Ιταλίας και Αλβανίας και των νέων οικονομικών πιέσεων που άσκησε η ιταλική πλευρά, η αλβανική βουλή ενέκρινε, στις 11 Απριλίου 1933, την τροποποίηση των άρθρων 206 και 207 του συντάγματος και επέβαλε το κλείσιμο όλων των ιδιωτικών σχολείων που λειτουργούσαν στην επικράτειά της²². Συγκεκριμένα, το άρθρο 206 προέβλεπε ότι η εκπαίδευση των Αλβανών αποτελούσε δικαίωμα του κράτους και θα παρεχόταν σε κρατικά σχολεία και ιδρύματα όλων των βαθμίδων, σύμφωνα με το νόμο. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική για όλους τους Αλβανούς και παρεχόταν

²¹ ΑΥΕ, 1933, Α/4/Πα, απ. 633, Πρεσβεία Βελιγραδίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Βελιγράδι 23-1-1933 και απ. 904, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 28-1-1933.

²² Η αρχική σκέψη του Ζογκ και του υπουργού Παιδείας Ιβαναι ήταν να επιβληθεί το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων είτε με νόμο της κυβέρνησης είτε με βασιλικό διάταγμα. Φοβούμενοι όμως ότι είτε τα ιταλικά ιδιωτικά είτε τα καθολικά σχολεία θα μπορούσαν να επικαλεστούν την αντισυνταγματικότητα του μέτρου, κατέληξαν στην απόφαση για την τροποποίηση των σχετικών άρθρων του συντάγματος. AS-MAE, Albania 1933, 32/11, no. 1222/440, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 14-4-1933.

δωρεάν. Τέλος, τα ιδιωτικά σχολεία όλων των κατηγοριών που είχαν λειτουργήσει έως τότε όφειλαν να κλείσουν. Το άρθρο 207 αφορούσε στις θρησκευτικές σχολές και προέβλεπε ότι στο εξής οι σχολές αυτές που συντηρούνταν από τις θρησκευτικές κοινότητες θα μπορούσαν να συνεχίσουν τη λειτουργία τους σύμφωνα με το νόμο. Την ίδια εκείνη ημέρα η βουλή προχώρησε επίσης στην επικύρωση του νόμου του Σεπτεμβρίου 1932 περί απαγόρευσης φοίτησης των αλβανόπαιδων σε ξένα σχολεία, πράγμα που δεν είχε γίνει νωρίτερα, θυμίζουμε, λόγω της ιταλικής αντίδρασης.

Το αποτέλεσμα ήταν να διακοπεί η λειτουργία όλων των ελληνικών σχολείων, 60 περίπου ημέρες πριν από την κανονική λήξη της σχολικής χρονιάς, παρά το γεγονός ότι αυτά θεωρούνταν σχολεία μειονοτικά και υπάγονταν σε καθεστώς διαφορετικό. Ταυτόχρονα βέβαια έκλεισαν και όλα τα ιταλικά σχολεία που λειτουργούσαν έως τότε, τόσο τα δημοτικά όσο και τα σχολεία που διατηρούσαν στο βορρά οι καθολικοί Φραγκισκανοί και Ιησουίτες, με 2.500 περίπου μαθητές. Σε ό,τι αφορούσε τις μέσες σχολές, σε αυτές θα επιτρεπόταν η λειτουργία μόνο εφόσον δέχονταν το διορισμό Αλβανού στη θέση του διευθυντή. Έτσι, για τις τέσσερις ιταλικές επαγγελματικές σχολές, με 1.000 περίπου σπουδαστές την εποχή εκείνη, ορίστηκαν από την κυβέρνηση Αλβανοί διευθυντές προκειμένου να συνεχιστεί η λειτουργία τους. Η ιταλική κυβέρνηση όμως, εξοργισμένη από τις εξελίξεις, αρνήθηκε να δεχτεί την υποβολή των σχολών αυτών σε αλβανικό έλεγχο, συγκεντρώσε το εκπαιδευτικό προσωπικό στα Τίρανα και ζήτησε την επιστροφή του πίσω στην Ιταλία· μερικοί μόνο από τους καθηγητές παρέμειναν προκειμένου να συγκεντρώσουν τον εξοπλισμό των σχολών και να μεριμνήσουν για τη μεταφορά του στην Ιταλία²³. Αντιθέτως, το διορισμό του Αλβανού διευθυντή αποδέχθηκαν οι αμερικανικές σχολές των Τιράνων και της Καβάγια και έτσι συνέχισαν τη λει-

²³ ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 421, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα Ιανουάριος 1934. Βλ. επίσης Fischer, *King Zog*, σ. 211-213 και Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 80-81. Ο Ιταλός πρέσβης di Soragna φέρεται να ανέφερε αγανακτισμένος στον Αμερικανό συνάδελφό του Bernstein πως, αν οι Αλβανοί ήταν ικανοί να διευθύνουν μόνοι τους τις σχολές, τότε δεν υπήρχε λόγος για τους Ιταλούς να παραμείνουν και μάλιστα θα εξοικονομούσαν έτσι και το ένα εκατομμύριο χρυσά φράγκα που τους στοίχιζε η συντήρησή τους κάθε χρόνο. NADS, 875.011/18, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 19-4-1933.

τουργία τους υπό την εποπτεία του Αμερικανού πρέσβη Μπέρνσταϊν. Ο τελευταίος μάλιστα έλαβε προσωπικές διαβεβαιώσεις από τον Ζογκ πως οι αρμοδιότητες του Αλβανού διευθυντή θα ήταν καθαρά τυπικές και πως κατά κανένα τρόπο δεν θα παρενέβαινε στην εκπαιδευτική λειτουργία των σχολών αυτών, πράγμα που τελικά έγινε. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο που πρόσθεσε ο Αλβανός βασιλιάς κατά τη συζήτησή τους, ότι δηλαδή τα μέτρα που λήφθηκαν απέβλεπαν κυρίως στους Ιταλούς που επιχειρούσαν να τον στραγγαλίσουν και ότι τα πράγματα ήταν τελείως διαφορετικά με τους Αμερικανούς, οι οποίοι δεν είχαν πολιτικές βλέψεις επί του αλβανικού κράτους²⁴.

Η απόφαση για το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων λήφθηκε στη βάση της πρόθεσης της αλβανικής κυβέρνησης για την κρατικοποίηση όλων των σχολείων που λειτουργούσαν στην επικράτεια ή τουλάχιστον αυτή ήταν η επίσημη θέση που προβλήθηκε προς τα έξω. Η σκέψη πάντως για την εισαγωγή δραστικών αλλαγών στον τομέα της εκπαίδευσης προϋπήρχε, αλλά όπως είδαμε οι συνθήκες δεν είχαν επιτρέψει την εφαρμογή της. Πράγματι, πριν ακόμη από τη διάλυση της αλβανικής βουλής, το Δεκέμβριο του 1932, και όταν οι σχέσεις με την Ιταλία είχαν αγγίξει το κατώτατο σημείο τους η κυβέρνηση είχε προτείνει την ίδια τροποποίηση που θα επέβαλλε την κρατικοποίηση όλων των δημοτικών σχολείων. Ύστερα όμως από συνεχείς αναβολές και το θάνατο του Χιλ Μόσι που μεσολάβησε δεν λήφθηκε οριστική απόφαση και το θέμα μετατέθηκε για το μέλλον²⁵. Αλλά και νωρίτερα, το Μάρτιο του 1932, όταν ο υπουργός Παιδείας Χιλ Μόσι είχε προτείνει για πρώτη φορά την απαγόρευση της φοίτησης στα ξένα σχολεία, είχε περιλάβει στις προτάσεις του και τη συγκεκριμένη αλλαγή στο κείμενο του συντάγματος²⁶, η οποία όμως και τότε δεν ε-

²⁴ ASMAE, Albania 1934, 48/3, no. 3773/1681, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 30-10-1934 και NADS, 875.011/18, αυτ.

²⁵ ASMAE, Albania 1933, 20/1, no. 246/90, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 25-1-1933.

²⁶ Ένα μήνα αργότερα ο Mosi προκάλεσε σοβαρή κυβερνητική κρίση, όταν υπέβαλε την παραίτησή του αρνούμενος να δεχτεί εισήγηση του πρωθυπουργού για το άνοιγμα ενός ρουμανικού σχολείου στην Κορυτσά για τη 'ρουμανική' μειονότητα της πόλης. Πεποίθησή του ήταν ότι όχι μόνο το αίτημα ήταν γελοίο και ταυτόχρονα επικίνδυνο, αφού θα δημιουργούσε μία νέα μειονότητα εκ του μηδενός, αλλά κυρίως ότι αυτού του είδους τα σχολεία έπρεπε να κλείσουν ως επιζήμια για την Αλβανία

φαρμόστηκε λόγω των πολιτικών συνεπειών που θα επέφερε στις σχέσεις με την Ιταλία, πράγμα που ο Ιταλός πρέσβης Ντι Σοράνια είχε καταστήσει απόλυτα σαφές στα Τίρανα, όταν πληροφορήθηκε τα σχέδια αυτά²⁷.

Πάντως, όπως προκύπτει από τα υπάρχοντα στοιχεία, η ιταλική πλευρά ήδη από τα τέλη Μαρτίου ήταν ενήμερη για την πρόθεση του Ζογκ να προχωρήσει στις αλλαγές αυτές. Ο ίδιος ο Μουσολίνι, που κρατούσε τότε τα ηνία του Υπουργείου Εξωτερικών, είχε στείλει οδηγίες προς τον πρεσβευτή του στα Τίρανα να προειδοποιήσει τον Αλβανό βασιλιά ότι μια τέτοια ενέργεια θα θεωρούνταν ως πράξη μη φιλική. Στην περίπτωση που το προτεινόμενο πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας υιοθετούνταν αμετάβλητο, τότε και η παιδική κυβέρνηση θα λάμβανε για το επόμενο οικονομικό έτος μετρά ανάλογα της περίπτωσης. Εντωμεταξύ και μέχρι να λάβει νεότερες οδηγίες, ο Ντι Σοράνια όφειλε να αναστείλει όλες τις πληρωμές υπό οποιοδήποτε τίτλο προς την αλβανική κυβέρνηση και κάθε δωρεάν χρηματική βοήθεια, προφασιζόμενος ότι υπήρχαν τεχνικές δυσκολίες²⁸. Απαντώντας στις νέες ιταλικές απειλές, η αλβανική κυβέρνηση αντιπρότεινε, σε αντάλλαγμα του κλεισίματος των ιταλικών σχολείων, την εισαγωγή της υποχρεωτικής διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας σε όλα τα αλβανικά σχολεία, πρόταση όμως που απορρίφθηκε τότε αφενός γιατί δεν θεωρήθηκε ικανοποιητική, αφετέρου γιατί η Ιταλία μετά το 1931 είχε πάρει πλέον το μάθημά της και είχε λάβει την απόφαση να τηρήσει σκληρή και ανυποχώρητη στάση απέναντι στους αλβανικούς ελιγμούς²⁹.

Στο σημείο αυτό, λοιπόν, οφείλουμε να σταθούμε λίγο περισσότερο και να αναζητήσουμε διεξοδικά τους λόγους για τους οποίους επιβλήθηκε το ισοπεδωτικό –αν μη τι άλλο– αυτό μέτρο, παρά την επίσημη αιτιολογία περί της ανάγκης κρατικοποίησης της εκπαίδευσης

και όχι να ιδρύονται καινούρια. NADS, 875.00/342, Πρεσβεία Τιράνων προς Secretary of State, Τίρανα 19-4-1932.

²⁷ ASMAE, Albania 1933, 32/11, no. 1222/440, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 14-4-1933.

²⁸ ASMAE, Albania 1933, 32/11, no. 482/42, Mussolini προς πρεσβεία Τιράνων, Ρώμη 26-3-1933.

²⁹ ASMAE, Albania 1933, 32/11, no. 1063/389, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 1-4-1933.

και της δημιουργίας ενός εθνικού συστήματος παιδείας, πρόθεση βέβαια που αν τη δει κανείς απομονωμένη από τα υπόλοιπα συμφραζόμενα μπορεί να θεωρηθεί όχι μόνο λογική αλλά και αναγκαία για ένα κράτος που επιθυμεί να διασφαλίσει την ανεξαρτησία και την ανάπτυξή του. Το πρόβλημα για την Αλβανία της εποχής εκείνης όμως ήταν ότι δεν διέθετε τις υποδομές για να αντεπεξέλθει στις νέες ανάγκες που δημιουργούσε η φοίτηση όλων αυτών των παιδιών που υποχρεώνονταν να μεταφερθούν σε κρατικά σχολεία: με λίγα λόγια, δεν υπήρχαν τα απαιτούμενα σχολεία για να υποδεχθούν τους μαθητές, με αποτέλεσμα όλο το σύστημα να καταρρεύσει στο χάος. Το χειρότερο μάλιστα ήταν ότι οι αλβανικές αρχές δεν έδωσαν τη δυνατότητα στα σχολεία ούτε να ολοκληρώσουν το σχολικό έτος, αλλά απαίτησαν την άμεση διακοπή της λειτουργίας τους. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι χιλιάδες μαθητές έπρεπε πάραυτα να μεταφερθούν σε νέα σχολεία, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη αναταραχή και επεισόδια με τις αρχές στις περιπτώσεις κυρίως που οι μαθητές αρνούσαν να εγκαταλείψουν τα παλιά τους σχολεία. Εκτός αυτού, το επίπεδο των αλβανικών σχολείων, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, δεν μπορούσε να προσεγγίσει εκείνο των ξένων ή των ελληνικών κοινοτικών σχολείων ούτε το επίπεδο του διδακτικού προσωπικού ήταν ανάλογο, πράγμα που σήμαινε ότι μεσοπρόθεσμα τουλάχιστον η αλβανική εκπαίδευση θα έβγαινε χαμένη από την εφαρμογή του μέτρου αυτού³⁰. Η κυβέρνηση ουσιαστικά τη στιγμή εκείνη κατέστρεφε ένα σύστημα χωρίς να έχει τη δυνατότητα να το αντικαταστήσει με ένα άλλο. Εκτός αυτού, δεν έλειψαν και οι απόψεις πως το μέτρο εξέθετε την Αλβανία διεθνώς, αφού καθολική απαγόρευση λειτουργίας ιδιωτικών σχολείων δεν είχε επιβληθεί ούτε ακόμη και στα πιο σοβινιστικά κράτη³¹.

Άλλος είναι ο χώρος, επομένως, όπου πρέπει να αναζητήσουμε τους πραγματικούς λόγους που οδήγησαν στη λήψη του εν λόγω μέτρου. Αξίζει εδώ να προσθέσουμε ότι γύρω από το θέμα αυτό οι απόψεις που έχουν προβληθεί μέχρι τώρα από την ελληνική και ξένη βι-

³⁰ ASMAE, Santa Sede 1933, 13/1, sf. Relazioni fra la S. Sede e l'Albania, no. 1918, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 3-5-1933. Βλ. επίσης Fischer, *King Zog*, σ. 211-213 και Tomes, *King Zog of Albania*, σ. 172.

³¹ NADS, 875.011/18, αυτ. Άποψη του Terencj Toçi, πρώην προέδρου του Ακυρωτικού Δικαστηρίου και γενικού γραμματέα του βασιλιά.

βλιογραφία, αλλά και από τις πηγές της εποχής δίστανται. Συγκεκριμένα, τόσο η αλβανική όσο και η ιταλική, γενικότερα η ξένη βιβλιογραφία αποδίδουν την απόφαση του Απριλίου του 1933 στην επιθυμία του Αλβανού βασιλιά να πλήξει την ιταλική εκπαίδευση στη χώρα του και υποστηρίζουν ότι στόχος του ήταν αποκλειστικά η Ιταλία και η πολιτική της ή, με άλλα λόγια, η επιθυμία του να στείλει ένα προσωπικό μήνυμα στο Μουσολίνι³². Με τη θέση αυτή συμφωνούν επίσης τόσο οι Ιταλοί όσο και οι Βρετανοί και Αμερικανοί διπλωματικοί αντιπρόσωποι στα Τίρανα και τις άλλες μεγάλες πόλεις³³, αλλά και αρκετοί Αλβανοί πολιτικοί και κυβερνητικοί της εποχής εκείνης. Αυτή ήταν εξάλλου και η αιτιολογία που διατυπώθηκε παρασημαστικά για την εφαρμογή του συγκεκριμένου μέτρου, στο πλαίσιο προσωπικών συζητήσεων και επαφών με τους ξένους διπλωμάτες, πέρα από την επίσημη θέση περί της ανάγκης εθνικοποίησης της παιδείας³⁴. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα πάντα με την ίδια ερμηνεία, η συγκεκριμένη συγκυρία έδινε στον Ζογκ τη δυνατότητα να εκμεταλλευτεί τη δυσανεμία που από χρόνια είχε συσσωρευθεί μεταξύ των ανώτερων και πιο καλλιεργημένων κύκλων στην Αλβανία, καθώς και των πιο εθνικιστικών, λόγω της εντατικοποίησης της ιταλικής προσπάθειας στο χώρο της εκπαίδευσης και γενικότερα της ιταλικής παρουσίας στη χώρα τους. Μεταξύ αυτών που αισθάνονταν πλέον άβολα από την ιταλική επεκτατική πολιτική συγκαταλέγονταν τόσο ο Χιλ Μόσι, ο υπουργός Παιδείας ως το Δεκέμβριο του 1932 που είχε προετοιμάσει το έδαφος και πίεζε ήδη προς αυτή την κατεύθυνση, όσο και Μίρας Ί-

³² Βλ. για παράδειγμα Fischer, *King Zog*, σ. 211-213· Morozzo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 128-130· Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 86-92· *Historia e Shqipërisë*, τ. 3, σ. 365-366· St. Pollo–Ar. Puto, *Ιστορία της Αλβανίας*, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 273· Kr. Frashëri, *Histoire d'Albanie (Bref aperçu)*, Tirana 1964, σ. 261 και Tomes, *King Zog of Albania*, σ. 172.

³³ Βλ. ενδεικτικά ASMAE, Albania 1933, 32/11, no. 666/53, Ministero Affari Esteri προς πρεσβεία Τιράνων, Ρώμη 14-4-1933 και no. 1222/440, αυτ. Επίσης PRO/FO, 371/18339, R 5656/445/90, Foreign Office Minute, Λονδίνο 12-10-1934 και 371/18340, R 6220/445/90, Foreign Office Minute, Λονδίνο 6-1-1934. Και NADS, 875.4016 GREEKS/11, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 27-2-1934.

³⁴ NADS, 875.011/18, αυτ., όπου ο Αμερικανός πρέσβης Bernstein παραθέτει το περιεχόμενο ανάλογων συζητήσεών του με σημαίνοντες Αλβανούς, όπως τον Terenç Toçi και τον Κοço Kota, πρόεδρο του κοινοβουλίου.

βαναϊ, ο διάδοχός του στον υπουργικό θώκο, στον οποίο έλαχε τελικά το καθήκον να θέσει σε εφαρμογή το μέτρο της κρατικοποίησης όλων των σχολείων στην Αλβανία³⁵. Καθώς μάλιστα η γενικότερη δυσαρέσκεια είχε αρχίσει να λαμβάνει και έναν χαρακτήρα αντίδρασης τόσο ενάντια στη διακυβέρνηση όσο και στο ίδιο το πρόσωπο του μονάρχη, τον οποίο διατηρούσε στην εξουσία αποκλειστικά και μόνο η ιταλική υποστήριξη³⁶, η κίνηση αυτή έδινε το διπλό πλεονέκτημα στον Ζογκ να εκτονώσει το τεταμένο κλίμα καταφέροντας ταυτόχρονα ένα ισχυρό πλήγμα στην ιταλική πολιτική, ο εναγκαλισμός της οποίας είχε καταστεί πλέον ασφυκτικός³⁷.

Από την άλλη πλευρά, η ελληνική βιβλιογραφία και οι πηγές συνδέουν την αλβανική απόφαση του 1933 με τη λειτουργία της ελληνικής εκπαίδευσης στην Αλβανία, την οποία και θεωρούν ότι στόχευε αποκλειστικά να πλήξει, ως συνέχεια μάλιστα της συστηματικής πολιτικής αφανισμού των ελληνικών σχολείων που είχε ακολουθηθεί

³⁵ Από ειρωνία της τύχης ο Ιβανaj καταγόταν από καθολική οικογένεια της Σκόδρας και είχε σπουδάσει αρχικά στο κολέγιο των ιησουιτών της πόλης και κατόπιν στο πανεπιστήμιο της Ρώμης, όπου έλαβε το διδακτορικό του τίτλο στις κλασικές σπουδές. Το 1925, ως διευθυντής τότε του γυμνασίου Σκόδρας, είχε συνεργαστεί στην προετοιμασία του νέου εκπαιδευτικού νόμου που ψηφίστηκε εκείνη τη χρονιά. Υπήρξε φανατικός πολέμιος των καθολικών και γενικά των θρησκευτικών σχολείων. Θεωρείται ακόμη και σήμερα από τους Αλβανούς ένας από τους μεγαλύτερους μεταρρυθμιστές στο χώρο της παιδείας. Η προσωπική του βιβλιοθήκη, αποτελούμενη από 16.600 τόμους, ήταν η μοναδική την εποχή εκείνη στη χώρα.

³⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Armando Koch, ο Ιταλός πρέσβης στα Τίρανα, γρήγορα διαπίστωσε πως η δυσπιστία και η εχθρότητα του αλβανικού λαού ήταν πλέον έκδηλες σε όλους τους τομείς όπου είχε δραστηριοποιηθεί η ιταλική πολιτική: στις οργανώσεις της νεολαίας, το πνεύμα πατριωτισμού και πειθαρχίας που είχε εμφυσήσει σταδιακά στους αλβανόπαιδες στράφηκε κυρίως εναντίον της· στο στρατό, παρά τις γενναίες χορηγίες σε χρήματα και προσωπικό, επικρατούσαν κατεξοχήν αντιιταλικά αισθήματα· στα σχολεία, οι δάσκαλοι της ιταλικής αντιμετώπιζαν εχθρότητα και ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται με πολλή προσοχή ώστε να αποφεύγονται μεγαλύτερα προβλήματα· στον οικονομικό τομέα, τέλος, οι πολλαπλές παροχές δεν είχαν συμβάλει σε μια ανάκαμψη της οικονομικής κατάστασης του πληθυσμού και ο λαός εξακολουθούσε να πιστεύει ότι τα χρήματα κατευθύνονταν σχεδόν αποκλειστικά στο βασιλικό κατεστημένο, στον ίδιο τον Zog, που είχε καταφέρει να δημιουργήσει μια όχι ευκαταφρόνητη περιουσία, και στο στρατό. ASMAE, Albania 1933, 23/1, no. 2632/1035, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 24-7-1933. Πρβλ. Morozzo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 156.

³⁷ Fishta, «Acarimi i tensionit», σ. 121 και Tomes, *King Zog of Albania*, σ. 175.

σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η αλλαγή του συντάγματος και η απαγόρευση λειτουργίας των σχολείων δεν ήταν επομένως τίποτε άλλο παρά το επιστέγασμα μιας διαδικασίας που είχε ξεκινήσει από τη δημιουργία ακόμη του αλβανικού κράτους, αν όχι και νωρίτερα, από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων και την ανάμιξη της Ιταλίας στα αλβανικά πράγματα³⁸.

Οι δύο αυτές αντιθετικές ερμηνευτικές προτάσεις που προαναφέρθηκαν, χωρίς να είναι λανθασμένες, είναι ωστόσο μονομερείς και γι' αυτό αδυνατούν να επεξηγήσουν επαρκώς τα γεγονότα του 1933. Τα πραγματικά αίτια της αλβανικής απόφασης πρέπει να αναζητήσουμε στο συνδυασμό των δύο αυτών ερμηνειών καθώς, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το μέτρο αποδείχθηκε ότι είχε διπλό χαρακτήρα: στόχευε να πλήξει δύο στόχους ταυτόχρονα και η συγκυρία εκείνης της άνοιξης έδινε τη δυνατότητα να τεθεί σε εφαρμογή³⁹. Ο τομέας της εκπαίδευσης υπήρξε ένας από εκείνους που βρίσκονταν στις υψηλότερες θέσεις μεταξύ των ιταλικών ενδιαφερόντων, βεβαίως και των ελληνικών, καθώς τα ελληνικά σχολεία της Αλβανίας υπήρξαν ένας από τους στυλοβάτες του ελληνισμού της περιοχής για αιώνες. Γι' αυτό και παρουσίαζε διπλό πλεονέκτημα για τους Αλβανούς και τους έδινε τη δυνατότητα να εξυπηρετήσουν τις πολιτικές τους επιδιώξεις προς δύο κατευθύνσεις ταυτόχρονα. Σε ό,τι αφορούσε μάλιστα τις εκτιμήσεις για τη χρησιμότητα ενός μέτρου που θα περιόριζε την ξένη δραστηριότητα, στο μυαλό του Αλβανού μονάρχη λειτουργούσε πολλαπλασιαστικά το γεγονός ότι ήδη η λειτουργία του εκπαι-

³⁸ Βλ. ενδεικτικά Παπαθεοδώρου, «Η παιδεία στη Βόρειο Ήπειρο», σ. 368-371· Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 99· Παπαδόπουλου, *Η Δερβιτσάνη της Κάτω Δροπόλεως*, σ. 36· Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, σ. 849· Παπαδόπουλος, *Ο Αλβανικός Εθνικισμός*, σ. 126· «Δεινοπαθήματα Βόρειας Ηπείρου», *Ελληνισμός* (1931), σ. 123-124 και Χ. Β. Παπασταύρου, *Η Ελλάδα και η Βόρειος Ήπειρος*, Αθήναι 1945, σ. 80.

³⁹ Υπάρχει μόνο ένας σύγχρονος Αλβανός ιστορικός που συμμερίζεται την άποψη αυτή: υποστηρίζει ότι στόχος του μέτρου ήταν να πληγούν όλα τα σχολεία ταυτόχρονα, των καθολικών, τα ιταλικά, τα ελληνικά και τα σερβικά που λειτουργούσαν στη χώρα, πάντοτε βέβαια στο πλαίσιο της πολιτικής για την εισαγωγή ενός ενοποιημένου συστήματος εθνικής εκπαίδευσης που θα 'φρέναρε' τις επεκτατικές βλέψεις της Ιταλίας και τις απαιτήσεις των μειονοτήτων. Απλώς, συνεχίζει, η Ιταλία λόγω της θέσης της προκάλεσε την εφαρμογή του και επλήγη περισσότερο από τους άλλους. Ushtelenca, *Diplomacia e mbretit*, σ. 243-247.

δευτικού συστήματος στη χώρα, με τον τρόπο τέλος πάντων που έως τότε λειτουργούσε, είχε συγκεντρώσει το ενδιαφέρον της πιο καλλιεργημένης μερίδας του πληθυσμού και των Αλβανών εθνικιστών, που ζητούσαν επιτακτικά μια αλλαγή της κατάστασης. Μια πρώτη απόπειρα, άλλωστε, να εφαρμοστεί αυτή η διμέτωπη πολιτική είδαμε να γίνεται ήδη από το 1932, όταν η υπουργική απόφαση απαγόρευε στους μαθητές να φοιτούν σε ξένα σχολεία (απόφαση που στόχευε κατεξοχήν στα ιταλικά) και ταυτόχρονα έθετε περιορισμούς στην φοίτηση σε σχολεία του εξωτερικού (που εκτός από την ιταλική πλευρά έπληττε και τους Έλληνες).

Έτσι λοιπόν, από την ερμηνεία που προβάλλεται από την ιταλική και γενικά την ξένη βιβλιογραφία απουσιάζει κάθε αναφορά στη συστηματικά εφαρμοζόμενη πολιτική του σταδιακού αφανισμού των ελληνικών σχολείων. Η εκτίμηση ότι το μέτρο του 1933 είχε ως αποκλειστικό στόχο τα ιταλικά σχολεία και γενικότερα την ιταλική εκπαίδευση και ότι τα ελληνικά σχολεία επλήγησαν απλώς και μόνο λόγω της συγκυρίας αγνοεί την πολιτική αυτή⁴⁰. Όπως επίσης αγνοεί και το γεγονός ότι η σκέψη αυτή προϋπήρχε της ιταλικής δραστηριοποίησης: ένα ανάλογο μέτρο κρατικοποίησης όλων των σχολείων είχε προταθεί και το 1924 και τότε αφορούσε περισσότερο στα ελληνικά κοινοτικά σχολεία που λειτουργούσαν στη χώρα και λιγότερο στα καθολικά, που δεν είχαν ακόμη συνδεθεί με τις ιταλικές δραστηριότητες και γι' αυτό δεν ενοχλούσαν τόσο. Πιο συγκεκριμένα η αλβανική κυβέρνηση, υπό την ηγεσία του Αχμέτ Ζόγκου και τότε, από τις αρχές του 1924 σχεδίαζε νομοσχέδιο για την απαγόρευση λειτουργίας όλων των ιδιωτικών και κοινοτικών σχολείων και την επιβολή του απόλυτου κρατικού μονοπωλίου στην εκπαίδευση. Μάλιστα είχαν σταλεί οδηγίες τότε προς τον Αλβανό αντιπρόσωπο στην Κοινωνία των Εθνών Μπενουά Μπλινίστι να βολιδοσκοπήσει το αρμόδιο για τις μειονότητες τμήμα του οργανισμού σχετικά με την εντύπωση που θα προκαλούσε η εφαρμογή ενός τέτοιου μέτρου από ένα νεοφώτιστο κράτος όπως η Αλβανία⁴¹. Η αλλαγή της κυβέρνησης μετά το πραξικόπημα του Φαν Νόλι, τον Ιούνιο, δεν άφησε τα χρονικά περιθώρια για την

⁴⁰ Fischer, *King Zog*, σ. 213 και Self, *Foreign Relations*, σ. 169.

⁴¹ ΑΥΕ, 1924, Β/33-4, απ. 1543, Πρεσβεία Βέρνης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Βέρνη 14-2-1924.

ψήφιση και εφαρμογή ενός τέτοιου νόμου, ενώ η επάνοδος του Ζόγκου στην εξουσία με την ελληνική βοήθεια και ύστερα από τη συμφωνία του 1924 ματαίωσε, τουλάχιστον προς στιγμήν, κάθε περαιτέρω ενέργεια προς την κατεύθυνση αυτή. Το ίδιο και η ελληνική πλευρά απέφυγε να δώσει έκταση στο θέμα αναφέροντάς το επίσημα στο Συμβούλιο της ΚτΕ⁴².

Από την άλλη πλευρά, είναι αξιοσημείωτο ότι πουθενά στην ελληνική βιβλιογραφία που σχετίζεται με το θέμα δεν λαμβάνεται υπόψη ο ιταλικός παράγοντας για τη γενικότερη εξέλιξη του εκπαιδευτικού ζητήματος και αυτό ισχύει εξίσου για την περίπτωση των γεγονότων του 1933: απουσιάζει κάθε αναφορά στην ταυτόχρονη με τα ελληνικά διακοπή της λειτουργίας και των ιταλικών, των καθολικών και των άλλων σχολείων στην Αλβανία⁴³. Όπως επίσης απουσιάζει κάθε συνολική εκτίμηση περί του ρόλου που διαδραμάτισε η ιταλική επιρροή στην Αλβανία για την πορεία των ζητημάτων που ενδιέφεραν την ελληνική πλευρά, τουλάχιστον κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Με βάση λοιπόν όλα τα παραπάνω και από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως το μέτρο του 1933 αποσκοπούσε να πλήξει συνδυασμένα δύο στόχους: και αυτό το πέτυχε με τον πιο απόλυτο τρόπο. Αν όμως θέλουμε να ερμηνεύσουμε τη χρονική στιγμή κατά την οποία αυτό εφαρμόστηκε, τότε πρέπει ανεπιφύλακτα να την αποδώσουμε στη συγκυρία των ιταλοαλβανικών σχέσεων: η όξυνση που τις χαρακτήριζε είχε αγγίξει την άνοιξη του 1933 το αποκορύφωμά της. Το καλό κλίμα στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών είχε μεταστραφεί από τα τέλη του 1931 εξαιτίας της άρνησης του Αλβανού βασιλιά να συγκατανεύσει στην ανανέωση του Συμφώνου Φιλίας του 1926. Έκτοτε η κρίση επιδεινωνόταν βαθμιαία λόγω της αυξανόμενης πίεσης που η ιταλική πλευρά ασκούσε στον Ζογκ προκειμένου να επιτύχει αποφάσεις σύμφωνες προς τα συμφέροντά της στους τομείς που την ενδιέφεραν, όπως η οικονομία, η εκπαίδευση, ο στρατός, η εξωτερική πολιτική. Σύμφωνα όμως και με τις μαρτυρίες της εποχής, όσο πιο σφιχτός γινόταν ο ιταλικός εναγκαλι-

⁴² Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 3, αρ. 77, σ. 229-231.

⁴³ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η έκδοση της Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες*, σ. 290-291, όπου γίνεται μια σύντομη αναφορά στην κρίση που μάστιζε τις ιταλοαλβανικές σχέσεις, οι συνέπειες της οποίας έπληξαν και το χώρο της εκπαίδευσης.

σμός τόσο περισσότερο ενισχυόταν ο Αλβανός ηγέτης στην απόφασή του ότι ήταν αναγκαίο να τεθούν φραγμοί στην ιταλική κυριαρχία και να περιοριστεί η ιδιότυπη ιταλική 'μονοκρατορία' που είχε χτίσει επί του αλβανικού κράτους. Χαρακτηριστικά είναι τα σχόλια που διατυπώνει σχετικά ο Έλληνας πρέσβης στα Τίρανα Διαμαντόπουλος: πως η αλλοπρόσαλλη και δύστροπη πολιτική του Ζογκ προς τους Ιταλούς οφειλόταν στην έμφυτη σε κάθε Αλβανό ιδιοτέλεια, αλλά και στην ανάγκη να εμφανίζεται στους υπηκόους του όχι ως απλό όργανο της Ιταλίας, αλλά ως προασπιστής των συμφερόντων της Αλβανίας, καθώς μάλιστα η ιταλική επιρροή είχε προκαλέσει τη γενική αντιπάθεια και έθιγε τον πατριωτισμό ορισμένων ανεπτυγμένων κύκλων. Για τον Διαμαντόπουλο, ο βασιλιάς ήταν άνθρωπος σκληρός, πονηρός, αλλοπρόσαλλος, έτοιμος πάντοτε να προδώσει τους φίλους του προκειμένου να προωθήσει τα συμφέροντά του, αλλά ταυτόχρονα προικισμένος με θέληση, αποφασιστικότητα και πολιτικό αισθητήριο⁴⁴.

Στους χαρακτηρισμούς αυτούς θα προσθέταμε και την εκτίμηση ότι ο Ζογκ, παρά τις πιέσεις που υφίστατο από την ιταλική πλευρά, είχε κατορθώσει να διατηρήσει ένα σημαντικό βαθμό αυτονομίας και χρησιμοποιώντας διάφορα τεχνάσματα να μην υποκύπτει πάντοτε στις ιταλικές απαιτήσεις. Έτσι, χωρίς να είναι ούτε παθητικός υπηρέτης της ιταλικής πολιτικής ούτε και επικεφαλής μιας πλήρως ανεξάρτητης κυβέρνησης, ο Ζογκ εδραίωσε ένα σύστημα πολύπλοκων σχέσεων με την Ιταλία, ώστε να αντλεί από τη Ρώμη όσα του χρειάζονταν κάθε φορά, χωρίς ωστόσο να είναι διατεθειμένος να θυσιάσει την ελευθερία δράσης του, τουλάχιστον όχι πέρα από κάποια συγκεκριμένα όρια. Η απλόχερη οικονομική βοήθεια που λάμβανε από τη μεγάλη σύμμαχό του δεν δημιουργούσε κατ' αυτόν κάποια ηθική υποχρέωση απέναντί της, καθώς συνιστούσε την ανταμοιβή του για την παραμονή του στη σφαίρα της ιταλικής επιρροής και την απομάκρυνσή του τόσο από το γαλλο-γιουγκοσλαβικό άξονα όσο και από τον προετοιμαζόμενο βαλκανικό συνασπισμό⁴⁵.

⁴⁴ ΑΥΕ, 1931-32, Α/4, απ. 11538, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 22-10-1932.

⁴⁵ Περισσότερα για τις ιδιότυπες σχέσεις του Ζογκ με την Ιταλία βλ. Ελ. Μαντά, *Πολιτική και οικονομία σε αμφίδρομη σχέση. Το ιταλικό δάνειο του 1931 και η κρίση των ιταλο-αλβανικών σχέσεων (1930-1932)*, Μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ 1994, σ.

Παρά το γεγονός, λοιπόν, ότι η σκέψη για την αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα και την πλήρη κρατικοποίηση των σχολείων υπήρχε ήδη στο μυαλό των Αλβανών ιθυνόντων και ιδιαίτερα στους 'πεφωτισμένους' υπουργούς Παιδείας εκείνων των χρόνων, είχε μάλιστα προταθεί ήδη από τους πρώτους μήνες του 1932, ωστόσο η χρονική στιγμή τότε δεν είχε κριθεί ως ώριμη για την εφαρμογή της, καθώς δεν επέτρεπε ακόμη ένα μέγιστο πλήγμα στα ιταλικά συμφέροντα. Την άνοιξη όμως του 1933 και αφού είχε μεσολαβήσει η ρήξη που είχε προκληθεί από το ναυάγιο των συζητήσεων περί τελωνειακής ένωσης, ναυάγιο μάλιστα που έγινε κατά τρόπο θεαματικό και κυρίως οδυνηρό για το ιταλικό γόητρο, η ευκαιρία ήταν ιδανική για την αλβανική πλευρά ώστε να προχωρήσει και στην εφαρμογή μέτρων που αποσκοπούσαν στον περαιτέρω περιορισμό της ιταλικής πρωτοκαθεδρίας στη χώρα.

3. Οι πρώτες αντιδράσεις: μια προσπάθεια για τη λύση του ζητήματος με πολιτικά μέσα

Η απόφαση της αλβανικής κυβέρνησης για το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων φαίνεται ότι βρήκε απροετοίμαστη την ελληνική πλευρά, η οποία προφανώς δεν περίμενε τη λήψη ενός μέτρου με τέτοια καθολικότητα και μάλιστα πριν τη λήξη του σχολικού έτους 1932-33. Ούτε είχαν γίνει ανάλογες αναφορές από τους Έλληνες διπλωματικούς αντιπροσώπους, παρά το γεγονός ότι η αλβανική πλευρά είχε εκδηλώσει την πρόθεσή της να προχωρήσει στην πλήρη κρατικοποίηση των σχολείων τουλάχιστον από την άνοιξη του 1932. Πάντως, η αλήθεια είναι ότι το πρώτο εκείνο διάστημα η ελληνική αντίδραση υπήρξε μάλλον υποτονική, σε μια προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το ζήτημα με πολιτικούς όρους, με διμερείς διαβουλεύσεις και παραστάσεις προς την αλβανική κυβέρνηση.

Την επιλογή αυτής της τακτικής φαίνεται ότι σε μεγάλο βαθμό υπαγόρευσε το γεγονός πως τους ίδιους εκείνους μήνες βρίσκονταν σε εξέλιξη οι διαπραγματεύσεις για τη σύναψη μιας εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών, συμφωνίας που επιθυμούσε εξαιρετικά η αλβανική πλευρά στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει την οικονο-

μική κρίση που την ταλαιπωρούσε. Αλλά και οι συζητήσεις για τη διευθέτηση του χρονίζοντος προβλήματος αποζημίωσης των αλβανικών περιουσιών που είχαν απαλλοτριωθεί στη βάση της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1923 βρίσκονταν σε καλό δρόμο και όλα έδειχναν ότι ένα καλό κλίμα θα μπορούσε να αποκατασταθεί μεταξύ Αθηνών και Τιράνων⁴⁶. Το βάρος της προετοιμασίας για την υπογραφή της εμπορικής συμφωνίας είχε ανατεθεί πριν ακόμη από τον Απρίλιο του 1933 στον Έλληνα πρέσβη στα Τίρανα Διαμαντόπουλο· γρήγορα όμως η έδρα των συζητήσεων μεταφέρθηκε στην Αθήνα, όπου έφθασαν οι Αλβανοί απεσταλμένοι συνοδευόμενοι από τον Έλληνα διπλωμάτη⁴⁷. Η τελική υπογραφή της συμφωνίας, στις 26 Ιουνίου 1933, προβλήθηκε ως η απαρχή μιας νέας εποχής στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, μιας εποχής αρμονικής συμβίωσης και αμοιβαίας κατανόησης⁴⁸. Λίγες μόλις ημέρες νωρίτερα, στις 15 Ιουνίου, είχε ψηφιστεί από την ελληνική βουλή και ο νόμος που ρύθμιζε το ζήτημα της καταβολής των αποζημιώσεων στους Αλβανούς υπηκόους για τα απαλλοτριωθέντα κτήματά τους, κλείνοντας έτσι μία ακόμη πληγή για τις ελληνοαλβανικές σχέσεις. Φαίνεται ότι στην ελληνική πολιτική σκέψη κυριαρχούσε ακόμη το πρώτο εκείνο διάστημα η πεποίθηση ότι η συγκυρία ήταν ευνοϊκή για μια προσέγγιση με την Αλβανία, καθώς οι ιταλοαλβανικές σχέσεις είχαν διαταραχθεί σοβαρά και η ίδια η Αλβανία αναζητούσε δρόμους διαφυγής από την ιταλική κηδεμονία⁴⁹.

Στο πλαίσιο αυτό η ελληνική πλευρά πρόβαλε τόσο την εμπορική συμφωνία όσο και τη ρύθμιση του κτηματικού ζητήματος ως απτές αποδείξεις της δικής της καλής θέλησης και της διαλλακτικότητας, α-

⁴⁶ Περισσότερα για το θέμα βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, σ. 78.

⁴⁷ PRO/FO, 371/18341, R 2465/2465/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 3-4-1934.

⁴⁸ Για το κείμενο της συμφωνίας βλ. Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 4, αρ. 61, σ. 174-177. Στην πράξη βέβαια τα πράγματα δεν ήταν τόσο ειδυλλιακά όσο προβάλλονταν επισήμως. Γρήγορα αποδείχθηκε ότι οι όροι της συμφωνίας, που είχε εξάμηνη διάρκεια, δεν ήταν ικανοποιητικοί για καμία από τις δύο πλευρές, με αποτέλεσμα στο τέλος του χρόνου και ενώ πλησίαζε η ημερομηνία λήξης της να ξεκινήσει νέος γύρος διαπραγματεύσεων για την αναθεώρησή της. PRO/FO, 371/18341, R 2465/2465/90, αυτ.

⁴⁹ ASMAE, Albania 1933, 24/11, no. 8778/1082, Πρεσβεία Αθήνας προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 20-11-1933.

ναμένοντας βέβαια ότι οι χειρονομίες της θα διευκόλυναν την εξεύρεση λύσης και σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων, θέμα στο οποίο ανέμενε να δείξει η αλβανική πλευρά τη δική της καλή πρόθεση. Τις ελπίδες αυτές ενισχύσει οι προσωπικές διαβεβαιώσεις του Αλβανού βασιλιά Ζογκ προς τον Διαμαντόπουλο μία ημέρα πριν από την αναχώρηση του τελευταίου για την Αθήνα, στις αρχές Απριλίου, πως δηλαδή ο ίδιος υπολόγιζε πολύ στη συμβολή του για την τελική σύναψη της συμφωνίας και πως αυτός με τη σειρά του ήταν έτοιμος να ικανοποιήσει την ελληνική κυβέρνηση στα ζητήματα εκείνα που την ενδιέφεραν περισσότερο. Μεταφέροντας τις υποσχέσεις αυτές, φαίνεται πως ο Έλληνας πρέσβης πίεσε με τη σειρά του την ελληνική κυβέρνηση και πέτυχε την παραχώρηση ορισμένων διευκολύνσεων προς την αλβανική πλευρά σε ό,τι αφορούσε την εμπορική συμφωνία, δεδομένου ότι η Αλβανία δεν είχε τη δυνατότητα να τηρήσει μερικούς από τους όρους της⁵⁰. Μάλιστα, την ημέρα της υπογραφής της παρουσίασε στην αλβανική αντιπροσωπεία μία νότα, όπου εξέφραζε την πίστη του ότι, προκειμένου να γίνουν πιο στενές οι ελληνοαλβανικές σχέσεις, θα γρειαζόταν κάποια ευνοϊκή τοποθέτηση της κυβέρνησης των Τιράνων στο ζήτημα των σχολείων⁵¹. Με ανάλογες προσδοκίες, χαρά και ανακούφιση υποδέχθηκε την είδηση για την υπογραφή της εμπορικής συμφωνίας και το ελληνικό στοιχείο της Αλβανίας, καθώς έλπιζε ότι μέσω αυτής αφενός θα βελτιωνόταν η δυσχερής από κάθε άποψη οικονομική του θέση, που είχε ακόμη περισσότερο επιδεινωθεί εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του 1933, αφετέρου ότι θα προετοιμαζόταν το έδαφος για μια προσέγγιση μεταξύ των δύο χωρών, που θα οδηγούσε με τη σειρά της και στην επίλυση του ζητήματος των σχολείων και γενικότερα της χρήσης της ελληνικής γλώσσας⁵².

Πολύ γρήγορα όμως οι προσδοκίες του Διαμαντόπουλου και της

⁵⁰ Τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Αλβανία αφορούσαν κυρίως στην έλλειψη υποδομών και οργάνωσης για τη συλλογή και τη μεταφορά των προς εμπορία προϊόντων, με αποτέλεσμα το εμπορικό ισοζύγιο να παραμένει μόνιμα ελλειμματικό. PRO/FO, 371/18341, R 2465/2465/90, αυτ.

⁵¹ ASMAE, Albania 1933, 24/11, no. 4010/1590, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 4-11-1933.

⁵² ΑΥΕ, 1932, Α/4/Ια-β, απ. 6389, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς πρεσβεία Τιράνων, Αργυρόκαστρο 4-7-1933.

ελληνικής κυβέρνησης για μια πιο ευνοϊκή μεταχείριση της μειονότητας διαψεύστηκαν: το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, τη στιγμή δηλαδή της έναρξης της νέας σχολικής χρονιάς, έγινε φανερό ότι καμία αλλαγή δεν επρόκειτο να δρομολογηθεί σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία των σχολείων. Σε εφαρμογή των αναθεωρημένων άρθρων του συντάγματος και της σχετικής νομοθεσίας, ο Αλβανός υπουργός Παιδείας Μίρας Ίβαναϊ απέρριψε όλες τις αιτήσεις που υποβλήθηκαν από τις ελληνικές κοινότητες για την πρόσληψη του προσωπικού που είχαν επιλέξει, θεωρώντας τους κοινοτικούς ως ιδιωτικούς δασκάλους. Το αποτέλεσμα ήταν όλα τα μειονοτικά σχολεία να παραμείνουν κλειστά. Στη θέση όσων απορρίφθηκαν διορίστηκαν από τις τοπικές επιθεωρήσεις εκπαίδευσης Αλβανοί, ορθόδοξοι και μουσουλμάνοι, ως κρατικοί δάσκαλοι και η διδασκαλία των μαθημάτων στα κρατικά σχολεία γινόταν εξ ολοκλήρου στα αλβανικά. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι μειονοτικά σχολεία, όπως τα γνωρίζαμε στο παρελθόν, δεν υφίσταντο πλέον. Η εξέλιξη αυτή ασφαλώς δυσαρέστησε την ελληνική πλευρά και πολύ περισσότερο τον ίδιο τον Διαμαντόπουλο, ο οποίος μάλιστα παραδεχόταν ανοιχτά ότι είχε περιέλθει σε πολύ δύσκολη θέση απέναντι στην κυβέρνησή του, καθώς ήταν αυτός που κυρίως την είχε παροτρύνει να προχωρήσει σε παραχωρήσεις προς τους Αλβανούς αισιοδοξώντας για τη θετική στάση τους στο θέμα των σχολείων⁵³.

Η καθολική απαγόρευση της λειτουργίας των ελληνικών κοινοτικών σχολείων έφερε τους Έλληνες κατοίκους της περιοχής σε απόγνωση, καθώς με κανέναν τρόπο δεν δέχονταν να στείλουν τα παιδιά τους στα αλβανικά σχολεία. Σε μερικές κοινότητες μάλιστα καταγράφηκαν και περιορισμένα επεισόδια μεταξύ των τοπικών αρχών και των κατοίκων, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της κοινότητας Δερβιτσάνης, της οποίας ο πρόεδρος Ν. Μπάκος επειδή απηύθυνε ένα κείμενο διαμαρτυρίας προς το βασιλιά συνελήφθη και στη συνέχεια φυλακίστηκε από τις αρχές μαζί με έναν δημοτικό σύμβουλο και τους δασκάλους της κοινότητας για τρεις εβδομάδες. Για παρεμφερείς λόγους συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν ο πρόεδρος και ο δάσκαλος της κοινότητας Γλίνας. Παρόμοια τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας προς το βασιλιά και τον υπουργό Παιδείας ετοιμάστηκαν και από άλλες ελ-

⁵³ ASMAE, Albania 1933, 24/11, no. 4010/1590, αυτ.

ληνικές κοινότητες, εμποδίστηκε όμως η αποστολή τους από τις αρχές: ο υποδιοικητής Λιμποχόβου απειλούσε όσους θα προέβαιναν σε παρόμοιες ενέργειες με εξορία στην Κρούγια⁵⁴.

Αυτές και άλλες ανάλογες βίαιες αντιδράσεις των Αλβανών προκάλεσαν την αγανάκτηση της ελληνικής κοινής γνώμης και πυροδότησαν μια εντονότατη εκστρατεία του τύπου, τόσο του κυβερνητικού όσο και της αντιπολίτευσης, με λάβρα άρθρα ενάντια στην Αλβανία και την πιεστική πολιτική που ασκούσε σε βάρος της μειονότητας. Πολλά από τα πυρά αυτά δέχθηκε βέβαια και η ελληνική κυβέρνηση που είχε φανεί τόσο υποχωρητική κατά τις διαπραγματεύσεις του καλοκαιριού και είχε προχωρήσει στη σύναψη της εμπορικής συμφωνίας χωρίς να ζητήσει ανταλλάγματα. Ήδη άρχισε από τότε να γίνεται λόγος πως τα διαβήματα προς την κυβέρνηση των Τιράνων δεν ήταν αρκετά και πως θα έπρεπε η Ελλάδα να προσανατολιστεί προς την κατεύθυνση της προσφυγής στην Κοινωνία των Εθνών, υπό την προστασία της οποίας είχε τεθεί άλλωστε η τήρηση από την Αλβανία των συμβατικών υποχρεώσεών της έναντι των μειονοτήτων, το 1921⁵⁵. Τα ελληνικά δημοσιεύματα φυσικά προκάλεσαν ανάλογη εκστρατεία του αλβανικού τύπου, με αποτέλεσμα η κατάσταση να οξυνθεί ταχύτατα.

Παράλληλα με την εκστρατεία του τύπου πορεύθηκε και η κινητοποίηση των βορειοηπειρωτικών συλλόγων της Ελλάδας, κυρίως στην Αθήνα, τον Πειραιά και τα Ιωάννινα. Από τις τελευταίες ημέρες του Νοεμβρίου διοργανώθηκαν συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας με τη συμμετοχή και προσωπικοτήτων της πολιτικής που γνώριζαν το ζήτημα από κοντά και ενδιαφέρονταν για την εξέλιξή του, όπως για παράδειγμα ο Λ. Μελάς, άλλοτε πρέσβης στα Τίρανα, και ο βουλευτής Ιωαννίνων Ν. Μπότσαρης. Μάλιστα, η συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε σε αθηναϊκό θέατρο στις 19 Νοεμβρίου λίγο έλειψε να δημιουργήσει διπλωματικό επεισόδιο, αφού οι συγκεντρωμένοι αμέσως μετά τη λήξη των ομιλιών κατευθύνθηκαν προς την αλβανική πρεσβεία και επιτέθηκαν με πέτρες, γρήγορα όμως διαλύθηκαν από τις

⁵⁴ ASMAE, Albania 1933, 24/11, no. 9259/1172, Πρεσβεία Αθήνας προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 2-12-1933.

⁵⁵ Βλ. χαρακτηριστικά τα σχετικά άρθρα της κυβερνητικής *Πρωίας* του φθινοπώρου 1933.

δυνάμεις της αστυνομίας⁵⁶. Οι αλβανικές αρχές, απαντώντας στις ελληνικές διαμαρτυρίες και προκειμένου να κάμψουν τις αντιδράσεις στο εσωτερικό απαγόρευσαν την εισαγωγή ελληνικών εφημερίδων στη χώρα, ενώ παράλληλα άσκησαν πιέσεις στον πληθυσμό των μεγαλύτερων ελληνικών κέντρων να υπογράψουν 'αυθόρμητα' τηλεγραφήματα απευθυνόμενα προς το βασιλιά με τα οποία διέψευδαν όσα καταμαρτυρούσαν οι ελληνικές εφημερίδες και οι σύλλογοι και δήλωναν απερίφραστα πως ήταν ευχαριστημένοι από την αλβανική κυβέρνηση⁵⁷.

Η ελληνική ηγεσία, από την πλευρά της, συνέχισε το ίδιο εκείνο διάστημα τις προσπάθειες να βρεθεί μία λύση στο ζήτημα μέσω διμερών διαβουλεύσεων. Πράγματι, στις αρχές Νοεμβρίου ο πρωθυπουργός Τσαλδάρης και ο υπουργός των Εξωτερικών Μάξιμος προχώρησαν σε διάβημα προς τον Αλβανό επιτετραμμένο στην Αθήνα Στίλα προκειμένου να εισηγηθεί στο βασιλιά και την κυβέρνησή του την ανάκληση των μέτρων που είχαν οδηγήσει στο κλείσιμο των ελληνικών σχολείων, καθώς οι ενέργειες αυτές, πέραν όλων των άλλων, αποτελούσαν σαφή παραβίαση των υποχρεώσεων που η Αλβανία είχε αναλάβει διεθνώς έναντι των μειονοτήτων που κατοικούσαν στο έδαφός της. Ο Αλβανός διπλωμάτης βεβαίως υποσχέθηκε να ενεργήσει σχετικά, δεν παρέλειψε όμως να επαναλάβει την επίσημη απάντηση που χρησιμοποιούσε η αλβανική πλευρά απέναντι στα ελληνικά αιτήματα: ότι δηλαδή δεν επρόκειτο για κάποιο ειδικό μέτρο εναντίον των ελληνικών σχολείων, αλλά για μια καθολική ρύθμιση που αφορούσε σε όλα τα ιδιωτικά σχολεία που λειτουργούσαν στη χώρα και ως εκ τούτου δεν ήταν εύκολο να υιοθετηθεί οποιαδήποτε διακριτική μεταχείριση υπέρ της ελληνικής μειονότητας. Δεν ήταν, με άλλα λόγια, δυνατό να απολαμβάνουν οι Έλληνες ως μειονότητα προνόμια που δεν αναγνωρίζονταν ούτε για τους υπόλοιπους κατοίκους της χώρας που α-

⁵⁶ ASMAE, Albania 1933, 24/11, no. 8778/1082, Πρεσβεία Αθήνας προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 20-11-1933. Για το ψήφισμα διαμαρτυρίας που συντάχθηκε από τη συγκέντρωση βλ. «Minorité hellénique de l'Épire du Nord en Albanie», *Minorités Nationales* 5-6 (novembre-décembre 1933), 99-100.

⁵⁷ ASMAE, Albania 1933, 20/1, no. 4437/1760, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 2-12-1933.

ποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού⁵⁸. Ο ίδιος από την πλευρά του πάντως ζήτησε να σταματήσει η εκστρατεία του τύπου σε βάρος της χώρας του προκειμένου να δοθεί ο απαραίτητος χρόνος στα Τίρανα να μελετήσουν το ελληνικό αίτημα. Όμως και πάλι, παρά την επίδειξη πνεύματος συνδιαλλαγής και την ύφεση της δημοσιογραφικής καμπάνιας που επιτεύχθηκε για ένα περίπου δεκαήμερο, το ελληνικό διάβημα έμεινε χωρίς απάντηση⁵⁹.

Οι προσπάθειες να βρεθεί μία λύση στο αδιέξοδο μέσω της προσωπικής παρέμβασης του Αλβανού βασιλιά επαναλήφθηκαν από ελληνικής πλευράς στις αρχές Δεκεμβρίου, όταν ο Διαμαντόπουλος, ύστερα από δύο σχετικές αιτήσεις του, που αρχικά απορρίφθηκαν, κατόρθωσε τελικά να συναντήσει τον Ζογκ για να του μεταφέρει το ελληνικό αίτημα για την αποκατάσταση της λειτουργίας των σχολείων. Ο Ζογκ βέβαια κατά την πάγια τακτική που ακολουθούσε έσπευσε να διαβεβαιώσει το συνομιλητή του ότι επιθυμούσε να μην διαταραχθούν οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών και γι' αυτό θα αναλάμβανε προσωπικά τη διευθέτηση του προβλήματος. Ωστόσο, δεν του ήταν δυνατό να επαναφέρει σε ισχύ το προηγούμενο καθεστώς των κοινοτικών σχολείων, το οποίο αντίκειτο πλέον στις νέες συνταγματικές ρυθμίσεις, γι' αυτό και θα προωθούσε τη λύση του ανοίγματος νέων κρατικών σχολείων και του διορισμού δασκάλων που θα γνώριζαν την ελληνική γλώσσα για να τη διδάξουν στα ελληνόφωνα χωριά, των οποίων τα σχολεία είχαν κλείσει. Την ίδια πρόταση ανέλαβε να μεταφέρει τόσο στον Έλληνα πρωθυπουργό Τσαλδάρη όσο και στον υπουργό Εξωτερικών Μάξιμο ο Αλβανός επιτετραμμένος στην Αθήνα, τονίζο-

⁵⁸ Αξίζει ίσως να παρατηρήσει κανείς στο σημείο αυτό ότι το ίδιο ακριβώς επιχείρημα χρησιμοποιούσε και η ελληνική πλευρά για περισσότερο από μία δεκαετία απαντώντας στα αλβανικά αιτήματα για την παροχή αυξημένων σε σχέση με τους Έλληνες αποζημιώσεων για τα κτήματα των Αλβανών που είχαν απαλλοτριωθεί το 1923. Στην απαίτηση δηλαδή των Αλβανών να λάβουν αποζημίωση ανάλογη με εκείνη των Γάλλων, Βρετανών και Ιταλών υπηκόων, η ελληνική κυβέρνηση αντέτεινε πως το μέτρο των απαλλοτριώσεων είχε γενικό χαρακτήρα, είχε εφαρμοστεί με τον ίδιο τρόπο για όλους τους υπηκόους της χώρας και γι' αυτό οι Αλβανοί δεν ήταν δυνατό να τύχουν ευνοϊκότερης μεταχείρισης και προνομίων που ούτε οι ίδιοι οι Έλληνες δεν απολάμβαναν. Βλ. αναλυτικότερα Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, σ. 48-71.

⁵⁹ ASMAE, Albania 1933, 24/11, no. 8778/1082, αυτ.

ντάς τους ταυτόχρονα πως αυτή ήταν η μοναδική λύση στο θέμα που μπορούσε να δώσει η κυβέρνησή του. Φαίνεται μάλιστα πως κατά τις επαφές του αυτές επανέλαβε με έμφαση το δεδομένο πως η κυβέρνησή του δεν ήταν διατεθειμένη να επιτρέψει την επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς για τον πρόσθετο λόγο ότι η λειτουργία των κοινοτικών σχολείων έκρυβε στην πραγματικότητα την παρέμβαση μιας ξένης δύναμης –στην προκειμένη περίπτωση της Ελλάδας– στα εσωτερικά της Αλβανίας· κι αυτό αποδεικνυόταν από το προφανές γεγονός ότι, δεδομένων των πενιχρών οικονομικών των κοινοτήτων, ήταν αδύνατο να καλύψουν τα υπέρογκα έξοδα που απαιτούσε η συντήρηση των σχολείων τους και η απασχόληση τόσων δασκάλων, πράγμα που σήμαινε ότι τα χρήματα προέρχονταν από άλλη πηγή εκτός της αλβανικής επικράτειας. Πρόκειται βέβαια για ένα επιχείρημα που, όπως έχουμε δείξει, δεν στερείτο παντελώς βάσης. Πάντως, όπως ήταν αναμενόμενο, οι αλβανικές προτάσεις δεν κρίθηκαν ικανοποιητικές από την ελληνική κυβέρνηση που επέμενε στην επιστροφή του *status quo ante*, το οποίο θεωρούσε ως το μόνο αποδεκτό. Η απλή διδασκαλία της ελληνικής ακόμη και για περισσότερες από μία ώρες την ημέρα δεν ήταν αρκετή. Μάλιστα ο Έλληνας πρωθυπουργός φέρεται να δήλωσε στον Αλβανό επιτετραμμένο πως η μη επίλυση του σχολικού ζητήματος αναπόφευκτα θα προκαλούσε ρήξη στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών και πως η Ελλάδα ήταν έτοιμη να λάβει οποιοδήποτε μέτρο ‘αντιποίνων’ προκειμένου να επιτύχει το σκοπό της⁶⁰. Πιθανότατα οι διαπραγματεύσεις για την ανανέωση της εξάμηνης εμπορικής συμφωνίας του Ιουνίου να ήταν ένα ισχυρό μέσο στη διάθεσή της. Σε ό,τι αφορούσε δε τη χρηματοδότηση των σχολείων, η ελληνική απάντησή την απέδιδε στην οικονομική συνδρομή Ελλήνων του εξωτερικού, οι οποίοι θεωρούσαν χρέος τους να αφιερώσουν μέρος της περιουσίας που είχαν αποκτήσει για την ευημερία του τόπου από τον οποίο κατάγονταν⁶¹ –επιχείρημα βέβαια που επίσης δεν στερείτο βάσης, αλλά που απέδιδε μέρος μόνο της πραγματικότητας⁶².

⁶⁰ ASMAE, Albania 1933, 24/11, no. 9426/1195, Πρεσβεία Αθήνας προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 14-12-1933.

⁶¹ ASMAE, Albania 1934, 39/5, no. 814/144, Πρεσβεία Αθήνας προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 3-2-1934.

⁶² Γενικότερα για την προσφορά των απόδημων στην ελληνική εκπαίδευση της Βό-

Παράλληλα με τις κυβερνητικές επαφές και αμέσως μετά το συλλαλητήριο και τα επεισόδια της Αθήνας, το θέμα των ελληνικών σχολείων τέθηκε και στο κοινοβούλιο, στις 8 Δεκεμβρίου, από τους αντιπολιτευόμενους βουλευτές Ιωαννίνων Αλέξανδρο Μελά και Νότη Μπότσαρη, οι οποίοι ζήτησαν μεταξύ άλλων παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης ώστε να λάβουν τέλος τα εκφοβιστικά μέτρα των αλβανικών αρχών σε βάρος της μειονότητας. Τότε μάλιστα εισηγήθηκαν επίσημα την προσφυγή της Ελλάδας στην Κοινωνία των Εθνών, η οποία ως εγγυητής της δήλωσης του 1921 θα έπρεπε να επιληφθεί του θέματος της προστασίας της ελληνικής μειονότητας. Ο Μπότσαρης μάλιστα χαρακτήρισε την παρέμβαση ως μια ιδανική ευκαιρία για το διεθνή οργανισμό προκειμένου να ανακτήσει το κύρος του που είχε τρωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια εξαιτίας των εξελίξεων στον ευρωπαϊκό και τον παγκόσμιο διπλωματικό στίβο. Απαντώντας στους δύο βουλευτές ο υπουργός των Εξωτερικών παραδέχθηκε ότι η κατάσταση ήταν άσχημη κυρίως στις περιοχές του Αργυροκάστρου και των Αγίων Σαράντα, τους ενημέρωσε όμως για τη συνάντηση του Έλληνα πρέσβη Διαμαντόπουλου με το βασιλιά, που είχε πραγματοποιηθεί μόλις εκείνες τις ημέρες, δηλώνοντας ταυτόχρονα την αισιοδοξία του ότι θα επιτυγχανόταν τελικά η παρέμβαση του Αλβανού μονάρχη για την επίλυση του προβλήματος κατά τρόπο ικανοποιητικό για την Ελλάδα⁶³. Όπως αποδεικνύεται όμως από τις ίδιες τις εξελίξεις, η υπουργική απάντηση ήταν περισσότερο πολιτική και λιγότερο επί της ουσίας, αφού τίποτε στην αλβανική στάση μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν μπορούσε να δικαιολογήσει αυτή την αισιοδοξία: οι αρχικές θέσεις από τις οποίες ξεκινούσαν οι δύο πλευρές ήταν διαμετρικά αντίθετες, ενώ δεν υπήρχε καμία ένδειξη πως, παρά τις προφορικές διαβεβαιώσεις, οι Αλβανοί θα έκαναν το παραμικρό για να εγκαταλείψουν την στάση τους και να μετακινηθούν έστω και σταδιακά προς πιο συμβιβαστικές προτάσεις. Προφανώς οι εξηγήσεις που παρουσιάστηκαν

ρειας Ηπείρου βλ. Γ. Κ. Καλυβόπουλου–Χ. Γ. Καλυβόπουλου, *Μπουλιαράτι–Δερόπολη Β. Ηπείρου. Ιστορία–λαϊκός πολιτισμός*, Σύλλογος Βουλιαρατινών εν Αμερική «Ο Άγιος Αθανάσιος», Αθήνα 1975· Παπαθεοδώρου, «Η παιδεία στη Βόρειο Ήπειρο», σ. 349-407· Στούπης, *Ηπειρώτες και Αλβανοί*.

⁶³ NADS, 875.4016 GREEKS/10, Πρεσβεία Αθηνών προς Department of State, Αθήνα 9-1-1934.

στην ελληνική βουλή απέρρεαν περισσότερο από την επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης να εκτονωθούν τα πνεύματα και να μη δοθεί περαιτέρω έκταση στο θέμα, παρά τις απειλές που είχαν διατυπωθεί προς τον Αλβανό επιτετραμμένο στην Αθήνα. Οφείλουμε να θυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι το ίδιο εκείνο διάστημα είχαν εισέλθει στην τελευταία φάση τους οι διαπραγματεύσεις και οι προετοιμασίες για την υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου και είναι ευνόητο ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν περισσότερο απασχολημένη με το ζήτημα αυτό. Παρά το γεγονός ότι η Αλβανία δεν συμμετείχε στις διεργασίες, ένα πιθανό πάγωμα των σχέσεων με την Ελλάδα με αφορμή το σχολικό ασφαλώς δεν ήταν επιθυμητό στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή⁶⁴. Σ' αυτό το σκεπτικό άλλωστε κινούνταν και οι οδηγίες που είχε η ελληνική πρεσβεία στα Τίρανα, την κατά το δυνατόν εξομάλυνση της κατάστασης επί τόπου ώστε να αποφευχθούν δραματικές ενέργειες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ελληνοαλβανική ρήξη⁶⁵.

Τηρώντας σταθερά αυτή την κατευναστική γραμμή η ελληνική κυβέρνηση ενήργησε πράγματι ώστε να καταπαύσει η συνεχιζόμενη αντιαλβανική εκστρατεία του τύπου και κυρίως τα προσβλητικά για τον Αλβανό βασιλιά δημοσιεύματα που πυροδοτούσαν το κλίμα και στις δύο πλευρές των συνόρων. Παράλληλα, με στόχο να στηριχθούν όσα είχαν διατυπωθεί ενώπιον του κοινοβουλίου οι ελληνικές εφημερίδες δημοσίευσαν στις 13 Δεκεμβρίου δηλώσεις του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών, με τις οποίες ο ίδιος εξέφραζε τη λύπη του για τα προσβλητικά δημοσιεύματα του ελληνικού τύπου. Ταυτόχρονα όμως δημοσιευόταν η είδηση ότι, σύμφωνα με δηλώσεις του Αλβανού επιτετραμμένου κατά τις συζητήσεις που είχαν προηγηθεί, η αλβανική κυβέρνηση θα ανακαλούσε τα περιοριστικά σε βάρος των ελληνικών

⁶⁴ Για τις βαλκανικές διασκέψεις, τις σχέσεις με την Ιταλία την περίοδο εκείνη και την πιθανότητα συμμετοχής της Αλβανίας στο Βαλκανικό Σύμφωνο βλ. Αλ. Κοραντής, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1919-1956)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1968-1971, τ. 2, σ. 70-104. Αρ. Τούντα-Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές διασκέψεις 1930-1934*, Θεσσαλονίκη 1994. Ushtelenca, *Diplomacia e mbretit*, σ. 258-273 και G. Shpuza, «L'Albanie et le Pacte Balkanique de 1934», *Turkish Review of Balkan Studies* 2 (1994/95), 193-202.

⁶⁵ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3698/1646, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 20-10-1934.

σχολείων μέτρα· ανάλογες διαβεβαιώσεις φερόταν επίσης πως είχε δώσει και ο πρώην υπουργός Παιδείας Τζαφέρ Ούπι, που βρισκόταν στην Αθήνα για προσωπικούς λόγους. Στην πραγματικότητα όμως καμία υπόσχεση δεν είχε δοθεί από τα πρόσωπα αυτά. Σύμφωνα με τα σχόλια του ίδιου του Αλβανού επιτετραμμένου προς τον Ιταλό ομόλογο του στην Αθήνα Ντε Ρόσι, θα έπρεπε να υποθέσει κανείς ότι η είδηση είχε διοχετευτεί προκειμένου να γίνει ευκολότερα αποδεκτή από την κοινή γνώμη η καταδίκη της αντιαλβανικής εκστρατείας που συνεχιζόταν στον αθηναϊκό –και όχι μόνο– τύπο. Για τον ίδιο πάντως σήμαινε ότι κατά βάθος η Αθήνα εξακολουθούσε να ελπίζει πως θα κέρδιζε όσα κανείς δεν της είχε υποσχεθεί και δεν είχε συνειδητοποιήσει ότι τίποτε παραπάνω δεν μπορούσε να κάνει ούτε ακόμη και ο ίδιος ο Ζογκ⁶⁶.

Και πράγματι ο βασιλιάς, στις αρχές του Ιανουαρίου 1934, προχώρησε απλώς σε μερική εφαρμογή των όσων είχε προτείνει στον Έλληνα πρέσβη τον περασμένο Δεκέμβριο: έδωσε οδηγίες στον υπουργό Παιδείας για το διορισμό είκοσι δύο δασκάλων της ελληνικής γλώσσας σε ισάριθμα σχολεία, ανεβάζοντας έτσι σε είκοσι πέντε το συνολικό αριθμό των κρατικών σχολείων όπου διδασκόταν η ελληνική ως γλωσσικό μάθημα, και υποσχέθηκε την αύξησή τους σε τριάντα για το επόμενο έτος⁶⁷. Όμως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η λύση αυτή δεν ικανοποιούσε την ελληνική πλευρά, η οποία αναζητούσε πλέον άλλους τρόπους προκειμένου να επιτύχει την αποκατάσταση του σχολικού δικτύου για τη μειονότητα όπως αυτό λειτουργούσε τα προηγούμενα χρόνια.

4. Η προσφυγή στην Κοινωνία των Εθνών και ο ‘Σχολικός Αγώνας’

Εκτός όμως από τις επίσημες κυβερνητικές προσπάθειες για την εξεύρεση μιας πολιτικής λύσης στο ζήτημα μέσω απευθείας διαπραγματεύσεων, είχε αρχίσει και σε τοπικό επίπεδο να ωριμάζει η ιδέα πως οι ίδιοι οι κάτοικοι των ελληνικών κοινοτήτων όφειλαν να αντιδρά-

⁶⁶ ASMAE, Albania 1933, 24/11, no. 9426/1195, αυτ.

⁶⁷ PRO/FO, 371/18339, R 658/445/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 24-1-1934.

σουν στο ύστατο αυτό μέτρο των αλβανικών αρχών, που σήμανε την ολική πλέον αλβανοποίηση των ελληνικών σχολείων. Είναι γεγονός πάντως πως το σχολικό ζήτημα είχε προκαλέσει μεγάλη αναταραχή μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού, καθώς η ομαλή λειτουργία των σχολείων αποτελούσε ένα από τα πρώτιστα ενδιαφέροντα των μελών της μειονότητας και απέδιδαν σ' αυτήν ιδιαίτερη σημασία, κυρίως για τη συνέχιση εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και την αδιάλειπτη συνέχεια και διατήρηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης και της παράδοσης⁶⁸. Οι ελπίδες, που παρέμεναν ακόμη ζωντανές κατά τους πρώτους μήνες της κρίσης, για την εξεύρεση μιας λύσης μέσω της διπλωματικής οδού και της άσκησης πιέσεων εκ μέρους του ελληνικού κράτους αποδείχθηκαν τελικά μάταιες· με την πάροδο του χρόνου έγινε περισσότερο κι από φανερό ότι η αλβανική κυβέρνηση ήταν αποφασισμένη να τηρήσει τη σκληρή γραμμή που είχε επιλέξει, ενώ η πρόταση για το διορισμό είκοσι δύο ακόμη κρατικών δασκάλων στα σχολεία για τη διδασκαλία της ελληνικής ως γλωσσικού μαθήματος κατά κανένα τρόπο δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως ικανοποιητική, αφενός γιατί ο αριθμός αυτός δεν επαρκούσε ούτε στο ελάχιστο προκειμένου να καλύψει τις σχολικές ανάγκες των ελληνόπαιδων, αφετέρου γιατί η εμπειρία του παρελθόντος είχε αποδείξει ότι ο ρόλος των κρατικών δασκάλων ήταν αμφιλεγόμενος και ότι πολλές φορές, υποκείμενοι καθώς ήταν στις πιέσεις των τοπικών αρχών, κατέληγαν να διδάσκουν περισσότερο την αλβανική και λιγότερο την ελληνική γλώσσα. Έτσι, η λύση της προσφυγής στην ΚτΕ για την εξεύρεση λύσης στο ζήτημα καθίστατο πλέον μονόδρομος.

Το 1933 πράγματι καταγράφεται η πρώτη συντονισμένη προσπάθεια για την οργάνωση μιας συλλογικής αντίδρασης εκ μέρους των Ελλήνων της Αλβανίας, προϊόν της συνεργασίας των Ελλήνων δι-

⁶⁸ Από την άποψη αυτή, ακόμη και οι Ιταλοί διπλωμάτες (ή τουλάχιστον οι μετριοπαθέστεροι από αυτούς) θα παραδεχθούν αργότερα ότι έπρεπε να θεωρηθούν αναμενόμενες και απόλυτα κατανοητές οι διαστάσεις που έλαβε τελικά το ζήτημα της λειτουργίας των ελληνικών μειονοτικών σχολείων, δεδομένης μάλιστα της μακράς εκπαιδευτικής παράδοσης που χαρακτήριζε ειδικά την επαρχία Αργυροκάστρου, παράδοσης που έφθανε πίσω στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όταν στην περιοχή δεν λειτουργούσαν παρά μόνο τα ελληνικά σχολεία. Βλ. ενδεικτικά ASMAE, Albania 1935, 49/2, no. 859/1, Προξενείο Αυλώνας προς Ministero Affari Esteri, Αυλώνα 21-5-1935.

πλωματικών αντιπροσώπων στην περιοχή, που επέδειξαν αυξημένη δραστηριότητα καθ' όλο αυτό το διάστημα, με ηγετικές φυσιογνωμίες του τοπικού πληθυσμού, με κοινοτάρχες, δασκάλους και κυρίως με τους οικονομικά επιφανέστερους ή τους πιο θαρραλέους Έλληνες. Δεν θα πρέπει ίσως να θεωρηθεί υπερβολικός ο χαρακτηρισμός 'θαρραλέοι' καθώς, υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες που διαβιούσε η μειονότητα, χρειαζόταν αναμφισβήτητα θάρρος για να προβούν σε τέτοιου είδους ενέργειες⁶⁹. Ως ένας από τους πρωτεργάτες της κίνησης αυτής και κεντρικός συντονιστής της φέρεται ο Βασίλειος Σαχίνης, από τα πλέον διακεκριμένα και οικονομικά εύρωστα μέλη της μειονότητας, τραπεζίτης εγκατεστημένος στο Αργυρόκαστρο, που έχαιρε της εκτίμησης και της εμπιστοσύνης των ομοεθνών του. Για τις ανάγκες δε του έργου που αναλάμβανε διέθετε το επιπλέον πλεονέκτημα πως, λόγω του επαγγέλματός του, ερχόταν σε επαφή με τους περισσότερους από τους κατοίκους της περιοχής της Δροπόλης, οι οποίοι επισκέπτονταν την πόλη είτε για την αγορά της είτε για να εξαργυρώσουν επιταγές των απόδημων συγγενών τους, έτσι ώστε να προκαλεί όσο το δυνατόν λιγότερο τις υποψίες των αρχών. Στενοί συνεργάτες του υπήρξαν ο τότε Έλληνας υποπρόξενος στο Αργυρόκαστρο Αριστομένης Μηλιαρέσης και ο γραμματέας του υποπροξενείου Γεώργιος Παπαδόπουλος. Οι τρεις τους συνέστησαν μια «Νέα Φιλική Εταιρεία» με στόχο να ενθαρρύνουν τα μέλη της μειονότητας και ταυτόχρονα να οργανώσουν και να προετοιμάσουν την αντίδραση κατά της τελευταίας αλβανικής απόφασης⁷⁰. Για την επιτυχία του σκοπού αυτού χρησιμοποιήθηκαν κατεξοχήν οι παλαιοί κοινοτικοί δάσκαλοι, που είχαν παυθεί από την αλβανική κυβέρνηση, καθώς και οι ιερείς και όσοι από τους προκρίτους των χωριών και τους εμπόρους θεωρούνταν ως πρόσωπα εμπιστοσύνης. Για την καλύτερη οργάνωση της

⁶⁹ Ο ίδιος ο Ιταλός πρόξενος στους Άγιους Σαράντα Corte Dalmazzo, σχολιάζοντας την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί, παρατηρούσε σε κάποιο σημείο πως στο παρελθόν οι Έλληνες της περιοχής δίσταζαν ακόμη και να επισκεφθούν το ελληνικό προξενικό κατάστημα της πόλης από το φόβο των συνεπειών που θα υφίσταντο εκ μέρους των αρχών. ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 475/166, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 6-2-1934.

⁷⁰ Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 99-100· Παπαδόπουλου, *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως*, σ. 37-38· του ίδιου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 172.

όλης προσπάθειας η περιφέρεια της Δρόπολης διαιρέθηκε σε τομείς, επικεφαλής των οποίων ορίστηκαν από τον Παπαδόπουλο δάσκαλοι, οι οποίοι αναλάμβαναν διπλό καθήκον: αφενός την πραγματοποίηση των επαφών με το κέντρο και το συντονισμό των ενεργειών, αφετέρου την παρακολούθηση της δουλειάς των Αλβανών κυβερνητικών δασκάλων σε ό,τι αφορούσε τη διδασκαλία της γλώσσας και την 'κατασκοπία' που και εκείνοι διενεργούσαν από κοινού με τα όργανα της χωροφυλακής στα ελληνικά χωριά. Ακολουθώντας τα γνωστά 'συνωμοτικά' πρότυπα, το κέντρο λήψης των αποφάσεων βαφτίστηκε «Ανώτατη Αρχή» και δεν ήταν άλλο από το ελληνικό υποπροξενείο και τον πρόξενο Μηλιαρέση, ο οποίος μάλιστα έφερε και το κωδικό όνομα «ο Μαύρος», το παρατσούκλι δηλαδή που του είχαν δώσει οι Δροπολίτες λόγω του μελαχρινού του χρώματος⁷¹. Κυριότεροι 'τομεάρχες' υπήρξαν οι Νικόλαος Παπαδόπουλος από τη Γορίτσα, Γεώργιος Οικονομίδης και Θωμάς Λίλλης από τη Δερβητσάνη, Πέτρος Παπαγεωργίου από τη Γράψη, Αντώνιος Κυριάκης από τη Γλίνα, Βασίλειος Βάσσοσ από την Κάτω Επισκοπή κ.ά.⁷².

Από τις πρώτες ενέργειες της οργάνωσης υπήρξε η αποστολή, το Νοέμβριο του 1933, ενός κειμένου διαμαρτυρίας προς το βασιλιά της Αλβανίας Ζογκ και την κυβέρνησή του, γραμμένη στην ελληνική και την αλβανική γλώσσα και υπογεγραμμένη από τους προέδρους και τα μέλη των κοινοτικών συμβουλίων των ελληνικών χωριών. Με την αναφορά αυτή ζητούσαν τη διδασκαλία των μαθημάτων στην ελληνική γλώσσα, σύμφωνα με το περιεχόμενο της αλβανικής δήλωσης στην ΚτΕ, που αποτελούσε και το πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων τους. Αντί όμως να λάβουν απάντηση στο αίτημα αυτό, οι αλβανικές αρχές της περιφέρειας Αργυροκάστρου προχώρησαν σε συλλήψεις και φυλακίσεις μερικών από τους πρωτεργάτες της κίνησης⁷³.

⁷¹ Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 101.

⁷² Περισσότερα για τη δράση της οργάνωσης αυτής βλ. Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σ. 100-101· Παπαδόπουλου, *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως*, σ. 38-39· του ίδιου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 172. Να σημειωθεί ότι ο Ν. Κ. Παπαδόπουλος, συγγραφέας της έκδοσης *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, διατέλεσε 'τομεάρχης' Κάτω Δροπόλεως, ενώ ο Γ. Χ. Παπαδόπουλος, συγγραφέας των άλλων δύο προαναφερόμενων εκδόσεων, ήταν ο γραμματέας του ελληνικού υποπροξενείου και ιθύνων νους της «Νέας Φιλικής Εταιρείας».

⁷³ Παπαδόπουλου, *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως*, σ. 31.

Ο διορισμός των είκοσι δύο νέων κυβερνητικών δασκάλων στα ελληνικά σχολεία, τον Ιανουάριο του 1934⁷⁴, για τη διδασκαλία της ελληνικής ως γλωσσικού μαθήματος για μία ώρα την ημέρα προφανώς έδειξε ότι αυτή ήταν η τελευταία υποχώρηση στην οποία ήταν διατεθειμένη να προβεί η αλβανική κυβέρνηση και επομένως τίποτε περισσότερο δεν είχε η μειονότητα να περιμένει. Με δεδομένη την κατάσταση αυτή, ωρίμασε πλέον η ιδέα της προσφυγής στην Κοινωνία των Εθνών, η οποία άλλωστε ήταν ο εγγυητής της εφαρμογής των όρων και των υποχρεώσεων που απέρρεαν από την αλβανική δήλωση της 2ας Οκτωβρίου 1921.

Όπως είδαμε και παραπάνω, η ιδέα για τη δυνατότητα προσφυγής στην Κοινωνία των Εθνών για την επίλυση του προβλήματος που είχε ανακύψει σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων στην Αλβανία είχε ήδη τεθεί και συζητιόταν σε επίσημο πολιτικό επίπεδο από τα τέλη ακόμη του 1933. Η ιδέα πάντως δεν ήταν κάτι καινούριο, αφού όπως αναφέραμε συζητιόταν ήδη στον τύπο, ενώ καθώς φαίνεται καλλιεργούνταν σταδιακά και μεταξύ του πολιτικού και του διπλωματικού δυναμικού του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών και είχε ανοίξει ο διάλογος σχετικά με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα μιας τέτοιας ενέργειας. Η ανάλογη προσφυγή των καθολικών επισκόπων που διαμαρτύρονταν για το κλείσιμο των δικών τους σχολείων στην Αλβανία είχε άλλωστε προηγηθεί, δείχνοντας το δρόμο και στους υπόλοιπους ενδιαφερόμενους⁷⁵. Η ελληνική θέση γύρω από την προοπτική αυτή ήταν εν γένει θετική· το ελληνικό υποπροξενείο Αργυροκάστρου, εξάλλου, λειτουργούσε από πολλούς μήνες ως κέντρο συντονισμού των απαραίτητων ενεργειών. Βέβαια δεν έλειπαν και οι αντίθετες προτάσεις, όπως για παράδειγμα αυτή του Έλληνα υποπρόξενου στους Άγιους Σαράντα Καλλέργη, ο οποίος έκρινε πως τυχόν προσφυγή της μειονότητας στην ΚτΕ θα προκαλούσε περισσότερα προβλήματα από όσα θα έλυne και δεν θα έφερνε κανένα θετικό αποτέλεσμα, αφού, κατά πάσα πιθανότητα, ο διεθνής οργανισμός θα περιοριζόταν στην έκφραση πλατωνικών ευχών ή έστω στη λήψη αποφάσεων που όμως ποτέ δεν θα εφαρμόζονταν στην πράξη. Αντιθέ-

⁷⁴ ASMAE, Albania 1934, 36/2, no. 529/185, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 16-2-1934.

⁷⁵ Αναλυτικά για την προσφυγή των καθολικών στην ΚτΕ βλ. παρακάτω, σ. 223 κ.εξ.

τως, θα επέφερε την περαιτέρω σκλήρυνση της στάσης των αλβανικών αρχών και την καταπόνηση της μειονότητας⁷⁶.

Τελικά, η σκέψη που είχε διατυπωθεί για την προσφυγή στην ΚτΕ, όπου θα αναζητούνταν δικαίωση των ελληνικών θέσεων περί της λειτουργίας των σχολείων και προάσπιση των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων της μειονότητας, πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1934. Οι 'τομεάρχες' της Δρόπολης ειδοποιήθηκαν τότε από το κέντρο του Αργυροκάστρου, την «Ανώτατη Αρχή», πως η στιγμή ήταν πλέον κατάλληλη για την υλοποίηση του εγχειρήματος που προετοιμάζαν από καιρό: να θυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι ήδη από τα τέλη του 1933 είχε διαφανεί πως οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης για την απευθείας επίλυση του ζητήματος με διμερείς διαπραγματεύσεις δεν θα απέδιδαν καρπούς και η αλβανική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να προβεί σε περαιτέρω παραχωρήσεις. Έτσι, συντάχθηκε υπόμνημα-κείμενο διαμαρτυρίας στην ελληνική γλώσσα, το οποίο παρέλαβαν οι 'τομεάρχες' με την οδηγία να υπογραφεί από τους κατοίκους των ελληνικών κοινοτήτων υπό συνθήκες βέβαια άκρας μυστικότητας. Πράγματι, πανομοιότυπα αντίγραφα του εγγράφου, ξεκινώντας από τις 2 Ιανουαρίου από τη Δερβητσάνη, περιφέρθηκαν στις κοινότητες των περιφερειών Άνω και Κάτω Δρόπολης, Πωγωνίου, Δελβίνου, Βούρκου και Χιμάρας. Πρώτοι σε κάθε κοινότητα υπέγραφαν οι δάσκαλοι για να εμψυχώσουν και τους υπόλοιπους, και κατόπιν οι συγχωριανοί τους⁷⁷. Με το κείμενο αυτό οι κάτοικοι εξέθεταν τη σχολική κατάσταση όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στην Αλβανία και όπως οι ίδιοι τη βίωναν, διαμαρτύρονταν για την παραβίαση των σχολικών δικαιωμάτων τους και για τη βία που υπέστησαν μετά την τελευταία προσφυγή στον Αλβανό βασιλιά. Επικαλούνταν επίσης την παρέμβαση του διεθνούς οργανισμού για την αποκατάσταση των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων τους όπως αυτά προβλέπονταν από τη δή-

⁷⁶ ΑΥΕ, 1933, Α/22/Ιβ, απ. 11970, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άγιοι Σαράντα 25-11-1933. Θα μπορούσε ίσως να υποθέσει κανείς ότι, εξαιτίας της ηττοπαθούς στάσης που τήρησε ο Καλλέργης σε ό,τι αφορούσε τις δυνατότητες αποστολής μαζικών διαμαρτυριών εκ μέρους της μειονότητας τόσο προς τις αλβανικές αρχές όσο και προς την ΚτΕ, μετατέθηκε τελικά από τους Άγιους Σαράντα στις αρχές του 1934, μετά από διετή υπηρεσία στην πόλη.

⁷⁷ Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 101-104.

λωση του 1921⁷⁸. Μέχρι τις 23 Ιανουαρίου τα υπομνήματα υπογράφηκαν από 977 κατοίκους 72 συνολικά κοινοτήτων⁷⁹, συγκροτήθηκαν σε ένα σώμα και υποβλήθηκαν, μέσω της διπλωματικής οδού –με τη μεσολάβηση και πάλι του ελληνικού υποπροξενείου Αργυροκάστρου⁸⁰– στην έδρα του Γενικού Γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών, στη Γενεύη. Το κείμενο που κατατέθηκε συνοδευόταν επίσης από κατάλογο των κοινοτήτων και των υπογραφών που είχαν συλλεγεί καθ' όλη τη διάρκεια του Ιανουαρίου, καθώς και από μία σειρά οκτώ όμοιων τηλεγραφημάτων που απηύθυναν οι γονείς, οι δάσκαλοι και οι κάτοικοι των κοινοτήτων Βουλιαρατών, Πέπελης, Γορίτσας, Γλίνας, Γεωργουτσατών, Άνω και Κάτω Επισκοπής, Ραδατών και Γράψης προς τον Αλβανό βασιλιά ζητώντας το διορισμό ενός δασκάλου δικής τους επιλογής για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, το μισθό του οποίου θα κατέβαλλαν οι ίδιες οι κοινότητες. Τέλος, υπήρχε συνημμένος πίνακας με τον αριθμό των σχολείων και των δασκάλων που δίδασκαν σ' αυτά κατά τα έτη 1925-1933, πίνακας που έκτοτε αναπαράγεται στην ελληνική βιβλιογραφία ως ενδεικτικός της φθίνουσας πορείας που ακολούθησε η ελληνική εκπαίδευση στην Αλβα-

⁷⁸ Για το πλήρες πρωτότυπο κείμενο της ελληνικής προσφυγής βλ. Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 176-185. Για τη γαλλική μετάφραση του κειμένου, που αποτέλεσε προϋπόθεση το επίσημο κείμενο αναφοράς για την Κοινωνία των Εθνών βλ. Kondis-Mandis, *The Greek Minority*, αρ. 28, σ. 71-76.

⁷⁹ Εδώ παρουσιάζεται μια ανακολουθία των διαθέσιμων πληροφοριών: ενώ δηλαδή ο καταμετρημένος αριθμός των υπογραφών από το πρωτότυπο της προσφυγής είναι ο προαναφερόμενος, οι Ν. Κ. Παπαδόπουλος και Γ. Χ. Παπαδόπουλος, που όπως αναφέρθηκε υπήρξαν από τους οργανωτές της προσπάθειας, κάνουν λόγο για τη συλλογή 30.000 περίπου υπογραφών από Έλληνες κατοίκους των συγκεκριμένων κοινοτήτων. Βλ. Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 104 και Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 79-86 και 174. Την πληροφορία αυτή αναπαράγει και ο Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, σ. 870. Αντιθέτως, τον αριθμό των 1.000 περίπου υπογραφών αναφέρουν τα επίσημα υπομνήματα που κατατέθηκαν στην Κοινωνία των Εθνών, όπως για παράδειγμα εκείνο του Ν. Πολίτη του Νοεμβρίου 1934, που διανεμήθηκε επίσης στις ελληνικές πρεσβείες προς ενημέρωσή τους. Αυτόν αποδέχονται και οι ξένοι διπλωμάτες που ενημερώνονταν για τις εξελίξεις, όπως ο Βρετανός πρέσβης Hodgson: PRO/FO, 371/18339, R 3476/445/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 13-6-1934.

⁸⁰ ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 475/166, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 6-2-1934.

νία στα χρόνια του Ζογκ.

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί το γεγονός πως η προσφυγή στην Κοινωνία των Εθνών πραγματοποιήθηκε από την ίδια τη μειονότητα χωρίς την εμφανή ανάμιξη του ελληνικού κράτους, τουλάχιστον σ' αυτό το πρώιμο στάδιο, αφού κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο να γίνει. Θυμίζουμε ότι κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που κατέληξαν στην υπογραφή της αλβανικής δήλωσης της 2ας Οκτωβρίου 1921, ο Έλληνας αντιπρόσωπος στην Κοινωνία των Εθνών Βασίλειος Δενδραμής είχε ζητήσει να αναγνωριστεί για τα κράτη-μέλη του διεθνούς οργανισμού –εμμέσως δηλαδή για την Ελλάδα– το δικαίωμα προσφυγής προς το Συμβούλιο της ΚτΕ σε περίπτωση παραβίασης εκ μέρους της Αλβανίας των υποχρεώσεών της έναντι των μειονοτήτων. Στο αίτημα εκείνο είχε έντονα αντιδράσει τότε ο Αλβανός πρωθυπουργός και υπουργός των Εξωτερικών Ιλιάς Βριόνι δηλώνοντας την αντίθεσή του στην προοπτική να τεθεί η Αλβανία υπό ιδιαίτερο καθεστώς· η παραχώρηση στην Ελλάδα του δικαιώματος να εγείρει προς το Συμβούλιο ζητήματα που αφορούσαν στην προστασία των μειονοτήτων στην Αλβανία αποτελούσε κατάφορη ανάμιξη στα εσωτερικά της. Το τελικό κείμενο πράγματι απέρριπτε το ελληνικό αίτημα, καθώς κάτι τέτοιο αφίστατο των γενικών αρχών που είχαν υιοθετηθεί από όλες τις μειονοτικές συνθήκες. Έτσι νομικά η Ελλάδα δεν είχε το δικαίωμα να καταθέσει προσφυγή στο Συμβούλιο του οργανισμού εξ ονόματος της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας, αναλάμβανε όμως το βάρος της προώθησης και της στήριξης του αιτήματος της ίδιας της μειονότητας με όλα τα διαθέσιμα μέσα.

Για να επιστρέψουμε όμως στα γεγονότα που εκτυλίσσονταν στα ελληνικά χωριά, είναι φανερό ότι οι αλβανικές αρχές πληροφορήθηκαν αμέσως την κατάθεση της προσφυγής: ήδη από τις 14 Ιανουαρίου η υποδιοίκηση Λιμποχόβου, όπου υπαγόταν διοικητικά ολόκληρη η περιοχή, είχε αποστείλει οδηγίες προς τις τοπικές αρχές Πωγωνίου και Γεωργουτσατών να εξακριβώσουν τι ακριβώς συνέβαινε γύρω από το ζήτημα της υπογραφής και της αποστολής του υπομνήματος στην ΚτΕ. Τις ίδιες οδηγίες έλαβε και η Διεύθυνση Σχολείων Αργυροκάστρου, να δώσει δηλαδή εντολή στους δασκάλους των χωριών –όλοι τους Αλβανοί κυβερνητικοί την εποχή αυτή– να συλλέξουν και να γνωστοποιήσουν στην υπηρεσία κάθε δυνατή πληροφορία σχετικά με

την εν λόγω κίνηση⁸¹. Λίγες μόλις ημέρες αργότερα, ο διοικητής της χωροφυλακής Αγίων Σαράντα, που εκτελούσε ταυτόχρονα χρέη νομάρχη, κάλεσε τους προέδρους των ελληνικών κοινοτήτων και τους ρώτησε αν είχαν υπογράψει και στείλει κείμενο διαμαρτυρίας στην Κοινωνία των Εθνών. Αυτοί, προκειμένου να αποφύγουν συνέπειες ανάλογες με εκείνες του περασμένου Νοεμβρίου, απάντησαν πως δεν γνώριζαν τίποτε, παρά το γεγονός βέβαια ότι το κείμενο έφερε όχι μόνο τις υπογραφές, αλλά και πολλές σφραγίδες των ελληνικών κοινοτήτων της περιοχής. Στην ερώτηση όμως του Αλβανού διοικητή αν ήταν ευχαριστημένοι από τις αρχές κι από τον τρόπο που είχε διευθετηθεί το ζήτημα των σχολείων βιάστηκαν να απαντήσουν αρνητικά, καθώς μάλιστα αρκετοί από τους δασκάλους που είχαν διοριστεί δεν γνώριζαν καθόλου την ελληνική γλώσσα και οπωσδήποτε δεν ήταν σε θέση να τη διδάξουν⁸². Αλλά και γενικότερα οι πληροφορίες περί συλλογής υπογραφών και η αναταραχή που είχε προκληθεί μεταξύ του ελληνικού στοιχείου της περιοχής είχαν επισύρει τη λήψη αυστηρότερων μέτρων αστυνόμευσης εκ μέρους των αλβανικών αρχών, μέτρων που διατηρήθηκαν σε ισχύ όλους τους επόμενους μήνες: έτσι, επιβλήθηκε αυξημένη επιτήρηση των συνοριακών περασμάτων και ενισχύθηκαν με προσωπικό και αξιωματικούς οι σταθμοί της χωροφυλακής, κάθε Έλληνας που μετακινούνταν από το ένα χωριό στο άλλο υποβαλλόταν σε έλεγχο για το πού πήγαινε, το σκοπό του ταξιδιού του κ.λπ., ενώ αυξήθηκαν και οι περιπτώσεις κατάσχεσης ελληνικών εφημερίδων που έφταναν με διάφορους τρόπους στην περιοχή. Είναι πάντως αξιοπρόσεκτα όσα φέρεται να ανέφερε ο Αλβανός διοικητής της χωροφυλακής στους Άγιους Σαράντα σε υπάλληλο του ιταλικού προξενείου εκεί: ότι δηλαδή οι αλβανικές αρχές γνώριζαν τι ακριβώς συνέβαινε, καθώς και τις κινήσεις των Ελλήνων διπλωματών και των προξενικών υπαλλήλων, είχαν πραγματοποιήσει πολλές ανακρίσεις στα ελληνικά χωριά, είχαν στα χέρια τους τα ονόματα όσων είχαν υ-

⁸¹ Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 102· Παπαδόπουλου, *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως*, σ. 32-33.

⁸² Στο σημείο αυτό μάλιστα προστίθεται το σχόλιο ότι μερικοί επιστρατεύτηκαν για τη δουλειά αυτή τόσο πρόχειρα και ήταν τόσο χαμηλού επιπέδου, που δεν γνώριζαν καλά όχι μόνο την ελληνική αλλά ούτε και την αλβανική γλώσσα. ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 475/166, αυτ.

πογράψει τη διαμαρτυρία ή όσων γενικότερα κινούνταν κατά της κυβέρνησης, όμως η στιγμή δεν ήταν κατάλληλη για να επέμβουν, καθώς τα Τίρανα φοβούνταν πως κάτι τέτοιο θα προκαλούσε την κινητοποίηση της Κοινωνίας των Εθνών με την αποστολή εξεταστικής επιτροπής επί τόπου. Αργότερα όμως θα μπορούσαν να προβούν στη λήψη των μέτρων εκείνων που θα κρίνονταν κατάλληλα για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση⁸³.

Πάντως, η αναταραχή που είχε προκληθεί διατηρήθηκε έντονη σε όλο το διάστημα που ακολούθησε, ενώ δεν έλειψαν τα κατά τόπους επεισόδια μεταξύ των Ελλήνων κατοίκων των χωριών και των τοπικών αρχών ή και των Αλβανών δασκάλων που εργάζονταν στα σχολεία. Στη Δερβιτσάνη, για παράδειγμα, ομάδα Αλβανών δασκάλων που γιόρταζε το Πάσχα τραγουδώντας πατριωτικά τραγούδια και ύμνους, δέχθηκε επίθεση από κατοίκους του χωριού. Στους Πεωργουτσάτες, ο νέος Αλβανός κοινοτάρχης συνέλαβε τον άλλοτε δάσκαλο του σχολείου επειδή του μίλησε στην ελληνική γλώσσα, προκαλώντας αναστάτωση στο χωριό· ο δε νομάρχης Αργυροκάστρου, που τον αποφυλάκισε προκειμένου να αποφύγει επέκταση των επεισοδίων, επιπλήχθηκε από τους ανωτέρους του ως 'πράκτορας των Ελλήνων'⁸⁴. Η κατάσταση όμως δεν έμελλε να φθάσει στο αποκορύφωμά της παρά μόνο το φθινόπωρο του 1934, με αφορμή την έναρξη της νέας σχολικής χρονιάς. Τότε ξεκίνησε και ο 'σχολικός αγώνας' των Ελλήνων της Αλβανίας, όπως έμεινε να ονομάζεται στην ελληνική βιβλιογραφία.

Το Σεπτέμβριο οι Αλβανοί δάσκαλοι επέστρεψαν στις θέσεις τους, οι κάτοικοι όμως αρνήθηκαν να στείλουν τα παιδιά τους στα σχολεία, τουλάχιστον μέχρι την οριστική κατάληξη της προσφυγής που είχαν υποβάλει στην ΚτΕ και την έκδοση της σχετικής απόφασης. Η σχολική αποχή ξεκίνησε στις 18 Σεπτεμβρίου από τις κοινότητες Δερβητσάνης, Καλογοραντζής, Δουβιανής και Γλίνας και μέχρι τις 25 του μήνα είχε επεκταθεί σταδιακά –σύμφωνα με τις οδηγίες της «Ανώτατης Αρχής»– στα περισσότερα από τα ελληνόφωνα χωριά της Δρόπολης και των Αγίων Σαράντα, με αποτέλεσμα κανένας μαθητής

⁸³ ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 475/166, αυτ. και 36/2, no. 529/185, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 16-2-1934.

⁸⁴ ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 215890, Ministero Affari Esteri προς πρεσβεία Αθηνών, Ρώμη 16-5-1934.

–εκτός λίγων εξαιρέσεων⁸⁵– να μην εγγραφεί στα σχολεία για το έτος 1934-35⁸⁶. Η πρόταση για την οργάνωση της απεργίας, αλλά και ο συντονισμός της όλης προσπάθειας ανήκαν και πάλι στο ελληνικό υποπροξενείο Αργυροκάστρου και το γενικό γραμματέα του, σε συνεργασία πάντοτε με τους ‘τομεάρχες’, τους κοινοτάρχες και τους Έλληνες δασκάλους που τελούσαν εν αργία.

Οι αλβανικές διοικητικές αρχές φαίνεται ότι εξεπλάγησαν και θορυβήθηκαν από την αντίδραση αυτή και από τις διαστάσεις που πολύ γρήγορα έλαβε⁸⁷. Ο ίδιος ο Αλβανός υπουργός Παιδείας Μίρας Ίβανσί έστειλε, αρχικά στις 25 Σεπτεμβρίου⁸⁸ και στη συνέχεια στις 16 Οκτωβρίου⁸⁹, αναλυτικές οδηγίες προς τον Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας υπό νέες προϋποθέσεις, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η εγγραφή των Ελλήνων μαθητών στα κρατικά σχολεία. Σύμφωνα με τις οδηγίες αυτές, η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας θα επεκτεινόταν σε 16 ακόμη κρατικά δημοτικά, ανεβάζοντας έτσι σε 38 το συνολικό αριθμό των σχολείων όπου θα παραδίδονταν μαθήματα ελληνικής. Και ενώ το πρώτο κείμενο των οδηγιών ήταν πιο γενικόλογα και ασαφές, το δεύτερο παρείχε περαιτέρω διευκρινίσεις σχετικά με τον τρόπο διδασκαλίας της ελληνικής σε κάθε τάξη, ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών και τις εκάστοτε κτιριακές δυνατότητες⁹⁰. Σύμφωνα λοιπόν με όλα αυτά, το σχέδιο που πρότεινε ο Αλβανός υπουργός Παιδείας προέβλεπε τα εξής:

⁸⁵ Υπάρχουν πληροφορίες ότι σε μερικές περιπτώσεις εγγράφηκαν αναγκαστικά στα σχολεία μαθητές, των οποίων οι γονείς ή κάποιοι συγγενείς ήταν κρατικοί υπάλληλοι και φοβούνταν για τη θέση τους. Μ. Σπυρομήλιος, *Ελλάς και Αλβανία*, Νέα Υόρκη 1944, σ. 205.

⁸⁶ Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 105-106· Παπαδόπουλου, *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως*, σ. 32 και 40.

⁸⁷ Ως ‘συμπεριφορά περίπου ανοιχτής εξέγερσης’ τη χαρακτηρίζει ο Ιταλός διπλωμάτης La Terza. ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3489/1435, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 4-10-1934.

⁸⁸ Société des Nations, C.461.1934.I, Genève 16-10-1934.

⁸⁹ Société des Nations, C.475.1934.I, Genève 26-10-1934.

⁹⁰ Μικροδιαφορές ως προς τον αριθμό των μαθητών εμφανίζονται σε παρόμοιο κατάλογο που απέστειλε ο Αλβανός υπουργός Εξωτερικών Djafer Villa προς το Γενικό Γραμματέα της ΚτΕ, στις 21-12-1934.

<i>Κοινότητα</i>	<i>Αριθμός τάξεων</i>	<i>Αριθμός μαθητών</i>	<i>Αίθουσες</i>	<i>Διδασκαλία της ελληνικής</i>
Α. Περιφέρεια Αργυροκάστρου				
Δερβιτσάνη	πεντατάξιο	253	5	κάθε τάξη χωριστά
Γοραντζή	τετρατάξιο	137	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Βάνιστα-Χάσκοβο	τετρατάξιο	145	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Γράψη	τετρατάξιο	89	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Τεριαχάτες	τετρατάξιο	115	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Δουβιανή	τετρατάξιο	111	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Β. Περιφέρεια Λιμποχόβου				
Πολύτσανη	πεντατάξιο	165	3	κάθε τάξη χωριστά
Τσάτιστα	τετρατάξιο	160	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Χλωμό	τετρατάξιο	114	3	κάθε τάξη χωριστά
Σχωριάδες	τετρατάξιο	85	3	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Σωπική	πεντατάξιο	240	5	κάθε τάξη χωριστά
Άνω Επισκοπή	τριτάξιο	47	1	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Κάτω Επισκοπή	τριτάξιο	37	1	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Γλίνα	τετρατάξιο	68	1	α' και β', γ' και δ' από κοινού
Κακαβιά	τετρατάξιο	70	1	α' και β', γ' και δ' από κοινού
Σωτήρα	πεντατάξιο	138	4	α', β' και γ' χωριστά, δ' και ε' από κοινού
Κλεισάρι	τριτάξιο	60	2	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Πέπελη	τριτάξιο	50	2	τετρατάξιο

Βουλιάρατες	τετρατάξιο	160	3	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Βόδριστα	τριτάξιο	80	1	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Γεωργουτσάτες	πεντατάξιο	130	3	α' χωριστά, β' και γ', δ' και ε' από κοινού
Λόγγος	τετρατάξιο	90	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Λουβίνα	τριτάξιο	78	2	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Κοσοβίτσα	τετρατάξιο	70	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Σελλειό	διτάξιο	53	1	α' και β' χωριστά
Γ. Περιφέρεια Δελβίνου				
Αλήκο	τετρατάξιο	88		α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Γέρμα	τριτάξιο	100	2	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Άνω Λεσινίτσα	τετρατάξιο	125	2	α' και β', γ' και δ' από κοινού
Κάτω Λεσινίτσα	τετρατάξιο	122	4	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Δίβρη	τετρατάξιο	163	2	α' και β' χωριστά, γ' και δ' από κοινού
Δρόβιανη	πεντατάξιο	133	5	κάθε τάξη χωριστά
Κακοδίκι	τριτάξιο	83	2	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Φοινίκι	τριτάξιο	72	2	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Δ. Περιφέρεια Κονίσπολης				
Θεολόγου	τριτάξιο	90	2	α' χωριστά, β' και γ' από κοινού
Λαζάτες	μονοτάξιο	30	1	
Καλύβια Πασά	μονοτάξιο	30	2	

Ε. Περιφέρεια Χιμάρας				
Χιμάρα	πεντατάξιο			κάθε τάξη χωριστά
Δρυμάδες	πεντατάξιο	155	3	κάθε τάξη χωριστά

Με δεδομένο επίσης ότι τα σχολεία κάποιων κοινοτήτων εξυπηρετούσαν τους μαθητές και άλλων γειτονικών (Γορίτσα, Σωφράτικα, Ζερβάτες, Βραχογοραντζή, Κακογοραντζή, Χάλιου, Καλύβια, Ντερμίσι, Καρόκι, Μαυρόπουλο, Ελευθεροχώρι, Μάλτσανη, Άγιος Αντρέας, Τσερκοβίτσα, Καλτσάτες, Κουλουρίτσα), τότε ανέβαινε σε 54 συνολικά ο αριθμός των κοινοτήτων για τις οποίες εξασφαλιζόταν η διδασκαλία της ελληνικής. Οι δάσκαλοι που είχαν επιλεγεί για τις θέσεις αυτές διέθεταν ηθική και κοινωνική αρτιότητα και γνώριζαν τέλεια, σύμφωνα πάντα με τον υπουργό, την ελληνική γλώσσα. Συγκεκριμένα, από τους 36 οι 13 ήταν ελληνόφωνοι και οι υπόλοιποι 22 είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους στην Ελλάδα. Η ελληνική θα διδασκόταν για μία ώρα την ημέρα (έξι ώρες την εβδομάδα), ως ανάγνωση, γραφή και έκφραση. Στις κοινότητες με περισσότερους του ενός δασκάλους, εκείνος της ελληνικής γλώσσας θα αναλάμβανε και ένα ακόμη μάθημα, ενώ στις κοινότητες όπου υπήρχε μόνο ένας δάσκαλος ο ίδιος θα δίδασκε και τα υπόλοιπα μαθήματα στην αλβανική γλώσσα.

Οι ρυθμίσεις αυτές, ωστόσο, δεν ήταν αρκετές ώστε να πείσουν τους Έλληνες γονείς να αλλάξουν στάση και να στείλουν τα παιδιά τους στα σχολεία, αποφασισμένοι καθώς ήταν αυτή τη φορά να μην εμπιστευθούν τις αλβανικές υποσχέσεις αλλά να επιμείνουν προκειμένου κερδίσουν και πάλι το δικαίωμα να φοιτούν σε ελληνικά σχολεία με δασκάλους της επιλογής τους⁹¹. Ούτε όμως για την ελληνική κυβέρνηση οι ρυθμίσεις αυτές μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για τη λύση του ζητήματος, καθώς άφηναν πολλά κενά. Εκτός αυτού, φαίνεται ότι ο Αλβανός απεσταλμένος στη Γενεύη Φουάντ Ασλάνι είχε προτείνει στον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Δημήτριο Μάξιμο ως λύση για το θέμα τη διδασκαλία της ελληνικής για τέσσερις ώρες την ημέρα, συμπεριλαμβανομένης της διδασκαλίας της γεωγραφίας και

⁹¹ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3489/1435, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 4-10-1934. Επίσης Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 105-106· Παπαδόπουλου, *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως*, σ. 33-34.

της ιστορίας, όμως οι οδηγίες που τελικά εκδόθηκαν από τον Ίβαναϊ απείχαν πολύ από τις προτάσεις εκείνες, πράγμα που η ελληνική πλευρά θεώρησε ως ένα ακόμη δείγμα της αλβανικής κακοπιστίας⁹². Στις 30 Σεπτεμβρίου κατέφθασαν στην περιοχή και οι δύο ορθόδοξοι βουλευτές της κυβέρνησης Μέλλιος και Κάσσος προκειμένου να προωθήσουν τη συμβιβαστική λύση που πρότεινε ο υπουργός και να σταματήσει η αποχή. Και αυτή όμως η προσπάθεια είχε μηδαμινά αποτελέσματα⁹³.

Το αποτέλεσμα της πρώτης αυτής αποτυχίας ήταν οι αρχές να κινητοποιηθούν άμεσα προκειμένου να ελέγξουν την κατάσταση που έτεινε να δημιουργηθεί, καθώς η καθολική αποχή είχε προκαλέσει εντάσεις στην περιοχή και δεν έλειπαν τα επεισόδια σε βάρος κυρίως των Αλβανών δασκάλων που είχαν επιστρέψει. Ο ίδιος ο Αλβανός υπουργός Εξωτερικών Τζαφέρ Βίλα διαμαρτυρήθηκε έντονα προς τον Έλληνα επιτετραμμένο στα Τίρανα για τη δράση του υποπρόξενου Αργυροκάστρου, απειλώντας με απομάκρυνσή του από τη χώρα σε περίπτωση που δεν τον ανακαλούσε η κυβέρνησή του⁹⁴. Θεωρώντας ότι ο νομάρχης Αργυροκάστρου Σιρί μπέη Λεσκοβίκου δεν ήταν σε θέση με τα μέσα που διέθετε – αλλά και ως ύποπτος για ‘ελληνοφιλία’⁹⁵ – να επιβάλει την κυβερνητική θέληση, επενέβη το Υπουργείο των Εσωτερικών, που τελούσε τότε υπό την ηγεσία του περιβόητου Μουσά Γιούκα, στέλλοντας την 1η Οκτωβρίου 100 περίπου χωροφύ-

⁹² PRO/FO, 371/18339, R 5872, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 17-10-1934.

⁹³ ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 3763/1672, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 23-10-1934. Φαίνεται ότι κάποιοι από τους γονείς στην επαρχία Πωγωνίου συμφώνησαν προσωρινά και επέτρεψαν στα παιδιά τους να επιστρέψουν στα σχολεία. Μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου όμως αποδείχθηκε ότι οι υποσχέσεις ήταν κενές περιεχομένου και έτσι η αποχή των ελληνόπαιδων από τα μαθήματα έλαβε και πάλι καθολικές διαστάσεις.

⁹⁴ PRO/FO, 371/18339, R 5508, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 4-10-1934.

⁹⁵ Κατά γενική ομολογία ο Λεσκοβίκου ήταν πράος και μετριοπαθής άνθρωπος· παρά την έξαψη των πνευμάτων είχε σε γενικές γραμμές καταφέρει να κρατήσει καλές σχέσεις με τους Έλληνες και κατά το τελευταίο διάστημα, κυρίως από το Νοέμβριο και εξής, συγκράτησε τη χωροφυλακή από την εφαρμογή έντονων πιέσεων προκειμένου να διαλυθεί η σχολική αποχή. PRO/FO, 371/18340, R 7194, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 11-10-1934.

λακες από την περιοχή της Αυλώνας στη Δρόπολη και την επόμενη ημέρα άλλους 150 χωροφύλακες από τα Τίρανα και 130 από διάφορες άλλες πόλεις στο Αργυρόκαστρο, οι οποίοι μάλιστα για λόγους εντυπωσιασμού πραγματοποίησαν ένα είδος θριαμβευτικής εισόδου στην πόλη. Εντωμεταξύ, ήδη από τις τελευταίες ημέρες του Σεπτεμβρίου είχαν ξεκινήσει οι συλλήψεις και εκτοπίσεις όσων πρωτοστάτησαν ή φέρονταν αναμεμιγμένοι στην κίνηση και πρώτων από όλους των 'τομεαρχών' Ν. Παπαδόπουλου, Γ. Οικονομίδη, Αντ. Κυριάκη, Χρ. Μάντη, Β. Βάσσου, Θ. Μουντζούρη και Ε. Ντούτση, που φυλακίστηκαν αρχικά στο Αργυρόκαστρο και στη συνέχεια εκτοπίστηκαν στο Ελμπασάν. Ο επικεφαλής της οργάνωσης Βασίλειος Σαχίνης συνελήφθη και εκτοπίστηκε στο Αλέσιο της βόρειας Αλβανίας, ενώ ο ίδιος ο γραμματέας του ελληνικού υποπροξενείου Αργυροκάστρου Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο οποίος είχε μεριμνήσει για την αποστολή επιστολών προς τις ελληνικές κοινότητες προκειμένου να ενημερωθούν οι γονείς και να μη στείλουν τα παιδιά τους στα σχολεία, εκτοπίστηκε τελικά στη Σκόδρα⁹⁶. Την ίδια τύχη είχαν επίσης πολλοί δάσκαλοι, όπως οι Στέφανος Μπάχος και Γρηγόριος Μικέλης από την Άνω Λεσινίτσα, Θ. Μάντης, Γ. Βάσσιος, Θ. Λαδάκης, Μ. Λιαδόπουλος, Αντ. Πάντος και Βασ. Βούλτσης· πολλοί επίσης πρόκριτοι των κοινοτήτων, όπως οι Γιάννης Πουλογιάννης από την Άνω Λεσινίτσα, Δημήτριος Σταμούλης και Μιχ. Μάνος από τη Δερβητσάνη, ο οποίος εκτοπίστηκε μαζί με τον Σαχίνη στο Αλέσιο, ο γιατρός Κιτσάτης και ο έμπορος Λέκκας από την Πολύτσανη⁹⁷, οι Γ. Μπούρτζης, Γ. Κολλίγας, Α. Πέσος, Π. Δόλης, όλοι με την κατηγορία ότι είχαν παρακινήσει τα παι-

⁹⁶ Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 106. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Εκρέμ μπέη Βλόρα, γενικού γραμματέα του Υπουργείου Εξωτερικών, οι αρχές γνώριζαν τη δράση του Παπαδόπουλου για την οργάνωση της κίνησης αυτής των Ελλήνων. Τυπικά συνελήφθη υπό το πρόσχημα ότι δεν είχε εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις, στην πραγματικότητα όμως γιατί είχαν βρεθεί επάνω του τέσσερις επιστολές με σχετικό προς τη σχολική απεργία περιεχόμενο. ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3489/1435, αυτ.

⁹⁷ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1572/186, Προξενείο Αυλώνας προς Ministero Affari Esteri, Αυλώνα 25-10-1934. Επίσης Γρ. Κατσαλίδα, *Η περιοχή Θεολόγου Αγίων Σαράντα. Λαογραφικά-Εθνογραφικά-Ηθογραφικά*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1994, σ. 26 και Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 99-100.

διά να απόσχουν από τα μαθήματά τους. Πάντως η σκλήρυνση της κρατικής στάσης και οι διώξεις που επέβαλαν οι αρχές αντί να φοβίσουν τον ελληνικό πληθυσμό τον εξόργισαν και τον ενίσχυσαν στην απόφασή του να συνεχίσει τον αγώνα μέχρι να δικαιωθεί από την ΚτΕ και να επιμείνει στην άρνησή του να στείλει τα παιδιά του στα κρατικά σχολεία. Η ίδια ατμόσφαιρα φαίνεται ότι διατηρήθηκε για αρκετό διάστημα, αν και ως το τέλος Οκτωβρίου ο πρώιμος εκείνος αναβρασμός είχε αισθητά καταπέσει, παρά το γεγονός ότι οι συλλήψεις μεμονωμένων προσώπων συνεχίζονταν. Στην περιοχή του Αργυροκάστρου και των Αγίων Σαράντα παρέμενε ακόμη σταθμευμένη και η ενισχυμένη αστυνομική δύναμη που είχε μεταφερθεί εκεί, περισσότερο για εκφοβισμό των κατοίκων και λιγότερο επειδή η κατάσταση απαιτούσε την παρουσία της ή εγκυμονούσε κινδύνους κάποιας ευρύτερης αναταραχής⁹⁸.

Προσωπικές μαρτυρίες των βίαιων σε αρκετές περιπτώσεις γεγονότων σώζονται σήμερα στην ελληνική βιβλιογραφία, όπως αυτή π.χ. του Γρ. Κατσαλίδα, δωδεκάχρονου μαθητή τότε στην Άνω Λεσινίτσα. Μας παραθέτει πώς ο ίδιος και οι συμμαθητές του, ορμηνεμένοι από τους Έλληνες δασκάλους, αντιστέκονταν στον Αλβανό δάσκαλο και επέμεναν να τον χαιρετούν στα ελληνικά αρνούμενοι να μαρτυρήσουν ποιος τους παρακινούσε να το κάνουν· πώς σύσσωμο το χωριό συνόδεψε τους Έλληνες δασκάλους που δεμένοι οδηγούνταν από τους χωροφύλακες στη φυλακή του Ελμπασάν λόγω της συμμετοχής τους στο σχολικό αγώνα· πώς ο ίδιος, από το μίσος του για όσα είχαν συμβεί, πετροβόλησε τον Αλβανό δάσκαλο την ώρα που πλενόταν στο πηγάδι του χωριού, με αποτέλεσμα να επιβληθεί πρόστιμο στη μητέρα του ένα χρυσό ναπολεόνι⁹⁹.

Όπως ήταν φυσικό, τα γεγονότα στο νότο της Αλβανίας προκάλεσαν αντιδράσεις και στην Ελλάδα, όπου πυροδοτήθηκε μια έντονη και συνεχής εκστρατεία του τύπου, τόσο του φιλοκυβερνητικού όσο και του αντιπολιτευτικού, με λάβρα δημοσιεύματα εναντίον της Αλβανίας και του τρόπου με τον οποίο οι αρχές μεταχειρίζονταν τη μειονότητα. Μέσα σε όλο αυτό το κλίμα, βέβαια, δεν έλειψαν και οι υπερβολές, όταν άρθρα έκαναν λόγο για 'αφόρητη κατάσταση', 'άγρια

⁹⁸ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1572/186, αυτ.

⁹⁹ Κατσαλίδα, *Η περιοχή Θεολόγου Αγίων Σαράντα*, σ. 26.

τρομοκρατία', 'σκλάβους αδελφούς' και 'μεσαιωνικά βασανιστήρια' που υφίσταντο οι Έλληνες¹⁰⁰, αλλά και φήμες για τη συγκέντρωση μονάδων του στρατού στα Ιωάννινα και προώθησή τους στα σύνορα, έτοιμων να επέμβουν, αν το απαιτούσαν οι περιστάσεις, προς υπεράσπιση των ομοεθνών¹⁰¹. Στα ελληνικά δημοσιεύματα απαντούσαν βέβαια οι αλβανικές εφημερίδες με ανάλογους τόνους και περιεχόμενο¹⁰², ενώ τις επίσημες θέσεις της αλβανικής κυβέρνησης δεν παρέλειπε να προβάλλει το ιταλικό πρακτορείο "Stefani" και να αναδημοσιεύουν και αρκετές από τις ιταλικές εφημερίδες¹⁰³. Οι ειδήσεις που έφθαναν από την Αλβανία προκάλεσαν αντιδράσεις και στην ελληνική κοινή γνώμη· στις 9 Οκτωβρίου οργανώθηκε εκδήλωση διαμαρτυρίας στα Ιωάννινα με πρωτοβουλία του εκεί βορειοηπειρωτικού συλλόγου, αλλά και στην Αθήνα Βορειοηπειρώτες φοιτητές συγκεντρώθηκαν έξω από την ιταλική πρεσβεία διαμαρτυρούμενοι για τα επεισόδια, ενώ στις 13 και 14 του μήνα ανάλογες συγκεντρώσεις έλαβαν χώρα στις αίθουσες των Θεάτρων 'Διονύσια' και 'Κυβέλη' αντίστοιχα. Η τελευταία μάλιστα, που οργανώθηκε από το βορειοηπειρωτικό σύλλογο της Αθήνας και στην οποία συμμετείχαν και μέλη της ελληνικής βουλής, ενέκρινε ψήφισμα διαμαρτυρίας το οποίο διαβιβάστηκε κατόπιν και στην ΚτΕ· στη συνέχεια η συγκέντρωση εξελίχθηκε σε συλλαλητήριο προς την αλβανική πρεσβεία, όπου σημειώθηκαν και περιορισμένα επεισόδια¹⁰⁴. Σε απάντηση των όσων συνέβησαν στην

¹⁰⁰ Βλ. ενδεικτικά τις εφημερίδες *Πατρίς*, *Ελεύθερον Βήμα*, *Έθνος*, *Καθημερινή* και *Πρωία* εκείνων των ημερών. Επιλογή από τα άρθρα αυτά αναδημοσιεύεται από τον Παπαδόπουλο, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 97-106. Δυστυχώς αρκετές ανάλογες υπερβολές έχουν περάσει και στη σημερινή σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ενδεικτικά Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, σ. 868-869.

¹⁰¹ ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 3508/1454, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 2-10-1934.

¹⁰² Κυρίως η ημεπίσημη εφημερίδα *Besa* των Τιράνων και η *Demokracia* του Αργυροκάστρου.

¹⁰³ Σύμφωνα με τα όσα ισχυριζόταν η αλβανική κυβέρνηση, τα σχολεία στο νότο της χώρας λειτουργούσαν κανονικά (εννοώντας φυσικά τα κρατικά σχολεία), κανένα επεισόδιο δεν είχε σημειωθεί, παρά μόνο μερικοί πράκτορες από οργανώσεις του εξωτερικού (βλ. Ελλάδα) είχαν επιχειρήσει να διαταράξουν την ομαλή λειτουργία των σχολείων αναγκάζοντας τις αρχές να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα εναντίον τους. Βλ. ενδεικτικά τηλεγράφημα πρακτορείου Stefani, 22-10-1934.

¹⁰⁴ ΑΥΕ, 1934, Α/22/Ια/2, απ. 2198, Σύλλογος Βορειοηπειρωτών Αθηνών προς υ-

Αθήνα οργανώθηκε λίγες ημέρες αργότερα, στις 24 του μήνα, συγκέντρωση διαμαρτυρίας μπροστά στο ελληνικό υποπροξενείο στο Αργυρόκαστρο, με συμμετοχή των Αλβανών δασκάλων της πόλης, όπου ακούστηκαν συνθήματα ενάντια στην Ελλάδα και στη λειτουργία των ελληνικών σχολείων. Την πρωτοβουλία ωστόσο της διαμαρτυρίας αυτής φαίνεται πως είχαν ομάδες 'θερμόαιμων' Αλβανών που κατέφθασαν στην πόλη από τους Άγιους Σαράντα και το Λιμπόχοβο, όπου ο αντινομάρχης είχε παροτρύνει ανοιχτά τον πληθυσμό να μεταβεί στο Αργυρόκαστρο για να ενισχύσει την συγκέντρωση εκεί. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι, όπως παρατηρούν και οι ξένοι διπλωμάτες και σε αντίθεση με τα εκθλιαστικά άρθρα του αλβανικού τύπου για τη μαζικότητα και την επιτυχία της¹⁰⁵, η συγκέντρωση ήταν απολύτως κατευθυνόμενη, πολύ άσχημα οργανωμένη και 'θλιβαρή': ο πληθυσμός της πόλης δεν πήρε μέρος σ' αυτή, ενώ πολλοί μουσουλμάνοι αποδοκίμαζαν όσους είχαν έρθει από άλλες πόλεις για να συμμετάσχουν. Στο τέλος ένα είδος επιτροπής που παρουσιάστηκε ως εκλεγμένη από τους συμμετέχοντες έστειλε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας στην ΚτΕ ως απάντηση στις κατηγορίες των Ελλήνων διαδηλωτών της Αθήνας και του ελληνικού τύπου¹⁰⁶.

Όλα αυτά είχαν βέβαια σαν αποτέλεσμα να παρατηρηθεί νέα ένταση γύρω από το θέμα των σχολείων στα τέλη Οκτωβρίου. Η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί και οι διαστάσεις που είχε λάβει το ζήτημα δεν ήταν δυνατό να αφήσουν αδιάφορη την ελληνική βουλή. Νωρίτερα, στις 9 Οκτωβρίου, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών Δη-

πουργό Εξωτερικών Μάξιμο, Αθήνα 22-10-1934 και ASMAE, Grecia 1934, 7/3, sf. Rapporti greco-albanesi, no. 8738/395, Πρεσβεία Αθήνας προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 18-10-1934.

¹⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα της *Besa*, στις 25 και 26 του μήνα και της *Vatra* των Τιράνων στις 25 Οκτωβρίου.

¹⁰⁶ ASMAE, Grecia 1934, 7/3, sf. Rapporti greco-albanesi, no. 3964/1673, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 27-10-1934· Albania 1934, 34/1, no. 1631, Προξενείο Αυλώνας προς Ministero Affari Esteri, Αυλώνα 2-11-1934 και no. 3853/1695, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 30-10-1934. Επίσης PRO/FO, 371/18340, R 6187, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 31-10-1934. Μάλιστα ο Βρετανός επιτετραμμένος Weld-Forster δήλωνε πεπεισμένος πως τόσο η διαμαρτυρία όσο και το ψήφισμα που υπογράφηκε με την προοπτική να αποσταλεί στην ΚτΕ είχαν σχεδιαστεί στα Τίρανα.

μήτριος Μάξιμος είχε απαντήσει στις επερωτήσεις που είχαν κατατεθεί δηλώνοντας την πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να περιμένει την απόφαση της Κοινωνίας των Εθνών που είχε ήδη επιληφθεί του ζητήματος. Παράλληλα όμως είχαν γίνει και απευθείας διαβήματα προς την αλβανική κυβέρνηση προκειμένου να εκτονωθεί η κρίση¹⁰⁷. Τα γεγονότα του Αργυροκάστρου όμως έδωσαν νέα αφορμή για έντονες συζητήσεις, που ανάγκασαν αυτή τη φορά τον πρωθυπουργό Παναγή Τσαλδάρη να επαναλάβει πως είχαν γίνει τα απαραίτητα διαβήματα προς την αλβανική κυβέρνηση για το ζήτημα των επεισοδίων στο Αργυρόκαστρο και να παραδεχθεί πως η Αλβανία δεν τηρούσε τις υποσχέσεις της περί σεβασμού των μειονοτήτων και πως εκείνη τη στιγμή δεν λειτουργούσαν πλέον ελληνικά σχολεία. Η λύση όμως του προβλήματος επαφιόταν πλέον στην Κοινωνία των Εθνών¹⁰⁸. Ήταν πάντως σε γενικές γραμμές φανερό ότι η ελληνική κυβέρνηση εκείνο το διάστημα, όπως άλλωστε και νωρίτερα, επιθυμούσε να μην οξύνει περισσότερο τα πνεύματα ούτε να καταστήσει το σχολικό ένα διμερές ελληνοαλβανικό ζήτημα, αλλά να περιμένει τις εξελίξεις στη Γενεύη, όπου είχε ρίξει και το μεγαλύτερο βάρος της δραστηριότητάς της. Τη στάση αυτή διατήρησε ακόμη και κατά το επόμενο διάστημα, όταν η δυσαρέσκεια της ελληνικής κοινής γνώμης άρχισε φανερά να διογκώνεται. Όσο μάλιστα εντεινόταν οι φήμες περί δραστηριοποίησης των βορειοηπειρωτικών συλλόγων και συγκρότησης ένοπλων ομάδων στα σύνορα έτοιμων να επέμβουν την κατάλληλη στιγμή και όσο οι ίδιοι οι σύλλογοι άρχισαν να διατυπώνουν δημόσια την άποψη ότι ήταν αναγκαία πλέον η χρήση βίας για τη διευθέτηση των ελληνοαλβανικών διαφορών, τόσο η κυβέρνηση ενισχυόταν στην απόφασή της να ελέγξει κάθε τέτοια ενέργεια και να μην επιτρέψει σε ανεύθυνους κύκλους να θέσουν σε κίνδυνο την πολιτική της και τη διεθνή θέση της Ελλάδας¹⁰⁹.

¹⁰⁷ ASMAE, Grecia 1934, 7/3, sf. Rapporti greco-albanesi, no. 8496/1353, Πρεσβεία Αθηνών προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 11-10-1934 και PRO/FO, 371/18339, R 5991, Πρεσβεία Αθηνών προς Foreign Office, Αθήνα 26-10-1934.

¹⁰⁸ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3734, Πρεσβεία Αθηνών προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 25-10-1934 και Grecia 1934, 7/3, no. 234626, Ministero Affari Esteri προς πρεσβεία Τιράνων, Ρώμη 29-10-1934.

¹⁰⁹ ASMAE, Albania 1934, 36/2, no. 9614/1535, Πρεσβεία Αθηνών προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 12-11-1934 και no. 9846/1565, Πρεσβεία Αθηνών προς Min-

Είναι αλήθεια ότι η κυβέρνηση, μέσω του Έλληνα πρέσβη Διαμαντόπουλου που είχε στο μεταξύ επιστρέψει στα Τίρανα, διαμαρτυρήθηκε για τα όσα είχαν συμβεί στο Αργυρόκαστρο και κυρίως για το γεγονός ότι αρκετοί από το συγκεντρωμένο πλήθος είχαν πετάξει πέτρες προς το κτίριο του προξενείου και είχαν φωνάξει υβριστικά συνθήματα για την Ελλάδα. Σε απάντηση του ελληνικού διαβήματος, το αλβανικό Υπουργείο Εξωτερικών διέταξε να διεξαχθεί έρευνα για τα γεγονότα και, όταν διαπιστώθηκε το βάσιμο των διαμαρτυριών, ο υπουργός Εξωτερικών Τζαφέρ Βίλα μετέβη προσωπικά στην ελληνική πρεσβεία, ύστερα από επιθυμία του ίδιου του Ζογκ, προκειμένου να μεταφέρει τη λύπη και τη δυσαρέσκεια της κυβέρνησής του για τα γεγονότα. Η στάση αυτή κρίθηκε ικανοποιητική από την ελληνική πλευρά και το όλο θέμα θεωρήθηκε λήξαν¹¹⁰. Τη στιγμή που το ζήτημα των σχολείων βρισκόταν ήδη υπό εξέταση στη Γενεύη και ενώ, όπως θα δούμε και παρακάτω, είχε μεσολαβήσει η έστω και προφορική διατύπωση παρατηρήσεων και επίπληξης εκ μέρους της αρμόδιας τριμελούς επιτροπής της ΚτΕ ότι η Αλβανία δεν τηρούσε τις υποχρεώσεις της απέναντι στις μειονότητες και ότι αν δεν λάμβανε τα απαραίτητα μέτρα το θέμα θα μεταφερόταν στο Συμβούλιο του οργανισμού¹¹¹, είναι πιθανό η αλβανική κυβέρνηση να μην επιθυμούσε να επιβαρύνει περισσότερο την κατάσταση και συνακόλουθα τη θέση της.

Εντωμεταξύ η σχολική απεργία είχε αρχίσει να ξεπερνάει τα όρια της Δρόπολης και επεκτεινόταν πλέον στα σχολεία των περιφερειών Δελβίνου και Πρεμετής, στο Χλωμό και τους Γεωργουτσάτες, με αποτέλεσμα μπροστά στην καθολικότητα της κίνησης η αλβανική κυβέρνηση να προχωρήσει σε μία ακόμη προσπάθεια κατευνασμού των πνευμάτων και επίλυσης του ζητήματος με συμβιβαστικό τρόπο. Πάντως στο σημείο αυτό αξίζει να προσθέσουμε ότι άγγιζε πλέον τα όρια του θράσους και του εμπαιγμού ο ισχυρισμός που πρόβαλε ο Αλβανός βασιλιάς Ζογκ κατά τη διάρκεια συζήτησής του με το Βρετανό πρέσβη Χότζον, ότι δηλαδή μόλις πρόσφατα ο ίδιος είχε πραγματικά α-

istero Affari Esteri, Αθήνα 15-11-1934.

¹¹⁰ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3849/1691, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 3-11-1934.

¹¹¹ NADS, 875.4016 GREEKS/17, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 16-11-1934.

ντιληφθεί τις υποχρεώσεις που απέρρεαν για την Αλβανία από τη δήλωσή της στην ΚτΕ και είχε γι' αυτό αποφασίσει να αναλάβει προσωπικά το θέμα και να άρει κάθε αιτία ρήξης στις σχέσεις με την Ελλάδα. Ο ίδιος ο πρέσβης σχολιάζοντας τις δηλώσεις αυτές τις χαρακτήρισε απίστευτες και ανειλικρινείς, καθώς δεν ήταν δυνατό να αποδεχθεί κανείς ότι ο βασιλιάς μέχρι τότε δεν γνώριζε με ακρίβεια τις αλβανικές υποχρεώσεις. Αυτό που ο ίδιος θεωρούσε ως μια λογικοφανή εξήγηση των δηλώσεων ήταν ότι ο Ζογκ, στη βιασύνη του να δώσει ένα χτύπημα στους Ιταλούς κλείνοντας τα ιταλικά και τα καθολικά σχολεία απήφησε την ελληνική μειονότητα, μια κοινότητα φιλήσυχη και νομοταγή άλλωστε, αφήνοντας τον υπουργό Παιδείας να ασχοληθεί με το θέμα. Ο Ίβαναϊ όμως, ένας θερμός οπαδός της εθνικής εκπαίδευσης και σκληρός στην πολιτική και τις αποφάσεις του, φαίνεται ότι ξεπέρασε κάθε όριο. Έτσι ο βασιλιάς κάποια στιγμή 'ξύπνησε' και συνειδητοποίησε ότι η Αλβανία είχε αγνοήσει τις υποχρεώσεις της, γεγονός που την είχε φέρει σε πολύ δύσκολη θέση διεθνώς¹¹².

Στις εκτιμήσεις αυτές του Βρετανού διπλωμάτη θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι κατά πάσα πιθανότητα κανείς από την αλβανική ηγεσία δεν περίμενε μια τόσο δυναμική αντίδραση εκ μέρους της μειονότητας, η οποία για χρόνια είχε υποστεί το σταδιακό περιορισμό των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων της χωρίς να μπορεί να αντιδράσει προφανώς το ίδιο φαινιάστηκαν οι Αλβανοί ιθύνοντες ότι θα συνέβαινε και αυτή τη φορά και ότι το όλο θέμα θα περνούσε ανώδυνα. Άλλωστε ούτε το επίσημο ελληνικό κράτος είχε, τουλάχιστον κατά την τελευταία πενταετία, παρέμβει ενεργητικά προς υπεράσπιση της μειονότητας αρκούμενο σε περιστασιακές παρεμβάσεις και διαβήματα που, όπως έχουμε δει, μόνο προσωρινά αποτελέσματα έφερναν. Καταλήγουμε δηλαδή στην εκτίμηση που και σε άλλο σημείο διατυπώσαμε, ότι κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η ελληνική ήταν μια ξεχασμένη μειονότητα στην Αλβανία.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα πάντως, ο Ζογκ προχώρησε σε μια σειρά από βήματα προκειμένου να ελέγξει την κατάσταση. Αρχικά έστειλε δύο επιθεωρητές του στο Αργυρόκαστρο για να διαπιστώσουν εκ του σύνεγγυς τι ακριβώς συνέβαινε με τα σχολεία των ελλη-

¹¹² PRO/FO, 371/18340, R 6487/445/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 14-11-1934.

νικών κοινοτήτων, ποια ήταν τα προσόντα και οι ικανότητες των δασκάλων κ.λπ. Επίσης συνέστησε επιτροπή από τρία άτομα, έναν ανώτερο υπάλληλο του Υπουργείου Εξωτερικών, έναν του Υπουργείου Παιδείας και έναν από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, προκειμένου να μελετήσουν το κείμενο της αλβανικής δήλωσης της 2ας Οκτωβρίου 1921 και να του διασαφηνίσουν τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από αυτήν. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που του έστειλαν οι επιθεωρητές του, οι δάσκαλοι που είχαν διοριστεί από το Υπουργείο Παιδείας ήταν σε γενικές γραμμές ακατάλληλοι για το έργο που τους είχε ανατεθεί είτε γιατί δεν γνώριζαν την ελληνική είτε και για άλλους λόγους. Η επιτροπή δε με τη σειρά της έκρινε ότι η τακτική που εφαρμόζοταν εκείνη την εποχή, η διδασκαλία δηλαδή της ελληνικής για μια ώρα την ημέρα, κατά κανένα τρόπο δεν ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της δήλωσης της Γενεύης, που προέβλεπε καθαρά τη λειτουργία δημοτικών σχολείων στη μητρική γλώσσα των ελληνοφώνων, ενώ η αλβανική θα έπρεπε να διδάσκεται ως δεύτερη γλώσσα. Με τα δεδομένα λοιπόν αυτά ο Ζογκ δήλωσε ότι είχε αποφασίσει να ανταποκριθεί στις ευθύνες του και γι' αυτό έδωσε οδηγίες για την αλλαγή της κατάστασης: πιο συγκεκριμένα, τη διδασκαλία των μαθημάτων στην ελληνική και την εξεύρεση του κατάλληλου διδακτικού προσωπικού, κυρίως ορθόδοξων δασκάλων που είχαν φοιτήσει σε ελληνικά σχολεία και ήταν καλοί γνώστες και ικανοί να διδάξουν τη γλώσσα. Δεν μπορούσε όμως να δεχτεί το ελληνικό αίτημα οι κοινότητες να επιλέγουν μόνες τους και να πληρώνουν τους δασκάλους τους, καθώς κάτι τέτοιο ερχόταν πλέον σε αντίθεση με τις νέες συνταγματικές ρυθμίσεις¹¹³.

Φαίνεται ότι με τις προτάσεις αυτές ο Ζογκ επιχείρησε να προσεγγίσει και την ελληνική κυβέρνηση μέσω του πρεσβευτή του στην

¹¹³ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3849/1691, αυτ. και 33/1, no. 4065/1785, Προξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 24-11-1934. Οι αποφάσεις αυτές ανακοινώθηκαν επίσημα από το Γραφείο Τύπου της αλβανικής κυβέρνησης στις 14 Νοεμβρίου. Βλ. σχετικά «La nota albanese sulla questione della minoranza greca in Albania (14 novembre)», *Affari Esteri* 1/5 (29 nentor 1934), 19. Επίσης PRO/FO, 371/18340, R 6487/445/90, αυτ. Μάλιστα στα σχόλιά του το βρετανικό Υπουργείο των Εξωτερικών σημείωνε ότι η αλβανική κυβέρνηση, δηλαδή ο Ζογκ, θα τους είχε γλυτώσει όλους από πολύ κόπο αν είχε από την αρχή παραδεχθεί ότι παραβίαζε τις μειονοτικές συνθήκες, όπως ακριβώς διαπίστωνε και η επιτροπή.

Αθήνα¹¹⁴, η ελληνική πλευρά όμως αρνήθηκε να τις αποδεχθεί ως βάση για μια πολιτική διευθέτηση του ζητήματος, αφενός γιατί αναμενόταν η πλήρης δικαίωση της ελληνικής προσφυγής στην Κοινωνία των Εθνών και η αναγνώριση του δικαιώματος της μειονότητας να διατηρεί τα δικά της σχολεία, αφετέρου γιατί μια τέτοια λύση, μη στηριζόμενη σε οποιαδήποτε νομική βάση παρά μόνο στις προφορικές υποσχέσεις του Ζογκ, δεν παρείχε κανένα εχέγγυο για τη βιωσιμότητά της. Άλλωστε η προηγούμενη εμπειρία είχε αποδείξει ότι η αλβανική ηγεσία δεν συνήθιζε να τηρεί τα υπεσχημένα. Παρά την αρνητική ελληνική στάση ο Ζογκ υποχρέωσε πράγματι τον υπουργό Παιδείας να προχωρήσει σε εφαρμογή των προτάσεών του και έτσι στις 7 Νοεμβρίου 1934 στάλθηκαν οδηγίες στους κρατικούς δασκάλους των ελληνόφωνων χωριών να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους, τις οποίες θα καταλάμβαναν ορθόδοξοι ελληνόφωνοι δάσκαλοι για τη διδασκαλία όλων των μαθημάτων στην ελληνική γλώσσα¹¹⁵. Την επόμενη ημέρα με νέα εγκύκλιό του το Υπουργείο Παιδείας επέτρεψε τη διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία για δύο ώρες την εβδομάδα, αίροντας με τον τρόπο αυτό την απαγόρευση που είχε εισαχθεί τέσσερα χρόνια νωρίτερα¹¹⁶. Παράλληλα σχεδόν εστάλησαν και δύο βουλευτές του Αργυροκάστρου, οι Καρέτσος και Κάσσος, ώστε να ενημερώσουν τον πληθυσμό για τα νέα μέτρα που η κυβέρνηση έθετε σε εφαρμογή και να πείσουν τους γονείς να στείλουν τελικά τα παιδιά τους στα σχολεία¹¹⁷. Πράγματι με τη βοήθεια και του νομάρχη Σιρί Λεσκοβίκου πραγματοποιήθηκε συνάντηση μεταξύ των βουλευτών και αντιπρο-

¹¹⁴ Σύμφωνα με πληροφορίες του Ιταλού πρέσβη, ειδικά προς την ελληνική κυβέρνηση ο βασιλιάς πρότεινε, εκτός της αύξησης των ωρών διδασκαλίας, η επιλογή των δασκάλων της ελληνικής γλώσσας για τα αλβανικά κρατικά σχολεία να υποβάλλεται σιωπηρά σ' αυτήν προς έγκριση. Αυτή η πληροφορία όμως δεν στάθηκε δυνατό να διασταυρωθεί. Εξάλλου πιστεύουμε ότι κάτι τέτοιο ήταν εντελώς έξω από το πνεύμα των υπόλοιπων ρυθμίσεων και εξαιρετική παραχώρηση προς την ελληνική πλευρά, πράγμα αμφίβολο αν η αλβανική ηγεσία επιθυμούσε να κάνει. ASMAE, Albania 1934, 36/2, no. 9614/1535, αυτ.

¹¹⁵ ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 4065/1785, αυτ. και PRO/FO, 371/18340, R 6828/445/90, αυτ.

¹¹⁶ Société des Nations, Secrétariat général, no. A.I. 283/-, Dj. Villa προς Avenol, Tirana 21-12-1934, Annexe. Circulaire du Ministère de l'Instruction publique d'Albanie no. 5425, Tirana 8-11-1934.

¹¹⁷ Παπαδόπουλου, *Η Δουβιανή της Δροπόλεως*, σ. 106-108.

σώπων των κοινοτήτων κοντά στο χωριό Σωφράτικα, και αυτή όμως η επιχείρηση δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα: δεν ήταν μόνο οι γενικόλογες και ελάχιστα πειστικές προτάσεις που μετέφεραν οι δύο βουλευτές στους Έλληνες που παραβρέθηκαν στη συνάντηση αιτία της αποτυχίας· ήταν ταυτόχρονα και η προειλημμένη απόφαση των Ελλήνων να απορρίψουν όσα η κυβέρνηση είχε να προτείνει και να περιμένουν τη λύση του ζητήματός τους από την Κοινωνία των Εθνών. Πολύ παραστατικά αποδίδεται το περιεχόμενο της συζήτησης που διαμείφθηκε κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης στα Σωφράτικα από έναν εκ των παριστάμενων Βορειοηπειρωτών, κυρίως δε η αποφασιστικότητα με την οποία διατυπώθηκε η άρνησή τους σε οποιοδήποτε νέο συμβιβασμό: «ή τα σχολεία μας ή απεργία» ήταν το σύνθημα που επικρατούσε¹¹⁸.

Σε μια προσπάθεια να εξηγήσει τη θεαματική αυτή αλλαγή στη στάση του Ζογκ, ο Ιταλός επιτετραμμένος στα Τίρανα Ιντέλι πιθανολογεί ότι υπήρξε αποτέλεσμα της ανησυχίας που προκάλεσαν οι ειδήσεις που έφταναν περί της συγκρότησης κοντά στα νότια σύνορα παράνομων ένοπλων ομάδων από Βορειοηπειρώτες που κατοικούσαν στην Ελλάδα, ειδήσεις που τον οδήγησαν στην απόφαση να ενισχύσει τη στρατιωτική παρουσία και την ετοιμότητα της χωροφυλακής στην περιοχή¹¹⁹. Με δεδομένη ωστόσο την ελληνική στάση γύρω από το θέμα αυτό και τις διαβεβαιώσεις του Έλληνα πρέσβη Διαμαντόπουλου ότι η κυβέρνησή του δεν θα επέτρεπε καμία τέτοια ενέργεια να ξεκινήσει από ελληνικό έδαφος¹²⁰, είναι μάλλον απίθανο οι φήμες αυ-

¹¹⁸ Αναλυτικά το περιεχόμενο της συζήτησης διασώζεται από τον Δημήτρη Κάτση από τη Βάνιστα, εκδότη της εφημερίδας *Ηπειρος*, σε άρθρο του με τον τίτλο «Στου Σωφράτικα τα δένδρα». Ανατύπωση του άρθρου (χωρίς ωστόσο να αναφέρεται ο χρόνος και ο τόπος της πρώτης δημοσίευσής του) περιλαμβάνεται στο φυλλάδιο με τίτλο *Ο αγώνας των Ελλήνων της Αλβανίας στο σχολικό πρόβλημα (1933-1936)*, σε επιμέλεια του Βαγγέλη Νάστου από τα Σωφράτικα, τον οποίο και θερμά ευχαριστώ για το αντίτυπο που μου παραχώρησε.

¹¹⁹ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 11358, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 16-11-1934.

¹²⁰ Ο ίδιος ο Διαμαντόπουλος, σε συζήτησή του με το Βρετανό συνάδελφό του Hodgson, χαρακτήρισε τις κινήσεις των ηπειρωτικών επιτροπών και τον φημολογούμενο κίνδυνο που αυτές αποτελούσαν για την Αλβανία ως «μια μεγάλη φάρσα». PRO/FO, 371/18340, R 6828, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 28-11-1934.

τές να εξαναγκάσαν τον Αλβανό βασιλιά να αλλάξει τόσο ριζικά την τακτική του. Για την απουσία οποιουδήποτε κινδύνου από το νότο άλλωστε διαβεβαίωναν την αλβανική κυβέρνηση και οι πρεσβευτές των άλλων χωρών που είχαν ενδιαφερθεί για το θέμα και τηρούνταν πάντοτε ενήμεροι¹²¹. Θα πρέπει επομένως να θεωρήσουμε ότι πιο κοντά στην πραγματικότητα βρίσκεται η άποψη πως πιθανώς η αλβανική κυβέρνηση, μετά και τις επίσημες συστάσεις που της είχε απευθύνει η αρμόδια επιτροπή της ΚτΕ¹²² και τις εκτιμήσεις που είχε διατυπώσει η τριμελής επιτροπή που είχε συστήσει ο Ζογκ, είχε αρχίσει να αντιλαμβάνεται ότι η θέση της στη Γενεύη ήταν αδύναμη και γι' αυτό προτιμούσε να επιτύχει μια πολιτική λύση στο ζήτημα καταφεύγοντας σε διμερή διαπραγμάτευση με την Ελλάδα.

Η αλλαγή τακτικής έγινε και δημόσια αντιληπτή μέσα από τα δημοσιεύματα της ημεπίστης εφημερίδας *Besa* των Τιράνων, όπου εγκαταλείφθηκαν τα εμπρηστικά άρθρα των προηγούμενων μηνών και υιοθετήθηκαν περισσότερο ήπιοι τόνοι μαζί με τις νέες προτάσεις για τη λύση του σχολικού¹²³. Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι η αλλαγή αυτή δεν ικανοποίησε τελικά καμία πλευρά: ούτε τους μουσουλμάνους, οι οποίοι δυσαρεστήθηκαν και απογοητεύτηκαν από την εγκατάλειψη της σθεναρής στάσης που είχε τηρηθεί κατά το προηγούμενο διάστημα και κατηγόρησαν την κυβέρνηση για ενδοτικότητα, φόβο, κακή εικόνα προς τα έξω και ανικανότητα, για πλήρη δηλαδή συνθηκολόγηση και υποταγή· αλλά ούτε και τους Έλληνες μειονοτικούς, που ενθαρρυνόμενοι από τις τελευταίες κινήσεις, τις οποίες εξέλαβαν ως ένδειξη αδυναμίας εκ μέρους της αλβανικής κυβέρνησης, δεν ήταν πια διατεθειμένοι να συμβιβαστούν με τίποτε λιγότερο από την επιστροφή στο status quo ante και την αναγνώριση του δικαιώματος να επιλέγουν οι ίδιοι τους δασκάλους τους. Έτσι, η αποφασιστικότητα των μελών της μειονότητας και η εμμονή τους στη σχολική αποχή δεν

¹²¹ Βλ. χαρακτηριστικά NADS, 875.4016 GREEKS/17, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 16-11-1934 και PRO/FO, 371/18340, R 6828, αυτ.

¹²² Βλ. παρακάτω, σ. 209 κ.εξ.

¹²³ ΑΥΕ, 1934, Α/22/Ια/2, απ. 10624, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 9-10-1934. Επίσης ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3964/1744, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 17-11-1934 και NADS, 875.4016 GREEKS/17, αυτ.

άφησαν περιθώρια για άλλες διαπραγματεύσεις, παρά το γεγονός ότι η εφαρμογή των τελευταίων μέτρων, με τη χρήση κυρίως της ελληνικής ως γλώσσας διδασκαλίας, είχε σε κάποιο βαθμό εκτονώσει την κατάσταση¹²⁴. Η αμετακίνητη αυτή στάση υπήρξε η αιτία και για την αποτυχία της τελευταίας προσπάθειας εξεύρεσης μιας συμβιβαστικής λύσης στο θέμα, μια προσπάθεια που έγινε στα τέλη Νοεμβρίου με πρωτοβουλία και με τη μεσολάβηση του Βέλγου πρέσβη στα Τίρανα Λεόν Νεμρί. Ως λύση που θα μπορούσε να ικανοποιήσει και τις δύο πλευρές, μια και η διαφορά περιοριζόταν πλέον στον τρόπο επιλογής των δασκάλων, ο πρέσβης πρότεινε βέβαια την εκλογή τους από την αλβανική κυβέρνηση, αλλά από καταλόγους που θα υπέβαλλαν οι ελληνικές κοινότητες. Έτσι και η απαίτηση των Αλβανών να επιλέγουν τους δασκάλους εκπληρωνόταν και οι Έλληνες θα εξασφάλιζαν πρόσωπα αποδεκτά για τις κοινότητες. Και αυτή η πρόταση όμως, όπως αναφέρθηκε, έπεσε τελικά στο κενό¹²⁵.

Πριν κλείσουμε το κεφάλαιο αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε λίγα στοιχεία σχετικά με το σχολικό πρόγραμμα στη Χιμάρα, όπου τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά από ό,τι στις υπόλοιπες περιφέρειες της μειονότητας. Αρχικά μερικοί από τους κατοίκους των δύο ελληνόφωνων κοινοτήτων Δρυμάδων και Παλάσσας είχαν υπογράψει το κείμενο της προσφυγής προς την Κοινωνία των Εθνών, φαίνεται όμως ότι δεν ακολούθησαν τους Έλληνες της Δρόπολης και των άλλων περιοχών στην απόφασή τους για σχολική απεργία παρά μόνο σε πολύ μικρή έκταση και αρκετά αργότερα, από τα μέσα Νοεμβρίου του 1934¹²⁶. Πρώτοι οι κάτοικοι της Παλάσσας απηύθυναν προς τις αρχές αίτημα για τη διδασκαλία της ελληνικής ως γλωσσικού μαθήματος στο κρατικό σχολείο της κοινότητας για κάποιες ώρες την εβδομάδα,

¹²⁴ ASMAE, Albania 1934, 34/1, χαπ, Notiziario 12-11-1934 και 33/1, no. 4065/1785, αυτ.

¹²⁵ NADS, 875.4016 GREEKS/19, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 30-11-1934.

¹²⁶ Ο Μ. Σπυρομήλιος αναφέρει ότι η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν σε σκόπιμη ενέργεια του Έλληνα υποπρόξενου, ο οποίος προτίμησε αρχικά να έρθει σε επαφή με τους κατοίκους των δύο κοινοτήτων Δρυμάδων και Παλάσσας και κατόπιν με τη Χιμάρα, για λόγους που είχαν να κάνουν με τις ελλαδικές πολιτικές ισορροπίες. Η πληροφορία αυτή ωστόσο δεν στάθηκε δυνατό να ελεγχθεί με βάση τα αρχειακά δεδομένα. Βλ. σχετικά Σπυρομήλιος, *Ελλάς και Αλβανία*, σ. 206.

περίπου δηλαδή όπως συνέβαινε στα τέλη της δεκαετίας του '20¹²⁷. Όταν οι αρχές απέρριψαν, όπως άλλωστε αναμενόταν, το αίτημα αυτό, οι Έλληνες της κοινότητας ακολούθησαν το παράδειγμα των υπόλοιπων ομοεθνών τους και απομάκρυναν τα παιδιά τους από το σχολείο, το οποίο συνέχισε να λειτουργεί μόνο με τους Αλβανούς μαθητές. Σε απάντηση της κίνησης αυτής οι αρχές συνέλαβαν τέσσερις από τους προκρίτους της πόλης, γρήγορα όμως τους άφησαν ελεύθερους ύστερα από σχετικές οδηγίες των Τυράνων. Προκειμένου δε να προλάβει επέκταση της αποχής και στις Δρυμάδες, όπου ήδη είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται υπογραφές σε ανάλογο αίτημα, ο αντινομάρχης έσπευσε να διαβεβαιώσει τους κατοίκους της κοινότητας ότι πολύ σύντομα ο μουσουλμάνος δάσκαλος του σχολείου θα αντικαθιστούνταν από άλλον χριστιανό¹²⁸. Όμως μέχρι τις αρχές Δεκεμβρίου όχι μόνο το αίτημα των Δρυμάδων υποβλήθηκε τελικά στις αλβανικές αρχές, αλλά και δεύτερο προερχόμενο από τη Χιμάρα, οι κάτοικοι της οποίας ζητούσαν αύξηση των ωρών διδασκαλίας της ελληνικής πέραν της μίας ώρας την εβδομάδα που διδασκόταν τότε, καθώς και το διορισμό ενός δασκάλου και μίας δασκάλας στο Εξαμίλι για την ελληνική, αφού εκεί δεν υπήρχε κανένας δάσκαλος¹²⁹. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι κανένα από τα παραπάνω αιτήματα δεν έγινε αποδεκτό, η σχολική απεργία δεν επεκτάθηκε περισσότερο στην περιοχή παρά μόνο αρκετά αργότερα. Στην πραγματικότητα, το σχολικό ζήτημα στη Χιμάρα δεν θα βρει λύση ούτε τον επόμενο χρόνο, το 1935, ταυτόχρονα δηλαδή με τις υπόλοιπες μειονοτικές περιφέρειες, αλλά κάποια χρόνια αργότερα και μόνο μετά από διμερείς διαπραγματεύσεις και μετά από τις ελληνικές παραχωρήσεις για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας σε μερικά σχολεία της ελληνικής Ηπείρου, όπου φοιτούσαν τα παιδιά των Αλβανών Τσάμηδων της περιοχής¹³⁰.

¹²⁷ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1706, Προξενείο Αυλώνας προς Ministero Affari Esteri, Αυλώνα 12-11-1934.

¹²⁸ ASMAE, Albania 1934, 33/1, no. 4065/1785, αυτ.

¹²⁹ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1855, Προξενείο Αυλώνας προς Ministero Affari Esteri, Αυλώνα 4-12-1934, Συνημμένο υπόμνημα κατοίκων Χιμάρας.

¹³⁰ Περισσότερα για το θέμα βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, σ. 99 κ.εξ. και Κ. Ν. Δέδε, *Δρυμάδες Χειμάρρας*, χ.τ. 1978, σ. 83-89, αν και στο κείμενο αυτό, παρά τις λεπτομέρειες που καταγράφονται σε σχέση με τον εκεί σχολικό αγώνα, υπάρχει σύγχυση σε ό,τι αφορά τις χρονολογίες.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

1. Η ελληνική προσφυγή και οι πρώτες ενέργειες της Κοινωνίας των Εθνών

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας προσέφυγε τελικά τον Ιανουάριο του 1934 προς το διεθνή οργανισμό ζητώντας την παρέμβασή του για το σεβασμό των υποχρεώσεων που είχε αναλάβει η αλβανική κυβέρνηση το 1921 αναφορικά με τα εκπαιδευτικά της δικαιώματα. Το κείμενο που υποβλήθηκε αρχικά ήταν γραμμένο στην ελληνική γλώσσα, γι' αυτό και στη συνέχεια η γραμματεία του οργανισμού ανέλαβε τη μετάφρασή του, καθώς και των συνημμένων εγγράφων, στη γαλλική γλώσσα, μετάφραση που θεωρήθηκε εφεξής ως το επίσημο κείμενο του οργανισμού. Το κείμενο αυτό, μαζί βέβαια με τα συνοδευτικά του έγγραφα, κοινοποίησε ο Γενικός Γραμματέας της Κοινωνίας των Εθνών στην αλβανική κυβέρνηση προς ενημέρωσή της, στις 5 Απριλίου 1934, ζητώντας ταυτόχρονα από αυτήν να υποβάλει τυχόν σχετικές προς τα καταγγελλόμενα παρατηρήσεις και εξηγήσεις. Πράγματι, το αλβανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, μετά από κάποια παράταση που αρχικά ζήτησε, υπέβαλε τελικά τις δικές του παρατηρήσεις αναφορικά με το σχολικό ζήτημα των Ελλήνων της Αλβανίας στις 23 Ιουλίου του ίδιου χρόνου¹.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτές, και αφού προηγήθηκε μια ιστορική αναδρομή στο θέμα, η Αλβανία από το 1921 και εξής είχε φροντίσει να εξασφαλίσει αδιάλειπτα τη λειτουργία σχολείων για την ελληνική –ελληνόφωνη στο κείμενο– μειονότητα, αφήνοντάς της μάλιστα και κάποια σχετική ελευθερία στο θέμα επιλογής των δασκάλων, ελευθερία που ήταν σύμφωνη με τους νόμους που ίσχυαν κατά το διάστημα 1921-

¹ Société des Nations, C.336.1934.I, Genève 7-8-1934. Για το ίδιο κείμενο χωρίς τα συνημμένα βλ. Kondis-Manda, *The Greek Minority*, αρ. 29, σ. 76-80.

1933 και που αναγνώριζαν τα σχολεία αυτά ως ιδιωτικά καθιδρύματα. Κατόπιν της κρατικοποίησης των σχολείων με βάση το νέο σύνταγμα του 1933, επιβλήθηκε βέβαια ενιαίο διδακτικό πρόγραμμα, όμως ειδικά για τα σχολεία των ελληνόφωνων κοινοτήτων εξασφαλίστηκε η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας των μαθητών. Συγκεκριμένα, λειτουργούσαν 45 σχολεία με 71 δασκάλους, από τους οποίους οι 11 ήταν παλαιότερα κοινοτικοί δάσκαλοι, αλλά διατηρήθηκαν στις θέσεις τους αφού εκπλήρωναν τις απαραίτητες από το νόμο προϋποθέσεις. Οι υπόλοιποι απομακρύνθηκαν αφενός γιατί ήταν ιδιωτικοί δάσκαλοι, αφετέρου γιατί οι αλβανικές αρχές ήταν πεπεισμένες πως χρηματοδοτούνταν και από άλλη πηγή από το εξωτερικό. Η αλβανική κυβέρνηση παραδεχόταν ότι είχε απαιτήσει από τους δασκάλους να γνωρίζουν την αλβανική γλώσσα και είχε επιβάλει εξετάσεις προκειμένου να το διαπιστώσει αυτό, στη συνέχεια όμως απέρριπτε τη θέση ότι ο αριθμός των σχολείων που λειτουργούσαν για τη μειονότητα δεν ήταν αρκετός ώστε να ικανοποιήσει τις υπάρχουσες ανάγκες. Σύμφωνα με τον αλβανικό νόμο του 1925, απαιτούνταν η εγγραφή τουλάχιστον 25 μαθητών, 7 έως 13 ετών, για τη λειτουργία σχολείου, ή αλλιώς 250 περίπου κατοίκων για κάθε κοινότητα· από τις 72 κοινότητες που φέρονταν να υπογράφουν την προσφυγή, οι 41 είχαν κάτω από 250 κατοίκους, όμως και πάλι η αλβανική κυβέρνηση, στην προσπάθειά της να ικανοποιήσει το αίτημα όλων για τη διδασκαλία της μητρικής τους γλώσσας, είχε ιδρύσει επιπλέον 14 σχολεία διάσπαρτα στην περιοχή, όπου μπορούσαν να φοιτήσουν οι μαθητές αυτών των κοινοτήτων. Για τις υπόλοιπες 31 κοινότητες που διέθεταν περισσότερους των 250 κατοίκους είχε ήδη ξεκινήσει η λειτουργία δημοτικών σχολείων χωρίς κάποιο πρόβλημα. Επίσης, όχι μόνο δεν είχαν μειωθεί οι ώρες διδασκαλίας της ελληνικής, αλλά αντίθετως είχαν αυξηθεί από 6 σε 7 εβδομαδιαίως, ούτε είχε απαγορευτεί η χρήση της ελληνικής κατά τα διαλείμματα· αυτό που είχε απαγορευτεί και που δεν ήταν δυνατό πλέον να ανεχθεί η αλβανική κυβέρνηση ήταν τα ελληνικά πατριωτικά τραγούδια και ο ελληνικός εθνικός ύμνος που τα παιδιά τραγουδούσαν κάθε ημέρα. Από όλα τα παραπάνω γινόταν επομένως φανερό ότι η αλβανική κυβέρνηση δεν είχε ποτέ επιδιώξει την εξαφάνιση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στην επικράτειά της, αλλά στόχευε στη θεσμοθέτηση κοινών κανόνων για τη δημόσια εκπαίδευση, στον τερματισμό της εκπαιδευτικής ανυπακοής και στην

αποτροπή του κινδύνου να εξελιχθεί η χώρα σε πεδίο δράσης κάθε ξένης προπαγάνδας. Κλείνοντας ο υπουργός Εξωτερικών Τζαφέρι διαβεβαίωνε ακόμη μία φορά για την πρόθεση της κυβέρνησής του να εξασφαλίσει όλα τα δικαιώματα των μειονοτήτων που προβλέπονταν από τις διεθνείς συνθήκες και εξέθετε το κεντρικό επιχείρημα της αλβανικής πλευράς, ένα επιχείρημα που θα το δούμε να επαναλαμβάνεται πολύ συχνά στη συνέχεια, ότι δηλαδή σύμφωνα με τις διεθνείς συμφωνίες που βρίσκονταν σε ισχύ και που αναφέρονταν στην προστασία των μειονοτήτων δεν υπήρχε καμία υποχρέωση για ένα κράτος να παραχωρήσει σε αυτές μεταχείριση ανώτερη σε σχέση με εκείνη που απολάμβαναν οι υπόλοιποι πολίτες δυνάμει της εφαρμογής ενός καθολικού νόμου.

Το κείμενο της αλβανικής απάντησης συνοδευόταν από πίνακες που αφορούσαν στον αριθμό των κρατικών και ιδιωτικών –όπως αναγνωρίζονταν τα κοινοτικά– σχολείων για την ελληνική μειονότητα από το 1925 έως το 1934, στις κοινότητες που είχαν κάτω από 250 κατοίκους αλλά συμπεριλαμβάνονταν στον κατάλογο όσων είχαν υπογράψει την προσφυγή, στα βιβλία που χρησιμοποιούνταν για τη διδασκαλία της ελληνικής και τέλος σε συγκριτικά στοιχεία αναφορικά με τα αλβανικά και τα ελληνικά σχολεία που λειτουργούσαν, τον πληθυσμό, τους δασκάλους κ.λπ.

Στα προηγούμενα κεφάλαια έχουμε βέβαια κάνει λόγο αναλυτικά για την εκπαιδευτική κατάσταση στις ελληνικές κοινότητες και έχουμε καταδείξει το αβάσιμο των αλβανικών ισχυρισμών ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε τον αριθμό των σχολείων και των δασκάλων, την επάρκεια και τα προσόντα των τελευταίων, τις ώρες διδασκαλίας κ.λπ., ιδιαίτερα μάλιστα κατά τη δεκαετία του 1930 οπότε η κατάσταση είχε αισθητά επιδεινωθεί. Προφανώς περιττεύει να επανέλθουμε στα ίδια στοιχεία για μια ακόμη φορά· οι αλβανικές ανακρίβειες και αναλήθειες είναι προφανείς.

Όμως η ελληνική πλευρά είχε τις δικές της αντιρρήσεις και παρατηρήσεις να διατυπώσει σε σχέση με το περιεχόμενο του αλβανικού υπομνήματος τόσο σε ό,τι αφορούσε την ιστορική όσο κυρίως σε ό,τι αφορούσε τη νομική του διάσταση². Στο δεύτερο αυτό σκέλος οι ελ-

² Τις επίσημες ελληνικές θέσεις σχετικά με το θέμα ανέλαβε να συμπεριλάβει σε ένα σύντομο σχετικά υπόμνημα ο διακεκριμένος Έλληνας νομικός Νικόλαος Πολίτης, ο

ληνικές θέσεις επικεντρώθηκαν κατεξοχήν στο πνεύμα της αλβανικής δήλωσης του 1921 και στη βασική πρόβλεψη που περιεχόταν στο πρώτο άρθρο της, ότι δηλαδή οι διεθνείς υποχρεώσεις δεν ήταν δυνατό να καταργηθούν ποτέ από έναν εσωτερικό νόμο, ούτε ακόμη από το σύνταγμα μιας χώρας. Ιδιαίτερη έμφαση αποδιδόταν επίσης στα πρόσθετα στοιχεία που αυτή περιείχε σε σύγκριση με άλλες ανάλογες συνθήκες περί προστασίας των μειονοτήτων που είχαν υπογράψει άλλες χώρες, όπως η Αυστρία, η Βουλγαρία, η Ουγγαρία, η Λιθουανία, η Ρουμανία, η Τσεχοσλοβακία κ.ά. Πράγματι, μόνο στο κείμενο της αλβανικής δήλωσης και συγκεκριμένα στο πρώτο άρθρο που όριζε πως κανένας νόμος δεν ήταν δυνατό να αντιβαίνει σε όσα προβλέπονταν για τις μειονότητες είχε προστεθεί η έκφραση *ούτε τώρα ούτε στο μέλλον*³. Επίσης, στο άρθρο 5 παράγραφος 2 είχε προστεθεί η υποχρέωση της αλβανικής κυβέρνησης να υποβάλει εντός έξι μηνών πρόσθετες πληροφορίες προς την Κοινωνία των Εθνών σχετικά με τις μειονότητες που κατοικούσαν στη χώρα⁴. Όλα αυτά αποδείκνυαν για την ελληνική πλευρά ότι το ζήτημα της προστασίας των μειονοτήτων στην Αλβανία αντιμετωπιζόταν με ιδιαίτερη περίσκεψη ήδη από το 1921 και έχρηζε εξαιρετικών ρυθμίσεων. Δεύτερον, το περιεχόμενο των άρθρων 5 και 6 της αλβανικής δήλωσης ήταν διαφορετικό, καθώς το πρώτο αφορούσε στα κοινοτικά-ιδιωτικά σχολεία των μειονοτήτων και το δεύτερο στα δημόσια, επομένως και οι υποχρεώσεις που προβλέπονταν από αυτά ήταν ανεξάρτητες μεταξύ τους· η εκπλήρωση του δεύτερου όρου εκ μέρους της κυβέρνησης δεν σήμαινε ταυτόχρονα το δικαίωμα να αναιρεί τον πρώτο. Τρίτον, ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε από την ελληνική πλευρά στην ερμηνεία της φράσης *'droit égal'*, πάνω στην οποία στηριζόταν κατεξοχήν η αλβανική γραμμή υπεράσπισης των θέσεών της, ότι δηλαδή οι μειονότητες δεν ήταν δυνατό να απολαμβάνουν δικαιώματα που δεν αναγνωρίζονταν ούτε για την

οποίος θα εκπροσωπήσει στη συνέχεια την ελληνική πλευρά ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Το υπόμνημα αυτό διανεμήθηκε και στις ελληνικές πρεσβείες στις ευρωπαϊκές κυρίως πρωτεύουσες προς ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης. Βλ. ΑΥΕ, 1934, Α/22/Ια/2, απ. 11449, Υπουργείο Εξωτερικών προς πρεσβείες Άγκυρας, Βελιγραδίου, Βουκουρεστίου, Βιέννης, Χάγης και Μόσχας, Αθήνα 24-11-1934.

³ Η υπογράμμιση είναι του συντάκτη.

⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 23.

πλειονότητα του πληθυσμού. Η αποδοχή όμως ενός τέτοιου σοφίσματος, κατά τον Πολίτη, θα σήμαινε ουσιαστικά κατάργηση όλου του συστήματος προστασίας των μειονοτήτων και παροχής εγγυήσεων προς αυτές.

Οι ελληνικές παρατηρήσεις πέρασαν στη συνέχεια στα στοιχεία που παρουσίαζε η αλβανική κυβέρνηση στο κείμενό της σχετικά με τη λειτουργία των κρατικών σχολείων και τη διδασκαλία της ελληνικής, υποστηρίζοντας ότι όλα αυτά δεν ανταποκρίνονταν στις βασικές υποχρεώσεις του αλβανικού κράτους περί εκπαίδευσης στη μητρική γλώσσα των μειονοτήτων, περί διατήρησης σχολείων με δικά τους έξοδα κ.λπ. Αλλά και ο υπολογισμός ότι στις κοινότητες κάτω των 250 κατοίκων αναλογούσαν λιγότερα από 25 παιδιά, αριθμός δηλαδή που δεν δικαιολογούσε τη λειτουργία σχολείου, θεωρήθηκε αυθαίρετος, ενώ διαπιστωνόταν στο τέλος ότι τόσο το κείμενο όσο και οι συνημμένοι πίνακες περιείχαν πολλές ανακρίβειες και ανακολουθίες.

Λίγο μετά την έναρξη του σχολικού έτους 1934-35, συγκεκριμένα στις 3 Οκτωβρίου, και ενώ η αποχή των ελληνόπαιδων από τα μαθήματα βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, η αλβανική κυβέρνηση κοινοποίησε προς το Γενικό Γραμματέα της ΚτΕ τα νέα μέτρα που είχαν ληφθεί για τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων⁵, όπως τα είδαμε αναλυτικά στις οδηγίες του Αλβανού υπουργού Παιδείας Ίβαναϊ προς την Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου⁶. Θυμίζουμε εν συντομία ότι αυτά αφορούσαν στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε 51 συνολικά κοινότητες για 6 ώρες την εβδομάδα και το διορισμό 34 επιπλέον δασκάλων είτε ελληνόφωνων είτε πτυχιούχων ελληνικών σχολείων. Με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση ενημέρωσε το διεθνή οργανισμό σχετικά με το πώς είχε εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της απέναντι στην ελληνική μειονότητα, εκφράζοντας ταυτόχρονα την πεποίθησή της ότι η ΚτΕ θα εκτιμούσε την ειλικρινή προσπάθειά της στον τομέα αυτό. Λίγες μόνο ημέρες αργότερα, στις 20 του ίδιου μήνα, εστάλησαν από τα Τίρανα και νέες συμπληρωματικές πληροφορίες⁷, που αφορούσαν στις οδηγίες που είχε στείλει και

⁵ Société des Nations, C.461.1934.I, Genève 16-10-1934.

⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 184 κ.εξ. Τα μέτρα αυτά έρχονταν να συμπληρώσουν το νέο οργανικό νόμο περί εκπαίδευσης που δημοσιεύτηκε στη Fletorja Zyrtare, στις 28-9-1934.

⁷ Société des Nations, C.475.1934.I, Genève 26-10-1934.

πάλι το αλβανικό Υπουργείο Παιδείας στην Επιθεώρηση Δημόσιας Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου, στις 16 Οκτωβρίου, για τη διδασκαλία της ελληνικής στους μαθητές της πρώτης τάξης και για την επέκταση των μαθημάτων της ελληνικής στις κοινότητες Βόδριστας, Κοσοβίτσας και Σελλειού της υποδιοίκησης Λιμποχόβου. Αυτή η ενέργεια ανέβαζε πλέον σε 38 τον αριθμό των κοινοτήτων όπου διδασκόταν η ελληνική ή σε 54 τον αριθμό των κοινοτήτων των οποίων οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να λάβουν μαθήματα στη μητρική τους γλώσσα (έχουμε ήδη αναφέρει πως σε κάποια από τα ελληνικά σχολεία φοιτούσαν μαθητές περισσότερων της μιας κοινοτήτων). Διευκρινιζόταν επίσης ότι στα σχολεία εκείνα όπου ο αριθμός των μαθητών ή των διαθέσιμων αιθουσών ήταν επαρκής η ελληνική θα διδασκόταν χωριστά για κάθε τάξη ακόμη κι αν η αλβανική γλώσσα διδασκόταν από κοινού σε μερικές τάξεις (συνήθως διδασκόταν στην πρώτη και τη δεύτερα και στην τρίτη και την τετάρτη μαζί). Τις γενικές αυτές οδηγίες ακολουθούσε αναλυτικός κατάλογος του τρόπου με τον οποίο θα διδασκόταν η ελληνική σε κάθε σχολείο.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω έγγραφα, η Κοινωνία των Εθνών ενημερωνόταν για την εκπαιδευτική κατάσταση της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας, για τα παράπονα και τα αιτήματα που εξέφραζε η ελληνική πλευρά και τις πρώτες εξηγήσεις και πληροφορίες που είχε να διατυπώσει η αλβανική κυβέρνηση σχετικά. Ακολουθώντας την τυπική διαδικασία, η Γραμματεία είχε προχωρήσει από το Σεπτέμβριο του 1934 στη σύσταση μιας τριμελούς επιτροπής που θα αναλάμβανε να εξετάσει περαιτέρω το θέμα και να αναφέρει τις διαπιστώσεις της στο Γενικό Γραμματέα. Την επιτροπή αυτή απάρτιζαν οι Γουίλιαμ Μάλκιν, αντιπρόσωπος της Βρετανίας, Καστίγιο Ναχέρα, αντιπρόσωπος του Μεξικού και Λόβο ντ' Αβίλα Λίμα, αντιπρόσωπος της Πορτογαλίας. Στην πρώτη συνεδρίασή τους, που πραγματοποιήθηκε στις 7 Σεπτεμβρίου από κοινού με το διευθυντή του Τμήματος Μειονοτήτων της ΚτΕ Έλμερ Ρόστιγκ, τα τρία μέλη ενημερώθηκαν για τα όσα είχαν μεσολαβήσει από τη στιγμή της προσφυγής και για τις πληροφορίες που είχε εντωμεταξύ παράσχει η αλβανική κυβέρνηση. Από μία πρώτη εκτίμηση οι μέχρι τότε αλβανικές απαντήσεις κρίθηκαν λεπτομερείς, ωστόσο την προσοχή τους απέσπασε το γεγονός πως από τα υπομνήματα που είχε υποβάλει η αλβανική πλευρά προέ-

κύπτε πως η γλώσσα διδασκαλίας των παιδιών της μειονότητας δεν ήταν η μητρική τους, δηλαδή η ελληνική, αλλά πως αυτή διδασκόταν ως γλωσσικό μάθημα για μερικές ώρες την εβδομάδα στο πλαίσιο του γενικού προγράμματος διδασκαλίας. Για το λόγο αυτό έκριναν πως έπρεπε να ζητηθεί και η γνώμη του Νομικού Τμήματος της ΚτΕ, για το αν και κατά πόσο δηλαδή η αντιστροφή αυτή που είχε επέλθει στη χρήση της γλώσσας ήταν σύμφωνη με το άρθρο 6 της αλβανικής δήλωσης του 1921. Και πράγματι η τριμελής επιτροπή υπέβαλε το σχετικό αίτημα στο Νομικό Τμήμα στις 20 του ίδιου μήνα, για να λάβει την απάντησή του μόλις μία ημέρα αργότερα⁸. Σύμφωνα μ' αυτήν, η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας της μειονότητας ως γλωσσικού μαθήματος ερχόταν σε αντίθεση με το περιεχόμενο του συγκεκριμένου άρθρου, επομένως η αλβανική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη όχι μόνο –όπως ερμήνευε η ίδια τις διατάξεις– να εξασφαλίζει τη διδασκαλία της ελληνικής σαν όλα τα υπόλοιπα μαθήματα του σχολικού προγράμματος, αλλά να παρέχει τη διδασκαλία όλων των μαθημάτων στη μητρική γλώσσα της μειονότητας⁹. Με την εκτίμηση αυτή συμφωνούσε απόλυτα και η τριμελής επιτροπή. Η ορθή ερμηνεία της συγκεκριμένης διάταξης και η γνωμοδότηση της επιτροπής και του Νομικού Τμήματος κοινοποιήθηκαν άμεσα στην αλβανική κυβέρνηση μέσω της αντιπροσωπείας της στην ΚτΕ.

Το δεύτερο θέμα που απασχόλησε την επιτροπή κατά τη νέα συνάντησή της στις 16 Οκτωβρίου αφορούσε στο αν και κατά πόσο μπορούσαν να εφαρμοστούν στα μειονοτικά σχολεία οι διατάξεις που εισήγαγαν την απαγόρευση λειτουργίας ιδιωτικών σχολείων στην Αλβανία ή, με άλλα λόγια, αν η αναθεώρηση των άρθρων 206 και 207 του αλβανικού συντάγματος ήταν ή όχι συμβατή με το περιεχόμενο του άρθρου 5 της αλβανικής δήλωσης. Καθώς διαπιστώθηκε ότι το ζήτημα αυτό παρουσίαζε μεγαλύτερες ακόμη δυσκολίες σε σύγκριση με το πρώτο και έπρεπε να αντιμετωπιστεί με προσοχή, η επιτροπή α-

⁸ PRO/FO, 371/18339, R 5786/445/90, Malkin προς Foreign Office, Γενεύη 18-10-1934, Record of Meeting of Minorities Committee of 16th October, Συνημμένα Demande d'avis à la Section Juridique concernant la pétition de la minorité grecque en Albanie, 20-9-1934 και Avis de la Section Juridique, 21-9-1934.

⁹ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1194/414, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 20-10-1934.

ποφάσισε να ζητήσει και πάλι τη γνωμοδότηση του Νομικού Τμήματος, η οποία και εκδόθηκε στις 25 του ίδιου μήνα¹⁰. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, η χρήση του όρου 'droit égal' στο άρθρο 5 της αλβανικής δήλωσης σήμαινε ότι οι μειονότητες δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν το δικαίωμα να διατηρούν ιδιωτικά σχολεία τη στιγμή που το δικαίωμα αυτό δεν αναγνωριζόταν ούτε για τους υπόλοιπους πολίτες και, επομένως, τα μέτρα της αλβανικής κυβέρνησης βάσει των αναθεωρημένων άρθρων 206 και 207 του συντάγματος δεν ήταν ασυμβίβαστα με τις υποχρεώσεις της όπως αυτές απέρρεαν από το παραπάνω άρθρο.

Το τρίτο και τελευταίο ζήτημα που απασχόλησε την τριμελή επιτροπή ήταν η φυλάκιση ορισμένων μελών της μειονότητας. Η επιτροπή ζήτησε πληροφορίες σχετικά με το θέμα από το μόνιμο Αλβανό αντιπρόσωπο στην ΚτΕ Λετς Κούρτι, ο οποίος, όπως ήταν αναμενόμενο, αρνήθηκε ότι οι φυλακίσεις είχαν οποιαδήποτε σχέση με το ζήτημα των σχολείων. Φέρεται ωστόσο να απάντησε στο διευθυντή του Τμήματος Μειονοτήτων Ρόστινγκ ότι οι φυλακίσεις υπήρξαν ένα είδος 'απάντησης' των αρχών για τις διώξεις που υφίσταντο οι Αλβανοί στη βόρεια Ελλάδα, εννοώντας τους Τσάμηδες της Ηπείρου, απάντηση που εκείνος φυσικά δεν έκρινε καθόλου ικανοποιητική¹¹.

Εντωμεταξύ, παράλληλα με τις διεργασίες στο πλαίσιο της ΚτΕ και της τριμελούς επιτροπής, συνεχίζονταν και οι επαφές σε προσωπικό και διεθνές επίπεδο, καθώς και η αποστολή συμπληρωματικών προσφυγών ή κειμένων διαμαρτυρίας από διάφορες πηγές, που στόχο είχαν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας γύρω από το ελληνικό ζήτημα και να επισπεύσουν τις διαδικασίες. Στις 29 Οκτωβρίου ο μόνιμος Έλληνας αντιπρόσωπος στην ΚτΕ Ραφαήλ επισκέφθηκε προσωπικά το Γενικό Γραμματέα Γιόζεφ Άβενολ για να του μεταφέρει την ανησυχία της κυβέρνησής του για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί: θυμίζουμε ότι κατά το διάστημα αυτό του Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου 1934 οι συνθήκες για τα χωριά της μειονότητας

¹⁰ PRO/FO, 371/18339, R 6059/445/90, Rosting προς Foreign Office, Γενεύη 27-10-1934, Συνημμένο Avis de la Section Juridique, 25-10-1934 και ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1247/1160, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 30-10-1934.

¹¹ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1194/414, αυτ.

ήταν ακόμη εξαιρετικά κρίσιμες, ο μεγαλύτερος αριθμός των συλλήψεων είχε τότε πραγματοποιηθεί και οι πιέσεις για τη διακοπή της αποχής ήταν έντονες. Ο Ραφαήλ ζήτησε το θέμα να αντιμετωπιστεί με ιδιαίτερη μέριμνα έτσι ώστε να μην επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο η κατάσταση και λάβει τελικά πολιτικές διαστάσεις¹². Τις ίδιες περίπου ημέρες έφθασε στο Γενικό Γραμματέα και το ψήφισμα που είχε εγκριθεί κατά τη διάρκεια της μεγάλης συγκέντρωσης που είχε οργανωθεί υπό την αιγίδα του βορειοηπειρωτικού συλλόγου στην Αθήνα¹³, στις 14 Οκτωβρίου, με το οποίο ο σύλλογος διαμαρτυρόταν για τα συμβαίνοντα στην Αλβανία και επικαλούνταν την παρέμβαση του διεθνούς οργανισμού για την προστασία των ελληνικών πληθυσμών¹⁴. Λίγες μόλις ημέρες νωρίτερα ο ίδιος σύλλογος είχε αποστείλει ανάλογο υπόμνημα προς τη Διεθνή Ομοσπονδία των Ενώσεων για την Κοινωνία των Εθνών (Union Internationale des Associations pour la Société des Nations)¹⁵, με το οποίο κατήγγελλε την καταπάτηση των δικαιωμάτων των Ελλήνων της Αλβανίας και τα επεισόδια σε βάρος τους και ζητούσε την παρέμβαση του διεθνούς αυτού μη κυβερνητικού οργανισμού για τη βελτίωση της κατάστασης¹⁶.

¹² ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1247/1160, αυτ.

¹³ Βλ. παραπάνω, σ. 191.

¹⁴ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 9840/1559, Πρεσβεία Αθηνών προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 15-11-1934, Συνημμένο.

¹⁵ Πολύ λίγα πράγματα είναι γνωστά γι' αυτόν το διεθνή μη κυβερνητικό οργανισμό. Δημιουργήθηκε το 1919 στη Γενεύη μετά από την ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών, χωρίς ωστόσο να έχει οργανική σχέση με αυτήν. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια διεθνή ομοσπονδία, ένα forum των Εθνικών Ενώσεων για την ΚτΕ. Ένας από τους κυριότερους σκοπούς της ίδρυσης και λειτουργίας του ήταν η προβολή των μειονοτικών ζητημάτων στην Ευρώπη. Διέθετε πρόεδρο, γενικό γραμματέα και γενική συνέλευση που συνερχόταν ετησίως. Δεν γνωρίζουμε αν διέθετε κάποια χρηματοδότηση ή από πού προερχόταν αυτή. Ως μη κυβερνητικός οργανισμός στην πράξη δεν διέθετε αποτελεσματικά μέσα για την προώθηση των μειονοτικών θεμάτων· από τα λίγα που γνωρίζουμε φαίνεται ότι η παρεμβατική του ικανότητα στηριζόταν περισσότερο σε ηθική και λιγότερο σε θεσμική βάση, μέσω της προώθησης των μειονοτικών ζητημάτων σε διεθνείς οργανισμούς, κυρίως την ΚτΕ, ή της ευαισθητοποίησης προσωπικοτήτων της εποχής με διεθνές κύρος. Σταμάτησε τη λειτουργία του το 1939. Σε ό,τι αφορά την Ελληνική Ένωση για την ΚτΕ, αυτή είχε την έδρα της στην Αθήνα. Την εποχή που μας ενδιαφέρει εδώ ο πρόεδρός της ονομαζόταν Ανδρεάδης και ο γενικός γραμματέας Μαιμόπουλος.

¹⁶ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1179/1099, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ

Το ψήφισμα του βορειοηπειρωτικού συλλόγου ακολούθησε λίγες ημέρες αργότερα νέα προσφυγή μερικών μελών της μειονότητας προς την ΚτΕ, προφανώς συγγενών ατόμων που είχαν συλληφθεί, που ενημέρωναν για την απόφαση της αποχής από τα αλβανικά σχολεία, για τις συλλήψεις και τις εκτοπίσεις που έλαβαν χώρα και ζητούσαν την παρέμβαση του Γενικού Γραμματέα για την απελευθέρωσή τους. Συγκεκριμένα, το νέο κείμενο έφθασε στη Γραμματεία σε τέσσερα πανομοιότυπα αντίτυπα, από τα οποία το ένα προερχόταν από την κοινότητα Άνω Λεσινίτσας και έφερε ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1934 και τέσσερις υπογραφές, το δεύτερο και τρίτο με επτά και οκτώ υπογραφές αντίστοιχα δεν είχαν καμία άλλη ένδειξη, ενώ το τελευταίο αντίτυπο έφερε τις ενδείξεις Δίβρη, 6 Οκτωβρίου με δύο υπογραφές και Δέλβινο 10 Οκτωβρίου με μία υπογραφή¹⁷. Η ακολουθία αυτή συνεχίστηκε και τον επόμενο μήνα, όταν με ημερομηνία 30 Νοεμβρίου απεστάλη νέο κείμενο προς το Γενικό Γραμματέα, προερχόμενο και πάλι από το Δέλβινο με είκοσι μία υπογραφές, όπου περιγραφόταν συνοπτικά η εκπαιδευτική κατάσταση στην κοινότητα, κατάσταση που δικαιολογούσε την αποχή των μαθητών από τα σχολεία, και καταγγέλλονταν οι πιέσεις των αλβανικών αρχών¹⁸. Στην τελευταία αυτή προσφυγή των κατοίκων του Δελβίνου η αλβανική κυβέρνηση απάντησε στις 10 Ιανουαρίου 1935 με μια εξωφρενική επιστολή του μόνιμου απεσταλμένου της στη Γενεύη Λετς Κούρτι, σύμφωνα με την οποία το Δέλβινο είχε μόνο 550 'ελληνόφωνους' σε ένα σύνολο 3.328 κατοίκων· παρά το γεγονός ότι αυτοί ποτέ δεν είχαν εκδηλώσει την επιθυμία να διδάσκονται στη μητρική τους γλώσσα, η αλβανική κυβέρνηση είχε μεριμνήσει γι' αυτό ως το 1929. Αν έκτοτε η ελληνική δεν διδασκόταν, αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι δεν υπήρχαν μαθητές, καθώς οι λίγοι ελληνόφωνοι προτιμούσαν πλέον τα αλβανικά σχολεία (!)¹⁹.

Το ίδιο εκείνο διάστημα που η κατάσταση για τη μειονότητα είχε γίνει εκρηκτική, στην Κοινωνία των Εθνών κατατέθηκαν και άλλα υ-

προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 17-10-1934, Συνημμένο υπόμνημα Βορειοηπειρωτικού Συλλόγου, Αθήνα 10-10-1934.

¹⁷ Société des Nations, C.480.1934.I, Genève 31-10-1934.

¹⁸ Société des Nations, C.569.1934.I, Genève 21-12-1934.

¹⁹ Société des Nations, C.36.1935.I, Genève 12-1-1935.

πομνήματα προερχόμενα αυτή τη φορά από τη Διεθνή Ομοσπονδία των Ενώσεων για την Κοινωνία των Εθνών, συνοδευόμενα από αντίστοιχα κείμενα διαμαρτυρίας της Ελληνικής Ένωσης για την ΚτΕ. Πιο συγκεκριμένα, η Ελληνική Ένωση είχε φροντίσει από πολύ νωρίς, ήδη από το Δεκέμβριο του 1933 και πριν ακόμη κατατεθεί η προσφυγή της ελληνικής μειονότητας, να προσελκύσει το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινής γνώμης θέτοντας το θέμα καταπάτησης των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στη Διεθνή Ομοσπονδία. Τότε υπέβαλε σ' αυτήν ένα σχετικό ενημερωτικό υπόμνημα και ένα σχέδιο ψήφισματος προς την ΚτΕ, από την οποία ζητούσε να μεριμνήσει για την εφαρμογή των δεσμεύσεων της αλβανικής κυβέρνησης, όπως αυτές απέρρεαν από τη δήλωση του 1921. Το ελληνικό σχέδιο είχε πράγματι συζητηθεί κατά τη 18η γενική συνέλευση του διεθνούς αυτού μη κυβερνητικού οργανισμού το Μάιο του 1934 στο Φόλκστοουν της Βρετανίας και, παρά τις αντιρρήσεις που είχαν τότε διατυπωθεί από μερικούς συμμετέχοντες²⁰, είχε τελικά υιοθετηθεί ως ψήφισμα της Διεθνούς Ομοσπονδίας²¹. Τώρα πλέον, τον Οκτώβριο, το ίδιο ψήφισμα διαβιβαζόταν στη Γραμματεία της ΚτΕ ακολουθούμενο, δύο ημέρες αργότερα, και από νέο υπόμνημα της Ελληνικής Ένωσης που κατήγγελλε την αλβανική κυβέρνηση για την άσκηση αντιποίνων σε μέλη της μειονότητας και για τη δημιουργία τετελεσμένου γεγονότος σε ό,τι αφορούσε το εκπαιδευτικό, πριν ακόμη ολοκληρωθεί η διαδικασία που είχε δρομολογηθεί στην ΚτΕ²². Τα κείμενα αυτά πάντως κοινοποιήθηκαν και στην αλβανική κυβέρνηση, η οποία έσπευσε ε-

²⁰ Οι κυριότερες αντιρρήσεις προήλθαν από τους εκπροσώπους της βρετανικής Ένωσης που επιχείρησαν να υποστηρίξουν την αλβανική πλευρά προβάλλοντας το επιχείρημα πως οι μειονότητες μπορούσαν να διεκδικήσουν ισότητα στη μεταχείριση, όμως η επιβολή ενός γενικού μέτρου σε όλο τον πληθυσμό δεν συνιστούσε παραβίαση της αρχής αυτής. ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 225806, Ministero Affari Esteri προς πρεσβεία Αθήνας, Ρώμη 8-8-1934, Συνημμένο απόσπασμα πρακτικών της συζήτησης στο Folkestone.

²¹ Société des Nations, C.457.1934.I, Genève 10-10-1934, Annexes. Για το κείμενο του ελληνικού υπομνήματος και τη γενική συνέλευση στο Folkestone βλ. επίσης Papadakis, *Histoire diplomatique*, σ. 92-95 και του ίδιου, *Documents officiels*, αρ. 76-77, σ. 244-247.

²² Και το υπόμνημα αυτό πάντως κατατέθηκε στην ΚτΕ μέσω του γενικού γραμματέα της Διεθνούς Ομοσπονδίας Th. Ruysen. Société des Nations, C.458.1934.I, Genève 12-10-1934, Annexes.

ντός του Οκτωβρίου να απαντήσει στα όσα της καταμαρτυρούνταν αφενός επαναλαμβάνοντας τα γνωστά επιχειρήματα σχετικά με το κλείσιμο των ιδιωτικών και την προσπάθεια που η ίδια κατέβαλλε για την πλήρη λειτουργία των κρατικών μειονοτικών σχολείων, αφετέρου απορρίπτοντας τις κατηγορίες για άσκηση πιέσεων σε βάρος της μειονότητας ως ανακριβείς· κάποια μεμονωμένα επεισόδια που είχαν σημειωθεί με τις αστυνομικές αρχές οφείλονταν, σύμφωνα με την αλβανική θέση, σε άλλες αιτίες που δεν σχετίζονταν με το ζήτημα των σχολείων²³.

Για να επιστρέψουμε όμως στις εργασίες της τριμελούς επιτροπής, μετά τη συνάντηση της 16ης Οκτωβρίου στη Γενεύη πραγματοποιήθηκαν και νέες στο Παρίσι, στις 2 και 3 Νοεμβρίου, στις οποίες έλαβε και πάλι μέρος ο διευθυντής του Τμήματος Μειονοτήτων Ρόστιγκ, που επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα των ελληνικών σχολείων. Μετά από την απόφαση της Πολωνίας, το Σεπτέμβριο του 1934, να αποκηρύξει επίσημα τις υποχρεώσεις της έναντι των μειονοτήτων, όπως αυτές είχαν κωδικοποιηθεί με τη συνθήκη του 1919, το ελληνικό ζήτημα, το οποίο αποτελούσε μια τυπική περίπτωση αρμοδιότητας της ΚτΕ, πήρε συμβολικά την όψη ενός 'στοιχήματος' για το διεθνή οργανισμό και ειδικά για το Τμήμα Μειονοτήτων. Σύμφωνα με την άποψη του Ρόστιγκ, αν επιτρεπόταν και στην Αλβανία να ακολουθήσει το πολωνικό παράδειγμα, ουσιαστικά το Τμήμα του οποίου προϊστάτο θα έπαυε να υφίσταται. Έτσι κι αλλιώς η ανικανότητα της ΚτΕ να αντιδράσει στην απόφαση της Πολωνίας υπήρξε βαρύ πλήγμα για την αξιοπιστία της στο μέλλον²⁴.

Κύριο αντικείμενο των συνεδριάσεων αυτών υπήρξε η περαιτέρω εξέταση των γνωμοδοτήσεων που είχε στο μεταξύ αποστείλει το Νομικό Τμήμα, όπως αυτές περιγράφηκαν παραπάνω, και η απόφαση να ζητήσουν νέες συμπληρωματικές πληροφορίες από την αλβανική κυ-

²³ Société des Nations, C.466.1934.I, Genève 20-10-1934 και C.479.1934.I, Genève 31-10-1934.

²⁴ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1247/1160, αυτ. Περισσότερα για το θέμα βλ. R. Pearson, *National Minorities in Eastern Europe 1848-1945*, London 1983, σ. 146 κ.εξ. και S. Sierpowski, «Minorities in the System of the League of Nations», στον τόμο P. Smith (ed.), *Ethnic Groups in International Relations*, European Science Foundation, Dartmouth 1991, σ. 13-37.

βέρνηση σε ό,τι αφορούσε το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων, επιστώντας ταυτόχρονα την προσοχή της στο γεγονός ότι το άρθρο 5 της δήλωσης της 2ας Οκτωβρίου στόχευε στην εξασφάλιση της ισότητας των πολιτών, ανεξαρτήτως φυλής, γλώσσας ή θρησκειώματος, τόσο στο νόμο όσο και στην πράξη. Ειδικά όμως σε ό,τι αφορούσε το θέμα αυτό, προέκυψε ουσιαστική διάσταση απόψεων μεταξύ του ενός εκ των μελών της επιτροπής, του Βρετανού νομικού Μάλκιν, ο οποίος συμεριζόταν απόλυτα τη γνωμοδότηση του Νομικού Τμήματος, και των άλλων δύο μελών της, με τα οποία συμφωνούσε και ο Ρόστιγκ, που είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα πως οι αλβανικές ενέργειες παραβίαζαν τις μειονοτικές υποχρεώσεις και πως το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων μπορούσε να θεωρηθεί ως μέτρο που έπληττε κυρίως τις μειονότητες, με δεδομένο το γεγονός ότι αυτά ήταν ακριβώς τα ιδρύματα που αποτελούσαν το κατεξοχήν μέσο για τη διατήρηση της γλώσσας, της θρησκείας και του πολιτισμού των μειονοτήτων. Καθώς ο Μάλκιν δεν φαινόταν διατεθειμένος να υποχωρήσει απέναντι στην άποψη των υπολοίπων, αποφασίστηκε τελικά να τεθεί το ζήτημα υπόψη της αλβανικής κυβέρνησης προκειμένου να διατυπώσει και αυτή με τη σειρά της τα επιχειρήματά της, χωρίς όμως να θεωρείται ακόμη ότι η δεύτερη αυτή άποψη ήταν και η οριστική γνώμη της επιτροπής.

Σε ό,τι αφορούσε το ζήτημα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, είχαν στο μεταξύ αποσταλεί από τα Τίρανα νέες πληροφορίες και διευκρινίσεις πως είχαν ληφθεί τα κατάλληλα μέτρα από μέρους της αλβανικής κυβέρνησης ώστε να εξασφαλίζεται η διδασκαλία της ελληνικής περισσότερες ώρες την εβδομάδα. Όμως ακόμη και αυτές τις πληροφορίες και τις διευκρινίσεις η επιτροπή τις θεώρησε ως μη ικανοποιητικές και πως δεν έδιναν την επιθυμητή λύση στο πρόβλημα, αφού στο άρθρο 6 παράγραφος 1 προβλεπόταν πως η διδασκαλία για τα παιδιά των μειονοτήτων θα έπρεπε να πραγματοποιείται στη μητρική τους γλώσσα. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στο σημείο αυτό υπήρχε εξ αρχής ταύτιση απόψεων μεταξύ της επιτροπής και του Νομικού Τμήματος και είχε ενημερωθεί προφορικά η αλβανική κυβέρνηση ήδη από τα μέσα Οκτωβρίου, οπότε της είχαν γίνει και τότε οι απαραίτητες συστάσεις. Τις αποφάσεις και τις παρατηρήσεις αυτές της επιτροπής, καθώς και το αίτημα για την αποστολή περαιτέρω δι-

ευκρινίσεων και πληροφοριών το αργότερο μέχρι τη νέα συνεδρίαση της επιτροπής που είχε προγραμματιστεί για τις 19 Νοεμβρίου, ανατέθηκε τελικά στο διευθυντή του Τμήματος Μειονοτήτων Ρόστιγκ να κοινοποιήσει, γραπτά αυτή τη φορά, στην αλβανική κυβέρνηση²⁵. Η συγκεκριμένη ημερομηνία αποτελούσε το *terminus ante quem* για την αλβανική πλευρά, καθώς ήταν δύο ημέρες νωρίτερα από την προκαθορισμένη σύνοδο του Συμβουλίου της ΚτΕ· ήδη από τις προηγούμενες συναντήσεις της η επιτροπή είχε αποφασίσει πως στην περίπτωση που η αλβανική κυβέρνηση δεν έδινε ικανοποιητική απάντηση στα αιτήματα και τις παρατηρήσεις που της είχαν τεθεί και αποτύγγανε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της έναντι των μειονοτήτων, τότε και η επιτροπή δεν θα μπορούσε να αποφύγει την εγγραφή του θέματος στην ατζέντα του Συμβουλίου, κίνηση όμως που δικαιολογημένα θα θεωρούνταν ως αξιοσημείωτη επιτυχία για την ελληνική πλευρά²⁶.

Στο μεταξύ, και πριν ακόμη της κοινοποιηθούν οι τελευταίες αποφάσεις της επιτροπής, η αλβανική κυβέρνηση απέστειλε στις 3 Νοεμβρίου στο Γενικό Γραμματέα νέες πληροφορίες και παρατηρήσεις, με τις οποίες παραδεχόταν ότι η κρατικοποίηση των ιδιωτικών, άρα και των μειονοτικών, σχολείων που συντηρούσαν οι κοινότητες επέφερε αρχικά κάποιες ανωμαλίες στη λειτουργία τους· ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε το διδακτικό προσωπικό, χρειάστηκε κάποιο χρονικό διάστημα προκειμένου να βρεθούν δάσκαλοι που να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του καθήκοντός τους και να διαθέτουν τα απαραίτητα προσόντα. Ήδη όμως το προσωπικό είχε συμπληρωθεί από δασκάλους που είχαν σπουδάσει σε ελληνικά σχολεία και η διδασκαλία όλων των μαθημάτων στην ελληνική είχε εξασφαλιστεί για το τρέχον σχολικό έτος. Βεβαίως η διδασκαλία της αλβανικής παρέμενε υποχρεωτική. Σε ό,τι αφορούσε τον αριθμό των σχολείων η κυβέρνηση διατεινόταν ότι, λαμβανομένου υπόψη του μεγέθους της μειονότητας, την οποία ανέβαζε σε 37.271 άτομα, αυτός ήταν ανώτερος του αριθ-

²⁵ PRO/FO, 371/18340, R 6464/445/90, Rosting προς Foreign Office, Γενεύη 15-11-1934, Συνημμένη επιστολή του ιδίου προς τον Leç Kurti, 5-11-1934.

²⁶ PRO/FO, 371/18339, R 5786/445/90, Malkin προς Foreign Office, Γενεύη 18-10-1934. Είναι χαρακτηριστικό ότι με την άποψη του Malkin συμφωνούσε και η βρετανική κυβέρνηση, η οποία θεωρούσε επιπλέον πολύ δύσκολο να αποδεχθεί η Αλβανία να αλλάξει κάτι στην πολιτική που είχε εφαρμόσει έναντι των σχολείων.

μού των σχολείων που λειτουργούσαν για τους ίδιους τους Αλβανούς. Τέλος, επαναλάμβανε το επιχείρημα πως το μέτρο της κρατικοποίησης των σχολείων αφαιρούσε το δικαίωμα διατήρησης ιδιωτικών σχολείων από όλους τους πολίτες της χώρας και επομένως δεν επιτρεπόταν στη μειονότητα να απολαμβάνει προνόμια που δεν αναγνωρίζονταν ούτε για τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η κυβέρνηση δήλωνε πεπεισμένη ότι η αρχή της ισότητας, όπως εξασφαλιζόταν από το άρθρο 5 της αλβανικής δήλωσης, δεν θα έπρεπε να τεθεί υπό συζήτηση γιατί ήταν ένα θέμα που είχε συζητηθεί και είχε διευκρινιστεί σε άλλες περιπτώσεις στο παρελθόν. Πολύ χαρακτηριστικά μάλιστα ο Αλβανός υπουργός Εξωτερικών ανέφερε ως παράδειγμα δήλωση που είχε κάνει στις 16 Σεπτεμβρίου 1925 ο τότε Έλληνας αντιπρόσωπος στην ΚτΕ Βασίλειος Δενδραμής, σύμφωνα με την οποία «αν παραχωρούσαμε προνόμια στη μειονότητα ενός κράτους, θα δημιουργούσαμε ανισότητα μεταξύ αυτής της μειονότητας και της πλειοψηφίας· η τελευταία θα καταπιεζόταν από τη μειονότητα και θα ετίθετο πλέον θέμα προσφυγής της ίδιας στην Κοινωνία των Εθνών»²⁷.

Τις πληροφορίες και διευκρινίσεις αυτές ακολούθησαν αργότερα και άλλες, που η αλβανική κυβέρνηση απηύθυνε προς το Γενικό Γραμματέα στις 21 Δεκεμβρίου σε μια προσπάθεια να ενισχύσει με αποδείξεις τη θέση της ότι σεβόταν πλήρως τα δικαιώματα της ελληνικής μειονότητας και ότι είχε επιδείξει εξαιρετική φροντίδα προκειμένου να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της που απέρρεαν από τις διεθνείς συνθήκες²⁸. Για το σκοπό αυτό εφοδίασε το διεθνή οργανισμό με λεπτομερείς πίνακες, όπου εμφαίνονταν οι 54 ελληνόφωνες κοινότητες στις οποίες λειτουργούσε κανονικά δημοτικό σχολείο με γλώσσα διδασκαλίας αποκλειστικά την ελληνική· επίσης, οι 39 κοινότητες όπου δεν λειτουργούσε σχολείο, αφού ο αριθμός των κατοίκων κυμαινόταν στους 100-200 και ήταν εξαιρετικά απομακρυσμένες, γεγονός που καθιστούσε προβληματική τη λειτουργία του· πίνακες των δασκάλων που είχαν προσληφθεί για την ελληνική γλώσσα με βάση τα προσόντα τους· τέλος, συγκριτικούς πίνακες των Ελλήνων και Αλ-

²⁷ Société des Nations, Secrétariat général, no. A.I. 283/90, Dj. Villa προς J. Avenol, Τίρανα 3-11-1934.

²⁸ Société des Nations, Secrétariat général, no. A.I. 283/—, Dj. Villa προς J. Avenol, Τίρανα 21-12-1934.

βανών μαθητών και των σχολείων που αναλογούσαν σε αυτούς, αλλά και των σχολείων που αναλογούσαν στους ελληνόφωνους μαθητές της Αλβανίας και σε εκείνους της ίδιας της Ελλάδας, επιθυμώντας με αυτόν τον τρόπο να αποδείξει πως το δίκτυο των σχολείων που η ίδια συντηρούσε για την ελληνική μειονότητα ήταν πυκνότερο ακόμη και από εκείνο που η ίδια η Ελλάδα συντηρούσε για τους κατοίκους της.

Εντωμεταξύ, η τριμελής επιτροπή είχε συνέλθει για τελευταία φορά στη Γενεύη, στις 19 Νοεμβρίου, προκειμένου να εκτιμήσει και τις τελευταίες παρατηρήσεις που είχε αποστείλει η αλβανική κυβέρνηση, εκείνες δηλαδή της 3ης Νοεμβρίου, αλλά και για να ακούσει τον ειδικό απεσταλμένο της Μεχντί Φράσερι, που είχε καταφθάσει στην έδρα του διεθνούς οργανισμού για να στηρίξει και να υπερασπίσει τις θέσεις της κυβέρνησής του. Όπως είχε προβλέψει νωρίτερα ο Μάλκιν, η συνάντηση αυτή ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη και καθοριστική για την πορεία που θα ακολουθούσε το ζήτημα: μέχρι τότε ήταν αδύνατο να προεξοφλήσει κανείς αν θα ήταν η γνώμη του Μάλκιν που τελικά θα υπερίσχυε, ή αν τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής θα κατόρθωναν να τον πείσουν ότι η αλβανική κυβέρνηση είχε άδικο. Από την άλλη πλευρά, ενώ θα μπορούσε ίσως να αναμένει κανείς υποχώρηση των αλβανικών θέσεων στο ζήτημα της χρήσης της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία, θα ήταν αδύνατο να υποχρεωθεί να αλλάξει την πολιτική της έναντι των ίδιων των σχολείων. Αυτό πρακτικά σήμαινε πως, αν η αλβανική πλευρά δεν ικανοποιούσε κανένα από τα ζητήματα που της είχαν τεθεί, τότε η παραπομπή του θέματος στο Συμβούλιο καθιστάτο εύκολη υπόθεση και μάλιστα αναπόφευκτη: αν όμως η αλβανική κυβέρνηση προέβαινε σε αποδεκτή λύση του ενός εκ των δύο ζητημάτων –πιθανότατα του γλωσσικού– τότε θα ήταν δύσκολο και για την επιτροπή να καταλήξει σε μια απόφαση, αφού ούτε ο Μάλκιν θα στήριζε την παραπομπή μόνου του ζητήματος της ίσης μεταχείρισης, για το οποίο έκρινε ότι η αλβανική πλευρά είχε δίκιο, ούτε τα άλλα δύο μέλη θα μπορούσαν να θέσουν το θέμα στο Συμβούλιο και το τρίτο να απέχει²⁹. Και πράγματι, τα τελευταία μέτρα που είχε ανα-

²⁹ PRO/FO, 371/18340, R 6220/445/90, Malkin προς Foreign Office, Παρίσι 6-11-1934. Ο Malkin δήλωνε μάλιστα πεπεισμένος ότι η απόφαση των άλλων δύο μελών της επιτροπής και του Rosting είχε επηρεαστεί από τις ελληνικές θέσεις και από τη δραστήρια προσπάθεια του μόνιμου αντιπροσώπου της Ελλάδας στη Γενεύη

κοινώσει η αλβανική κυβέρνηση και είχε αρχίσει να εφαρμόζει από τις αρχές Νοεμβρίου σήμαιναν μια εμφανή υποχώρηση από τις αρχικές της θέσεις και συμμόρφωσή της με τις συστάσεις της τριμελούς επιτροπής για την αποκλειστική χρήση της ελληνικής ως γλώσσας διδασκαλίας στα κρατικά σχολεία. Το γεγονός αυτό οδήγησε τις εργασίες της επιτροπής σε μερικό αδιέξοδο, καθώς τα δύο μέρη αδυνατούσαν να συμφωνήσουν για την παραπομπή στο Συμβούλιο μόνο του ζητήματος της ίσης μεταχείρισης των πολιτών ή, με άλλα λόγια, του αν και κατά πόσο η απαγόρευση λειτουργίας ιδιωτικών σχολείων στην Αλβανία μπορούσε να έχει εφαρμογή και για τα σχολεία της μειονότητας. Στο αδιέξοδο αυτό βρέθηκε τελικά μια συμβιβαστική λύση: να παραπεμφθεί το ζήτημα στο Συμβούλιο της ΚτΕ ως ένα δύσκολο νομικό πρόβλημα στο οποίο η επιτροπή αδυνατούσε να δώσει απάντηση. Το ίδιο το Συμβούλιο θα αποφάσιζε στη συνέχεια σχετικά με τις ενέργειες στις οποίες θα έπρεπε να προβεί ή τις υποδείξεις που θα παρουσίαζε η Κοινωνία των Εθνών προς την αλβανική κυβέρνηση για την προστασία των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων, εκπληρώνοντας έτσι την αντίστοιχη υποχρέωση που είχε αναλάβει ο οργανισμός με την αλβανική δήλωση του 1921 και που ποτέ έως τότε δεν είχε υλοποιήσει. Το σκεπτικό αυτό αποτυπώθηκε τελικά στην επιστολή της 21ης Νοεμβρίου, αποτέλεσμα της συνάντησης της τριμελούς επιτροπής στις 19 του ίδιου μήνα, με την οποία ζητούσε από το Γενικό Γραμματέα την εγγραφή του ζητήματος στην ημερήσια διάταξη του Συμβουλίου το συντομότερο δυνατό³⁰.

Με τον τρόπο αυτό, λοιπόν, ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση των εργασιών που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών γύρω από το ζήτημα της ελληνικής προσφυγής, μια φάση που χαρακτηρίστηκε από τη δραστηριοποίηση της τριμελούς επιτροπής για την απαραίτητη συλλογή πληροφοριών σχετικά με τις ελληνικές καταγγελίες και των αντίστοιχων παρατηρήσεων και διευκρινίσεων εκ μέρους της αλβανικής κυβέρνησης.

Ραφαήλ, με τον οποίο διατηρούσαν επαφές και ο οποίος έδειχνε καλά ενημερωμένος γύρω από τα τεκταινόμενα στους κόλπους της τριμελούς επιτροπής.

³⁰ Société des Nations, C.503.1934.I, Genève 22-11-1934 και ASMAE, Albania 1935, 49/2, no. 1390/1291, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 7-12-1934.

Αξίζει πάντως να προσθέσουμε στο σημείο αυτό μία πληροφορία που μας διασώζει ο Ιταλός μόνιμος αντιπρόσωπος στην Κοινωνία των Εθνών την εποχή εκείνη ΜποβαΣκόπα, πληροφορία πολύ χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίο η Αλβανία αντιμετώπιζε τα πράγματα. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτήν, μετά την άφιξή του στη Γενεύη ο έκτακτος απεσταλμένος της Αλβανίας Φράσερι συναντήθηκε στις 15 Νοεμβρίου –και πριν ακόμη εκθέσει τις θέσεις του στην τριμελή επιτροπή– με το διευθυντή του Τμήματος Μειονοτήτων Ρόστιγκ, στον οποίο διαβίβασε την πρόθεση της κυβέρνησής του να προτείνει στην ελληνική πλευρά, ως οριστική λύση του επίμαχου ζητήματος, την ανταλλαγή των είκοσι χιλιάδων περίπου Ελλήνων που κατοικούσαν στον αλβανικό νότο με τους τριάντα πέντε χιλιάδες Αλβανούς της Τσαμουριάς (sic!). Η ανταλλαγή θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί υπό την αιγίδα της ΚτΕ σε εθελοντική βάση. Η πρόταση αυτή φυσικά εξόργισε τον Ρόστιγκ, ο οποίος συμβούλευσε τον Φράσερι ότι θα ήταν προς όφελος της κυβέρνησής του να μη θέσει επισήμως προς συζήτηση μια τέτοια πρόταση³¹. Δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η πρόταση αυτή να έγινε σκόπιμα από τον Αλβανό απεσταλμένο προκειμένου να πιέσει τις εξελίξεις, χωρίς πραγματικά να υπήρχε πρόθεση για την εφαρμογή ενός τέτοιου μέτρου. Δεν παύει όμως να αποτελεί μόνιμη επωδό των αλβανικών θέσεων, καθώς και άλλες φορές στο παρελθόν, το 1924 και το 1930, έχουμε δει την αλβανική πλευρά να προτείνει την ανταλλαγή των πληθυσμών με διάφορες αφορμές ως το μοναδικό μέτρο που θα αναιρούσε όλα τα σημεία τριβής στις σχέσεις μεταξύ των δύο γειτονικών χωρών και θα εξασφάλιζε τη μακροβιότητα ενός κλίματος καλής γειτονίας και συνεργασίας.

2. Το ελληνικό ζήτημα στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών

Όπως λοιπόν αναφέρθηκε και παραπάνω, το θέμα των ελληνικών σχολείων τέθηκε, με την απόφαση της τριμελούς επιτροπής της 21ης Νοεμβρίου 1934, στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών προκειμένου να συζητηθεί το συντομότερο δυνατό. Πριν ωστόσο περάσουμε στην παρουσίαση των εργασιών του Συμβουλίου, χρήσιμο θα ήταν

³¹ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1280/1191, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 15-11-1934.

στο σημείο αυτό να επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε την άποψη που οι κυριότερες δυνάμεις της εποχής είχαν σχηματίσει γύρω από το θέμα και το πώς αυτό είχε εξελιχθεί. Αυτό που μπορεί να παρατηρήσει κανείς είναι ότι από τις απαρχές ακόμη της κρίσης, αλλά και αργότερα, μετά την παραπομπή του ζητήματος στην Κοινωνία των Εθνών, όλες οι πλευρές αντιμετώπισαν με εξαιρετική επιφύλαξη τις ελληνικές θέσεις και τα αιτήματα, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι για πολλά χρόνια πράγματι η Αλβανία είχε επιδοθεί σε μια προσπάθεια φαλκίδευσης των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στον τομέα της εκπαίδευσης. Ο Βρετανός πρέσβης Χότζον μάλιστα θεωρούσε πως αυτή η διαδικασία, που εμφανώς στόχευε στην αλβανοποίηση της μειονότητας, θα μπορούσε να είχε συνεχιστεί σιωπηρά και με βραδείς ρυθμούς για πολλά ακόμη χρόνια χωρίς να συναντήσει σθεναρή αντίσταση εκ των έσω, αφού σε γενικές γραμμές οι Έλληνες της Αλβανίας ήταν άνθρωποι φιλήσυχοι, νομοταγείς και εξαιρετικά εργατικοί³². Αντίθετα, η κλιμάκωση της κατάστασης και η επιδείνωση των σχέσεων με την Ελλάδα μόνο κακό μπορούσε να κάνει στην Αλβανία και γι' αυτήν υπεύθυνος θεωρήθηκε ο υπουργός Παιδείας Μίρας Ίβαναϊ, ένας θερμός εθνικιστής, που υποστήριξε με φανατισμό την απαρέγκλιτη εφαρμογή του προγράμματός του για εθνικοποίηση της εκπαίδευσης. Η αποτυχία του να συγκατανεύσει σε μια πιο διαλλακτική στάση και οι κακοί χειρισμοί του εξέθεσαν την αλβανική κυβέρνηση και την έφεραν στη δεινή θέση να είναι υποχρεωμένη να απολογηθεί για την πολιτική της ενώπιον της Κοινωνίας των Εθνών. Αυτό βέβαια δεν σήμαινε για τη βρετανική διπλωματία πως η Ελλάδα είχε το δίκιο με το μέρος της, καθώς θεωρούσε πως αφενός τα αιτήματα που πρόβαλλε η ελληνική πλευρά ήταν υπερβολικά, αφετέρου πως τα επιχειρήματά της στερούνταν νομικής βάσης³³. Τη θέση αυτή άλλωστε είδαμε να αντανακλάται και στη στάση που τήρησε ο Βρετανός Μάλκιν, μέλος της τριμελούς επιτροπής της ΚτΕ, ότι δηλαδή η μειονότητα

³² PRO/FO, 371/19478, R 1515/1515/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 23-2-1935.

³³ PRO/FO, 371/18339, R 3476/445/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 13-6-1934 και R 5656/445/90, Foreign Office Minute, 12-10-1934. Επίσης 371/18340, R 6487/445/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 14-11-1934, Minutes.

δεν μπορούσε να απολαμβάνει δικαιωμάτων –στη συγκεκριμένη περίπτωση των ιδιωτικών σχολείων– που δεν αναγνωρίζονταν και για την πλειονότητα του πληθυσμού· το επιχείρημα ότι επρόκειτο για μια κατάσταση παγιωμένη από πολλών ετών που δεν μπορούσε μονομερώς να ανατραπεί ήταν εξίσου αδύναμο. Άλλωστε, η αλβανική πλευρά θα μπορούσε πάντοτε να αντιπαραβάλει πως η ανάγκη για τη λειτουργία ελληνικών σχολείων σταδιακά υποχωρούσε, η νέα γενιά δεν είχε αποσχιστικές διαθέσεις και τα σχολεία αυτά απλώς συντηρούσαν μια παράδοση που πέθαινε³⁴.

Από την άποψη αυτή, λοιπόν, οι Βρετανοί αρχικά έκριναν πως οι αλβανικές προτάσεις και τα μέτρα που είχαν στο μεταξύ ληφθεί σε ό,τι αφορούσε τη διδασκαλία της ελληνικής στα σχολεία και την επιλογή των δασκάλων, όπως αυτά περιγράφονταν στο αλβανικό υπόμνημα της 3ης Νοεμβρίου προς την ΚτΕ, ήταν ικανοποιητικά και θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για μια συμβιβαστική λύση μεταξύ των δύο πλευρών³⁵. Στην περίπτωση αυτή δεν θα ήταν πλέον αναγκαία η παραπομπή του ζητήματος στο Συμβούλιο του διεθνούς οργανισμού· ο ορισμός ενός μεσολαβητή εκ μέρους της ΚτΕ για τη διευθέτηση των μικροδιαφορών που θα ανέκυπταν θα ήταν αρκετή για να βρεθεί οριστική και κοινά αποδεκτή λύση στο θέμα. Όταν όμως αυτό τελικά δεν αποφεύχθηκε και το ζήτημα τέθηκε στο Συμβούλιο με την απόφαση της τριμελούς επιτροπής της 21ης Νοεμβρίου, οι Βρετανοί διπλωμάτες τη χαρακτήρισαν ως λανθασμένη κίνηση. Κανένα κέρδος δεν μπορούσε να προκύψει από την ταπείνωση που θα υφίστατο η αλβανική κυβέρνηση να υποστεί εξωτερική παρέμβαση στον τρόπο που η ίδια είχε αποφασίσει να οργανώσει το εκπαιδευτικό της σύστημα, ενώ ταυτόχρονα η υποχώρησή της έναντι των ελληνικών απαιτήσεων θα την εξέθετε σε ανάλογες απαιτήσεις που θα διατυπώνονταν και εκ μέρους άλλων μειονοτήτων³⁶.

³⁴ PRO/FO, 371/18339, R 658/445/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 24-1-1934 και R 2465/2465/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 3-4-1934.

³⁵ PRO/FO, 371/18340, R 6523/445/90, Foreign Office 19-11-1934, Σημείωμα συζήτησης του O'Malley με τον Έλληνα πρέσβη Κακλαμάνο και R 6416/445/90, Rosting προς Foreign Office, Γενεύη 14-11-1934, Minutes.

³⁶ PRO/FO, 371/18340, R 7194/445/90, Πρεσβεία Δυρραχίου προς Foreign Office, Δυρράχιο 11-12-1934.

Από τις βρετανικές απόψεις δεν απείχαν σημαντικά ούτε εκείνες της αμερικανικής πλευράς, αν και σε γενικές γραμμές πρέπει να παρατηρήσουμε ότι δεν έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα, καθώς μάλιστα το θεωρούσε τουλάχιστον δευτερεύον –ως ‘τρικυμία σε ποτήρι’ το χαρακτήρισε ο Αμερικανός επιτετραμμένος στην Αθήνα Άλντριτζ– σε σύγκριση με τα υπόλοιπα μείζονα θέματα που απασχολούσαν την ευρωπαϊκή διπλωματία την εποχή εκείνη³⁷. Ως υπαίτιο της όλης κατάστασης ονομάτιζαν και οι Αμερικανοί διπλωμάτες τον Αλβανό υπουργό Παιδείας και τους αδέξιους χειρισμούς του, όμως και τα ελληνικά αιτήματα κρίνονταν υπερβολικά και μια επιστροφή στην προηγούμενη εκπαιδευτική κατάσταση απίθανο να συμβεί³⁸. Εάν ακόμη σύμμαχο είχε κερδίσει η Αλβανία στο πρόσωπο της Γιουγκοσλαβίας η οποία, έχοντας και η ίδια εισαγάγει έναν ανάλογο νόμο περί κρατικού μονοπωλίου στην εκπαίδευση, είχε κάθε λόγο να στηρίζει τα αλβανικά επιχειρήματα³⁹.

Αρκετά διαφορετική και περισσότερο περίπλοκη ήταν η εικόνα που παρουσίαζε η ιταλική στάση απέναντι στο ζήτημα· η Ιταλία άλλωστε ήταν η μόνη από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις που είχε άμεσο ενδιαφέρον γι’ αυτό, καθώς η αναθεώρηση του αλβανικού συντάγματος το 1933 είχε όπως γνωρίζουμε πλήξει άμεσα την εκπαίδευση των καθολικών της χώρας και τα ιταλικά δημοτικά και τις σχολές που λειτουργούσαν από το 1928, γενικότερα δηλαδή τα ερείσματα της ιταλικής πολιτιστικής και εκπαιδευτικής διείσδυσης στην Αλβανία, και είχε για το λόγο αυτό προκαλέσει μια βαθειά κρίση στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών. Θυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι οι καθολικοί της Αλβανίας είχαν επίσης προσφύγει στην Κοινωνία των Εθνών ήδη από το Μάιο του 1933 (ένα μόλις μήνα μετά την αλλαγή του συντάγματος) διαμαρτυρόμενοι και αυτοί για την καταπάτηση των δικαιωμάτων τους ως θρησκευτικής μειονότητας. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η

³⁷ NADS, 875.4016 GREEKS/21, Πρεσβεία Αθηνών προς Department of State, Αθήνα 4-12-1934 και ΑΥΕ, 1934, Α/22/Ια/2, απ. 14797, Πρεσβεία Ουάσιγκτον προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ουάσιγκτον 31-12-1934.

³⁸ NADS, 875.4016 GREEKS/17, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 16-11-1934.

³⁹ ASMAE, Albania 1934, 48/3, χαπ, Ministero Affari Esteri. Appunto, Ρώμη 6-11-1934.

επίσημη ιταλική πολιτική δεν ευνοούσε την προσφυγή αυτή, την οποία μάλιστα θεωρούσε βιαστική και ανεπαρκώς τεκμηριωμένη, αλλά προτιμούσε την εξεύρεση μιας λύσης στο ζήτημα σε πολιτικό επίπεδο με την εφαρμογή άμεσων πιέσεων προς την Αλβανία, πιέσεων που αφορούσαν κυρίως στον οικονομικό τομέα. Έτσι, η έλλειψη της οποιασδήποτε στήριξης εκ μέρους του ιταλικού κράτους και η αλβανική αντίδραση είχαν καταφέρει να παραμεριστεί το ζήτημα των καθολικών τουλάχιστον μέχρι τη στιγμή που κατατέθηκε η ελληνική προσφυγή στο διεθνή οργανισμό και συστάθηκε η τριμελής επιτροπή για την εξέτασή της. Η εξέλιξη αυτή έφερε εκ νέου στο προσκήνιο και το ζήτημα των καθολικών σχολείων, η εξέταση του οποίου ανατέθηκε στην ίδια επιτροπή⁴⁰.

Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες δυνάμεις, Βρετανία και Ηνωμένες Πολιτείες, η Ιταλία δεν ήταν βέβαια δυνατό να αποδεχθεί τα αλβανικά επιχειρήματα, ούτε συμφωνούσε με την ερμηνεία του Νομικού Τμήματος της ΚτΕ, την οποία όπως είδαμε απασχόταν και ο Μάλκιν. Γι' αυτήν, η απαγόρευση λειτουργίας των ιδιωτικών σχολείων αποτελούσε καταστρατήγηση των μειονοτικών υποχρεώσεων της Αλβανίας, όπως αυτές καθορίζονταν στη δήλωση του 1921, ενώ η ερμηνεία του όρου 'droit égal' όφειλε να παραπέμπει σε μία ισότητα στη μεταχείριση των μειονοτήτων στην πράξη και όχι μόνο απέναντι στο νόμο, συμμεριζόμενη με άλλα λόγια τη θέση της Ελλάδας στο θέμα αυτό⁴¹. Έτσι, όπως προκύπτει και από τα διαθέσιμα στοιχεία, η ιταλική αντιπροσωπεία στη Γενεύη, ακολουθώντας τις οδηγίες της Ρώμης, εργάστηκε παρασκηνιακά και σε συνεργασία με το Μεξικανό και τον Πορτογάλο αντιπρόσωπο προκειμένου η τριμελής επιτροπή να υιοθετήσει μεν την άποψη αυτή ως γενική αρχή, αλλά ταυτόχρονα να αποτρέψει τη συζήτηση και τη λήψη οποιασδήποτε απόφασης εκ μέρους της επιτροπής για το θέμα των καθολικών σχολείων⁴². Οι οδηγίες μάλιστα ανέφεραν με ακρίβεια πως ο Ιταλός αντιπρόσωπος στην ΚτΕ

⁴⁰ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 3698/1646, Πρεσβεία Τιράνων προς Ministero Affari Esteri, Τίρανα 20-10-1934.

⁴¹ ASMAE, Albania 1935, 60/6, χαπ, Ministero Affari Esteri. Appunto per barone Aloisi, Ρώμη χ.χ.

⁴² ASMAE, Albania 1934, 48/3, no. 235139/2139, Ministero Affari Esteri. Appunto, Ρώμη 3-11-1934 και 34/1, no. 1280/1191, αυτ.

ΜποβαΣκόπα όφειλε να καταστήσει σαφές, αλλά με διακριτικό τρόπο, στα μέλη της επιτροπής ότι η Ιταλία δεν επιθυμούσε τη σύνδεση του ζητήματος των καθολικών με εκείνο των ελληνικών σχολείων⁴³. Η ιταλική διπλωματία, αλλά και η πολιτική ηγεσία, ήταν αντίθετες στην εγγραφή του ζητήματος στην ατζέντα του Συμβουλίου της ΚτΕ⁴⁴, από τη στιγμή όμως που αυτό δεν στάθηκε δυνατό να αποτραπεί, οι οδηγίες προς την αντιπροσωπεία ήταν να καθυστερήσει όσο το δυνατόν –αν ήταν μάλιστα εφικτό και να εμποδίσει– την οποιαδήποτε συζήτηση επί του ζητήματος των καθολικών στο Συμβούλιο. Και στο σημείο αυτό η προσπάθεια των Ιταλών φαίνεται ότι απέδωσε καρπούς: πράγματι, όπως θα φανεί και παρακάτω, η συζήτηση ενώπιον του Συμβουλίου και η κατοπινή παραπομπή του θέματος στο Δικαστήριο της Χάγης αφορούσε αποκλειστικά στα σχολεία της ελληνικής μειονότητας· κανένας λόγος δεν έγινε για τα σχολεία των καθολικών που λειτουργούσαν άλλοτε στο βορρά⁴⁵.

Έτσι, παρακολουθούμε την ιταλική πολιτική να κινείται μέχρι ενός ορισμένου χρονικού σημείου παράλληλα με την ελληνική προσπάθεια αλλά όχι υποστηρικτικά προς αυτήν: η Ιταλία θεωρούσε εξαρχής εξαιρετικά ωφέλιμο για τα συμφέροντά της στην Αλβανία να διατηρηθεί και να υποδαυλιστεί ακόμη περισσότερο η ελληνοαλβανική διαμάχη για τα σχολεία, χωρίς όμως να δημιουργηθεί κατά κανένα τρόπο η εντύπωση ότι ενδιαφερόταν να σχηματίσει κοινό μέτωπο με την Ελλάδα ενάντια στα Τίρανα⁴⁶. Αργότερα, από τη στιγμή δηλαδή που τέθηκε το ζήτημα παραπομπής ή μη του θέματος στο Συμβούλιο, η διάσταση απόψεων μεταξύ των δύο πλευρών ήταν οριστική, καθώς η Ελλάδα μάλλον ευνοούσε και επιθυμούσε την εξέλιξη αυτή, που θα έδινε νέες ευρύτερες διαστάσεις στο ζήτημα, και έτρεφε παράλληλα βάσιμες ελπίδες για την τελική δικαίωση της προσφυγής⁴⁷.

⁴³ ASMAE, Albania 1934, 48/3, no. 234887, Ministero Affari Esteri προς αντιπροσωπεία στην ΚτΕ, Ρώμη 2-11-1934.

⁴⁴ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1280/1191, αυτ. και no. 1349/1356, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 27-11-1934.

⁴⁵ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 240008, Ministero Affari Esteri προς αντιπροσωπεία στην ΚτΕ, Ρώμη 17-12-1934.

⁴⁶ ASMAE, Albania 1934, 39/5, no. 200675/7, Ministero Affari Esteri προς πρεσβεία Αθηνών, Ρώμη 9-1-1934.

⁴⁷ Για το λόγο αυτό πιστεύουμε ότι δεν ευσταθεί η διαπίστωση που διατυπώνει ένας

Για την ιστορία να αναφέρουμε ότι πράγματι το ζήτημα των καθολικών σχολείων επιλύθηκε με πολιτικό τρόπο, σε συνδυασμό με την επίτευξη των νέων οικονομικών συμφωνιών που υπογράφηκαν στις 19 Μαρτίου του 1936 ανάμεσα στις δύο χώρες. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι οι οδηγίες για το άνοιγμα των σχολείων προς το νομάρχη της Σκόδρας και τις άλλες αρμόδιες αρχές αποφασίστηκε να μην κοινοποιηθούν πριν τις 15 Απριλίου, ώστε η αλβανική κοινή γνώμη να μην θεωρήσει την επαναλειτουργία τους ως αποτέλεσμα ιταλικών πιέσεων. Οι αποφάσεις που λήφθηκαν το Μάρτιο ενσωματώθηκαν τελικά στο σχετικό με την εκπαίδευση βασιλικό διάταγμα του Μαΐου 1936⁴⁸. Με πολιτικό άλλωστε τρόπο είχε λυθεί νομίμως και το θέμα των ιταλικών δημοτικών σχολείων, τα οποία επαναλειτούργησαν από το σχολικό έτος 1934-35 υπό το πρόσχημα της φοίτησης σε αυτά αποκλειστικά των παιδιών των Ιταλών εργαζομένων στην Αλβανία, στην πράξη όμως άρχισαν σταδιακά να επανεγγράφονται και παιδιά αλβανικών οικογενειών. Οριστικά κλειστές παρέμειναν για τα επόμενα χρόνια οι τέσσερις επαγγελματικές σχολές⁴⁹.

Για να επανέλθουμε όμως στη διαδικασία που είχε δρομολογηθεί στη Γενεύη, η συζήτηση για το ζήτημα των ελληνικών σχολείων στην Αλβανία ορίστηκε τελικά για τις 14 Ιανουαρίου 1935, στο πλαίσιο της 84ης Συνόδου του Συμβουλίου, με την παρουσία και του ειδικού απεσταλμένου της αλβανικής κυβέρνησης Μεχντί Φράσερι. Στη συζήτηση δεν παρευρισκόταν Έλληνας αντιπρόσωπος, καθώς το θέμα τυπικά και τεχνικά δεν είχε τεθεί ως ελληνοαλβανική διαφορά, αλλά ως εκκρεμότητα μεταξύ του Συμβουλίου της ΚτΕ και της Αλβανίας.

Η διαδικασία ξεκίνησε με την ανάγνωση από τον αντιπρόσωπο της Ισπανίας ντε Μανταριάγκα της εισηγητικής έκθεσης γύρω από το ζήτημα της εφαρμογής του άρθρου 5 παράγραφος 2 της αλβανικής

από τους κορυφαίους Αλβανούς ιστορικούς, ότι δηλαδή στη διένεξή της με την Αλβανία γύρω από το ζήτημα των σχολείων η Ελλάδα είχε κερδίσει την ιταλική υποστήριξη. Βλ. St. Skendi, *Albania*, London 1957, σ. 273.

⁴⁸ ASMAE, Albania 1936, 71/1, no. 212560/37, Ministero Affari Esteri προς πρεσβεία Αγίας Έδρας, Ρώμη 13-4-1936. Επίσης Tomes, *King Zog*, σ. 180. Περισσότερα για το άνοιγμα των καθολικών σχολείων το 1936 βλ. Morozzo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 130-131 και 139-144.

⁴⁹ Gogaj, *Ndërhyrja arsimore italiane*, σ. 89-90.

δήλωσης της 2ας Οκτωβρίου 1921⁵⁰, που προέβλεπε μεταξύ άλλων τη δυνατότητα του διεθνούς οργανισμού να προβεί σε υποδείξεις προς την αλβανική κυβέρνηση αναφορικά με την προστασία των μειονοτήτων που κατοικούσαν στην Αλβανία, δυνατότητα που έως τότε δεν είχε εκπληρωθεί. Η έκθεση παρείχε στο Συμβούλιο αρχικά ένα σύντομο ιστορικό του όλου θέματος προστασίας των μειονοτήτων στην Αλβανία από το 1921 μέχρι το 1924, με έμφαση κυρίως στα εκπαιδευτικά και θρησκευτικά δικαιώματα, και στη συνέχεια μία παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου που ίσχυε την εποχή εκείνη στη χώρα, κυρίως των άρθρων του συντάγματος του 1928 που είχαν τροποποιηθεί τον Απρίλιο του 1933 και του νόμου περί θρησκευτικών κοινοτήτων του 1930. Αναλυτικότερα βέβαια παρουσίαζε τα στοιχεία που είχε εντομίσει η αλβανική κυβέρνηση γύρω από το ζήτημα της εκπαίδευσης και συγκεκριμένα γύρω από την εφαρμογή των τροποποιημένων άρθρων του συντάγματος, τον αριθμό των σχολείων που επηρεάστηκαν από αυτήν, τις πρόσθετες πληροφορίες και διευκρινίσεις της 3ης Νοεμβρίου και της 21ης Δεκεμβρίου κ.λπ., πληροφορίες που έχουμε αναλύσει εκτενέστερα στα προηγούμενα κεφάλαια. Η συνοπτική αυτή παρουσίαση του ζητήματος κατέληγε με το κεντρικό επιχείρημα της αλβανικής πλευράς, στο οποίο στηριζόταν όπως αναφέραμε όλη η υπερασπιστική της γραμμή, πως δηλαδή σε ό,τι αφορούσε το αναφερόμενο στο άρθρο 5 παράγραφος 1 δικαίωμα των μειονοτήτων να ιδρύουν και να συντηρούν σχολεία με δικά τους έξοδα δεν ήταν δυνατό να παραχωρηθούν σε μία μειονότητα δικαιώματα και προνόμια που δεν αναγνωρίζονταν ούτε για την πλειονότητα του πληθυσμού.

Κλείνοντας ο Ισπανός εισηγητής διαπίστωνε ότι, με βάση όλα τα παραπάνω, η κατάσταση που ίσχυε κατά το 1922 και 1923 δεν απαιτούσε την οποιαδήποτε παρέμβαση του Συμβουλίου ή την παροχή υποδείξεων προς την αλβανική κυβέρνηση, όπως προβλεπόταν από το άρθρο 5 παράγραφος 2 της αλβανικής δήλωσης. Συγκρίνοντας όμως το θεσμικό πλαίσιο εκείνων των χρόνων με αυτό που ίσχυε το 1934-1935 κατέληγε στο συμπέρασμα πως η κατάσταση είχε ριζικά μεταβληθεί, γεγονός που δικαιολογούσε την απόφαση των τριών μελών της αρμόδιας επιτροπής να επιστήσουν την προσοχή του Συμβουλίου

⁵⁰ Société des Nations, C.38.1935.I, Genève 14-1-1935. Βλ. και Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 79, σ. 248-256.

στην ανάγκη να προβεί στις ενέργειες που θα έκρινε αναγκαίες προς την αλβανική πλευρά, σε εφαρμογή των παραπάνω διατάξεων.

Γύρω από το ζήτημα αυτό, όπως είχε περιγραφεί και τεθεί από τον κεντρικό εισηγητή, κλήθηκε στη συνέχεια ο Αλβανός αντιπρόσωπος να παρουσιάσει στο Συμβούλιο τις θέσεις της κυβέρνησής του⁵¹. Αυτός, αφού επανάλαβε για μία ακόμη φορά την αφοσίωση της χώρας του στα ιδεώδη της δικαιοσύνης και της προστασίας των μειονοτήτων, επιδίωξε να στηρίξει την απόφαση του 1933 περί κρατικοποίησης των σχολείων πάνω σε επιχειρήματα ηθικής και νομικής υφής. Συγκεκριμένα, κατά το πρώτο μέρος της επιχειρηματολογίας του επιχειρήθηκε μια αναγωγή στο παρελθόν, στο γεγονός ότι ο αλβανικός λαός υπήρξε ο τελευταίος που απέκτησε την ανεξαρτησία του σε σχέση με τους γείτονές του, πράγμα που επηρέασε άμεσα την πορεία της εκπαίδευσής του. Αυτή βρισκόταν σε πλήρη ξέσπηση από τη θρησκεία, με αποτέλεσμα οι μουσουλμάνοι να φοιτούν σε οθωμανικά σχολεία, οι ορθόδοξοι σε ελληνικά και οι καθολικοί σε ιταλικά και αυστριακά· η πολιτισμική διαφορετικότητα που χαρακτήριζε τους Αλβανούς για αιώνες αποτέλεσε πλήγμα για το ιδεώδες της ηθικής και εθνικής ενότητας. Η κατάσταση αυτή δεν ήταν δυνατό να συνεχιστεί στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν το 19ο και τον 20ό αιώνα και αυτό είχε γίνει αντιληπτό από τους Αλβανούς διανοούμενους και πρωτεργάτες του όψιμου αλβανικού εθνικισμού που δραστηριοποιούνταν κυρίως στην Ιταλία και την Κωνσταντινούπολη και οι οποίοι υπαγγελλίζονταν την εκκοσμίκευση της εκπαίδευσης και την εθνικοποίηση όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ο νόμος του 1929 θεσπίζε πράγματι το διαχωρισμό της κοσμικής εκπαίδευσης από τη θρησκευτική, αλλά για λόγους που είχαν να κάνουν με την εσωτερική πολιτική παρέμεινε ανενεργός και η κατάσταση παρέμενε ως είχε. Πεπεισμένη λοιπόν πως είχε υποχρέωση να διασφαλίσει την εθνική ενότητα για τις μελλοντικές γενιές, η κυβέρνηση προέβη στην τροποποίηση των άρθρων 206 και 207 του συντάγματος και την εκ βάθρων αναδιοργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Από τα παραπάνω γινόταν λοιπόν φανερό ότι το μέτρο δεν στόχευε να πλήξει τα σχολεία των μειονοτήτων, έπρεπε όμως να υπαχθούν στη γενική αρχή της ισό-

⁵¹ Société des Nations, Procès-verbaux de la 84me Session du Conseil de la Société des Nations, Troisième Séance, Genève 14-1-1935.

τητας και της καθολικότητας του νόμου. Η μεταβατική περίοδος βέβαια είχε προκαλέσει κάποια προβλήματα στη λειτουργία τους, πράγμα που η ελληνική μειονότητα εξέλαβε ως προσπάθεια να της αφαιρεθεί το δικαίωμα της εκπαίδευσης στη μητρική γλώσσα· πολύ γρήγορα όμως η αλβανική κυβέρνηση προχώρησε στη λήψη των κατάλληλων μέτρων που αποκαθιστούσαν τη λειτουργία τους και βελτίωναν τον τρόπο επιλογής του διδακτικού προσωπικού.

Στη συνέχεια η αλβανική επιχειρηματολογία πέρασε στη νομική όψη του ζητήματος, για να σταθεί στον όρο περί 'ίσου δικαιώματος' (droit égal), που στη συγκεκριμένη περίπτωση σήμαινε ένα δικαίωμα που απολάμβανε και η πλειονότητα του πληθυσμού και σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να εδραιώνει κάποια διακριτική μεταχείριση υπέρ της μειονότητας. Με άλλα λόγια, ο Αλβανός αντιπρόσωπος υποστήριξε ότι ένα δικαίωμα γινόταν και μειονοτικό όταν το απολάμβανε ταυτόχρονα και η πλειονότητα, διαφορετικά δεν ήταν δικαίωμα αλλά προνόμιο. Προς επίρρωση μάλιστα του επιχειρήματός του παρέθεσε ένα ανάλογο χωρίο από ομιλία του Έλληνα αντιπροσώπου Βασίλειου Δενδραμή του 1925, για την οποία έχει γίνει λόγος παραπάνω. Την παρουσίαση των επιχειρημάτων του ο Φράσερι έκλεισε με την πεποίθηση πως το Συμβούλιο θα λάμβανε υπόψη του τους λόγους που είχαν οδηγήσει την κυβέρνησή του στη λήψη της επίμαχης απόφασης και δεν θα έκρινε σκόπιμη τη διατύπωση κάποιων υποδείξεων προς αυτήν.

Τελικά, την ίδια εκείνη ημέρα το Συμβούλιο έκανε αποδεκτή την εισήγηση του Ισπανού ντε Μανταριάγκα και λίγες ημέρες αργότερα, στις 18 του μήνα, επανέφερε το θέμα σε συζήτηση. Το ζήτημα στην περίπτωση αυτή, όπως παρουσιάστηκε στο νέο κείμενο του Ισπανού εισηγητή, ήταν η ανάγκη να διευκρινιστεί περαιτέρω αν και κατά πόσο το νομικό καθεστώς που διείπε τη στιγμή εκείνη τη λειτουργία των μειονοτικών σχολείων (σημειωτέον ότι για το διεθνή οργανισμό τα σχολεία αναγνωρίζονταν ως ιδιωτικά και μ' αυτό το επίθετο χαρακτηρίζονταν) ήταν σύμφωνο με τις διατάξεις του άρθρου 5 παράγραφος 1 της αλβανικής δήλωσης του 1921. Στη συνέχεια θα έπρεπε να αποφασιστεί αν η ερμηνεία των διατάξεων αυτών εκ μέρους της αλβανικής κυβέρνησης ήταν τεκμηριωμένη και, ως τελικό βήμα, εφόσον η αλβανική θέση κρινόταν ορθή θα έπρεπε να αποφασιστεί αν το Συμβούλιο

θα προχωρούσε στην διατύπωση υποδείξεων βάσει της παραγράφου 2 του ίδιου άρθρου, υποδείξεων που θα ξεπερνούσαν σε περιεχόμενο τα προβλεπόμενα από την παράγραφο 1. Με δεδομένα τα παραπάνω στοιχεία, ο εισηγητής κατέληγε με την πρόταση πως το Συμβούλιο θα μπορούσε να απευθυνθεί προς το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης στη Χάγη προκειμένου να γνωμοδοτήσει επί του θέματος⁵².

Στα όσα εξέθεσε ο Ισπανός εισηγητής κλήθηκε και πάλι να διατυπώσει την άποψή του ο Μεχντί Φράσερι. Τη φορά αυτή ο Αλβανός αντιπρόσωπος έδωσε βαρύτητα στη νομική πλευρά του ζητήματος, υποστηρίζοντας πως βεβαίως η δήλωση που είχε υπογραφεί από τον Αλβανό αντιπρόσωπο Φαν Νόλι το 1921 είχε την ισχύ νόμου, αλλά η παράγραφος 2 του άρθρου 5 άγγιζε τα όρια της ανεξαρτησίας και της κυριαρχίας ενός κράτους και επομένως μόνο στο πλαίσιο της παραγράφου 1 του ίδιου άρθρου μπορούσε να ερμηνευθεί με άλλα λόγια, οποιαδήποτε υπόδειξη υποβαλλόταν θα έπρεπε αυστηρά να περιορίζεται στα όρια των όσων προβλέπονταν από την παράγραφο αυτή. Αρχική πρόθεση της ΚτΕ κατά τη διατύπωση της παραγράφου 2 ήταν να καθοδηγήσει την αλβανική κυβέρνηση στα πρώτα βήματα της ανεξάρτητης πολιτικής ύπαρξής της και όχι να περιορίσει την ανεξαρτησία και την κυριαρχία της. Επομένως η θέση της κυβέρνησής του ήταν ότι, εφόσον η αλβανική άποψη σχετικά με το νομικό καθεστώς των μειονοτικών σχολείων γινόταν αποδεκτή από το Δικαστήριο της Χάγης, δεν υπήρχε ανάγκη για τη διατύπωση νέων υποδείξεων πέραν των όσων προβλέπονταν από την παράγραφο 1 του άρθρου 5. Ο Αλβανός αντιπρόσωπος ζήτησε μάλιστα οι παρατηρήσεις του αυτές να κοινοποιηθούν και στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης και δήλωνε σύμφωνος με την εισήγηση για την κατάθεση αιτήματος περί έκδοσης της σχετικής γνωμοδότησης⁵³. Η εισήγηση έγινε τελικά αποδεκτή την

⁵² Société des Nations, C.59.1935.I, Genève 18-1-1935. Βλ. και Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 80, σ. 256-258.

⁵³ Société des Nations, Procès-verbaux de la 84me Session du Conseil de la Société des Nations, Sixième Séance, Genève 18-1-1935. Με την εξέλιξη αυτή δήλωνε την απόλυτη συμφωνία της και η ιταλική πλευρά, καθώς η διαδικασία της εξασφάλιζε περαιτέρω καθυστέρηση στην επί της ουσίας συζήτηση του θέματος. ASMAE, Albania 1935, 49/2, no. 137/127, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 18-1-1935.

Ίδια εκείνη ημέρα, με την αποχή του Πολωνού αντιπροσώπου Κομαρνίτσκι. Σε εφαρμογή της δε, ο Γενικός Γραμματέας της ΚτΕ Γιόζεφ Άβενολ απηύθυνε το σχετικό αίτημα προς το Δικαστήριο στις 21 Ιανουαρίου του 1935, κοινοποιώντας ταυτόχρονα όλα τα στοιχεία που ήταν απαραίτητα για την ενημέρωσή του. Το αίτημα εστίαζε συγκεκριμένα σε δύο βασικά ερωτήματα: με δεδομένα το άρθρο 5 της αλβανικής δήλωσης του 1921 και τα άρθρα 206 και 207 του αλβανικού συντάγματος του 1933 το Δικαστήριο καλούνταν να κρίνει 1ον) αν ήταν αιτιολογημένος ο αλβανικός ισχυρισμός ότι, καθώς το μέτρο της απαγόρευσης ιδιωτικών σχολείων ήταν γενικό και εφαρμοζόταν τόσο για την πλειονότητα του πληθυσμού όσο και για τη μειονότητα, ήταν σύμφωνο με το γράμμα και το πνεύμα των διατάξεων του άρθρου 5 παράγραφος 1 της αλβανικής δήλωσης και 2ον) στην περίπτωση που η απάντηση στο πρώτο ερώτημα ήταν καταφατική, αν το Συμβούλιο της ΚτΕ στη βάση της παραγράφου 2 του ίδιου άρθρου είχε τη δυνατότητα να υποβάλει υποδείξεις που ξεπερνούσαν τα προβλεπόμενα από την παράγραφο 1⁵⁴.

Με τον τρόπο αυτό, επομένως, το θέμα των ελληνικών σχολείων μεταφέρθηκε προς συζήτηση από τη Γενεύη στην έδρα του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης, στη Χάγη. Η Ελλάδα εξ αρχής αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο της παραπομπής με εξαιρετική αισιοδοξία, μια αισιοδοξία που στηριζόταν στο ανάλογο προηγούμενο της περίπτωσης των Γερμανών της Πολωνίας, οπότε το Δικαστήριο είχε γνωμοδοτήσει υπέρ της ισότητας στην πράξη και όχι μόνο στο νόμο σε ό,τι αφορούσε τη μεταχείριση των πολιτών, ακριβώς δηλαδή στο πνεύμα που και η ελληνική πλευρά είχε στηρίξει την υπερασπιστική της γραμμή⁵⁵. Ενόψει λοιπόν της εξέλιξης αυτής, που ικανοποιούσε απόλυτα την ελληνική πλευρά, ο Έλληνας πρέσβης στα Τίρανα Διαμαντόπουλος είχε πλέον την ευχέρεια να απορρίψει και την τελευταία συμβιβαστική πρόταση που του έγινε εκ μέρους του Αλβανού υπουργού των Εξωτερικών Τζαφέρ Βίλα, ο οποίος φαίνεται ότι επιχείρησε κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή να αναζητήσει επίλυση του ζητήματος σε διμερή βάση και να αποτρέψει τη δημόσια διαβούλευση ε-

⁵⁴ Société des Nations, Le Secrétaire général J. Avenol à la Cour permanente de Justice internationale, Requête pour Avis Consultatif, Genève 21-1-1935.

⁵⁵ ASMAE, Albania 1934, 34/1, no. 1280/1191, αυτ.

νώπιον του Δικαστηρίου⁵⁶. Καθώς μάλιστα η αλβανική πρόταση δεν περιείχε παρά μόνο μερικές ευνοϊκότερες ρυθμίσεις σε ό,τι αφορούσε τον τρόπο επιλογής των δασκάλων, ήταν εύκολο για τον Έλληνα διπλωμάτη να την χαρακτηρίσει ως μη αποδεκτή από την ελληνική πλευρά και να την απορρίψει πάραυτα⁵⁷.

3. Τα ελληνικά σχολεία στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης

Μετά την παραπομπή του ζητήματος των ελληνικών σχολείων στο Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης της Χάγης, τόσο η Ελλάδα όσο και η Αλβανία κλήθηκαν, με επιστολή του γραμματέα του Δικαστηρίου της 29ης Ιανουαρίου και σύμφωνα με τις διαδικασίες⁵⁸, να παρουσιάσουν τις θέσεις τους επί του θέματος, καθώς και όλες τις πληροφορίες που θα μπορούσαν να αποδειχθούν χρήσιμες για το Δικαστήριο πριν την έκδοση της γνωμοδότησής του για τα δύο ερωτήματα που είχε θέσει υπόψη του το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών. Πράγματι, τόσο η ελληνική όσο και η αλβανική κυβέρνηση γρήγορα ανταποκρίθηκαν στο αίτημα αυτό: για την ελληνική πλευρά, το σχετικό υπόμνημα κατέθεσε στο Δικαστήριο ο Έλληνας πρέσβης Γεώργιος Λαγουδάκης, στις 21 Φεβρουαρίου 1935⁵⁹.

⁵⁶ Φαίνεται ότι η αλβανική πλευρά έκανε ανάλογες κινήσεις και προς αξιωματούχους της ΚτΕ προσπαθώντας να μάθει αν και κατά πόσο ήταν δυνατό να αποσυρθεί η υπόθεση από το Δικαστήριο στην περίπτωση που βρισκόταν μια συμβιβαστική λύση απευθείας με την Ελλάδα. Βλ. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες*, σ. 294.

⁵⁷ NADS, 876/4016 GREEKS/29, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 27-2-1935.

⁵⁸ Η τυπική διαδικασία προέβλεπε την αποστολή δύο διαδοχικών υπομνημάτων από τις ενδιαφερόμενες πλευρές και μία δημόσια διαβούλευση ενώπιον του Δικαστηρίου. Ύστερα όμως από πρόταση του Έλληνα αντιπροσώπου Νικόλαου Πολίτη και προκειμένου να επισπευσθούν οι διαδικασίες γύρω από ένα ζήτημα που ο ίδιος χαρακτήριζε 'πολύ απλό' (*très simple*), αποφασίστηκε να μην υπάρξει παρά μόνο ένα γραπτό υπόμνημα και μία προφορική παρουσίαση από κάθε πλευρά. Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, N. Πολίτης προς το γραμματέα του Δικαστηρίου Hammarskjöld, Παρίσι 23-1-1935 και Hammarskjöld προς Πολίτη, Χάγη 25-1-1935. Ο γραμματέας του Δικαστηρίου είχε ενημερώσει από τις 22 Ιανουαρίου την αλβανική πλευρά πως θα της δινόταν η δυνατότητα να παρουσιάσει τη θέση της και το ίδιο θα γινόταν και για την Ελλάδα.

⁵⁹ Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, Mémoire du Gouvernement de la République hellénique dans l'affaire de la minorité grecque en Albanie,

Σε ό,τι αφορούσε το πρώτο ερώτημα που είχε διατυπωθεί από το Συμβούλιο, στόχος της ελληνικής πλευράς ήταν να ανατρέψει την αλβανική θέση σχετικά με την ερμηνεία του όρου 'droit égal' και να στηρίξει την άποψη πως η προϋπόθεση περί ίσης μεταχείρισης της μειονότητας όχι μόνο δεν καταργούσε, αλλά αντιθέτως ενίσχυε τις προηγούμενες διατάξεις της δήλωσης που έκαναν λόγο για το δικαίωμα των μειονοτήτων να συντηρούν τα υπάρχοντα και να ιδρύουν νέα σχολεία· κι αυτό γιατί επρόκειτο ακριβώς για το δικαίωμα που στην ουσία θα τους επέτρεπε να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα. Στην αντίθετη περίπτωση, μια ερμηνεία σαν αυτή που απέδιδε η αλβανική πλευρά στον όρο θα καθιστούσε κενή περιεχομένου την ελευθερία της εκπαίδευσης. Η ελληνική θέση βασιζόταν πάνω σε τριών ειδών επιχειρήματα: ιστορικού, ορθολογικού και νομικού χαρακτήρα.

Καταρχάς, το δικαίωμα των μειονοτήτων στην εκπαίδευση δεν ήταν κάτι καινούριο· ειδικά στην περίπτωση των εδαφών της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες απολάμβαναν θρησκευτικής και εκπαιδευτικής ελευθερίας και αυτό το καθεστώς όχι μόνο κληροδοτήθηκε στο σύγχρονο αλβανικό κράτος, το οποίο αποτελούσε τμήμα της αυτοκρατορίας ως το 1913, αλλά επιβεβαιώθηκε περαιτέρω και από τις διεθνείς συμβάσεις: το 1913 με τη συνθήκη του Λονδίνου και αργότερα, το 1914, όταν η Ελλάδα συμφώνησε να εκκενώσει τα εδάφη που παραχωρήθηκαν στην Αλβανία, οι Μεγάλες Δυνάμεις αποδέχθηκαν το ελληνικό αίτημα περί σεβασμού της θρησκείας και της γλώσσας των ομοεθνών της που παρέμεναν εντός της αλβανικής επικράτειας. Ανάλογες ρήτρες περιέχονταν και στο πρωτόκολλο της Κέρκυρας, το 1914, αλλά και στο Σύμφωνο της Καπεστίτσας, το 1920. Επομένως, η αλβανική δήλωση του 1921 δεν δημιουργούσε νέα δικαιώματα παρά αναγνώριζε τα ήδη υπάρχοντα, κυρίαρχη θέση μεταξύ των οποίων και κατείχε το δικαίωμα της ελληνικής μειονότητας να ιδρύει και να διατηρεί σχολεία με δικά της έξοδα. Απλώς τα δικαιώματα αυτά ετίθεντο πλέον υπό την εγγύηση της Κοινωνίας των Εθνών.

Περνώντας στα επιχειρήματα που στηρίζονταν καθαρά στον ορθό

L'Agent du Gouvenrment hellénique G. C. Lagoudakis à Monsieur le Président et à Messieurs les Juges de la Cour permanente de Justice internationale, La Haye 21-2-1935. Βλ. και Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 81, σ. 258-268.

λόγο, το ελληνικό υπόμνημα στεκόταν στον καθοριστικό ρόλο της εκπαίδευσης για τη διαμόρφωση της κοσμοαντίληψης των παιδιών, γεγονός βέβαια που δεν επιδεχόταν αμφισβήτηση. Επομένως, και η επιρροή που μπορούσε να ασκήσει το κράτος στα νεαρά πνεύματα μέσω ενός μονοπωλιακού συστήματος εκπαίδευσης ήταν εξίσου καθοριστική: θα ήταν εύκολο να εξαφανίσει με την πάροδο του χρόνου κάθε ιδιαίτερο εθνικό χαρακτηριστικό της μειονότητας και να εργαστεί προς την κατεύθυνση της απορρόφησής της από την πλειονότητα, σε αντίθεση με το πνεύμα του άρθρου 5. Η διατήρηση της μειονοτικής συλλογικότητας, με τον εθνικό χαρακτήρα και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της, δεν μπορούσε παρά να στηρίζεται στους πυλώνες της θρησκείας και της εκπαίδευσης στην εθνική γλώσσα της μειονότητας.

Τέλος, η ελληνική θεώρηση του ζητήματος από νομική άποψη στεκόταν επίσης στην ερμηνεία του όρου *«droit égal»*, που όφειλε να σημαίνει μία ισότητα πραγματική και αποτελεσματική. Η κατάργηση των μειονοτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όμως ουσιαστικά κατέστρεφε αυτή την ισότητα, καθώς στερούσε από τη μειονότητα το δικαίωμα να διδάσκεται στη γλώσσα της, τη στιγμή που η πλειονότητα απολάμβανε το δικαίωμα αυτό. Η επιβολή λοιπόν ενός ενιαίου καθεστώτος στην εκπαίδευση μόνο επιφανειακά λειτουργούσε προς την ισότητα των δύο κοινοτήτων. Από την άλλη πλευρά, η ελληνική κυβέρνηση αμφισβητούσε το χαρακτηρισμό των μειονοτικών σχολείων ως ιδιωτικών, υπό την έννοια που προβλεπόταν από τα άρθρα 206 και 207 του νέου αλβανικού συντάγματος. Αν ανέτρεχε κανείς στις συνθήκες της δημιουργίας τους και στη μετέπειτα εξέλιξή τους, θα διαπίστωνε πως τα μειονοτικά σχολεία είχαν αποκλειστικά κοινοτικό χαρακτήρα, ήταν δηλαδή σχολεία κοινοτικά, άρα ιδρύματα δημοσίου δικαίου. Αυτό από μόνο του έθετε ένα δίλημμα: είτε τα μειονοτικά σχολεία ήταν ιδρύματα κοινής ωφέλειας, ιδρύματα δημοσίου δικαίου και επομένως δεν ενέπιπταν στο περιεχόμενο των παραπάνω άρθρων του συντάγματος είτε ενέπιπταν σε αυτό, οπότε προέκυπτε μια σύγκρουση μεταξύ των συνταγματικών προβλέψεων και του διεθνούς δικαίου. Σ' αυτή την περίπτωση όμως το διεθνές δίκαιο και οι φορείς του είχαν ορίσει σαφώς και πέρα από κάθε αμφιβολία την υπεροχή του δεύτερου έναντι του πρώτου και σ' αυτή την ιεράρχηση είχε γίνει σαφέστατα

λόγος στο πρώτο άρθρο της αλβανικής δήλωσης του 1921. Αυτό δημιουργούσε με τη σειρά του για το αλβανικό κράτος μια διπλή υποχρέωση, θετική και αρνητική: θετική στο βαθμό που όφειλε να προσαρμόσει το σύνταγμά του με τους όρους της δήλωσης και αρνητική στο βαθμό που δεν ήταν δυνατό να επικαλείται το σύνταγμα για να αναιρέσει τις διατάξεις της δήλωσης. Επομένως, όπως κι αν είχαν τα πράγματα, τα μειονοτικά σχολεία έπρεπε να τύχουν σεβασμού εκ μέρους του αλβανικού κράτους είτε γιατί ως κοινοτικά δεν ενέπιπταν στο περιεχόμενο των άρθρων 206 και 207 του συντάγματος είτε γιατί προστατεύονταν από διεθνείς συμβάσεις που θεωρούνταν ανώτερες από τις εκάστοτε συνταγματικές ρυθμίσεις.

Σε ό,τι αφορούσε το δεύτερο ερώτημα που είχε τεθεί στο Δικαστήριο εκ μέρους του Συμβουλίου της ΚτΕ, το αν και κατά πόσο δηλαδή το Συμβούλιο είχε τη δυνατότητα να διατυπώσει υποδείξεις προς την αλβανική κυβέρνηση που ξεπερνούσαν τα προβλεπόμενα από το άρθρο 5 παράγραφος 1 της αλβανικής δήλωσης, η ελληνική πλευρά το θεωρούσε ως δευτερεύον. Αυτό θα μπορούσε να νοηθεί μόνο στην περίπτωση μιας καταφατικής απάντησης στο πρώτο ερώτημα, την οποία η ελληνική πλευρά θεωρούσε απίθανη. Ακόμη και σ' αυτήν την απίθανη περίπτωση όμως, ασφαλώς το Συμβούλιο διατηρούσε το δικαίωμα να υποβάλει υποδείξεις πέραν των όσων προβλέπονταν από το άρθρο 5 παράγραφος 1, δικαίωμα που πήγαζε αφενός από τον ίδιο το ρόλο του Συμβουλίου ως εγγυητή των μειονοτικών δικαιωμάτων και της εφαρμογής των μειονοτικών συνθηκών και αφετέρου από το γενικό και απεριόριστο χαρακτήρα του δικαιώματος που αναγνωριζόταν στην ΚτΕ να διατυπώσει όλες (toutes) τις υποδείξεις που θα έκρινε αναγκαίες και τις οποίες η αλβανική κυβέρνηση υποχρεωνόταν να λάβει υπόψη της.

Με βάση λοιπόν όλα τα παραπάνω, η ελληνική θέση κατέληγε πως, σε ό,τι αφορούσε το πρώτο ερώτημα, η αλβανική ερμηνεία του άρθρου 5 παράγραφος 1 έπρεπε να θεωρηθεί αστήρικτη. Στην απίθανη περίπτωση που η απάντηση στο ερώτημα αυτό ήταν διαφορετική, τότε στο δεύτερο ερώτημα το Συμβούλιο της ΚτΕ θα έπρεπε να αποφανθεί πως, στη βάση της παραγράφου 2, μπορούσε να διατυπώσει υποδείξεις πέραν των όσων προβλέπονταν από την παράγραφο 1.

Λίγες ημέρες αργότερα, την 1η Μαρτίου, και η αλβανική κυβέρ-

νηση με τη σειρά της υπέβαλε αντίστοιχο υπόμνημα στο Δικαστήριο, όπου εξέθετε τα δικά της επιχειρήματα προκειμένου να στηρίξει τις θέσεις της περί σχολείων και εκπαίδευσης⁶⁰. Για μία ακόμη φορά επαναλάμβανε το επιχείρημα ότι το μέτρο της κρατικοποίησης των σχολείων δεν ερχόταν σε αντίθεση με όσα προέβλεπε το άρθρο 5 της δήλωσης του 1921, καθώς επρόκειτο για ένα γενικό μέτρο που εφαρμόστηκε τόσο για τη μειονότητα όσο και για την πλειονότητα του πληθυσμού. Αυτή ήταν και η πραγματική σημασία του όρου 'droit égal', διαφορετικά η διατήρηση του δικαιώματος αυτού για τη μειονότητα θα κατέληγε πλέον σε προνόμιο για την ίδια έναντι του υπόλοιπου πληθυσμού. Αντιθέτως, το πνεύμα και ο στόχος όλων των μειονοτικών συνθηκών δεν ήταν η δημιουργία προνομίων για οποιαδήποτε πλευρά, αλλά η απόλυτη ισότητα, η εξασφάλιση ίσης μεταχείρισης όλων των πολιτών εκ μέρους του κράτους, η παρεμπόδιση οποιασδήποτε διακριτικής μεταχείρισης και αυτή υπήρξε η κεντρική αρχή που ενσωματώθηκε και στην αλβανική δήλωση. Όπως είχε συμβεί σε άλλες περιπτώσεις στο παρελθόν, έτσι και στην περίπτωση της Αλβανίας δεν μπορούσε να γίνει λόγος για διακριτική μεταχείριση σε βάρος της ελληνικής μειονότητας για τον πρόσθετο λόγο ότι τα ελληνικά δεν ήταν τα μόνα σχολεία που έκλεισαν με την εφαρμογή του μέτρου της κρατικοποίησης· έκλεισαν επίσης 48 αλβανικά σχολεία διαφόρων ειδών και 19 ξένα που λειτουργούσαν για τους Αλβανούς. Ειδικά για τα 48 αυτά σχολεία αναφερόταν ότι επρόκειτο για 21 λαϊκά, 14 μουσουλμανικά, 7 καθολικά και 6 ορθόδοξα, χωρίς ωστόσο να δίδονται περισσότερες πληροφορίες για το ποια σχολεία περιλαμβάνονταν σ' αυτές τις κατηγορίες.

Συνεχίζοντας το αλβανικό υπόμνημα έκανε επίσης λόγο για τους ιστορικούς λόγους που είχαν οδηγήσει στη λήψη του μέτρου της κρατικοποίησης, λόγοι που είχαν αναπτυχθεί νωρίτερα και προς το Συμβούλιο της ΚτΕ⁶¹ και συνδέονταν με την ανάγκη για την ανάπτυξη κοσμικής και ταυτόχρονα εθνικής εκπαίδευσης. Ούτε επρόκειτο για

⁶⁰ Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, Exposé écrit du Gouvernement albanais relatif à la question soumise à la Cour permanente de Justice internationale pour Avis consultatif en vertu de la résolution du Conseil du 18 janvier 1935, Le Président du Conseil d'État Mehdi Frasheri, La Haye 1-3-1935.

⁶¹ Βλ. παραπάνω, σ. 228.

κάποια προσπάθεια εξαπάτησης των μειονοτήτων εκ μέρους του κράτους, καθώς από πολύ νωρίς, ήδη από το 1924, η Αλβανία είχε εκδηλώσει τη διάθεσή της για την κατάργηση των ιδιωτικών σχολείων. Έτσι, η τροποποίηση των άρθρων 206 και 207 δεν είχε προκύψει από κάποια ανησυχία για τη λειτουργία των μειονοτικών σχολείων αλλά από τη θέληση ενός κράτους, του οποίου η εθνική ανάπτυξη εμποδίστηκε για πολλά χρόνια, να επιστρέψει στις ρίζες του παραδοσιακού του πολιτισμού.

Από την άλλη πλευρά, η δημιουργία μονοπωλιακού καθεστώτος στην εκπαίδευση δεν ήταν κάτι εξαιρετικό: είχε υιοθετηθεί και από άλλες χώρες όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν. Καμία μειογένεση δεν μπορούσε να εμποδίσει ένα κράτος από το να επιβάλει ένα τέτοιο μέτρο· μπορούσε βέβαια να απαιτήσει στο πλαίσιο αυτού του μονοπωλιακού συστήματος εκπαίδευσης να γίνονται σεβαστά τα δικαιώματά της, μεταξύ αυτών και το δικαίωμα να χρησιμοποιεί ελεύθερα τη μητρική της γλώσσα στην εκπαίδευση. Αυτό είχε πράξει στη συγκεκριμένη περίπτωση και η Αλβανία, η οποία αμέσως μετά την κρατικοποίηση των σχολείων και την επίβολή ενιαίου προγράμματος εκπαίδευσης είχε μεριμνήσει για τη διδασκαλία της ελληνικής στα ελληνόφωνα χωριά, όπως γινόταν και πριν, ενώ σε αντίθεση με όσα της καταλογίζονταν δεν είχε μειώσει από 90 σε 11 τους δασκάλους που προορίζονταν για τη διδασκαλία της ελληνικής. Απεναντίας, το αλβανικό κράτος είχε δαχθεί εξαιρετικά γενναιόδωρο σε ό,τι αφορούσε τον αριθμό των σχολείων που λειτουργούσαν για τη μειονότητα, ανοίγοντας σχολεία ακόμη και εκεί όπου δεν συμπληρωνόταν ο απαιτούμενος αριθμός μαθητών. Επίσης δεν μειώθηκαν οι ώρες διδασκαλίας της ελληνικής, ενώ εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται τα ίδια βιβλία. Τέλος, είχαν ληφθεί και κάποια πρόσθετα μέτρα ώστε το διδακτικό προσωπικό που θα απασχολούνταν στα κρατικά μειονοτικά σχολεία να έχει συμπληρώσει τις σπουδές του στην Ελλάδα ώστε να εξασφαλίζεται ένα υψηλό επίπεδο γνώσης της γλώσσας.

Όλα τα παραπάνω αποδείκνυαν, σύμφωνα πάντα με το αλβανικό υπόμνημα, πως με την αλλαγή του συντάγματος το 1933 τα μειονοτικά σχολεία δεν έπαψαν να υφίστανται, αντί όμως για ιδιωτικά ήταν πλέον κρατικά· ούτε θίχτηκαν τα πολιτιστικά δικαιώματα της μειονότητας. Άρα το μονοπώλιο της εκπαίδευσης ήταν συμβατό με όσα

προβλέπονταν στα άρθρα 5 και 6 της δήλωσης και δεν αναιρούσε την αρχή της ισότητας των πολιτών.

Σε ό,τι αφορούσε το δεύτερο ερώτημα που είχε τεθεί στο Δικαστήριο, η αλβανική θέση υποστήριζε πως η απάντηση έπρεπε να είναι αρνητική. Κι αυτό γιατί, σε αντίθεση με το γενικό και καθολικό χαρακτήρα της παραγράφου 1 του άρθρου 5, η παράγραφος 2 ήταν συγκεκριμένη, περιπτωσιακή και χρονικά καθορισμένη: εφόσον, δηλαδή, προέβλεπε την υποχρέωση της Αλβανίας να παράσχει στο Συμβούλιο της ΚτΕ περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με το νομικό καθεστώς των μειονοτήτων και αυτό με τη σειρά του να προβεί σε υποδείξεις προς την αλβανική κυβέρνηση, αυτό σήμαινε ότι όφειλε να προβεί σε υποδείξεις τότε και με βάση εκείνες τις πληροφορίες που πραγματικά η αλβανική κυβέρνηση είχε καταθέσει με υπόμνημά της το 1923. Από τη στιγμή που το Συμβούλιο δεν προέβη στη διατύπωση οποιωνδήποτε υποδείξεων, αυτό σήμαινε πως δεν έκρινε αναγκαίο κάτι τέτοιο γιατί το καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων κρίθηκε ικανοποιητικό, επομένως απεμπόλησε από μόνο του το εξαιρετικό δικαίωμα που προβλεπόταν στην παράγραφο 2. Παρέμενε πάντοτε βέβαια το δικαίωμα παρέμβασης του Συμβουλίου για την προστασία των μειονοτήτων, όπως προβλεπόταν γενικά από τις μειονοτικές συνθήκες και όπως απέρρεε από το ίδιο το σκεπτικό της σύστασης της ΚτΕ και του ρόλου της διεθνώς, στην περίπτωση αυτή όμως το δικαίωμα παρέμβασής του δεν μπορούσε να υπερβαίνει τα προβλεπόμενα από την παράγραφο 1. Όσα προβλέπονταν στην παράγραφο 2 δεν εξέφραζαν παρά την επιθυμία του διεθνούς οργανισμού να βοηθήσει και να καθοδηγήσει το αλβανικό κράτος τα πρώτα χρόνια του ανεξάρτητου πολιτικού βίου του και όχι να δημιουργήσει για τον εαυτό του μια εξουσία μόνιμη και απεριόριστη.

Συμπερασματικά, η αλβανική κυβέρνηση ζητούσε από το Δικαστήριο να αποδεχθεί την άποψή της πως, πρώτον, τα μέτρα που είχε λάβει σε εφαρμογή των άρθρων 206 και 207 του συντάγματος δεν έρχονταν σε αντίθεση ή αντίφαση με τις διατάξεις του άρθρου 5 παράγραφος 1 της αλβανικής δήλωσης και, δεύτερον, το Συμβούλιο της ΚτΕ δεν μπορούσε, στη βάση του άρθρου 5 παράγραφος 2, να υποβάλει υποδείξεις που ξεπερνούσαν τα προβλεπόμενα από την παράγραφο 1 του ίδιου άρθρου.

Αφού λοιπόν κατατέθηκαν τα υπομνήματα ορίστηκε, σύμφωνα με τη διαδικασία, για τις 11 Μαρτίου του ίδιου έτους η ημερομηνία της πρώτης δημόσιας συνεδρίας, στο πλαίσιο της 34ης τακτικής συνέλευσης του Δικαστηρίου, που θα ήταν αφιερωμένη στο ζήτημα των ελληνικών σχολείων και συγκεκριμένα στο αίτημα που είχε απευθύνει το Συμβούλιο της ΚτΕ να λάβει τη γνωμοδότησή του για το νομικό ζήτημα που είχε ανακύψει⁶². Πρόεδρος του Δικαστηρίου ήταν ο Βρετανός Σέσιλ Χερστ και μαζί του παρευρίσκονταν δέκα ακόμη δικαστές. Στην ακρόαση είχαν κληθεί αντιπρόσωποι της αλβανικής και της ελληνικής κυβέρνησης, για τις οποίες το Δικαστήριο, ακολουθώντας την τυπική διαδικασία, έκρινε ότι ήταν σε θέση να παράσχουν τις απαραίτητες σχετικά με το ζήτημα πληροφορίες. Εκ μέρους της αλβανικής κυβέρνησης αντιπρόσωπος είχε οριστεί ο πρωθυπουργός Μεχντί Φράσερι, τις παρατηρήσεις της όμως θα εξέθετε ενώπιον του Δικαστηρίου ο Ζιλμπέρ Ζιντέλ, καθηγητής της νομικής στο Παρίσι. Ομοίως η ελληνική πλευρά είχε ορίσει ως αντιπρόσωπο τον πρεσβευτή της στη Χάγη Γεώργιο Λαγουδάκη, αλλά τις παρατηρήσεις της θα παρουσίαζε ο Νικόλαος Πολίτης, πρεσβευτής στο Παρίσι και πολύ γνωστός νομικός. Ακολουθώντας την αλφαβητική σειρά, τις θέσεις της κλήθηκε να παρουσιάσει πρώτη η Αλβανία, οπότε το λόγο έλαβε ο καθηγητής Ζιντέλ⁶³.

Η αλβανική τοποθέτηση περιστράφηκε σε γενικές γραμμές γύρω από τα θέματα που είχε θέσει και τα επιχειρήματα που είχε χρησιμοποιήσει η Ελλάδα στο υπόμνημά της, όπως αυτό είχε υποβληθεί στη γραμματεία του Δικαστηρίου, και αυτά ήταν που επιχείρησε να ανατρέψει. Αρχικά μάλιστα χαρακτήρισε ως υπερβολική και άσκοπη την ελληνική αναφορά στην υπεροχή του διεθνούς δικαίου έναντι οποιουδήποτε εσωτερικού νόμου ενός κράτους, ακόμη και του συντάγματός του· αυτό δηλωνόταν ξεκάθαρα πως το αναγνώριζε και η αλβανική κυβέρνηση και μάλιστα είχε συμπεριληφθεί στο πρώτο άρθρο της δήλωσης του 1921, επομένως δεν υπήρχε λόγος περαιτέρω συζήτησής του. Σε ό,τι αφορούσε δε την τροποποίηση του αλβανικού συντάγμα-

⁶² Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, Trente-quatrième Session (Ordinaire). Première Séance publique sous la présidence de sir Cecil Hurst. Procès-verbaux, La Haye 11-3- 1935.

⁶³ Αυτ., Annexe aux Procès-verbaux, Exposé de M. le professeur Gidel.

τος το 1933, αυτή δεν εισήγαγε καμία παραβίαση του άρθρου 5 της ίδιας δήλωσης αφού, κατά το επαναλαμβανόμενο αλβανικό επιχείρημα, επρόκειτο για ένα μέτρο γενικό που αφορούσε εξίσου σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Αυτό ήταν και το πραγματικό νόημα της φράσης 'droit égal', αλλά και εκείνων που τη συνόδευαν στο ίδιο άρθρο, δηλαδή 'même traitement', 'mêmes garanties', οι οποίες δεν εισήγαγαν ή τουλάχιστον δεν έπρεπε να εισάγουν οποιαδήποτε προνομιακή μεταχείριση της μειονότητας στον τομέα της εκπαίδευσης: 'égalité' σημαίνει απλά και καθαρά 'ισότητα/ταυτότητα στη μεταχείριση' (identité de traitement) και καμία άλλη ερμηνεία δεν ευσταθούσε.

Ούτε ήταν δυνατό για την αλβανική πλευρά να αποδεχθεί προνόμια ή υποχρεώσεις που πήγαζαν από την οποιαδήποτε 'ιστορική' θεώρηση του θέματος, καθώς οι υποχρεώσεις και οι δεσμεύσεις της άρχιζαν και τελείωναν με όσα προβλέπονταν στη δήλωση του 1921. Όσο για τα διεθνή κείμενα που επικαλούνταν η ελληνική πλευρά και τα οποία εγγυόνταν το καθεστώς των ελληνικών σχολείων (όπως η Συνθήκη του Λονδίνου του 1913 και το πρωτόκολλο της Κέρκυρας του 1914), η Διάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι είχε αποφασίσει το 1920 ότι δεν θα ίσχυαν εφεξής. Το ίδιο ίσχυε και για το πρωτόκολλο της Καπεστίτσας, το οποίο ήταν προγενέστερο της Διάσκεψης και είχε έναν καθαρά μεταβατικό χαρακτήρα.

Επανερχόμενος στο ζήτημα της ισότητας, ο Ζιντέλ τόνισε ότι η αλβανική κυβέρνηση συμφωνούσε με την ελληνική θέση πως η ισότητα αυτή έπρεπε να είναι ουσιαστική και όχι κατ' επίφαση και αυτό αποδεικνυόταν από τα στατιστικά στοιχεία που η αλβανική πλευρά είχε θέσει στη διάθεση του Δικαστηρίου αναφορικά με τον αριθμό των σχολείων που είχαν κλείσει. Διαφωνούσε όμως με το ελληνικό επιχείρημα ότι η κατάργηση των ιδιωτικών σχολείων στερούσε τους ελληνόφωνους μαθητές από τη δυνατότητα να διδάσκονται στη μητρική τους γλώσσα κι αυτό γιατί η ίδια η κυβέρνηση είχε λάβει ιδιαίτερη μέριμνα όχι μόνο για τη διδασκαλία της ελληνικής στα κρατικά σχολεία, αλλά και για την εξεύρεση δασκάλων με τα κατάλληλα προσόντα. Είχε μάλιστα επιδείξει τέτοια γενναιοδωρία και μεγαλοφροσύνη στον τομέα αυτό, ώστε τα σχολεία που λειτουργούσαν για τους ελληνόφωνους κατοίκους να είναι, αναλογικά με τον πληθυσμό, περισσότερα από εκείνα που λειτουργούσαν για τους υπόλοιπους κατοίκους

της χώρας, σε ποσοστά που σε καμία άλλη χώρα δεν συναντιόνταν. Αυτό αποδείκνυε ότι πολιτισμικά η μειονότητα δεν υφίστατο καμία αρνητική επίδραση από την κρατικοποίηση των σχολείων, ούτε αυτές οι δύο έννοιες ήταν ασύμβατες μεταξύ τους. Από την άλλη πλευρά όμως, κανείς δεν μπορούσε να αρνηθεί σε ένα κυρίαρχο κράτος το δικαίωμα να διατηρεί τον έλεγχο επί του εκπαιδευτικού συστήματος και να το οργανώνει κατά τον τρόπο που κρίνει συμφερότερο, στο βαθμό βέβαια που γίνονταν σεβαστά τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Άλλωστε, η επιβολή κρατικού μονοπωλίου στην εκπαίδευση δεν ήταν αλβανικό εφεύρημα· είχε χρησιμοποιηθεί και από άλλες χώρες όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις. Για όλους αυτούς τους λόγους, επομένως, η αλβανική κυβέρνηση έκρινε πως το Δικαστήριο θα έδινε καταφατική απάντηση στο πρώτο ερώτημα που του είχε τεθεί, αποδεχόμενο τα αλβανικά επιχειρήματα.

Σε ό,τι αφορούσε το δεύτερο ερώτημα, ο Ζιντέλ ουσιαστικά απέτυξε περαιτέρω την αλβανική επιχειρηματολογία, όπως αυτή είχε παρουσιαστεί στο γραπτό υπόμνημα της 1ης Μαρτίου περί του προσωρινού, συγκεκριμένου και περιστασιακού χαρακτήρα των όσων προβλέπονταν στο άρθρο 5 παράγραφος 2 της δήλωσης του 1921, καταλήγοντας και πάλι στο συμπέρασμα πως, εφόσον το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών δεν είχε προβεί το 1923 στη διατύπωση υποδείξεων προς την αλβανική κυβέρνηση σε ό,τι αφορούσε το καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων, αυτό σήμαινε πως είχε απεμπολήσει το δικαίωμα αυτό κρίνοντας την κατάσταση ικανοποιητική. Επομένως η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα θα έπρεπε να είναι αρνητική.

Κλείνοντας την παρουσίαση των αλβανικών θέσεων, ο Ζιντέλ τόνισε για μία ακόμη φορά την τήρηση κατά τρόπο απαρέγκλιτο εκ μέρους της κυβέρνησης που εκπροσωπούσε όλων των υποχρεώσεων της έναντι των μειονοτήτων και την πίστη της πως τα δικαιώματα ενός κράτους ήταν απόλυτα συμβατά με τα μειονοτικά δικαιώματα.

Η διαδικασία συνεχίστηκε με κάποιες διευκρινιστικές ερωτήσεις που έγιναν από το δικαστή βαν Εϊσίνγκα προς τον αντιπρόσωπο της αλβανικής κυβέρνησης Μεχντί Φράσερι. Συγκεκριμένα, η πρώτη ερώτηση αφορούσε σε κάποιες λεπτομέρειες σχετικά με τον αριθμό των ιδιωτικών σχολείων που είχαν κλείσει με βάση το νέο αλβανικό σύνταγμα, διευκρινίσεις που δόθηκαν την ίδια εκείνη στιγμή από τον

Φράσερι. Το δεύτερο ερώτημα αναφερόταν σε μία συζήτηση που, σύμφωνα με την αλβανική επιστολή της 3ης Νοεμβρίου 1934 προς την ΚτΕ, είχε γίνει τον Αύγουστο του 1923 ανάμεσα στον Αλβανό μόνιμο αντιπρόσωπο στη Γενεύη Μπενουά Μπλινίστι και τον Κόλμπαν, διευθυντή τότε του Τμήματος Μειονοτήτων. Σύμφωνα με τη διατύπωση του αλβανικού κειμένου, ο Κόλμπαν φερόταν να είχε ενημερωθεί και να είχε εγκρίνει τότε το σχέδιο της αλβανικής κυβέρνησης για το κλείσιμο των ιδιωτικών σχολείων, γι' αυτό και ο δικαστής βαν Εϊσίνγκα ζήτησε από τον Φράσερι να διαβιβάσει στο Δικαστήριο κάποιο έγγραφο ή πρακτικό συζήτησης που να πιστοποιεί την πληροφορία αυτή. Παρά το γεγονός ότι εκείνη τη στιγμή ο Φράσερι δήλωσε πως θα ζητούσε τη σχετική πληροφόρηση από το Υπουργείο των Εξωτερικών και θα ενημέρωνε στη συνέχεια το Δικαστήριο, ωστόσο αυτό δεν έγινε ποτέ ούτε και έφτασε στη γραμματεία του Δικαστηρίου οποιαδήποτε σχετική αναφορά, τουλάχιστον μέχρι την ημερομηνία έκδοσης της γνωμοδότησής του, στις 6 Απριλίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι την παράλειψη αυτή –απλώς ατυχή ή και εσκεμμένη– επισήμανε στο τελικό κείμενό του και το Δικαστήριο ως πράξη που στην ουσία αποδυνάμωνε το αλβανικό επιχείρημα⁶⁴.

Στη συνέχεια το λόγο έλαβε ο Νικόλαος Πολίτης, ο οποίος προχώρησε σε μια εμπνευσμένη πραγματικά, εκτενή παρουσίαση των ελληνικών επιχειρημάτων, στην οποία οφείλουμε να σταθούμε περισσότερο⁶⁵. Από την αρχή ακόμη της ομιλίας του ο Πολίτης διευκρίνισε πως δεν σκόπευε να επανέλθει στα όσα είχαν εκτεθεί από την ελληνική κυβέρνηση στο υπόμνημα που είχε υποβάλει στο Δικαστήριο, αλλά θα επικεντρωνόταν σε ορισμένα σημεία, τα οποία θεωρούσε ιδιαίτερης σπουδαιότητας από απόψεως νομικής, ηθικής και πολιτικής και θα τα ανέπτυσσε με λεπτομέρειες. Κι αυτό γιατί το όλο ζήτημα που είχε δημιουργηθεί δεν έπρεπε να παραμείνει στα όρια μιας ερμηνείας

⁶⁴ Cour permanente de Justice internationale, Distr. 3333, Trente-quatrième Session (Ordinaire). Troisième Séance publique sous la présidence de sir Cecil Hurst, Écoles minoritaires en Albanie. Avis Consultatif, La Haye 6-4-1935.

⁶⁵ Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, Trente-quatrième Session (Ordinaire). Première Séance publique tenue, Annexe aux Procès-verbaux. Exposé de S. Exc. M. Politis, La Haye 11-3-1935. Βλ. και Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 82, σ. 268-295.

του γράμματος της αλβανικής δήλωσης, αλλά να αναζητηθεί το πνεύμα που την είχε τότε υποβάλει και επιβάλει.

Το πρώτο σημείο που έχρηζε προσοχής και το οποίο ενείχε ιδιαίτερη σπουδαιότητα ήταν το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις το κείμενο της αλβανικής δήλωσης του 1921 διέφερε από το τυπικό που ακολουθούνταν κατά τη σύνταξη των άλλων παρόμοιων κειμένων που αφορούσαν στην προστασία των μειονοτήτων και είχαν υιοθετηθεί και υπογραφεί από άλλες χώρες. Μία από αυτές τις διαφορές ήταν ότι το άρθρο 5 παράγραφος 1 προέβλεπε ισότητα στη μεταχείριση της μειονότητας με την πλειονότητα του πληθυσμού όχι μόνο σε ό,τι αφορούσε το δικαίωμα να ιδρύει στο μέλλον εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά και να διατηρεί τα σχολεία που υφίσταντο εκείνη τη χρονική στιγμή. Πολύ απλά λοιπόν ετίθετο το ερώτημα γιατί αυτή η διαφορά για ποιους λόγους δηλαδή επιδείχθηκε ιδιαίτερη μέριμνα στην περίπτωση της Αλβανίας για τη διατήρηση των ήδη υπάρχοντων σχολείων; Αυτό ήταν για τον Πολίτη το ερώτημα που έπρεπε να απαντηθεί αν ήθελε κανείς να ερμηνεύσει το πνεύμα και όχι το γράμμα της αλβανικής δήλωσης.

Για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα ήταν απαραίτητη μια ανασκόπηση του παρελθόντος και ιδιαίτερα των συνθηκών εκπαίδευσης για τους Έλληνες της Αλβανίας. Τα σημεία εκείνα που κατεξοχήν ενδιέφερε τον Ν. Πολίτη να τονιστούν ήταν το θερμό ενδιαφέρον που ανέκαθεν είχαν επιδείξει οι ελληνικοί πληθυσμοί της περιοχής για την ίδρυση, την καλή λειτουργία και τη συντήρηση των σχολείων τους, για την επάνδρωσή τους με άξιους εκπαιδευτικούς για τη διδασκαλία της μητρικής τους γλώσσας. Στην προσπάθεια αυτή μεγάλη ήταν η συμβολή και των οικονομικά εύρωστων Ηπειρωτών της διασποράς, οι οποίοι έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στα χωριά από όπου κατάγονταν και πολλά ήταν τα παραδείγματα που παρέθεσε ο ομιλητής σχετικά. Οι παράγοντες αυτοί είχαν συμβάλει στην επίδειξη μιας αξιοθαύμαστης πνευματικής άνθησης του ελληνισμού της περιοχής κατά τους προηγούμενους αιώνες. Για το λόγο αυτό λοιπόν η ελληνική κυβέρνηση είχε θεωρήσει ως υποχρέωσή της, μετά την οριστική παραχώρηση των περιοχών της Βόρειας Ηπείρου στην Αλβανία, να καταβάλει κάθε προσπάθεια για την προστασία και τη διατήρηση αυτού του εκπαιδευτικού συστήματος και για την αναγνώριση και το σεβασμό των πνευματικών και εκπαιδευτικών δικαιω-

μάτων της μειονότητας. Γι' αυτό και είχε κατά καιρούς συνάψει σχετικές συμφωνίες είτε με την εκάστοτε αλβανική κυβέρνηση είτε με τις Μεγάλες Δυνάμεις που εγγυόνταν τα δικαιώματα αυτά (1914, 1919, 1920). Αλλά και κατά την προετοιμασία του κειμένου της αλβανικής δήλωσης, το 1921, η Ελλάδα είχε δηλώσει απερίφραστα το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της για την προστασία και τη συνέχιση της λειτουργίας του σχολικού δικτύου της μειονότητας και είχε υποβάλει τότε κάποιες προτάσεις, μέρος των οποίων είχε γίνει αποδεκτό από τον ειδικό εισηγητή της Κοινωνίας των Εθνών Βρετανό Φίσερ και είχε ενσωματωθεί στο τελικό κείμενο⁶⁶. Όλα τα παραπάνω εξηγούσαν το λόγο για τον οποίο έγινε η ιδιαίτερη αυτή προσθήκη στο πρώτο άρθρο της αλβανικής δήλωσης, προκειμένου δηλαδή να καταστεί περισσότερο από σαφές προς την αλβανική κυβέρνηση πως δεν μπορούσε στο μέλλον να μεταβάλει τίποτα στις υποχρεώσεις που αναλάμβανε και πως όφειλε να σεβαστεί τις δεσμεύσεις της κατά τρόπο απόλυτο και συνολικό.

Η δεύτερη διαφορά του κειμένου της αλβανικής δήλωσης σε σχέση με τα αντίστοιχα κείμενα άλλων χωρών εντοπιζόταν στο άρθρο 5 παράγραφος 1, για το οποίο γινόταν και η συζήτηση, και αφορούσε ακριβώς στο δικαίωμα των μειονοτήτων να διατηρήσουν τα υφιστάμενα σχολεία τους. Τα επιχειρήματα που εκτέθηκαν νωρίτερα εξηγούσαν, κατά τον Πολίτη, την ανάγκη που είχε επιβάλει τότε την προσθήκη της πρότασης αυτής.

Η τρίτη διαφορά εντοπιζόταν στη δεύτερη παράγραφο του ίδιου άρθρου και αφορούσε στην υποχρέωση της αλβανικής κυβέρνησης να παράσχει στην Κοινωνία των Εθνών περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το νομικό καθεστώς των μειονοτήτων στη χώρα, βάσει των οποίων ο οργανισμός θα προέβαινε σε ειδικές συστάσεις προς αυτήν. Σκοπός της προσθήκης αυτής ήταν η παροχή πρόσθετων εγγυήσεων ότι οι νόμοι που μελλοντικά θα θέσπιζε το αλβανικό κράτος θα βρίσκονταν σε απόλυτη συμφωνία με τις δεσμεύσεις που αναλάμβανε εκείνη τη χρονική στιγμή σε ό,τι αφορούσε την προστασία των μειονοτήτων. Παρ' όλα όμως αυτά, ήδη από την πρώτη στιγμή η αλβανική κυβέρνηση, μέσω της νομοθεσίας που εισήγαγε, άρχισε να περιορίζει σταδιακά τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, το

⁶⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 19 κ.εξ.

πρώτο βήμα έγινε ήδη από το 1923, όταν ο νέος νόμος περί θρησκευτικών κοινοτήτων δεν έκανε πλέον καμία αναφορά στο δικαίωμά τους να διατηρούν σχολεία· κι όχι μόνο αυτό, αλλά εμμέσως η Κοινωνία των Εθνών ενημερώθηκε πως η κυβέρνηση σχεδίαζε νόμο για την πλήρη κατάργηση των ιδιωτικών σχολείων. Από τότε και στο εξής, ο αριθμός των σχολείων που λειτουργούσαν για τη μειονότητα μειωνόταν κάθε χρόνο σταθερά όχι με την εφαρμογή κάποιου συγκεκριμένου νόμου, αλλά με ποικίλα διοικητικά μέτρα που στόχο είχαν να εκφοβίσουν και να αποθαρρύνουν τους ενδιαφερόμενους από τη φοίτησή τους σε αυτά, για να φτάσουμε στο 1933 οπότε και έκλεισαν όλα οριστικά. Η αλβανική κυβέρνηση ισχυριζόταν βέβαια ότι είχε αντιστοίχως αυξήσει τα κρατικά σχολεία για να καλύψει πλήρως τις ανάγκες της μειονότητας, η ίδια όμως παραδεχόταν ότι για 39 ελληνικά (ελληνόφωνα για την αλβανική πλευρά) χωριά δεν λειτουργούσε σχολείο είτε λόγω του μικρού αριθμού των κατοίκων τους είτε λόγω του γεγονότος ότι ήταν εξαιρετικά απομακρυσμένα κ.λπ. Ταυτόχρονα όμως και μέσω της αναθεώρησης των άρθρων 206 και 207 του συντάγματος αρνιόταν στους κατοίκους των χωριών αυτών το δικαίωμα να διατηρούν τα δικά τους σχολεία για τη διδασκαλία της μητρικής τους γλώσσας. Η επίσημη δικαιολογία ήταν ότι «το αλβανικό κράτος δεν μπορούσε πλέον να ανέχεται ένα εκπαιδευτικό σύστημα-κληρονομιά της οθωμανικής αυτοκρατορίας· ήθελε να απαλλάξει τη χώρα από τον κίνδυνο να μετεξελιχθεί σε πεδίο άσκησης ξένης προπαγάνδας». Αυτό από μόνο του, κατά τον Πολίτη, αποτελούσε παραβίαση των όσων προβλεπόνταν στο άρθρο 5 της δήλωσης του 1921, κυρίως όμως παραβίαση του πνεύματος που έπρεπε να διέπει το καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων, το οποίο απέβλεπε στη διαφύλαξη του εθνικού τους χαρακτήρα και των παραδόσεων.

Στη συνέχεια ο ομιλητής έστρεψε την προσοχή του σε ένα δεύτερο θέμα, το οποίο επίσης άγγιζε την ουσία του όλου προβλήματος: αν, δηλαδή, και κατά πόσο τα κοινοτικά μειονοτικά σχολεία μπορούσαν να συμπεριληφθούν στον όρο 'ιδιωτικά σχολεία', όρος που είχε χρησιμοποιηθεί στη νέα διατύπωση του άρθρου 207 του συντάγματος. Άξιο παρατήρησης ήταν μάλιστα το γεγονός ότι το αλβανικό κράτος, όπως και στο παρελθόν, απέφυγε να κλείσει επισήμως τα κοινοτικά σχολεία, παρά προτίμησε να το πράξει εμμέσως απολύοντας ή μην ε-

γκρίνοντας το διορισμό των δασκάλων υπό το πρόσχημα ότι αυτοί ήταν ιδιώτες. Πάντως, με όποιο τρόπο κι αν το μεθόδευσε, η πραγματικότητα ήταν ότι δεν είχε επιτρέψει στα σχολεία αυτά να λειτουργούν στηρίζοντας την απόφασή του πάνω στα επιχειρήματα της 'ίσης μεταχείρισης' (*droit égal*) και των δικαιωμάτων ενός κυρίαρχου κράτους να νομοθετεί στο πλαίσιο πάντοτε των υποχρεώσεων που έχει αναλάβει. Πάνω σ' αυτά τα επιχειρήματα ήταν που ο Πολίτης επιθυμούσε να σταθεί περισσότερο για να τα αντικρούσει.

Σε ό,τι αφορούσε το πρώτο, όφειλε να επισημάνει κανείς αρχικά ότι η έννοια της ισότητας της μεταχείρισης δεν μπορούσε να αφορά στην εκπαιδευτική κατάσταση που υπήρχε το 1921, γιατί απλούστατα υπήρχαν πολυάριθμα ελληνικά κοινοτικά σχολεία και κανένα αλβανικό κοινοτικό σχολείο γιατί ακόμη τότε δεν υπήρχαν αλβανικές κοινότητες παρά μόνο μουσουλμανικές· αυτό το γεγονός από μόνο του δεν επέτρεπε την εφαρμογή ενός '*droit égal*' μεταξύ των δύο κοινοτήτων, άρα και η διατύπωση του άρθρου 5 της δήλωσης οφειλόταν σε αβλεψία της στιγμής, απόρροια της ανάγκης να βρεθεί γρήγορα μια λύση που να εξασφαλίζει στην ελληνική μειονότητα το δικαίωμα διατήρησης των εκπαιδευτικών της ιδρυμάτων. Αυτή η παρατήρηση αρκούσε από μόνη της να καταρρίψει το επιχείρημα που πήγαζε από την έννοια του '*droit égal*'. Από την άλλη πλευρά, όμως, αν η πλειονότητα του πληθυσμού το 1921 δεν διέθετε τίποτε για να διατηρήσει, αυτό δεν αναιρούσε το δικαίωμα της μειονότητας να διατηρήσει τα δικά της πνευματικά ιδρύματα. Κατά τον ίδιο τρόπο, ούτε το επιχείρημα της αλβανικής κυβέρνησης που επικαλούνταν ισότητα στη μεταχείριση όχι μόνο στη διατύπωση, αλλά και στην εφαρμογή του νόμου, ευσταθούσε γιατί η υπαγωγή της μειονότητας και της πλειονότητας του πληθυσμού στο ίδιο σχολικό καθεστώς στην πράξη κατέλυε αυτή την ισότητα: τα παιδιά της μειονότητας δεν ήταν δυνατό να λάβουν στο αλβανικό σχολείο, ακόμη κι αν η γλώσσα της διδασκαλίας ήταν η ελληνική, μια παιδεία πραγματικά εθνική που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ηθικής και εθνικής ενότητας, της θρησκείας και των παραδόσεων του πληθυσμού. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις, το δημόσιο σχολείο δεν μπορούσε να αντικαταστήσει το ιδιωτικό, οπότε θα έπρεπε κανείς να μιλά για ψεύτικη, ακόμη και υποκριτική ισότητα.

Υπήρχαν όμως και άλλες διαφορές μεταξύ των δύο συστημάτων

εκπαίδευσης που ήταν ουσιαστικές και αυτές μπορούσε να τις εντοπίσει κανείς συγκρίνοντας τα άρθρα 5 και 6 της αλβανικής δήλωσης. Πρώτον, το κράτος όφειλε να ιδρύσει σχολεία μόνο στα μέρη εκείνα όπου η μειονότητα άγγιζε ένα αξιοσημείωτο ποσοστό του πληθυσμού, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται ποιο ποσοστό θεωρούνταν 'αξιοσημείωτο'. Αυτό σήμαινε ότι στα υπόλοιπα μέρη τα παιδιά της μειονότητας στερούνταν το δικαίωμα να διατηρήσουν τις εθνικές τους παραδόσεις, όπως αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη φοίτηση στα δικά τους σχολεία. Δεύτερον, το άρθρο 6 έκανε λόγο μόνο για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση· αν λοιπόν η μειονότητα ήταν τόσο ανεπτυγμένη που να αισθάνεται την ανάγκη για την ανάπτυξη δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το κράτος δεν υποχρεωνόταν να της την προσφέρει στη μητρική της γλώσσα. Τρίτον, στα μέρη εκείνα που το κράτος, για τους δικούς του λόγους, δεν θα ίδρυε σχολεία, πώς θα εκπαιδεύονταν τα παιδιά; Τέλος, στα μέρη όπου το κράτος θα ίδρυε σχολεία ποιος μπορούσε να εγγυηθεί ότι αυτά θα εξακολουθούσαν να λειτουργούν; Γιατί να εμποδίσει κανείς έναν πληθυσμό που θέλει να μορφωθεί να το κάνει από μόνος του; Στην περίπτωση που το κράτος για οικονομικούς λόγους δεν μπορούσε να συντηρήσει κάποιο από τα σχολεία αυτά, γιατί τα παιδιά να καταδικαστούν στην αμάθεια, όταν μάλιστα η κοινότητα διαθέτει τα μέσα και το ενδιαφέρον να λειτουργήσει ένα σχολείο;

Περνώντας στη δεύτερη ενότητα των αλβανικών επιχειρημάτων που σχετίζονταν με την έννοια του κυρίαρχου κράτους, ο Πολίτης διαπίστωνε πως στο θέμα αυτό το κείμενο της δήλωσης του 1921 ήταν σαφές και προέβλεπε ότι κανένας εσωτερικός νόμος ούτε τότε ούτε στο μέλλον δεν μπορούσε να έρθει σε αντίθεση με όσα προβλέπονταν από τις διεθνείς συνθήκες για τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Επομένως και το δικαίωμα του αλβανικού κράτους να νομοθετεί υφίστατο κάποιους περιορισμούς, τους οποίους το ίδιο είχε αποδεχθεί υπογράφοντας τη δήλωση. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι οι νόμοι του όφειλαν να εναρμονίζονται με τις διεθνείς του υποχρεώσεις. Όταν όμως η ίδια η αλβανική κυβέρνηση στο υπόμνημά της και ο αντιπρόσωπός της ενώπιον του δικαστηρίου υποστήριζαν πως η εφαρμογή του μέτρου της απαγόρευσης των ιδιωτικών σχολείων υπαγορεύτηκε από τη διπλή ανάγκη του κράτους για εκκοσμίκευση της δημόσιας

εκπαίδευσης και εθνικοποίηση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, καθώς και από την ανάγκη ενός κράτους που καθυστέρησε πολύ η εθνική του ανάπτυξη να επιστρέψει στον παραδοσιακό του πολιτισμό, τότε δεν υπήρχε πιο ξεκάθαρη παραδοχή πως το μέτρο έπληττε ακριβώς τα δικαιώματα των μειονοτήτων, καθώς η μοναδική ουσία, το βαθύτερο νόημα του καθεστώτος προστασίας των μειονοτήτων ήταν ακριβώς η διατήρηση του εθνικού τους χαρακτήρα και της εθνικής τους φυσιολογίας. Και το σχολείο είναι ένα μέσο αναντικατάστατο για το σκοπό αυτό. Επομένως, το μέτρο του 1933 δεν ήταν παρά το επιστέγασμα μιας πολιτικής που ξεκίνησε ήδη από το 1923 και που απέβλεπε στην αφομοίωση της ελληνικής μειονότητας με τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Συνοψίζοντας, η θέση της κυβέρνησής του ήταν ότι η αλβανική άποψη σχετικά με το κλείσιμο των ελληνικών σχολείων έπρεπε να θεωρηθεί αβάσιμη και αυτό για τους τέσσερις ακόλουθους λόγους: πρώτον, γιατί τα ελληνικά σχολεία, ως κοινοτικά και όχι ιδιωτικά, δεν υπόκεινταν στο περιεχόμενο του άρθρου 207 του συντάγματος· δεύτερον, γιατί αν η αλβανική κυβέρνηση επεξέτεινε την εφαρμογή του άρθρου 207 και στα ελληνικά σχολεία, τότε παραβίαζε τις δεσμεύσεις της με βάση τη δήλωση του 1921· τρίτον, γιατί η ισότητα της μεταχείρισης δεν επέτρεπε στα σχολεία που ήδη διέθετε η μειονότητα το 1921 να υποβληθούν στο ίδιο καθεστώς που το σύνταγμα του 1933 επέβαλε για τα ιδιωτικά σχολεία που ίδρυσε η πλειονότητα από το 1921 και εξής· τέτατος, γιατί τα κοινοτικά σχολεία δεν μπορούσαν να αντικατασταθούν από τα κρατικά χωρίς να εμποδίσουν τη μειονότητα να διατηρήσει τον εθνικό της χαρακτήρα και την ιδιαίτερη φυσιολογία της, αλλά και, σε μερικές περιπτώσεις, την ίδια τη δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση.

Περνώντας στο δεύτερο ερώτημα που είχε τεθεί στο Διεθνές Δικαστήριο, ο Πολίτης αρχικά διατύπωσε την άποψη ότι το Συμβούλιο της ΚτΕ θα έπρεπε να είχε παρέμβει ήδη από το 1924, όταν είχαν διαφανεί για πρώτη φορά οι προθέσεις της αλβανικής κυβέρνησης να καταργήσει τα ιδιωτικά σχολεία. Το γεγονός όμως ότι τότε δεν το είχε πράξει, δεν αναιρούσε το δικαίωμά του να το κάνει κάποια στιγμή στο μέλλον, μια και το άρθρο 6 της δήλωσης δεν περιείχε κανέναν χρονικό περιορισμό. Αυτή η στιγμή είχε φτάσει, όπως άλλωστε διαπίστωνε και ο ειδικός εισηγητής, ο οποίος έκρινε ότι οι συνθήκες που αφορού-

σαν στο νομικό καθεστώς της μειονότητας είχαν μεταβληθεί από το 1923. Σε ό,τι αφορούσε δε το ερώτημα αν το Συμβούλιο μπορούσε να διατυπώσει υποδείξεις που ξεπερνούσαν τα προβλεπόμενα από το άρθρο 5 παράγραφος 1, η απάντηση ήταν ασφαλώς ναι: πρώτον, γιατί το ίδιο το κείμενο έκανε λόγο για 'όλες τις υποδείξεις' (toutes les recommandations) χωρίς περιορισμό και, δεύτερον, γιατί ήδη από τη στιγμή της ίδρυσής του η Κοινωνία των Εθνών είχε επιδείξει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το αλβανικό κράτος, γεγονός που δημιουργούσε μια πρόσθετη ηθική υποχρέωση και που καθιστούσε ακόμη περισσότερο αυστηρές τις υποχρεώσεις που η Αλβανία είχε αναλάβει ενώπιον του οργανισμού.

Την ομιλία του ο Νικόλαος Πολίτης έκλεισε εκφράζοντας μια ευχή: πως θα έφτανε κάποια στιγμή που η ειρηνική και αδελφική συνύπαρξη μεταξύ μειονοτήτων και πλειονότητας, οι καθημερινές σχέσεις, θα οδηγούσαν στην αφομοίωσή τους, οπότε και κάθε συνθήκη περί προστασίας τους θα καθίστατο περιττή. Μέχρι τότε όμως τα κράτη όφειλαν να τις τηρούν και να τις διαφυλάττουν σαν ιερά κείμενα. Εξέφρασε επίσης την ελπίδα πως το όλο θέμα θα λειτουργούσε τελικά προς όφελος της διατήρησης της διεθνούς νομιμότητας και της καλής φιλίας και συνεννόησης μεταξύ της Ελλάδας και της Αλβανίας.

Η διαδικασία της προφορικής παρουσίασης των θέσεων από τις δύο ενδιαφερόμενες πλευρές συνεχίστηκε και την επόμενη ημέρα, 12 Μαρτίου, με τις δευτερολογίες των ομιλητών που αναλώθηκαν κυρίως σε παρότηρήσεις επί των επιχειρημάτων που είχαν εκτεθεί προφορικά την προηγούμενη⁶⁷. Οι διαδικασίες της δεύτερης αυτής ημέρας υπήρξαν πολύ πιο σύντομες, καθώς ο Αλβανός αντιπρόσωπος Μεχντί Φράσερι περιορίστηκε σε μερικές ενστάσεις επί των λεγομένων του Πολίτη⁶⁸, ενώ ο Έλληνας αντιπρόσωπος αρκέστηκε σε ορισμένα μόνο σχόλια, απαξιωτικά για την αλβανική επιχειρηματολογία θα μπορούσε να τα χαρακτηρίσει κανείς⁶⁹.

⁶⁷ Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, Trente-quatrième Session (Ordinaire). Deuxième Séance publique sous la présidence de sir Cecil Hurst, La Haye 12-3-1935.

⁶⁸ Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, αυτ., Annexe aux Procès-verbaux. Réplique de M. Mehdi Frasherri.

⁶⁹ Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, αυτ., Annexe aux Procès-

Από τις παρατηρήσεις του Αλβανού αντιπροσώπου θα θέλαμε να σταθούμε σε λίγα μόνο σημεία, καθώς στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν ξεπέρασαν το επίπεδο της εξιστόρησης των ελληνοαλβανικών υποθέσεων και συμφωνιών, σε μια προσπάθεια να αποδειχθεί ότι οι παραχωρήσεις των Οθωμανών σουλτάνων προς τους χριστιανούς κατοίκους της αυτοκρατορίας δεν μπορούσαν να αποτελούν δεσμεύσεις για το σύγχρονο αλβανικό κράτος και επομένως η ιστορική θεώρηση του ζητήματος εκ μέρους του Νικόλαου Πολίτη δεν είχαν καμία νομική αξία ή βαρύτητα. Κεντρική επιδίωξη του Φράσερι ήταν να ανατρέψει τα ελληνικά επιχειρήματα που στηρίζονταν στις υπάρχουσες στο αλβανικό κείμενο διαφορές, σε σχέση με τα άλλα κείμενα περί μειονοτήτων, και στους λόγους που τις είχαν υπαγορεύσει. Έτσι, θεώρησε αξιοπαρατήρησης τον ισχυρισμό ότι το 1921, όταν έγινε η αλβανική δήλωση, δεν υπήρχαν αλβανικά κοινοτικά σχολεία, οπότε και η διατύπωση περί διατήρησης των υπάρχοντων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (*maintenir*) ήταν κενή περιεχομένου. Το ίδιο περιττή ήταν και η προσθήκη της φράσης 'στο μέλλον' (*à l'avenir*), αφού είναι γενικά παραδεκτό πως κάθε νόμος αφορά στο μέλλον και όχι στο παρελθόν, ενώ σε ό,τι αφορούσε το προβλεπόμενο για το Συμβούλιο δικαίωμα διατύπωσης υποδείξεων προς την αλβανική κυβέρνηση, η φράση '*à ce sujet*' το περιόριζε σαφώς στο περιεχόμενο του άρθρου 5 παράγραφος 1.

Ο Πολίτης με τη σειρά του προτίμησε να μην επανέλθει σε μια λεπτομερή απάντηση επί των αλβανικών θέσεων, δηλώνοντας ότι ισχυαν όσο είχε καταθέσει την προηγούμενη ημέρα και τίποτε από αυτά δεν είχε την πρόθεση να αλλάξει. Τα σχόλιά του περιορίστηκαν σε τρία σημεία: πρώτον, δήλωσε την έκπληξή του για το επιχείρημα της αλβανικής πλευράς πως στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο εθνικός της πολιτισμός υπέστη καταπίεση, τη στιγμή που μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η αλβανική γλώσσα δεν διέθετε ούτε αλφάβητο. Δεύτερον, διευκρίνισε πως αν έκανε μια εκτενή αναφορά στο παρελθόν το έπραξε μόνο για να καταδείξει τις συνεχείς και επαναλαμβανόμενες σε κάθε περίπτωση προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να εξασφαλίσει ένα καθεστώς προστασίας για τα εκπαιδευτικά δικαιώματα της μειονότητας και όχι για να προχωρήσει σε ανασύνθεση

των πολιτικών γεγονότων. Τέλος, επανέλαβε για μία ακόμη φορά προς την αλβανική πλευρά ότι η γλώσσα, ως κριτήριο καθορισμού της εθνικής ταυτότητας ενός πληθυσμού, δεν ίσχυε από μόνη της και επομένως η αλβανική κυβέρνηση δεν μπορούσε να το επικαλείται ούτε για το παρελθόν ούτε για το μέλλον.

Με την ολοκλήρωση και των τελευταίων παρατηρήσεων εκ μέρους του Έλληνα αντιπροσώπου έκλεισε η διαδικασία της δημόσιας διαβούλευσης. Αυτό που έμενε πλέον ήταν η έκδοση της γνωμοδότησης του Δικαστηρίου, που και αυτή με τη σειρά της δεν άργησε να έρθει.

4. Η γνωμοδότηση του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης

Αφού πλέον η όλη διαδικασία είχε ολοκληρωθεί με το πέρας και των προφορικών τοποθετήσεων, το Δικαστήριο ήταν έτοιμο να εκδώσει τη γνωμοδότησή του, την οποία και γνωστοποίησε στο Γενικό Γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών στις 4 Απριλίου 1935⁷⁰, ενώ η επίσημη δημοσιοποίησή της με την ανάγνωση του κειμένου στην αίθουσα του Δικαστηρίου παρουσία και των αντιπροσώπων Ελλάδας και Αλβανίας, πραγματοποιήθηκε στις 6 του μήνα⁷¹. Οφείλουμε πάντως να σημειώσουμε ότι η γνωμοδότηση εκδόθηκε με ψήφους 8 υπέρ και 3 κατά, καθώς ο πρόεδρος του Δικαστηρίου Βρετανός Σέσιλ Χερστ και οι δικαστές Ροστβορόφσκι από την Πολωνία και Νεγκουλέσκο από τη Ρουμανία διαφωνούσαν με το σκεπτικό της και την καταψήφισαν.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν, και αφού είχαν ληφθεί υπόψη, όπως αναφερόταν, τόσο τα έγγραφα τα σχετικά με το ζήτημα που είχαν αποσταλεί από την Κοινωνία των Εθνών προς το Δικαστήριο όσο και

⁷⁰ Cour permanente de Justice internationale, C.76.1935, The Registrar to the Secretary-general of the L.N., The Hague 4-4-1935.

⁷¹ Cour permanente de Justice internationale, Distr. 3333, Trente-quatrième Session (Ordinaire). Troisième Séance publique sous la présidence de sir Cecil Hurst, Écoles minoritaires en Albanie. Avis Consultatif, La Haye 6-4-1935. Βλ. επίσης Kondis-Manda, *The Greek Minority in Albania*, αρ. 36, σ. 103-108 και Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 83, σ. 295-312. Για μια ελληνική μετάφραση του κειμένου βλ. Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 107-121.

τα υπομνήματα και οι προφορικές τοποθετήσεις των αντιπροσώπων των δύο πλευρών, η απάντηση στο πρώτο ερώτημα που είχε τεθεί εκ μέρους του Συμβουλίου της ΚτΕ δεν μπορούσε να είναι καταφατική· με άλλα λόγια, το Δικαστήριο έκρινε πως η θέση της αλβανικής κυβέρνησης, σύμφωνα με την οποία η κατάργηση των ιδιωτικών σχολείων ήταν ένα γενικό μέτρο που αφορούσε τόσο στη μειονότητα όσο και στην πλειονότητα του πληθυσμού και επομένως ήταν σύμφωνη με το γράμμα και το πνεύμα των διατάξεων του άρθρου 5 παράγραφος 1 της δήλωσης του 1921, δεν ήταν βάσιμη. Με το δεδομένο αυτό, το δεύτερο ερώτημα δεν ετίθετο πλέον.

Στην πράξη επρόκειτο για μια πλήρη δικαίωση των ελληνικών θέσεων και της προσφυγής της ελληνικής μειονότητας προς την Κοινωνία των Εθνών σε αναζήτηση διασφάλισης του σεβασμού των δικαιωμάτων της. Στο σημείο αυτό βέβαια οφείλουμε να σταθούμε πιο αναλυτικά στο κείμενο της γνωμοδότησης του Δικαστηρίου και κυρίως στα επιχειρήματα εκείνα πάνω στα οποία στηρίχθηκε. Έτσι, αφού εκτέθηκε πρώτα εν συντομία το ιστορικό διαμόρφωσης του νομικού καθεστώτος προστασίας των μειονοτήτων στην Αλβανία από το 1921 και εξής και παρουσιάστηκε στη συνέχεια μια συνοπτική θεώρηση των θέσεων και των επιχειρημάτων που πρόβαλαν οι δύο πλευρές τόσο με τα γραπτά υπομνήματά τους όσο και κατά τις προφορικές τοποθετήσεις τους, το κείμενο προχώρησε στη διατύπωση της ερμηνείας που το ίδιο το Δικαστήριο απέδιδε στα επίμαχα άρθρα της αλβανικής δήλωσης του 1921 και στην αιτιολόγησή της. Ως μια πρώτη διαπίστωση θα μπορούσαμε να καταγράψουμε το γεγονός ότι το Δικαστήριο σε γενικές γραμμές στηρίχθηκε στη νομική τεκμηρίωση των θέσεων που προβλήθηκαν και στο νομικό προηγούμενο, ελάχιστα λαμβάνοντας υπόψη επιχειρήματα που προέκυπταν από την ιστορική θεώρηση του ζητήματος. Επίσης, ότι κατά βάση δεν αποδέχθηκε τα επιχειρήματα της ελληνικής πλευράς που στηρίζονταν στις ιδιαιτερότητες που περιείχε το κείμενο της αλβανικής δήλωσης του 1921 σε σχέση με ανάλογα κείμενα που είχαν υπογραφεί από άλλες χώρες και αυτό γιατί, σύμφωνα με την εκτίμηση του Δικαστηρίου, αυτό που ζήτησε η ΚτΕ και που αποδέχθηκε τελικά η Αλβανία ήταν ένα καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων ουσιαστικά πανομοιότυπο με εκείνο των άλλων κρατών· τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν τότε σε

σχέση με τη διαβίωση των μειονοτήτων στην Αλβανία ασφαλώς τις είχε λάβει υπόψη του το Συμβούλιο της ΚτΕ. Οι αλλαγές ή οι προσθήκες δεν επηρέαζαν κατά κανένα τρόπο την ουσία της πράξης αυτής. Αυτό μάλιστα αποδεικνυόταν περίτρανα και από το γεγονός ότι το Συμβούλιο της ΚτΕ είχε αρνηθεί το 1921 να συμπεριλάβει στο κείμενο που αφορούσε στην Αλβανία όλες τις προτάσεις της ελληνικής κυβέρνησης που «απομακρύνονταν από τις γενικές αρχές περί προστασίας των μειονοτήτων».

Από την άλλη πλευρά, ούτε οι ερμηνείες που η αλβανική πλευρά απέδιδε στον όρο 'droit égal' μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές από το Δικαστήριο. Η ισότητα των πολιτών ενώπιον του νόμου εξασφαλιζόταν στα πρώτα άρθρα της αλβανικής δήλωσης: αυτό που εισήγαγε το άρθρο 5 παράγραφος 1 ήταν η ισότητα στο νόμο και στην πράξη ανάμεσα στις μειονότητες και την πλειονότητα του πληθυσμού. Σε ό,τι αφορούσε την ισότητα στο νόμο, αυτό σήμαινε απαγόρευση κάθε διακριτικής μεταχείρισης. Η ισότητα στην πράξη όμως μπορούσε να σημαίνει ακόμη και διαφορετική μεταχείριση προκειμένου να φτάσει κανείς σε ένα αποτέλεσμα που να εξασφαλίζει την ισορροπία μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Έτσι, καθώς τα ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα κρίνονταν ως τα μοναδικά μέσα που μπορούσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της μειονότητας, η κατάργησή τους και η αντικατάστασή τους από κρατικά θα κατέστρεφε την ισότητα στην πράξη: θα μετατρέπονταν δηλαδή στα χέρια του κράτους σε ένα μέσο με το οποίο θα απογύμνωνε το μειονοτικό καθεστώς από ένα μεγάλο μέρος της πρακτικής του αξίας. Μακράν του να εισάγει ένα προνόμιο υπέρ της μειονότητας, όπως ισχυριζόταν η αλβανική κυβέρνηση, η χρησιμοποίηση του όρου 'droit égal' εξασφάλιζε ότι η πλειονότητα δεν θα βρισκόταν σε προνομιακή κατάσταση σε σχέση με τη μειονότητα: ήταν το ελάχιστο απαραίτητο που μπορούσε να εγγυηθεί μια ισότητα πραγματική και αποτελεσματική.

Η ερμηνεία που τελικά το Δικαστήριο απέδιδε στο άρθρο 5 παράγραφος 1 απέρρεε από το ίδιο το ιστορικό σύνταξης της αλβανικής δήλωσης του 1921. Τότε η ελληνική κυβέρνηση είχε υποβάλει συγκεκριμένη πρόταση για το πώς έπρεπε να είναι το κείμενο που θα υπέγραφε η Αλβανία, μέσα από το οποίο διαφαινόταν καθαρά πως το δικαίωμα των μειονοτήτων να διατηρήσουν τα δικά τους εκπαιδευτικά,

θρησκευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα έπρεπε να είναι σεβαστό σε κάθε περίπτωση και ανεξαρτήτως από το νομικό καθεστώς στο οποίο υπόκεινταν οι υπόλοιποι Αλβανοί πολίτες. Στην ουσία αυτής της πρότασης δεν είχε προβάλει αντιρρήσεις η αλβανική πλευρά· αντιθέτως, για να ικανοποιηθεί το ελληνικό αίτημα είχε προστεθεί η λέξη 'maintenir' στο αλβανικό κείμενο, πρόβλεψη που δεν υπήρχε σε άλλες μειονοτικές συνθήκες. Επίσης, το άρθρο 6 της αλβανικής δήλωσης, το οποίο ξεκινούσε με τη φράση «σε ό,τι αφορούσε τη δημόσια εκπαίδευση», στηριζόταν στη θέση ότι η κρατική εκπαίδευση έπαιρνε θέση δίπλα στην ιδιωτική και δεν προοριζόταν να την αντικαταστήσει. Γι' αυτό το λόγο το Δικαστήριο δεν μπορούσε να κρίνει ως ουσιώδεις τις πληροφορίες που του παρείχε η αλβανική κυβέρνηση σχετικά με τις τωρινές συνθήκες της διδασκαλίας στα κρατικά σχολεία και τις μεταρρυθμίσεις που είχαν εισαχθεί προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της μειονότητας. Πάνω στα δύο αυτά μείζονα επιχειρήματα το Δικαστήριο στήριξε την απόφασή του να απορρίψει τελικά την αλβανική ερμηνεία του άρθρου 5 παράγραφος 1, ανοίγοντας με τον τρόπο αυτό το δρόμο για την αποκατάσταση του πρότερου καθεστώτος λειτουργίας των σχολείων για την ελληνική μειονότητα.

Όπως αναφέρθηκε ωστόσο και παραπάνω, τα τρία από τα έντεκα μέλη του Δικαστηρίου, συμπεριλαμβανομένου και του προέδρου Σέσιλ Χερστ, είχαν αντίθετη γνώμη από αυτήν που εκφράστηκε στο περιεχόμενο της γνωμοδότησης, γι' αυτό και την καταψήφισαν⁷². Αξίζει στο σημείο αυτό να γίνει μια σύντομη αναφορά και στα δικά τους επι-

⁷² Η διαφορετική άποψη που διατύπωσε ο Hurst βρισκόταν σε συμφωνία με τη γενικότερη βρετανική θέση, όπως αυτή περιγράφηκε παραπάνω και όπως είχε εκφραστεί και από τον Malkin στο πλαίσιο της τριμελούς επιτροπής της ΚτΕ που είχε αρχικά ασχοληθεί με το θέμα. Σε ό,τι αφορά τους άλλους δύο δικαστές, θα μπορούσαμε με σχετική ασφάλεια να υποθέσουμε ότι η διαφωνία τους πήγαζε από δικά τους, εσωτερικά ζητήματα των χωρών από τις οποίες κατάγονταν, τα οποία δεν τους επέτρεπαν να υιοθετήσουν τα επιχειρήματα του Δικαστηρίου: η Πολωνία και η Ρουμανία αντιμετώπιζαν ήδη οξυμένα προβλήματα με τις εθνικές μειονότητες στο έδαφός τους, που αποτελούσαν ως και το 30% του συνολικού πληθυσμού. Μόνο για τη Ρουμανία είχαν κατατεθεί στην ΚτΕ 81 προσφυγές κατά το διάστημα 1919-1939. Ειδικά στην περίπτωση του Πολωνού Rostworowski, αυτό καθίσταται προφανές από όσα μέχρι στιγμής έχουν αναφερθεί σχετικά με το πολωνικό προηγούμενο. Βλ. περισσότερα Pearson, *National Minorities*, σ. 160 κ.εξ.

χειρήματα, τα οποία κατατέθηκαν στη Γραμματεία του Δικαστηρίου με τη μορφή χωριστού υπομνήματος⁷³. Καταρχήν, η άποψη την οποία διατύπωναν ήταν πως η κατάργηση των ιδιωτικών σχολείων στην Αλβανία, εφόσον ήταν ένα μέτρο γενικό που αφορούσε τόσο στις μειονότητες όσο και στην πλειονότητα του πληθυσμού, ήταν σύμφωνη με το περιεχόμενο της δήλωσης του 1921· με άλλα λόγια, η αλβανική ερμηνεία του άρθρου 5 ευσταθούσε. Στο συμπέρασμα δε αυτό κατέληγαν συνεκτιμώντας το σύνολο του κειμένου της αλβανικής δήλωσης αλλά και τα πρότυπα στα οποία αυτό αναφερόταν. Έτσι, ο όρος 'droit égal' σήμαινε πως η μειονότητα μπορούσε να απολαμβάνει της ίδιας μεταχείρισης και των ίδιων εγγυήσεων που ταυτόχρονα απολάμβαναν και οι υπόλοιποι Αλβανοί πολίτες και όχι κάποια 'απεριόριστα' δικαιώματα ανεξαρτήτως του καθεστώτος των υπόλοιπων πολιτών, όπως εν πολλοίς τεκμαιρόταν από την ερμηνεία που απέδιδε στον όρο το Δικαστήριο. Σκοπός της διατύπωσης του συγκεκριμένου άρθρου της αλβανικής δήλωσης ήταν να προλάβει την οποιαδήποτε διακριτική μεταχείριση σε βάρος της μειονότητας, τη θέσπιση μιας ισότητας στη μεταχείριση πλατωνικής και άνευ πρακτικού περιεχομένου και όχι να της αποδώσει κάποια εκπαιδευτικά ή άλλα δικαιώματα χωρίς όρια ή προϋποθέσεις ή να εισαγάγει την όποια διαφορετική μεταχείριση στο όνομα της διατήρησης της ισορροπίας μεταξύ τους. Αυτό, σύμφωνα με τους τρεις που καταψήφισαν τη γνωμοδότηση, προέκυπτε και από τα εξής δεδομένα: πρώτον, από το γεγονός ότι ενώ οι ελληνικές προτάσεις του 1921 δεν περιείχαν τον όρο 'égal' στη διατύπωσή τους, επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό την αναγνώριση δικαιωμάτων για τη μειονότητα χωρίς άλλες προϋποθέσεις, ωστόσο κρίθηκε σκόπιμο από τον τότε ειδικό εισηγητή της ΚτΕ Φίσερ να προστεθεί η λέξη στο τελικό κείμενο που αποδέχθηκε το Συμβούλιο και υπέγραψε η Αλβανία διά του αντιπροσώπου της. Αυτό σήμαινε ότι η ΚτΕ δεν επιθυμούσε να επιβάλει στην Αλβανία ένα καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων διαφορετικό στην ουσία και τις γενικές αρχές του από τα προϋπάρχοντα και συγκεκριμένα από εκείνο της Πολωνίας της 28ης Ιουνίου 1919, το οποίο κατά γενική ομολογία είχε χρησιμεύσει ως

⁷³ Cour permanente de Justice internationale, Distr. 3334, Écoles minoritaires en Albanie. Opinion dissidente de Sir Cecil Hurst, du Comte Rostworowski et de M. D. Negulesco, La Haye 6-4-1935.

πρότυπο. Δεύτερον, ο ίδιος ο Κλεμανσό, ο οποίος είχε διατυπώσει το σκεπτικό της σύνταξης του κειμένου εκείνου που αφορούσε στην Πολωνία, είχε διευκρινίσει πως οι ρυθμίσεις αυτές εξασφάλιζαν ότι δεν θα επιτρεπόταν καμία διαφορά στη μεταχείριση σε βάρος των μειονοτήτων σε σχέση με τον υπόλοιπο –πολωνικό– πληθυσμό. Για τους λόγους αυτούς τα τρία μέλη έκριναν πως η ερμηνεία που απέδιδε το Δικαστήριο στο γράμμα και το πνεύμα της αλβανικής δήλωσης και συγκεκριμένα στο υπό συζήτηση άρθρο 5 ήταν αδικαιολόγητα διευρυμένη και αστήρικτη και γι' αυτό δεν ήταν δυνατό να συνταχθούν μαζί της. Περαιτέρω συνέχεια όμως δεν δόθηκε στο θέμα εκ μέρους των τριών μελών του Δικαστηρίου και η διαφωνία τους σταμάτησε εκεί.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι για το γεγονός της διατύπωσης διαφορετικής άποψης εκ μέρους των τριών μελών του Δικαστηρίου της Χάγης δεν γίνεται καμία αναφορά στην ελληνική βιβλιογραφία⁷⁴. Ούτε βέβαια παρουσιάζονται πουθενά ή αναλύονται τα επιχειρήματά τους. Κατά τον ίδιο τρόπο έχει αποσιωπηθεί όχι μόνο η αντίθετη προς τα ελληνικά ενδιαφέροντα γνώμη που είχε εξ αρχής διατυπώσει το Νομικό Τμήμα της ΚτΕ αναφορικά με την ερμηνεία του άρθρου 5 της αλβανικής δήλωσης, αλλά και η διαφωνία που είχε στη συνέχεια προκύψει στους κόλπους της τριμελούς επιτροπής, διαφωνία που στάθηκε στην ουσία η αιτία παραπομπής του όλου ζητήματος στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών και από εκεί στο Διεθνές Δικαστήριο. Αντιθέτως, η εικόνα που έχει σχεδόν μονοπωλιακά προβληθεί είναι αυτή του αδιάσειστου και αδιαμφισβήτητου των ελληνικών επιχειρημάτων που δεν άφηναν περιθώρια για τη λήψη οποιασδήποτε άλλης απόφασης πέραν από εκείνη που τελικά υιοθετήθηκε. Από όσα όμως έχουν εκτεθεί στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο καθίσταται προφανές ότι η εικόνα αυτή δεν είναι απόλυτα σύμφωνη με την πραγματικότητα.

5. Η υποδοχή της γνωμοδότησης και η λύση του ζητήματος

Από τη στιγμή που εκδόθηκε η γνωμοδότηση του Διαρκούς Δι-

⁷⁴ Μόνο στη μελέτη της Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες*, σ. 294, αναφέρεται ότι η απόφαση λήφθηκε με 8 ψήφους υπέρ και 3 κατά, χωρίς ωστόσο να δίνεται περαιτέρω έκταση στο θέμα.

καστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης και κοινοποιήθηκε στην Κοινωνία των Εθνών, το ζήτημα επανήρθε προς συζήτηση στο Συμβούλιο, κατά την 86η τακτική σύνοδό του στις 23 Μαΐου 1935 στη Γενεύη⁷⁵. Το σύντομο ιστορικό και τις τελευταίες εξελίξεις γύρω από το θέμα παρουσίασε, για μία ακόμη φορά, ο Ισπανός εισηγητής ντε Μανταριάγκα, ο οποίος ταυτόχρονα ενημέρωσε το Συμβούλιο σχετικά με τη δήλωση του Αλβανού υπουργού Εξωτερικών Τζαφέρ Βίλα ότι η κυβέρνησή του είχε αποφασίσει να υιοθετήσει τις υποδείξεις που αφορούσαν στο συγκεκριμένο ζήτημα, όμως ζητούσε μια παράταση χρόνου μέχρι το Σεπτέμβριο προκειμένου αυτές να εφαρμοστούν. Ο ντε Μανταριάγκα φάνηκε να αποδέχεται το αλβανικό αίτημα και εισηγήθηκε πράγματι να δοθεί ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα στην αλβανική κυβέρνηση ώστε να προχωρήσει σε όλες τις απαραίτητες αλλαγές και να ενημερώσει σχετικά το Συμβούλιο. Τότε και μόνο τότε θα ήταν αυτό σε θέση να αποφασίσει ποιο θα ήταν το περιεχόμενο των υποδείξεων που θα υπέβαλλε τελικά στην αλβανική κυβέρνηση. Ωστόσο, δεδομένης της αοριστίας που χρησιμοποιήθηκε κατά τη σύνταξη της αλβανικής δήλωσης αποδοχής της γνωμοδότησης, την οποία ο Ισπανός εισηγητής διαπίστωνε με λύπη του, επέστησε την προσοχή των μελών του Συμβουλίου πως έπρεπε να καταστεί σαφές στην αλβανική πλευρά ότι τόσο τα μέτρα που σχεδίαζε να εισαγάγει όσο και αυτά που τυχόν θα της υποδείκνυε το Συμβούλιο έπρεπε χωρίς άλλο να εφαρμοστούν κατά το σχολικό έτος που θα ξεκινούσε τον ερχόμενο Οκτώβριο.

Κατά τη συζήτηση που ακολούθησε την ανάγνωση της εισήγησης, ο Αλβανός αντιπρόσωπος επιχείρησε να δικαιολογήσει την ασάφεια των δηλώσεών του επικαλούμενος τη δύσκολη θέση στην οποία βρισκόταν η κυβέρνησή του, υποχρεωμένη πλέον να αλλάξει τη νομοθεσία που αφορούσε στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας προκειμένου να ανταποκριθεί στα αιτήματα της μειονότητας. Τον Αλβανό αντιπρόσωπο προσπάθησαν –εντελώς τυπικά– να στηρίξουν ο Ιταλός και ο Τούρκος αντιπρόσωπος δηλώνοντας την πεποίθησή τους ότι η αλβανική κυβέρνηση θα ανταποκρινόταν στις υποχρεώσεις της⁷⁶. Η

⁷⁵ Société des Nations, C.231.1935.I, Genève 23-5-1935. Βλ. και Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 84, σ. 312-314.

⁷⁶ NADS, 875.4016 GREEKS/37, Gilbert προς Department of State, Γενεύη

συνεδρία της ημέρας εκείνης έκλεισε τελικά με αποδοχή εκ μέρους του Συμβουλίου της πρότασης του Ισπανού εισηγητή και αναβολή της επανεξέτασης του θέματος για τον επόμενο Σεπτέμβριο.

Εντωμεταξύ, τα νέα για την έκδοση του κειμένου της γνωμοδότησης από το Δικαστήριο είχαν αμέσως γίνει γνωστά στους δύο ενδιαφερόμενους, όπου βεβαίως προκάλεσαν διαμετρικά αντίθετα συναισθήματα. Η ελληνική πλευρά είχε κάθε λόγο να πανηγυρίζει για την επιτυχία αυτή που δικαίωνε πλήρως την αισιοδοξία της και η μειονότητα φάνηκε ενθουσιασμένη με την προοπτική επαναλειτουργίας των σχολείων και επιστροφής των δασκάλων σε αυτά. Στην αλβανική πλευρά, βέβαια, η απόφαση προκάλεσε τη γενική δυσθυμία, αν και επισήμως από την πρώτη στιγμή η κυβέρνηση δήλωσε προς όλες τις κατευθύνσεις, και στον Έλληνα πρέσβη στα Τίρανα Διαμαντόπουλο, την πρόθεσή της να ανταποκριθεί στις αποφάσεις του Δικαστηρίου και να αποκαταστήσει το προηγούμενο εκπαιδευτικό καθεστώς. Βεβαίως η ελληνική κυβέρνηση διατηρούσε τις επιφυλάξεις της για την ειλικρίνεια των δηλώσεων αυτών και περίμενε τα πρώτα μέτρα που θα λαμβάνονταν για την εκπλήρωσή τους· ήταν όμως γενικά παραδεκτό ότι η διευθέτηση του θέματος θα άνοιγε το δρόμο για την αποκατάσταση του καλού κλίματος στις διμερείς σχέσεις και θα είχε θετικές επιπτώσεις και σε άλλους τομείς της ελληνοαλβανικής συνεργασίας, κυρίως οικονομικής φύσης⁷⁷. Όταν και τα πρώτα μέτρα άρχισαν να εφαρμόζονται προς τα τέλη του καλοκαιριού, τότε άρθηκαν και οι τελευταίες ελληνικές αμφιβολίες.

Πράγματι, τις τελευταίες ημέρες του Αυγούστου 1935 οι ελληνικές κοινότητες ειδοποιήθηκαν από τις αρμόδιες αρχές ότι ήταν πλέον ελεύθερες να ανοίξουν εκ νέου τα σχολεία τους, με δικά τους έξοδα, και να επιλέξουν τους δασκάλους που θα εργάζονταν σ' αυτά⁷⁸. Τότε

5-6-1935 και ASMAE, Grecia 1935, 10/2, sf. Rapporti greco-albanesi, no. 611/568, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 23-5-1935. Μάλιστα, ο Ιταλός αντιπρόσωπος Aloisi χαρακτήρισε κατόπιν τις δηλώσεις του απλά ως 'πράξη ευγένειας' προς τον Αλβανό ομόλογό του.

⁷⁷ NADS, 875.4016 GREEKS/33, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 11-4-1935 και ΑΥΕ, 1935, Α/4/3/Ι, απ. 20473, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 15-8-1935.

⁷⁸ NADS, 875.4016 GREEKS/43, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 28-8-1935 και ASMAE, Albania 1935, 51/10, no. 8499/1362, Πρεσβεία Αθη-

ήρθε και ένα ακόμη γεγονός να επιβεβαιώσει τις ενδείξεις ότι το εκπαιδευτικό ζήτημα όδευε προς οριστική επίλυση: στις 30 του ίδιου μήνα ο υπουργός Παιδείας Μίρας Ίβαναϊ, εμπνευστής του όλου προγράμματος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, υπέβαλε την παραίτησή του. Παρόλο που δεν υπήρξαν επίσημες ανακοινώσεις για τους λόγους που οδήγησαν τον Αλβανό πολιτικό στην απόφασή του αυτή, ήταν ωστόσο σε όλους προφανές ότι σχετιζόταν με τις εξελίξεις στο σχολικό⁷⁹.

Ταυτόχρονα, η αλβανική κυβέρνηση κοινοποίησε προς την Κοινωνία των Εθνών το πρώτο σχέδιο κανονισμού λειτουργίας των ιδιωτικών μειονοτικών σχολείων, σύμφωνα προς τις προτάσεις του Δικαστηρίου της Χάγης⁸⁰. Πιο συγκεκριμένα, τα δεκατρία άρθρα του σχεδίου αυτού προέβλεπαν την αποκατάσταση της λειτουργίας των σχολείων και την επιλογή των δασκάλων από την ίδια τη μειονότητα με την έγκριση του υπουργού Παιδείας· ρύθμιζαν τα ζητήματα που αφορούσαν στην ίδρυση των μειονοτικών σχολείων, στην επιλογή των δασκάλων και την αναγνώρισή τους ως ιδιωτικών, στην επιβολή του ενιαίου σχολικού προγράμματος με αποκλειστική χρήση της ελληνικής γλώσσας, στη χρήση των βιβλίων και στη λειτουργία των κρατικών μειονοτικών σχολείων, όπου αυτό ήταν απαραίτητο. Προς εκπλήρωση και του τελευταίου ζητήματος που είχε θέσει ο Ισπανός εισηγητής της ΚτΕ, ρητά αναφερόταν πως ο κανονισμός ετίθετο σε εφαρμογή ήδη από το σχολικό έτος 1935-36. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως το εκπαιδευτικό καθεστώς, έτσι όπως ρυθμιζόταν από τον κανονισμό αυτό, ουσιαστικά δεν απείχε από όσα ίσχυαν για τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920, οπότε, όπως έχουμε δει στα πρώτα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, υπήρχαν τα λιγότερα προβλήματα με τις αλβανικές αρχές και το δίκτυο των ελληνικών σχολείων ήταν ακόμη καλά ανεπτυγμένο.

νών προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 6-9-1935.

⁷⁹ NADS, 875.00/422, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τιράνα 30-8-1935.

⁸⁰ Société des Nations, C.335.1935.I, Genève 6-9-1935, Communication du Gouvernement albanais, Tirana 30-8-1935. Βλ. και Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 85, σ. 315-317. Για μια ελληνική μετάφραση του κειμένου βλ. Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 122-125.

Το σχέδιο τέθηκε και πάλι υπ' όψη του Ισπανού εισηγητή⁸¹, ο οποίος έκρινε αρχικά ότι στο σύνολό τους οι διατάξεις του κανονισμού αυτού μπορούσαν να θεωρηθούν ικανοποιητικές και σύμφωνες με την αλβανική δήλωση του 1921 και τη γνωμοδότηση του Δικαστηρίου της Χάγης. Μικρές μόνο αλλαγές είχε να προτείνει στο αλβανικό κείμενο, πριν τελικά αυτό γίνει αποδεκτό από το Συμβούλιο, αλλαγές που διευκρίνιζαν κάποιες ασάφειες σε ό,τι αφορούσε το διορισμό και τα προσόντα των δασκάλων, την έγκρισή τους από το Υπουργείο Παιδείας και το δικαίωμα της μειονότητας στη διδασκαλία των θρησκευτικών. Οι αρχικές επιφυλάξεις του σε ό,τι αφορούσε το γεγονός πως η αλβανική κυβέρνηση παρουσίασε στην ΚτΕ ένα σχέδιο κανονισμού και όχι ένα σχέδιο αλλαγής των επίμαχων άρθρων του συντάγματος άρθθηκαν στη συνέχεια, όταν ο Αλβανός αντιπρόσωπος διαβεβαίωσε επισήμως πως ο κανονισμός, στηριζόμενος στην αλβανική δήλωση του 1921, ενείχε χαρακτήρα θεμελιώδους νόμου του κράτους και θα εφαρμοζόταν πλήρως στα μειονοτικά σχολεία, ενώ τα εν λόγω άρθρα 206 και 207 του συντάγματος θα εξακολουθούσαν να ισχύουν για τη δημόσια εκπαίδευση που αφορούσε στην πλειονότητα του πληθυσμού. Ήδη από το καλοκαίρι η κυβέρνηση είχε καταλήξει στην απόφαση ότι δεν ήταν απαραίτητη η εκ νέου αλλαγή του συντάγματος και πως αρκούσε η σύσταση ειδικής κυβερνητικής επιτροπής που θα επεξεργαζόταν ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που να εναρμονίζεται με το περιεχόμενο της γνωμοδότησης του Διεθνούς Δικαστηρίου⁸². Έτσι, μετά και από τις τελευταίες αυτές παρεμβάσεις, το κείμενο εγκρίθηκε από το Συμβούλιο κατά τη συνεδρία της 23ης Σεπτεμβρίου⁸³. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την αρχή ακόμη αρκετά από τα κράτη που συμμετείχαν στις διαδικασίες, κυρίως εκείνα που αντιμετώπιζαν προβλήματα με τις εθνικές μειονότητες στο εσωτερικό τους, είχαν εκφράσει την ελπίδα ότι η Αλβανία θα συμμορφωνόταν με τη γνωμοδότηση του Δικαστηρίου και έτσι το Συμβούλιο της ΚτΕ δεν θα έκρινε

⁸¹ Société des Nations, C.376.1935.I, Genève 23-9-1935. Βλ. και Papadakis, *Documents officiels*, αρ. 86, σ. 317-319.

⁸² NADS, 875.011/20, Πρεσβεία Τιράνων προς Department of State, Τίρανα 3-7-1935.

⁸³ Για την ελληνική μετάφραση του κειμένου βλ. Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότης*, σ. 122-125.

απαραίτητο να δώσει συνέχεια στο θέμα διατυπώνοντας νέες υποδείξεις προς την αλβανική κυβέρνηση. Η απροθυμία τους να προχωρήσουν σε μία συζήτηση επί της ουσίας και του περιεχομένου της γνωμοδότησης ήταν εμφανής⁸⁴. Αξίζει στο σημείο αυτό να προσθέσουμε ότι, πιστή στην προηγούμενη τακτική της, και στην περίπτωση αυτή η ιταλική αντιπροσωπεία στη Γενεύη κατέβαλε κάθε προσπάθεια τόσο προς τον ίδιο τον Ισπανό εισηγητή όσο και προς τη Γραμματεία του οργανισμού ώστε από το κείμενο που θα ετίθετο υπόψη του Συμβουλίου να απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στο ζήτημα των καθολικών σχολείων. Πράγματι, πέτυχε να αφαιρεθεί από το τελικό κείμενο της εισήγησης μια φράση που είχε υποστηρίξει πολύ η αλβανική αντιπροσωπεία και που αναφερόταν στην προοπτική επίλυσης του ζητήματος των καθολικών σχολείων σε συνδυασμό με την έκβαση των συζητήσεων που βρίσκονταν τότε σε εξέλιξη με το Βατικανό για τη σύναψη ειδικού συμφώνου –ενός Concordato– με την αλβανική κυβέρνηση⁸⁵.

Τρεις ημέρες μετά την έγκριση του Συμβουλίου, στις 26 Σεπτεμβρίου, συνεδρίασε και η τριμελής επιτροπή που είχε συσταθεί ένα χρόνο νωρίτερα από την ΚτΕ για την εξέταση του ζητήματος, η οποία με ομόφωνη απόφαση έκρινε τη λύση που έδινε η αλβανική κυβέρνηση στο εκπαιδευτικό ζήτημα ως ικανοποιητική και έκλεισε και τυπικά πια τη συζήτηση γύρω από αυτό⁸⁶. Η είδηση βέβαια έγινε δεκτή με πλήρη ικανοποίηση στην Αθήνα, καθώς η απόφαση του Συμβουλίου θεωρήθηκε ότι ρυθμιζε οριστικά το ζήτημα της λειτουργίας των ελληνικών σχολείων στην Αλβανία σύμφωνα με τις επιθυμίες της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά και εκείνες της μειονότητας. Όλοι πλέον διατύπωναν την πεποίθηση ότι μια νέα εποχή θα ξεκινούσε για τις ελληνοαλβανικές σχέσεις⁸⁷, ενώ με ανάλογες οδηγίες από την κυβέρνησή του έφθασε στα Τίρανα την ίδια εποχή και ο νέος Έλληνας πρέσβης

⁸⁴ NADS, 875.4016 GREEKS/37, αυτ.

⁸⁵ ASMAE, Albania 1935, 49/2, no. 1096/1007, Ιταλική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ προς Ministero Affari Esteri, Γενεύη 23-9-1935. Περισσότερα για τις συζητήσεις μεταξύ Βατικανού και Αλβανίας την εποχή εκείνη βλ. Morozzo della Rocca, *Nazione e religione*, σ. 105 κ.εξ.

⁸⁶ Société des Nations, C.450.1935.I, Genève 5-11-1935.

⁸⁷ ASMAE, Albania 1935, 51/10, no. 9282/1467, Πρεσβεία Αθηνών προς Ministero Affari Esteri, Αθήνα 26-9-1935 και NADS, 875.4016 GREEKS/46, Πρεσβεία Αθηνών προς Department of State, Αθήνα 26-9-1935.

Σκέφερις⁸⁸.

Τηρώντας την ίδια πειθαρχημένη απέναντι στην Κοινωνία των Εθνών γραμμή, η αλβανική κυβέρνηση πράγματι ενσωμάτωσε στο νέο κείμενο του κανονισμού λειτουργίας των ιδιωτικών μειονοτικών σχολείων τις υποδείξεις και παρατηρήσεις που είχε διατυπώσει ο Ισπανός εισηγητής ντε Μανταριάγκα στη σύνοδο του Συμβουλίου στις 23 Σεπτεμβρίου, κείμενο που δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 12 Νοεμβρίου 1935⁸⁹ και απεστάλη προς το Γενικό Γραμματέα της ΚτΕ στις 12 Δεκεμβρίου προς ενημέρωσή του⁹⁰. Το Συμβούλιο της ΚτΕ το εξέτασε και το ενέκρινε τελικά ως απόλυτα ικανοποιητικό κατά τη σύνοδο της 23ης Ιανουαρίου 1936⁹¹.

Πέρα όμως από τις επίσημες διαβεβαιώσεις και τις τυπικές πράξεις, το σημαντικότερο στην περίπτωση αυτή είναι το γεγονός ότι τα κείμενα αυτά και οι δεσμεύσεις της αλβανικής κυβέρνησης αυτή τη φορά εφαρμόστηκαν. Όλες σχεδόν οι κοινότητες των μειονοτικών περιοχών είδαν το φθινόπωρο του 1935 το σχολείο τους να ανοίγουν και να επαναλειτουργούν⁹², 65 περίπου σχολεία, με εξαίρεση μόνο τα σχολεία στις τρεις κοινότητες της περιφέρειας Χιμάρας, όπου η λειτουργία τους έγινε αντικείμενο πολιτικής διαπραγματεύσεως με την ελληνική κυβέρνηση⁹³. Περιστατικά τοπικής εμφύλιας ασφαλώς υπήρ-

⁸⁸ ΑΥΕ, 1935, Α.4, αρ. 20548, Πρωτόκολλο Τυρόνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τύπων 13-10-1935.

⁸⁹ Αυτός ήταν εκτός ο κανονισμός που ρύθμιζε το καθεστώς λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων. Είναι λανθασμένη η πληροφορία που αναφέρεται σε πρόσφατη μελέτη ότι η αλβανική κυβέρνηση ρύθμιζε το ζήτημα με διάταγμα της 28ης Μαΐου 1935, καθώς αυτό αφορούσε αποκλειστικά τη δημόσια εκπαίδευση και τα σχολεία των καθολικών. Βλ. Τσιτσέλης, «Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία», σ. 165-223. Όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω, η Ιταλία είχε επιτύχει και είχε τελικά επιτύχει το διαχωρισμό των δύο θεμάτων, τη λειτουργία δηλαδή των καθολικών σχολείων από τα ελληνικά μειονοτικά, γι' αυτό και τα δύο αυτά θέματα επιλύθηκαν κατά τρόπο διαφορετικό και με χωριστές κυβερνητικές αποφάσεις. Για το κείμενο του διατάγματος του Μαΐου 1936 βλ. Société des Nations, C.236.1936.I, Genève 12-5-1936 και στο Kondis-Manda, *The Greek Minority*, αρ. 38, σ. 110-112.

⁹⁰ Société des Nations, C.14.1936.I, Genève 7-1-1936.

⁹¹ Société des Nations, C.237.1936.I, Genève 12-5-1936.

⁹² ASMAE, Albania 1936, 61/1, α. 1: Notiziari politici, no. 329/136, Πρωτόκολλο Τυρόνων προς Ministero Affari Esteri, Τύπων 5-2-1936.

⁹³ Κόντης, *Εξέλιξη της Βαρσίκης Ηπείρου*, τ. 4, αρ. 97, σ. 249-250.

ξαν, όχι όμως σε έκταση που να αμαυρώνουν τη γενικά θετική εικόνα. Το πρόγραμμα των μαθημάτων που εφαρμόστηκε ακολουθούσε σε γενικές γραμμές το επίσημο αλβανικό πρόγραμμα, προσαρμοσμένο όμως στις ανάγκες των ελληνικών σχολείων, στη χρήση δηλαδή της ελληνικής γλώσσας, και με την αφιέρωση ωρών διδασκαλίας για την ελληνική ιστορία, τα θρησκευτικά και, από την γ' τάξη, για τη διδασκαλία της αλβανικής ως ξένης γλώσσας για μία ώρα την ημέρα. Περισσότερο διαλλακτική έγινε επίσης η αλβανική στάση και σε ό,τι αφορούσε τα βιβλία που θα χρησιμοποιούνταν: το Υπουργείο Παιδείας συνέστησε βέβαια να προμηθευτούν οι μαθητές τα γνωστά βιβλία εκδόσεως Κωνσταντινουπόλεως, στην περίπτωση όμως που μερικοί δάσκαλοι έκριναν ότι αυτά δεν ήταν κατάλληλα, θα μπορούσαν να εφοδιαστούν με άλλα, οποιασδήποτε προέλευσης, αφού όμως πρώτα υποβάλλονταν στο Υπουργείο προς έγκριση. Με βάση την απόφαση αυτή, έγινε μια ευρεία κινητοποίηση να υποβληθούν προς έγκριση και να χρησιμοποιηθούν στα σχολεία βιβλία ελληνικών εκδόσεων⁹⁴. Επίσης, για πρώτη φορά έχουμε πληροφορίες για την προσπάθεια, στο τέλος του σχολικού έτους, να εκδοθεί ενιαίος τύπος ενδεικτικών και απολυτηρίων για τα κοινοτικά σχολεία σύμφωνα προς τις διατάξεις του γενικού κανονισμού που είχε εγκριθεί στη Γενεύη και κατά το δυνατόν όμοιος με εκείνο των αλβανικών σχολείων. Έτσι, τα έντυπα αυτά θα έπρεπε να είναι συνταγμένα στις δύο γλώσσες, την αλβανική και την ελληνική, να διατηρούν τον αλβανικό θυρεό και τους τίτλους «Βασίλειο της Αλβανίας» και «Υπουργείο Παιδείας», στου οποίου τη δικαιοδοσία υπάγονταν, και να υπογράφονται από τον επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης ώστε να μην παρεμβάλλονται προσκόμματα για την εγγραφή των μαθητών στα ανώτερα κρατικά σχολεία. Ακόμα και για την καθιερωμένη σχολική γιορτή για τη λήξη του έτους θα έπρεπε να ακολουθηθεί το πρόγραμμα των κρατικών σχολείων και να αποφευχθεί κάθε εκδήλωση που θα μπορούσε να προκαλέσει το αλβανικό εθνικό συναίσθημα και τη φιλοτιμία⁹⁵.

Το επόμενο έτος, 1936-37, σύμφωνα με την έκθεση του αρμόδιου επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου Κολ Κότσι, ο

⁹⁴ ΑΥΕ, 1935, Α/4/8α, απ. 82113, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς πρεσβεία Τιράνων, Άγιοι Σαράντα 12-10-1935.

⁹⁵ Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*, τ. 4, αρ. 111-112, σ. 272-274.

αριθμός των σχολείων συμπληρώθηκε, για να φτάσει τα 78-79, με την πρόσληψη δασκάλων και σε μερικές από τις κοινότητες που δεν είχε λειτουργήσει σχολείο από την προηγούμενη δεκαετία (Ραδάτες, Χότζα, Καλύβια Αγίων Σαράντα, Μεσοπόταμο, Χάλιου κ.ά.)⁹⁶.

Παρά τη θεαματική βελτίωση της κατάστασης, ωστόσο, είναι γεγονός ότι τα δεδομένα που μπορούσαν να επηρεάσουν την εξέλιξη των ελληνοαλβανικών σχέσεων είχαν αλλάξει αισθητά την εποχή αυτή, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30, και αυτό έγκαιρα το επισήμανε ο Έλληνας πρέσβης στα Τίρανα, ο οποίος εξέφρασε το φόβο πως τελικά η συμπεριφορά της αλβανικής κυβέρνησης έναντι της ελληνικής μειονότητας αναπόφευκτα θα εξαρτιόταν στο μέλλον από την ικανοποίηση αντίστοιχων αιτημάτων αλβανικού ενδιαφέροντος εκ μέρους των ελληνικών αρχών και αυτό για πολλούς λόγους: η αποκατάσταση των καλών σχέσεων των Τιράνων με τη Ρώμη, που επιτεύχθηκε το 1935 μετά από μακρόχρονη κρίση, οπωσδήποτε ενισχύσε την Αλβανία και τόνωσε την αυτοπεποίθησή της· η ρευστή πολιτική κατάσταση που επικρατούσε σε ευρωπαϊκό επίπεδο και η εισβολή της Ιταλίας στην Αιθιοπία, το 1935⁹⁷, αποτέλεσαν πλήγμα για το κύρος της ΚτΕ διεθνώς, εξέλιξη που ενδεχόμενα θα εκμεταλλευόταν κάποια στιγμή η αλβανική κυβέρνηση ώστε να περιορίσει τα αναγνωρισμένα για την ελληνική μειονότητα δικαιώματα. Επομένως, μόνο η διατήρηση καλών σχέσεων με τη γειτονική Αλβανία θα αποτελούσε εγγύηση για το σεβασμό των δικαιωμάτων της μειονότητας⁹⁸. Τις απόψεις αυτές φαίνεται πως συμμαριζόταν και το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών και έτσι επανέφερε παλαιότερο σχέδιο για την ικανοποίηση εκπαιδευτικών αιτημάτων των Αλβανών της Ηπείρου, αφενός προς εκπλήρωση των υποσχέσεων που είχαν δοθεί προς την αλβανική πλευρά κατά το παρελθόν, αφετέρου ως συνέχεια της ρύθμισης του σχολικού ζητήματος της ελληνικής μειονότητας. Η ελληνική πλευρά έλπιζε επι-

⁹⁶ Παπαδόπουλου, *Η εθνική ελληνική μειονότητα*, σ. 126-170, όπου δημοσιεύεται σε ελληνική μετάφραση το πλήρες κείμενο της έκθεσης του επιθεωρητή.

⁹⁷ Για τον ιταλοαιθιοπικό πόλεμο βλ. Α. Ι. Κοραντής, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1919-1955)*, τόμ. Β'. *Προς την άβυσσον (1934-1939)*, Θεσσαλονίκη 1971· D. Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, London-New York 1976· R. Lamb, *Mussolini as Diplomat. Il Duce's Italy on the World Stage*, New York 1999.

⁹⁸ ΑΥΕ, 1935, Α/4/2, απ. 20549, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 16-10-1935.

πλέον ότι η αλβανική κυβέρνηση θα επέτρεπε με τη σειρά της το άνοιγμα σχολείων στα χωριά της Χιμάρας, κάτι που δεν είχε επιτευχθεί μέχρι το 1936⁹⁹.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι και το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, παρά τη γενικότερη αφομοιωτική πολιτική και τους περιορισμούς που επέβαλε σε ολόκληρη την επικράτεια και την απαγόρευση της χρήσης άλλης γλώσσας πλην της ελληνικής, στην περίπτωση των Αλβανών της Ηπείρου έδειξε ελαστικότητα και συνέχισε τις διαπραγματεύσεις στη διαλλακτική γραμμή που είχε χαραχθεί κατά τους προηγούμενους μήνες¹⁰⁰. Αν αναζητήσει κανείς τους λόγους που οδήγησαν το μεταξικό καθεστώς στη διαφοροποίηση αυτή, θα τους εντοπίσει στην ελπίδα ότι η ικανοποίηση μέρους των αλβανικών αιτημάτων για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας αποτελούσε την καλύτερη εγγύηση για την απρόσκοπτη λειτουργία των ελληνικών μειονοτικών σχολείων, όπως αυτή είχε επιτευχθεί το 1935. Οι εθνικιστικοί κύκλοι των Τιράνων είχαν δεχθεί με δυσανεμία την απόφαση της ΚτΕ και επιζητούσαν με κάθε μέσο να την ανατρέψουν· η τήρηση σκληρής στάσης εκ μέρους της Ελλάδας, επομένως, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως το ιδανικό άλλοθι για τα σχέδιά τους¹⁰¹. Τέλος, η κυβέρνηση Μεταξά υπολόγιζε με τη στάση της να επιτύχει το άνοιγμα τριών ελληνικών σχολείων στην περιφέρεια της Χιμάρας, όπως είχε επανειλημμένα ζητηθεί από την αλβανική πλευρά¹⁰². Αυτό που κέρδισε ήταν η υπόσχεση για τη λειτουργία τους, που δόθηκε από τους Αλβανούς τον Αύγουστο του 1937, για να εφαρμοστεί το επόμενο σχολικό έτος.

⁹⁹ ΑΥΕ, 1937, Α/4/9α-9, απ. 1264, Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Παιδείας, Αθήνα 22-1-1936.

¹⁰⁰ ΑΥΕ, 1940, Α/4/9α-11, απ. 16071, Υπουργείο Εξωτερικών προς Γενική Διοίκηση Ηπείρου, Αθήνα 18-8-1936 και απ. 19754, Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, Αθήνα 10-12-1936.

¹⁰¹ ΑΥΕ, 1940, Α/4/9α-11, απ. 19226, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 19-9-1936 και απ. 23381, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 14-11-1936.

¹⁰² ΑΥΕ, 1940, Α/4/9α-11, απ. 23381, αυτ. Περισσότερα για το ζήτημα της λειτουργίας σχολείων στη Χιμάρα μετά το 1935 βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, σ. 98-108 και Δέδε, *Δρυμάδες Χειμάρρας*, σ. 83-89.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρουσία της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία υπήρξε ευθύς εξαρχής ένας αποφασιστικός παράγοντας που άλλοτε διαμόρφωνε και άλλοτε υφίστατο τις διακυμάνσεις του κλίματος στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, όχι μόνο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά και αργότερα μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Το δε ενδιαφέρον για τις συνθήκες διαβίωσής της και την απρόσκοπτη ανάπτυξη και ευημερία της αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Ίσως σ' αυτό το προφανές γεγονός θα πρέπει να αναζητήσουμε την κύρια αιτία για την οποία ένα ζήτημα που ξεκίνησε κυρίως ως εκπαιδευτικό, ο τρόπος δηλαδή και οι συνθήκες λειτουργίας των ελληνικών μειονοτικών σχολείων, μετεξελίχθηκε πολύ γρήγορα σε πολιτικό και διπλωματικό, αρχικά σε διμερές και στη συνέχεια σε διεθνές επίπεδο. Αναπόφευκτα στην αλλαγή αυτή συντέλεσε καθοριστικά και ο απώτερος σκοπός των μέτρων και αποφάσεων του αλβανικού κράτους σε σχέση με τη μετανοτική εκπαίδευση στη χώρα. Περισσότερο δηλαδή από μία προσπάθεια ενσωμάτωσης, αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού ενός προϋπάρχοντος συστήματος που κληροδοτήθηκε στο αλβανικό κράτος και που αποδεδειγμένα είχε λειτουργήσει με επιτυχία κατά το παρελθόν, οι νέες συνθήκες που είχαν προκύψει μεταπολεμικά και η ανάγκη μιας αναβάπτισης του αλβανικού λαού στην καλωμβήθρα' του εθνικισμού επέβαλαν την οικοδόμηση ενός νέου συστήματος που να εξυπηρετεί καλύτερα τις εθνικές επιταγές.

Ρυθμιστής όχι μόνο της πορείας των εξελίξεων, αλλά και σημαντικός παράγοντας επηρεασμού τους, ασφαλώς υπήρξε η δραστηριοποίηση μιας εξωτερικής δύναμης, της Ιταλίας στη συγκεκριμένη περίπτωση, που για τους δικούς της στρατηγικούς στόχους επέλεξε να υποδαυλίσει τα εθνικιστικά αντανάκλαστικά των Αλβανών. Το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις έχασε τον πλήρη έλεγχο της κατάστασης και η ίδια υπέστη τις συνέπειες των ενεργειών της, δεν μειώνει ούτε το μέγεθος και τη σπουδαιότητα της προσπάθειάς ούτε την ικανότητά της να ανακάμψει υπό τις κατάλληλες προϋποθέσεις.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι φόβοι, η δυσπιστία, η καχυποψία με την οποία αντιμετωπίστηκε η ανάμιξη της Ιταλίας στα αλβανικά εσωτερικά πράγματα τόσο από τον ελληνικό πληθυσμό της περιοχής όσο και από την κεντρική εξουσία στην Ελλάδα επιβεβαιώθηκαν εξ ολοκλήρου καθ' όλο το διάστημα του Μεσοπολέμου: η ιταλική επιρροή υπήρξε εξ αρχής αρνητική για την ελληνική μειονότητα γενικά και για τη λειτουργία της εκπαίδευσης ειδικότερα. Η εξασφάλιση της άμεσης ή έμμεσης ιταλικής υποστήριξης επέτρεψε στην αλβανική ηγεσία να αισθανθεί αρκετά ισχυρή ώστε να αντιπαρέρχεται με επιτυχία τις εκάστοτε ελληνικές απαιτήσεις και πιέσεις περί του σεβασμού των ελληνικών εκπαιδευτικών δικαιωμάτων και να εφαρμόζει μια περιοριστική πολιτική χωρίς να φοβάται τυχόν συνέπειες ή τις ελληνικές αντιδράσεις. Κι αυτό ισχύει για όλο το διάστημα που μελετήθηκε εδώ, παρά τις αναπόφευκτες παλινωδίες που επέφεραν οι διακυμάνσεις στο κλίμα των ιταλοαλβανικών σχέσεων, διακυμάνσεις που διέτρεξαν όλο το φάσμα από τη θερμή φιλία και συνεργασία (αμέσως μετά το 1926) μέχρι την κρίση και την απόλυτη ψυχρότητα (από το 1931 και εξής) ή την αποκατάσταση ενός αποδεκτού αλλά όχι ειλικρινούς κλίματος (το 1935).

Ο σκοπός, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν εξ αρχής καθορισμένος και οι λόγοι φανεροί: η ελληνική μειονότητα, ως δυνητικός φορέας και εκφραστής της ελληνικής επιρροής στο νότο, παρεμπόδιζε την ολοκληρωτική εμπέδωση της ιταλικής πρωτοκαθεδρίας στη χώρα και γι' αυτό έπρεπε να αδρανοποιηθεί. Η εκπαίδευση αποτελούσε για το σκοπό αυτό έναν πολύ πρόσφορο στόχο. Εκείνο που πρέπει να παρατηρήσουμε και να συγκρατήσουμε ως δεύτερη γενική διαπίστωση είναι ότι για την επίτευξη του στόχου της στον τομέα αυτό η ιταλική διπλωματία επέλεξε και εφάρμοσε τελικά μια πολιτική πολύ μεθοδική, αλλά όχι θεαματική και ίσως γι' αυτό αρκετά αποτελεσματική. Έτσι, μπορεί να μην βλέπουμε μεν να δίνονται προς την αλβανική ηγεσία ή τις αρχές άμεσες, απροκάλυπτες οδηγίες ή παραινέσεις για την εφαρμογή των ποικίλων περιοριστικών μέτρων που κατά καιρούς λήφθηκαν σε βάρος της εκπαίδευσης· ούτε να υπάρχουν επίσημες εισηγήσεις για την υιοθέτηση ανάλογων νόμων ή διαταγμάτων. Άλλωστε, όπως έχουμε διαπιστώσει και παραπάνω, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων τέτοιοι νόμοι ή διατάγματα δεν υπήρξαν και τα μέ-

τρα που παρεμπόδιζαν την ελεύθερη λειτουργία των μειονοτικών σχολείων ήταν διοικητικού χαρακτήρα ή καλύπτονταν κάτω από το γενικόλογο πρόσχημα περί πρωτοβουλιών των τοπικών αρχόντων, περί γραφειοκρατίας ή περί άγνοιας από πλευράς της κεντρικής εξουσίας που κατά τα άλλα έτρεφε αγαθές προθέσεις, και άλλα συναφή.

Από την άλλη όμως ήταν προφανές –και σε αρκετές περιπτώσεις δηλωνόταν απερίφραστα από την ιταλική διπλωματία– πως η μετεξέλιξη του εκπαιδευτικού σε μείζονα ελληνοαλβανική διαφορά εξυπηρετούσε τα ιταλικά συμφέροντα και αυτό αποτελεί μία σταθερά που διατρέχει όλο το διάστημα από το 1925 και εξής. Στη διαφορά αυτή η Ιταλία διατηρούσε για τον εαυτό της το ρόλο του μεσολαβητή, όχι όμως αμερόληπτου και ακριβοδίκαιου: οι παρεμβάσεις της εμφανώς απέβλεπαν στην εξασφάλιση των μέγιστων δυνατών ανταλλαγμάτων για την αλβανική πλευρά με την αποδοχή των ελάχιστων κατά το δυνατόν παραχωρήσεων, που και αυτές όμως στη συνέχεια ανατρέπονταν με άλλους, αφανείς τρόπους. Αυτή, όπως είδαμε, υπήρξε η περίπτωση της ιταλικής μεσολαβητικής προσπάθειας του 1927 με αφορμή το αδιέξοδο που είχε προκύψει από τα αλλεπάλληλα ελληνικά διαβήματα για την άρση των αλβανικών προσκομμάτων στη λειτουργία των σχολείων.

Αν λοιπόν οι βασικές κατευθύνσεις της ιταλικής στρατηγικής στον εκπαιδευτικό τομέα ήταν περισσότερο έκδηλες και άμεσες κατά τα πρώτα χρόνια, μέχρι δηλαδή τα τέλη της δεκαετίας του 1920, ο ρόλος του ιταλικού παράγοντα εξακολούθησε να είναι καθοριστικός για τη λειτουργία της ελληνικής εκπαίδευσης και κατά την επόμενη δεκαετία, οι απαρχές της οποίας συμπίπτουν χρονικά με το προοίμιο της πρώτης μεγάλης ρήξης που επήλθε στις ιταλοαλβανικές σχέσεις. Εξαρχής βέβαια θα περίμενε κανείς ότι πιθανότατα η κρίση μεταξύ Ρώμης και Τιράνων θα επέφερε μια προσέγγιση της Αλβανίας με την Ελλάδα και την υιοθέτηση μιας πιο διαλλακτικής στάσης απέναντι στα ζητήματα ελληνικού ενδιαφέροντος, επομένως και μία εξομάλυνση της εκπαιδευτικής κατάστασης για τη μειονότητα. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνέβη. Η σταδιακή αλλαγή των τοπικών και διεθνών δεδομένων και η άνδρωση του αλβανικού εθνικισμού, που είχε σταθερά και σκόπιμα ενισχυθεί και τονωθεί από την Ιταλία μέχρι τότε, υπήρξαν οι παράγοντες εκείνοι που τελικά απομάκρυναν τη θετική αυτή

προοπτική. Αντιθέτως, η κρίση στις ιταλοαλβανικές σχέσεις έμελλε να λειτουργήσει τελικά ως ο καταλύτης που επέσπευσε τις διαδικασίες και οδήγησε την ελληνική εκπαίδευση σε μία από τις μεγαλύτερες περιπέτειές της στον 20ό αιώνα.

Έτσι, παρακολουθήσαμε μια κλιμάκωση των μέτρων που στόχευαν στα σχολεία της μειονότητας, κλιμάκωση που προχώρησε με ταχύτερους ρυθμούς από τη δεκαετία του 1930 και εξής. Παρακολουθήσαμε επίσης τη σταδιακή συνειδητή στροφή της αλβανικής πρακτικής, από το 1932, προς την επιλογή του 'διπλού χτυπήματος' σε βάρος τόσο των ελληνικών όσο και των ιταλικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ταυτόχρονα, πρακτική που έφθασε βέβαια στο αποκορύφωμά της το 1933 με την απόφαση για το κλείσιμό τους, οριστικό σύμφωνα με τους αρχικούς αλβανικούς σχεδιασμούς, προσωρινό όμως όπως επέβαλαν οι κατοπινές εξελίξεις. Έχει καταδειχθεί επαρκώς ο διττός χαρακτήρας του μέτρου του 1933, οι δύο στόχοι που επιδίωκε ταυτόχρονα να πλήξει. Το χρονικό σημείο όμως που επιλέχθηκε να εφαρμοστεί ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένο με την πορεία των ιταλοαλβανικών σχέσεων. Η άσκηση εκ μέρους της Ιταλίας αλληπάλληλων πιέσεων προς την αλβανική πλευρά με ποικίλο κάθε φορά περιεχόμενο και υπό διάφορες αφορμές άνοιξε το δρόμο για την αναζήτηση νέων δυνατοτήτων αντίδρασης και αντίστασης, σε τομείς πέραν του οικονομικού ή του αμυντικού που μέχρι τότε λειτουργούσαν αρκετά ικανοποιητικά. Ο χώρος της εκπαίδευσης είχε τόσο πολύ ταυτιστεί με την ιταλική δραστηριοποίηση στην Αλβανία και βρισκόταν τόσο ψηλά στις ιταλικές προτεραιότητες, ώστε επιλέχθηκε τελικά ως το ιδανικό πεδίο όπου θα μπορούσε να δοθεί το καίριο για τα ιταλικά συμφέροντα πλήγμα. Έτσι, η ιταλική αλαζονεία ή 'απληστία' παρείχε το πρόσφορο έδαφος προκειμένου να καρπίσουν ιδέες που λάνθαναν από χρόνια, αλλά δεν είχαν βρει τα απαιτούμενα περιθώρια για να αναπτυχθούν.

Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι αυτή ήταν και η μοναδική περίπτωση κατά την οποία, θεωρητικά τουλάχιστον, τα ελληνικά συμφέροντα συνέπιπταν με τα ιταλικά και ένα κοινό μέτωπο δράσης θα μπορούσε να είχε σχηματιστεί ώστε να επιτευχθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα, που και για τους δύο δεν ήταν άλλο από την άρση των αλβανικών αποφάσεων και την επαναλειτουργία των σχολείων. Ούτε και

αυτό όμως έγινε· η ιταλική επιλογή να μην ταυτιστεί ή συμπαραταχθεί σε καμία στιγμή της όλης διαδικασίας με τις ελληνικές πρακτικές ήταν από την αρχή ξεκάθαρη και οριστική και πήγαζε από την ίδια την κεφαλή της ιταλικής ηγεσίας. Τα σχολεία αντιπροσώπευαν για τη στρατηγική του επίσημου ιταλικού κράτους ένα ακόμη αντικείμενο πολιτικής διαπραγματεύσεως και συνδιαλλαγής, μαζί με τα τόσα άλλα βέβαια που υφίσταντο μεταξύ Ρώμης και Τιράνων. Η διεθνοποίηση του ζητήματος, επομένως, ερχόταν σε αντίθεση με τα ιταλικά συμφέροντα και τις επιθυμίες, με αποτέλεσμα και στην περίπτωση αυτή η ιταλική διπλωματία να πορευθεί αρχικά απλώς παράλληλα, στη συνέχεια όμως ανταγωνιστικά προς τα ελληνικά συμφέροντα. Η παραπομπή του θέματος στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών και από εκεί στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης δεν ήταν επιθυμητή εξέλιξη και η ιταλική διπλωματία εργάστηκε παρασκηνιακά για να την αποτρέψει. Όταν αυτό δεν το κατόρθωσε, τότε περιορίστηκε να διαχωρίσει τη θέση της από τις ελληνικές επιλογές και τοποθετήσεις. Ακόμη και μέχρι το τέλος, την οριστική λύση δηλαδή του ζητήματος μέσω της αλλαγής της σχετικής αλβανικής νομοθεσίας, οι δρόμοι που ακολούθησαν οι δύο ενδιαφερόμενοι ήταν χωριστοί.

Καταλήγοντας, λοιπόν, θα μπορούσε κανείς με σχετική ασφάλεια να διατυπώσει τη θέση ότι και στο χώρο της εκπαίδευσης, όπως και σε πολλά άλλα επίπεδα τον τελευταίο αιώνα, η εκδήλωση του ιταλικού ενδιαφέροντος και η κατοπινή εμπέδωση της ιταλικής κυρίαρχης θέσης στη γειτονική Αλβανία δεν προοιωνίζονταν θετικές για τα ελληνικά ενδιαφέροντα εξελίξεις: η πραγματικότητα απλώς ήρθε να επιβεβαιώσει τις υπάρχουσες ενδείξεις. Σε κάθε περίπτωση, σε κάθε εποχή, με κάθε ευκαιρία, η ιταλική παρουσία και ανάμιξη στην Αλβανία στάθηκε τροχοπέδη για τη διατήρηση της ικμάδας, της δυναμικότητας της ελληνικής μειονοτικής εκπαίδευσης, πότε με άμεσο και πότε με έμμεσο τρόπο. Οι δεκαετίες του Μεσοπολέμου δεν αποτελούν παρά ένα επεισόδιο σε μια μακρά διάρκεια, έρχονται δυστυχώς να επιβεβαιώσουν τον παραπάνω κανόνα και όχι να αποτελέσουν τη φωτεινή εξαίρεσή του.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Πίνακες των ελληνικών σχολείων που λειτούργησαν στην Αλβανία

Πίνακας 1

Σχολικό έτος 1926-27		
Κοινότητες	Τάξεις	Μαθητές
Περιφέρεια Κάτω Δροπόλεως		
Δερβιτσιάνη	6	195
Καλογοραντζή	6	78
Βάνιστα	6	66
Χάσκοβο	4	38
Δούβιανη	6	104
Σωφράτικα	4	34
Τεριαχάτες	6	75
Γορίτσα	5	18
Γράψη	4	52
Περιφέρεια Άνω Δροπόλεως		
Γεωργουτσάτες	4	90
Ζερβάτες	4	35
Βουλιαράτες	6	125
Βόδριστα	5	48
Βοδίνο	3	30
Πέπελη	4	62
Κλεισάρι	6	70
Σελλειό	6	70
Κακογοραντζή-Λουβίνα	5	52
Σωτήρα	6	112
Λόγγος	6	84
Κοσοβίτσα	6	84
Άγιος Νικόλαος-Κατούνα	4	44
Κακαβιά	4	45
Άνω Επισκοπή	4	32
Κάτω Επισκοπή	4	34
Γλίνα	4	35
Βραχογοραντζή	3	30
Περιφέρεια Πωγωνίου		
Πολύτσανη	6	130
Σχωριάδες	6	72
Τσάτιστα	5	

Σωπική	6	110
Χλωμό-Μαυρόγερο	5	82
Περιφέρεια Δρόβιανης		
Δρόβιανη	7	180
Κρα	4	25
Άνω Λεσινίτσα	7	90
Κάτω Λεσινίτσα	5	130
Δίβρη	5	80
Λουβίνα	5	25
Κρόγγοι	4	25
Θεολόγου	6	100
Γριάσδανη	4	35
Σμήνετση	5	30
Καρόκι	5	25
Γράβα	4	25
Λαζάτι	4	35
Γέρμα	5	35
Καλύβια Πασά	5	30
Περιφέρεια Δελβίνου		
Δέλβινο	6	160
Αλήκο	4	45
Κακοδίκι	4	85
Ελευθεροχώρι	5	48
Μπραϊλάτες	4	17
Φοινίκι	4	30
Μεσοπόταμο	4	20
Ομέρ Εφέντη	4	35
Αρδασοβα	1	17
Καραλίμπεη	2	17
Βρυώνι	4	32
Χαντέραγα	4	30
Βαγγελάτες	3	35
Χόντζα	5	35
Τσούκα	5	51
Κρασιά	4	28
Γαρδικάκι	5	43
Μεμούσμπη	4	28
Συρακάτες	3	25
Κώσταρη	4	-

Πίνακας 2

Σχολικό έτος 1928-29				
Κοινότητες	Δάσκαλοι	Μαθητές		Τάξεις
		Αρρ.	Θήλ.	
Περιφέρεια Κάτω Δροπόλεως				
Δερβιτσάνη	3	114	72	6
Καλογοραντζή	2	56	50	6
Βάνιστα	2	40	35	7
Χάσκοβο	1	25	10	4
Δουβιανή	2	65	35	6
Σωφράτικα	1	18	18	4
Τεριαχάτες				
Γορίτσα	1	20	6	4
Γράψη	2	45	26	5
Περιφέρεια Άνω Δροπόλεως				
Γεωργουτσάτες	2	80	40	6
Ζερβάτες	1	25	12	4
Βουλιαράτες	3	81	42	6
Βόδριστα	1	34	18	4
Βοδίνο	1	18	14	4
Πέπελη	1	33	29	5
Κλεισάρι	2	38	35	6
Σελλειό	1	28	14	6
Κακογοραντζή-Λουβίνα				
Σωτήρα (αρρεν.)	2	68		6
Σωτήρα (παρθεν.)	1		64	5
Λόγγος	2	49	34	6
Κοσοβίτσα	2	55	27	5
Άγιος Νικόλαος-Κατούνα	1	30	16	4
Κακαβιά				
Άνω Επισκοπή	1	27	18	4
Κάτω Επισκοπή	1	27	7	4
Γλίνα	1	35	15	5
Βραχογοραντζή	1	25	10	3
Περιφέρεια Πωγωνίου				
Πολύτσανη	3	120	60	6
Σχωριάδες	3	43	32	5

Τσάτιστα	3	60	30	5
Σωπική	4	120	60	6
Χλωμό-Μαυρόγερο	3	42	23	5
Περιφέρεια Δρόβιανης				
Δρόβιανη	6	92	63	7
Κρα				
Άνω Λεσινίτσα	2	58	24	6
Κάτω Λεσινίτσα	2	57	52	5
Δίβρη	3	78	42	6
Λύβινα				
Κρόγγοι				
Θεολόγου	3	96	19	6
Γριάσδανη	1	43	9	4
Σμήνετση	1	20	7	5
Καρόκι				
Γράβα	1	25		2
Λαζάτι-Καλτσάτι	2	56	22	6
Γέρμα	1	40	10	5
Καλύβια Πασά	1	27	9	4
Περιφέρεια Δελβίνου				
Δέλβινο	1	60		6
Αλήκο	2	59	14	5
Κακοδίκι	1	55	30	5
Ελευθεροχώρι	1	38	14	5
Μπραϊλάτες-Κώσταρη	1	28	5	5
Φοινίκι	1	43	7	5
Μεσοπόταμο				
Ομέρ Εφέντη	1	33	6	5
Αρδάσοβα				
Καραλίμπεη				
Βρυώνι	1	27	9	4
Χαντέραγα	1	30	9	4
Βαγγελάτες	1	22	8	5
Κουλουρίτσα	1	27	12	4
Τσούκα	1	52		5
Κρασιά	1	20	5	5
Γαρδικάκι	1	24	12	4
Μεμούσμπη				
Συρακάτες				

Περιφέρεια Πρεμετής				
Βαλοβίστα				
Βλαχοϋψηλοτέρα	2	31	2	3
Περιφέρεια Χιμάρας				
Χιμάρα	4	136		6
Δρυμάδες				
Παλάσσα				

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Πίνακας 3

Σχολικό έτος 1929-1930					
Κοινότητες	Δάσκαλοι	Μαθητές		Τάξεις	Παρατηρήσεις
		Αρρ.	Θήλ.		
Περιφέρεια Κάτω Δροπόλεως					
Δερβιτσάνη	2	110	70	5	Δεν λειτούργησε κανονικά
Καλογοραντζή	2	52	46	5	
Βάνιστα	2	33	37	5	
Χάσκοβο	1	30	20	4	
Δουβιανή	2	46	36	5	
Σωφράτικα	1	18	19	4	
Τεριαχάτες	2	42	25	5	
Γορίτσα	1	10	10	3	
Γράψη	1	46	30	5	
Περιφέρεια Άνω Δροπόλεως					
Γεωργουτσάτες	2	51	39	6	
Ζερβάτες	1	25	15	4	
Βουλιαράτες	2	87	50	5	
Βόδριστα	1	35	19	4	Δεν λειτούργησε κανονικά
Βοδίνο	1	21	11	4	
Πέπελη	1	35	27	4	
Κλεισάρι	2	38	38	6	
Σελλερό	1	30	13	6	Δεν λειτούργησε κανονικά
Κακογοραντζή-Λουβίνα	2	43	31	6	
Σωτήρα	2	71	56	6	
Λόγγος					Ο δάσκαλος μετατέθηκε στην Κακογοραντζή
Κοσοβίτσα	2	58	20	6	
Άγιος Νικόλαος-Κατούνα	1	38	14	5	
Κακαβιά	1	27	15	4	
Άνω Επισκοπή	1	25	20	4	
Κάτω Επισκοπή	1	30	8	4	

Γλίνα	1	28	17	4	
Βραχογοραντζή	1	21	13	4	
Περιφέρεια Πωγωνίου					
Πολύτσανη	3	58	58	5	
Σχωριάδες					Ο διορισμός δασκάλου δεν εγκρίθηκε
Τσάτιστα	1	54	34	4	
Σωπική	2	90	52	6	
Χλωμό-Μαυρόγερο	2	52	41	5	
Περιφέρεια Δρόβιανης					
Δρόβιανη	2	94	64	7	
Κρα	1	15	14	4	
Άνω Λεσινίτσα	2	55	35	6	
Κάτω Λεσινίτσα	3	52	30	5	
Δίβρη	2	85	50	6	
Λύβινα					Δεν λειτούργησε ελλείπει δασκάλου
Κρόγγοι	1	17	15	4	
Θεολόγου	2	80	25	5	
Γριάσδανη	1	42	16	5	
Σμήνετση	1	20	8	4	
Καρόκι	1	24	6	3	
Γράβα	1	58	5	4	
Λαζάτι-Καλτσάτι	2	68	21	7	
Γέρμα	1	41	14	5	
Καλίβια Πασά	1	32	10	4	
Περιφέρεια Δελβίνου					
Δελβίνο	1	50		5	
Αλήκο	1	60	10	5	
Κακοδίκι	1	57	21	5	
Ελευθεροχώρι	1	32	10	5	
Μπραϊλάτες-Κώσταρη	1	30	6	5	Προσέρχονται μαθητές από Μεσοπόταμο
Φοινίκι	1	60	8	5	
Μεσοπόταμο					Δεν λειτούργησε ελλείπει δασκάλου
Ομέρ Εφέντη	1	37	3	5	

Αρδάσοβα					
Καραλίμπεη					Δεν λειτούργησε ελλείψει δασκάλου
Βρυώνι	1	29	9	5	
Χαντέραγα	1	25	15	4	
Βαγγελάτες	1	25	9	4	
Κουλουρίτσα	1	26	11	4	
Τσούκα	1	33	16	4	
Κρασιά	1	27	9	4	
Γαρδικάκι	1	26	13	4	
Μεμούσμπη- Καινούριο	1	37	8	4	Λειτούργησε την 1η Μαρτίου
Συρακάτες					Δεν λειτούργησε ελλείψει δασκάλου
Περιφέρεια Πρεμετής					
Βαλοβίστα					Ο δάσκαλος ήταν φυλακισμένος για 10 μήνες
Βλαχοΰψηλοτέρα					Ο δάσκαλος πα- ραιτήθηκε και με- τέβη στην Ελλάδα
Περιφέρεια Χιμάρας					
Χιμάρα	1	177		5	
Δρυμάδες	2	120	4	4	
Παλάσσα	1	56	25	5	

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονίτσας

Πίνακας 4

Σχολικό έτος 1932-1933				
	Δάσκαλοι		Κοινοτικοί	Παρατηρήσεις
	Κυβερνητικοί	Χριστιανοί μουσουλμάνοι		
Κοινότητες				
Περιφέρεια Κάτω Δροπόλεως				
Δερβιτσάνη	1	1	1	
Καλογοραντζή	2		1	μία κυβερνητική είναι δασκίδα
Βάνιστα	1	1	1	
Χάσκοβο				δεν λειτουργεί, θα συγχωνευθεί με της Βάνιστας
Δουβιανή	1	1		
Σωφράτικα				δεν λειτουργεί, θα συγχωνευθεί με των Τεριαχατών
Τεριαχάτες				
Γορίτσα				δεν λειτουργεί, θα συγχωνευθεί με των Τεριαχα- τών
Γράψη	1			
Περιφέρεια Άνω Δροπόλεως				
Γεωργοτσάτες		1		
Ζέρβιτες				δεν λειτουργεί
Βουλιαράτες	1	1		
Βόδριστα	1			
Βοδίνο				δεν λειτουργεί
Πέπελη	1			
Κλεισάρι	1			
Σελλειό				δεν λειτουργεί
Κακογοραντζή- Λουβίνα				δεν λειτουργεί
Σωτήρα				δεν λειτουργεί
Λόγγος		1		
Κοσοβίτσα		1		

Άγιος Νικόλαος-Κατούνα				δεν λειτουργεί, θα συγχωνευθεί με της Κακαβιάς
Κακαβιά	1	1		
Άνω Επισκοπή		1		
Κάτω Επισκοπή				δεν λειτουργεί, θα συγχωνευθεί με της Άνω Επισκοπής
Γλίνα		1		
Βραχογοραντζή				δεν λειτουργεί, θα συγχωνευθεί με της Γλίνας
Περιφέρεια Πωγωνίου				
Πολύτσανη	1	1		
Σχωριάδες	1	1		
Τσάτιστα	1			
Σωπική	4		1	
Χλωμό-Μαυρόγερο	1			
Περιφέρεια Δρόβιανης				
Δρόβιανη				
Κρα				δεν λειτουργεί
Άνω Λεσινίτσα				
Κάτω Λεσινίτσα				
Δίβρη				
Λύβινα				
Κροφί				
Φυολόγου				
Γριάσδανη				
Σμήνετση				
Καρόκι				
Γράβα				
Λαζάτι-Καλτσάτι				
Γέρμα				
Καλύβια Πασά				
Περιφέρεια Δελβίνου				
Δέλβινο				
Αλήκο				

Κακοδίκι				
Ελευθεροχώρι				
Μπραϊλάτες- Κώσταρη				
Φοινίκι				
Μεσοπόταμο				
Ομέρ Εφέντη				
Αρδάσοβα				
Καραλίμπεη				
Βρυώνι				
Χαντέραγα				
Βαγγελάτες				
Κουλουρίτσα				
Τσούκα				
Κρασιά				
Γαρδικάκι				
Μεμούσμπη- Καινούριο				
Συρακάτες				
Περιφέρεια Πρεμετής				
Βαλοβίστα				δεν λειτουργεί, θα συγχωνευθεί με της Βλαχοϋ- ψηλοτέρας
Βλαχοϋψηλοτέρα		1		
Περιφέρεια Χιμάρας				
Χιμάρα				
Δρυμάδες				
Παλάσσα				

SOCIÉTÉ DES NATIONS.

[*Communiqué au Conseil
et aux Membres de la Société.*]
(41/12720/9835.)

C. 47. M. 23. 1921. I.
Genève, le 21 mai 1921.

PROTECTION DES MINORITÉS EN ALBANIE.

Note du Secrétaire général. — Le Conseil a décidé, dans sa session de Paris du 23 février 1921, que la question de la protection des minorités en Albanie figurerait à l'ordre du jour de sa prochaine session.

Le rapport du Secrétaire général sur lequel se basait cette décision mentionnait que la question avait déjà été traitée dans les documents du Conseil U. 4, U. 5 et R. 5. Le Secrétaire général a l'honneur de soumettre ci-joint au Conseil, aux fins d'examen, une lettre en date du 17 mai 1921, ainsi qu'un mémorandum relatif à la protection des minorités en Albanie, qu'il a reçus de M. V. Dendramis, directeur du Secrétariat permanent hellénique auprès de la Société des Nations à Genève.

I. — LETTRE DE M. V. DENDRAMIS (17 MAI 1921)

(N° 477.)

Genève, le 17 mai 1921.

Monsieur le Secrétaire général,

J'ai l'honneur de vous remettre ci-joint un mémorandum que je vous prie de prendre en considération lors de la prochaine discussion, par le Conseil, du Traité pour la protection des minorités en Albanie.

Veillez agréer, etc.

Le Directeur du Secrétariat hellénique permanent :

(*Signé*) V. DENDRAMIS.

II. — MÉMORANDUM DE M. V. DENDRAMIS (17 MAI 1921)

L'Assemblée de la Société des Nations a adopté dans sa séance du 15 décembre le vœu suivant :

« Dans le cas où les États baltiques, caucasiens et l'Albanie seraient admis dans la Société des Nations, l'Assemblée recommande à ces États de prendre les mesures propres à assurer l'application des principes généraux inscrits dans les traités des minorités et leur demande de bien vouloir se mettre d'accord avec le Conseil sur les détails d'application. »

L'Albanie ayant été admise dans la Société des Nations, il en résulte pour elle le devoir de se conformer à cette résolution de l'Assemblée, qui équivaut à une quasi-condition d'admission.

Mais même si l'Albanie n'avait pas été admise dans la Société, il eût été indispensable qu'elle fût liée par un traité garantissant la protection des minorités au même titre que l'Autriche et la Bulgarie, qui n'ont été admises que bien après la signature des Traités de Saint-Germain et de Neuilly, et que la Hongrie et la Turquie, qui ne font pas encore partie de la Société des Nations.

En effet, du moment que la dernière Conférence de la Paix a donné à la protection de toutes les minorités sans distinction de race la forme d'obligations internationales pour les États nouvellement créés ainsi que pour les États existant déjà et s'annexant de nouveaux territoires, il va de soi que l'Albanie, qui n'a pas fait suffisamment ses preuves en tant qu'État indépendant, doit, à plus forte raison, être liée par un traité international sauvegardant les intérêts des minorités.

Cela étant, il convient d'examiner si, pour assurer un traitement équitable aux minorités ethniques ou religieuses vivant en territoire albanais, il suffirait d'appliquer à l'Albanie les *seuls* principes *généraux* inscrits dans les traités des minorités et indiqués à titre d'information dans la note qui fait l'objet du document de l'Assemblée n° 233. Le caractère musulman de l'État albanais, manifeste pour tous ceux qui ont visité l'Albanie, et officiellement attesté par le fait que dans le Conseil de régence les musulmans ont deux représentants, c'est-à-dire autant que les catholiques et les orthodoxes réunis, et que le premier Parlement albanais était moitié musulman, moitié chrétien, alors que (voir lettre du président Vrioni, doc. du Conseil U. 5) « l'Albanie est au point de vue confessionnel divisée en trois : catholiques, orthodoxes et musulmans, ne constituant pas chacun une majorité considérable », implique pour l'Albanie l'obligation de souscrire à des stipulations *spéciales*. De même, étant données l'inexpérience gouvernementale des Turco-Albanais et la haine implacable dont ceux-ci poursuivent les éléments chrétiens, la prudence la plus élémentaire conseillerait de renforcer, quant à l'Albanie, les dispositions relatives au régime des minorités.

Dans ce triple ordre d'idées, il y aurait lieu, dans l'élaboration du traité des minorités à conclure avec l'Albanie, de tenir compte, outre les principes généraux inscrits dans les traités des minorités, des suggestions suivantes dictées par les conditions particulières qui régissent ce pays.

Ainsi, il serait à souhaiter entre autres :

1° Que les lois constitutionnelles administratives, etc., de l'Albanie assurent :

a) la représentation proportionnelle des minorités ethniques au Parlement, ainsi que le groupement des minorités dans les divisions administratives où elles sont en masses compactes et leur juste représentation dans les conseils de ces divisions ;

b) la participation des minorités ethniques, en proportion de leur nombre, à l'administration, aux autres fonctions publiques, *et dans tous les grades de la hiérarchie.*

2° Que, vu les nombreuses conversions forcées, et en masse, à l'islamisme dont l'histoire albanaise du XVIIIme siècle offre maints exemples, et que mentionnent tous les voyageurs qui ont visité l'Albanie à l'époque (Pouqueville, Gaultier, de Claubry, Leake, etc.), etc.), les habitants de l'Albanie qui feraient involontairement profession de foi musulmane puissent, le cas échéant, déclarer et professer la religion qu'ils pratiquent en secret sans encourir aucune poursuite, ni aucune pénalité.

3° Que le Gouvernement albanais s'engage à reconnaître par une disposition légale la qualité de personne morale aux communautés, églises, couvents, écoles, établissements de bienfaisance et associations des minorités ethniques.

4° Que le Gouvernement albanais s'engage à prendre les dispositions nécessaires à la construction et à la conservation des immeubles affectés au culte chrétien, à l'instruction et à la bienfaisance, pour qu'aucune entrave ne soit opposée à de tels travaux justifiés par les besoins des communautés et l'état des édifices.

5° Que tous les ressortissants albanais appartenant à des minorités de race, de religion ou de langue jouissent du même traitement et de la même sécurité en droit et en fait que les autres ressortissants albanais, et qu'ils aient le droit d'établir, d'administrer et de contrôler à leurs propres frais des institutions charitables, religieuses ou scolaires de tous degrés, avec droit de se servir de leur propre langue et d'exercer leur propre religion librement sans immixtion des autorités, excepté dans le cas d'ordre public.

6° Que les prérogatives et immunités ecclésiastiques, scolaires et juridiques accordées par les Sultans aux nationalités non musulmanes de Turquie, en vertu de bérats spéciaux, confirmées par des décrets impériaux, soient reconnues, et que le Gouvernement albanais s'engage à les respecter intégralement.

7° Que la Société des Nations se réserve le droit d'envoyer une ou plusieurs fois par an, pendant les cinq premières années qui suivront la signature du traité, un délégué dans le but de surveiller l'application des articles de ce traité, constater les violations des dispositions en question et faire son rapport au Conseil.

Et enfin : 8° Que le droit de signaler à l'attention du Conseil toute infraction ou danger d'infraction à l'une quelconque des obligations de l'Albanie ne soit pas uniquement réservé à tout Membre du Conseil, mais soit également reconnu à tous les États membres de la Société des Nations.

SOCIÉTÉ DES NATIONS.

[Communiqué au Conseil
et aux Membres de la Société.]

C. 224. M. 163. 1921. I.

(41/13617/9835.)

PROTECTION DES MINORITÉS EN ALBANIE.

Note du Secrétaire général. — Le Conseil de la Société des Nations, dans sa séance du 27 juin 1921, a traité de la question des minorités en Albanie. Il avait devant lui les documents suivants : doc. du Conseil U 4 ; doc. du Conseil U 5 ; doc. du Conseil R 5 ; annexe 155 du compte rendu de la 12me Session du Conseil ; doc. C. 47. M. 23. 1921. I.

Le Conseil a décidé que cette question soit soumise à une étude par le Secrétariat international en collaboration avec les gouvernements intéressés pour faire l'objet d'un rapport pour la prochaine réunion du Conseil.

Le 28 juin, le Secrétaire général a reçu une note, datée Tirana le 21 juin, émanant du président du Conseil et ministre des Affaires étrangères de l'Albanie. Cette note est communiquée au Conseil pour examen et aux Membres de la Société à titre d'information.

NOTE DU GOUVERNEMENT ALBANAIS (21 JUIN 1921)

(N° 441.)

Tirana, le 21 juin 1921.

Monsieur le Secrétaire général,

Dans le mémorandum du Secrétaire permanent du Gouvernement hellène à Genève, adressé à la Société des Nations le 17 mai 1921, M. Dendramis tâche de suggérer à la Société des Nations quelques mesures exceptionnelles sur la question des minorités en Albanie. Suivant son point de vue, lesdites mesures sont préconisées par un triple ordre d'idées :

- 1° Le caractère musulman du Gouvernement albanais ;
- 2° l'inexpérience gouvernementale des Turco-Albanais ;
- 3° la haine implacable dont ceux-ci poursuivent les éléments chrétiens.

Avant d'entrer dans les détails des mesures préconisées par M. Dendramis, nous voulons répondre à ces trois points principaux :

1° Le Gouvernement albanais n'a pas un caractère mahométan, parce que, comme nous avons eu l'honneur de répondre à la lettre du Secrétariat général en date du 10 janvier 1921, concernant les minorités en Albanie, le peuple albanais est composé, au point de vue religieux, de catholiques, orthodoxes, sunnis et bektashis. Si nous avons parlé, dans notre lettre susmentionnée, qu'aucun élément de ces quatre n'a une majorité considérable sur l'autre, nous avons entendu, pas les trois, mais les quatre éléments. Par conséquent, si

dans le Conseil suprême les musulmans ont deux représentants, nous avons pris en considération les deux rites mahométans ; et, suivant la logique mathématique, la proportion de deux à quatre ne donne aucune prépondérance à aucun élément. Donc, le premier argument de M. Dendramis est réfuté avec une rigueur mathématique. Le mot « Turco-Albanais », employé intentionnellement par M. Dendramis, n'a aucune signification dans le vocabulaire linguistique, parce que « Turc » signifie un peuple touranien, tandis que « Albanais » signifie une race arienne ou indo-européenne. Le peuple albanais, à la suite d'une domination turque plus que séculaire, il est vrai, a changé en partie la religion, mais jamais il n'a perdu le caractère ethnique et, suivant la constatation de tous les voyageurs étrangers, en Albanie le nationalisme a toujours prévalu sur la religion.

L'État albanais, dans sa constitution, n'est pas un État confessionnel ; toutes les religions sont respectées au maximum. Mais l'État comme personne morale, n'a aucune religion officielle. Pas de vainqueur et de vaincu, comme en Turquie. Par contre, l'État grec est un État confessionnel, basé sur l'orthodoxie. L'emblème de la révolution grecque contenait ces mots : « Pour la foi et pour la patrie », tandis que la révolution albanaise avait pour symbole seulement le nationalisme. L'Albanais mahométan, sans broncher, tirait sur les soldats du Califat au nom de la patrie, de la liberté et du nationalisme. Les nombreuses conversions en masse à l'islamisme dont parle M. Dendramis ont eu lieu à la suite d'une domination étrangère, et par les conquérants. C'est une affaire de cinq siècles. M. Dendramis commet un anachronisme de cinq siècles ; il confond l'étranger détesté avec l'élément persécuté. Nous laissons à l'appréciation logique de toutes les personnes raisonnables la gravité des arguments relatés par M. Dendramis.

2° Quant à la haine implacable des Turco-Albanais contre les chrétiens, dont parle le secrétaire permanent hellénique, elle doit être inspirée par une idée subjective de M. le secrétaire, car les Grecs, foncièrement orthodoxes, traitent suivant leur mentalité les éléments non orthodoxes que les combinaisons des événements ont placés sous leur domination. Malgré la propagande acharnée que menaient le clergé grec et les autorités consulaires en Albanie méridionale pendant le régime turc, afin de fomenter la haine entre musulmans et orthodoxes albanais, ces tentatives n'ont jamais réussi à provoquer de lutte entre ces deux éléments, frères de sang et de langue, et unis éternellement par le sentiment patriotique.

3° Quant à l'inexpérience gouvernementale des Albanais dont parle M. Dendramis, depuis que l'Albanie est débarrassée des troupes et des immixtions étrangères, dès le commencement de sa vie politique, elle a surpassé dans la voie du libéralisme les États balkaniques qui ont une vie politique presque séculaire.

Maintenant, nous revenons sur les points indiqués par M. Dendramis. Avant tout, nous devons porter à la haute connaissance de la Société des Nations qu'en Albanie la minorité ethnique n'existe presque pas. Dans l'Albanie méridionale, il n'y a que seize mille

grécophones dispersés dans les provinces du sud, mais, à ce qu'il paraît, M. Dendramis fait constamment confusion entre l'hellénisme et l'orthodoxie, choses distinctes l'une de l'autre.

La représentation proportionnelle concernant les minorités religieuses en Albanie est déjà acceptée au profit de l'élément orthodoxe ; comme preuve, nous citons les statistiques suivantes :

Dans la province de Koritsa (Albanie méridionale), suivant le recensement fait par les autorités militaires françaises, la population totale de la susdite province contient 122.000 habitants, dont 82.000 musulmans et 40.000 orthodoxes albanais. La proportion évidente est de un à deux. Malgré cela, parmi les dix députés de Koritsa, cinq sont musulmans et cinq sont orthodoxes.

Suivant le recensement autrichien, dans la province de Bérat, la population orthodoxe consiste en 27.000 orthodoxes, et, au lieu de deux députés, les élections récentes ont donné trois députés orthodoxes. Dans le district de Valona, où l'élément orthodoxe est insignifiant, les élections ont donné un député orthodoxe. Dans la province d'Elbassan, pour une population orthodoxe de 7.000, ont été élus deux députés orthodoxes. Dans la province de Drin, Albanie septentrionale, qui n'a aucun élément chrétien, ont été élus deux députés orthodoxes.

Les chiffres susmentionnés concernant les députés orthodoxes indiquent clairement que la proportion a dépassé de beaucoup en faveur de l'élément orthodoxe.

1° La participation des minorités religieuses à l'administration, malgré la proportionnalité indiquée ci-dessus, est en moitié dans les provinces du sud.

2° La profession de foi musulmane involontaire en Albanie n'existe que dans l'imagination de M. Dendramis.

3° La qualité de personne morale aux communautés existe déjà. Les relations spirituelles entre orthodoxes albanais et le Patriarcat seront réglées d'après le principe adopté par l'Église orthodoxe orientale, suivant lequel chaque État indépendant a le droit d'avoir une église autocéphale, à l'instar de la Grèce, la Bulgarie, la Roumanie, etc.

4° Actuellement, en Albanie, aucun obstacle n'est créé à la construction et à la conservation des immeubles affectés au culte chrétien. Les villages grecophones possèdent déjà des écoles en langue grecque, payées par le Gouvernement albanais.

5° Le traitement égal en droit et en fait existe pour tous les citoyens albanais sans distinction de religion.

6° Les prérogatives et immunités ecclésiastiques et juridiques feront l'objet d'une loi spéciale concernant les églises autocéphales orthodoxes, et inspirée d'un large esprit de liberté de conscience et égale pour toutes les églises autocéphales catholiques et couvents bektachites (téké).

Nous devons noter qu'actuellement le Mufti en chef des musulmans en Albanie n'a aucune relation avec le Cheik-ul-Islamat de Constantinople.

7° Le Gouvernement albanais ne peut pas accepter une situation exceptionnelle et différente de celle des autres États qui font partie

de la Société des Nations. Les conditions générales acceptées par tous les autres pays qui ont adhéré à cette ligue sont également admises avec la plus grande sincérité par le Gouvernement albanais.

8° La Société des Nations est formée avec l'idéal sublime de conserver la paix permanente entre les États associés à la Société des Nations. Suivant le Statut de la Société des Nations, l'indépendance de tous les États adhérents à la Société est sauvegardée par la garantie de la Société. Donc, l'intervention directe ou indirecte d'un État limitrophe, qui a toujours montré des tendances impérialistes au détriment de son voisin, est contre l'esprit de la Société et pleine de dangers pour la paix des Balkans et du monde tout entier.

Par conséquent, le droit de signaler à l'attention du Conseil toute infraction ou danger d'infraction ne peut pas être reconnu séparément à la Grèce, parce que cela forme un élément de trouble et risque de compromettre les relations amicales qui doivent régner entre les États voisins, tous les deux Membres de la Société des Nations.

Le Gouvernement albanais déclare d'une manière catégorique que toute espèce d'intervention, ouverte ou déguisée, de la part de la Grèce dans les affaires intérieures de l'Albanie, ne sera jamais acceptée. Veuillez agréer, etc.

Le Président du Conseil
et Ministre des Affaires étrangères :

(Signé) ILIAS VRIONI.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Εν Ιωαννίνους 15ην Νοεμβρίου 1924

Αριθ. Πρωτ. έρπ. 1650.-

Α

Πρός

Τό Υπουργείον τών Εξωτερικών
Αθήνας

Έχομεν τήν τιμήν νά διαβιβάσωμεν ύμιν, εν συνημμένω αντιγράφω, υπόμνημα από 29ης λήξαντος του κ. Α. Παθανάηλ, Διευθυντοῦ τής Αστικής Σχολής Δελβίνου, περί τής υπό τών Αλβανικών Αρχῶν καταπατήσεως τών δικαιωμάτων τών μειονοτήτων, του οποίου τας έγκύρους πληροφορίας δύνασθε νά κάμητε χρήσιν άρροδίως.-

Ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ἀπόρρητον Ἐμπιστευτικόν

Π ρ ό ς

τὸν Ἐξοχώτατον κύριον Γενικὸν Διοικητὴν Ἠπείρου
Ἰωάννινα

Ἰ π ό μ ν η μ α

τῆς ὑπὸ τῶν Ἀλβανικῶν Ἀρχῶν
καταπατήσεως τῶν προνομίων τῶν
χορηγηθέντων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν
μειονότητα ὑπὸ τῆς Κοινωνίας τῶν

Ἐθνῶν .-

Ἐ ξ ο χ ῶ τ ᾶ τ ε ,

λαμβάνω τὴν τιμὴν ὁ υποφαινόμενος νᾶ
υποβάλω τῇ Ἱμετέρᾳ Ἐξουσίᾳ τὴν παρού-
σαν, τῆς ὁποίας σκοπὸς εἶναι ὁ ἑξῆς:
Πρό τινων ἡμερῶν ἀνέγνωσα εἰς τὰς ἑφη-
μερίδας, ὅτι τὸν προσεχῆ Δεκεμβριον πρό-
κειται νᾶ συζητηθῆ ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆ
κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν τὸ ζήτημα τῶν ἐν Ἀλ-
βανίᾳ μειονοτήτων. ἐπὶ τοῦ προκειμένου,
ἐπειδὴ καὶ ὁ ὑπογεγραμμένος τυγχάνω μέλ-
λος τῆς Ἑλληνικῆς μειονότητος καὶ εἶμαι
αὐτόπτης μάρτυς τῶν τεκταινομένων ὑπὸ τῶν
ἐνταῦθα κυβερνητικῶν ὀργάνων εἰς βάρος ἡ-
μῶν, ἐπεθύμουν, ὅσον τὸ ἐπ' ἐμοί νᾶ ἐποδείξει
τῇ Σεβαστῇ Κυβερνήσει στοιχεῖά τινα τρωτι-
τῆς ποιαύτης τῶν διαγωγῆς, τῶν ὁποίων νᾶ βί-
τηθῆ ἀρμοδίως ἢ ἐπανόρθωσις. -

Καθ' ἄρῳτον ἀρχομαι ἀπὸ τῶν σχολείων.
Πρό πολλοῦ ἐνήρησα καὶ κατόρθωσα νᾶ λά-
βω ἀντέγραφον τοῦ ἀπὸ 5 Ὀκτωβρίου 1921
εἰδικοῦ διὰ τὰς ἐν Ἀλβανίᾳ μειονότητος
καταστατικοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν.
Ἐν τῷ 5ῳ ἄρθρῳ ἀναφέρεται ὅτι αἱ μειονό-
τητες δικαιούνται νᾶ ιδρύσωσιν ἐλευθέρως
σχολεῖα καὶ ἕτερα εὐαγῆ καθιδρύματα. Ἐν
δὲ τῷ 6ῳ ἄρθρῳ ὅτι ἡ Ἀλβανικὴ Κυβέρνησις
θᾶ πρέχη ἀρμοδίας εὐκολίας εἰς τὰς μειο-
νότητας, ἵνα ταῖς ἐξασφαλισθῆ ὥστε τὰ τέκ-

των εἰς τὰ προκαταρκτικὰ σχολεῖα νὰ ἐκπαιδεύονται εἰς τὴν γλῶσσαν τωνκαί περαιτέρω τὸ αὐτὸ ἄρθρον ἀναφέρει ὅτι ἀνάλογος πρὸς τὸν ορολογούμενον πληθυσμὸν μερίς τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ θὰ διατίθεται χάριν τῶν μειονοτήτων δι' εὐεργετικούς σκοποὺς ὑπονοουμένων ἂν δεῖ ἀπατῶμαι, καὶ τῶν σχολείων. -

3. Ἐν τῷ ἄνωτέρῳ οὐ μόνον δὲν ἐκτελοῦνται, ἀλλὰ καὶ πολλαὶ δυσκολίαι παρεμβάλλονται, ἐπὶ μερίταις ἀποφάσεσι προκειμένου περὶ ἐπαναλειτουργίας Ἑλληνικοῦ Σχολεῖου πλὴν ἐξαιρέσεων τινῶν καὶ τούτων, ἵνα παρουσιάζηται δῆθεν ἡ Κυβέρνησις ἐν τῷ Ἐξωτερικῷ ὅτι συμμορροῦται πρὸς τὰς ἀνελημμένας ὑποχρεώσεις. Καὶ ἐνῶ ἐν τῷ ὡς ἄνωτέρῳ θὰ ἄρθρῳ ἀναφέρεται ὅτι ἡ Κυβέρνησις ὑποχρεοῦται νὰ διαθέτῃ ἀνάλογον πρὸς τὸν ορολογούμενον πληθυσμὸν μερίδα τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ διὰ τὰς μειονότητες, ἐν τῇ περιφερείᾳ Δελβίνου, ὅπου ἐξ 97 χωρίων μόνον τὰ 15 εἶναι Ἑλληνικά καὶ ὅπου Ἑλληνικός πληθυσμὸς εἶναι πεντακλάσιος, ἡ Κυβέρνησις συντηρεῖ μόλις 6 σχολεῖα Ἑλληνικά, ἐνῶ εἰς ἅπαντα τὰ 15 Ἀλβανικά λειτουργοῦσι σχολεῖα συντηρούμενα ἀπὸ τῆς κυβερνήσεως τινὰ μάλιστα μὲ δύο καὶ μὲ τρεῖς διδασκάλους, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς μισθοὺς τῶν διδασκάλων τούτων ὑπάρχει μεγίστη δυσαναλογία. τοὺς μὲν Ἑλληνας διδασκάλους καίτοι εἶναι κατὰ τὸ ποῖόν ἀσυγκρίτως τῷ λόγῳ ἀνώτεροι τῶν Ἀλβανῶν συναδέλφων τωνμισθοδοτεῖ γλισχρότατα, ἐὰν ὅταν καὶ ἐνίοτε ὅσα θελήσῃ ὁ ἐκάστοτε Ταμίης, τοὺς δὲ Ἀλβανοὺς διπλασίως καὶ τριπλασίως. -

Εἰς τοὺς Ἑλληνας διδασκάλους ἔχει ἀπαγορευθῆ ἐπὶ ποινῇ ἀπολύσεως ἡ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας, ἵνα μὴ μάθωσιν οἱ Ἑλληνοπαῖδες τὴν Ἱστορίαν τῶν προγόνων των, ἐπομένως οὔτε καὶ τὴν ἐνδοξὸν καταγωγὴν των, ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν Γεωγραφίαν τῆς Μεγάλῃς μητρὸς των. -

Ἐπίσης τοὺς ἔχει ἐπιβληθῆ νὰ μὴ ποιῶνται χρῆσιν βιβλίων προερχομένων καὶ ἐκδεδομένων ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ τοιούτων προμηθευομένων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ ἐμπόρων ῥοισμένων ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, οἵτινες ἵνα αἰσχροκερδήσωσι φέρουσι πλειστάκις βιβλία ἐκδόσεως ἔτους καὶ τοῦ 1860 διὰ τῶν ὁποίων ἀντὶ νὰ μορφώνηται, στρεβλοῦται καὶ ἀμβλύνεται ἡ διάνοια τῶν μικρῶν μαθητῶν καὶ λόγῳ τῆς γλώσσης καὶ λόγῳ τοῦ παναρ-

χαΐου περιεχομένου.-

Ἔνα περιορίση ὅσον τό δυνατόν ἡ Κυβέρνησις τήν Ἑλληνικήν ἐκπαίδευσιν ἐνταῦθα, ἐπέβαλεν εἰς τοὺς ἐξ Ἀλβανοφώνων χωρίων καταγομένους χριστιανοὺς Ἑλληνας ἐπὶ Τουρκοκρατίας διδασκάλους, νά ἀναλάβωσιν ὑπηρεσίαν εἰς τὰ Ἀλβανικά σχολεῖα πλὴν εὐαρίθμων ἐξαίρεσεων, μίαν τῶν ὁποίων τήν μοναδικήν, ἂν δέν ἀπατώμαι, ἀποτελεῖ ὁ ὑποφαινόμενος, ὅστις ἐπὶ πολλαχαῖς προφάσει συνεργάτων πρὸς τοῦτα καὶ εὐναϊκῶν τινῶν ὑρῶν, ἔχω κατορθώσει νά κρατῶ τήν ἦν ἀπὸ δωδεκαετίας εἶχον θέσιν, ὡς Διευθυντῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστικῆς Σχολῆς τῆς πόλεως Δελβίνου, ἔχων ἐντὸν μόνον ἕτερον διδασκάλον ὡς συνεργάτην μου, ἐνῶ ἐπὶ ἴσου σχεδόν ἀριθμοῦ μαθητῶν ἡ Κυβέρνησις ἔχει διορίσει μόνον ἐν τῇ πόλει Δελβίνου ἑπτὰ Ἀλβανοὺς διδασκάλους καὶ δύο διδασκαλίσας.-

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἐν τῇ πόλει Δελβίνου ἡ Ἑλληνικὴ κοινότης εἶχεν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν οἰκοδομήσει σχολικὸν κτίριον ἐν κεντρικωτάτῃ θέσει, εὐήλιον, εὐάερον ἐπὶ λόφου καὶ ἐν γένει ἐκπληροῦν πάσας τὰς ὑγιεινὰς συνθήκας πρὸς διενεργίαν διωκτικῆς ἢ Κυβερνητικῆς ὅπως παρανόμως καὶ ἀβαιρέτως κατέλαβεν τὸ κτίριον τοῦτο καὶ ἐγκατέστησεν ἐκεῖ τὸ Ἀλβανικὸν Παιδομαθητῆριον ὑποχρεώσασα καὶ ἐπιβαλοῦσα εἰς τοὺς Ἑλληνοδιδασκάλους νά μεταφέρωσι τοὺς μαθητὰς τῶν εἰς τὸ αὐτὸ μετὰ τοὺς Ἀλβανοὺς μαθητὰς κτίριον, ἵνα ᾖσιν τῷ χρόνῳ ἕνεκα τοῦ συγχρωτισμοῦ ἐπιτύχη τὸν ἐξαλβανισμὸν τῶν μαθητῶν. Τὸ κτίριον δὲ τοῦτο πλὴν τοῦ ὅτι εἶναι λίαν ἀπόκεντρον εἶναι ποδὸς τοῦτοις ὑγρότατον ἀνηλιώτατον, ἑστραμμένον ἑλδκλήρον ποδὸς βορρᾶν καὶ ἀνθυγιεινότατον εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε οἱ ἰδιοκτῆται, καίτοι εἶναι ἀρκοῦντως ὠραῖον ἀπὸ οἰκοδομικῆς ἀπόψεως μέγαρον, διὰ τοὺς ἀνωτέρω δυσμενεστῶν ἀνθυγιεινοὺς ὁροὺς τὸ ἔχουσιν ἐγκαταλείψει πρὸ πολλοῦ δωρεάντες τοῦτο πρὸς διενεργίαν εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ἥτις παρὰ τῆς ἐπανειλημμένης δυσμενεῖς ἐκθέσεις τῶν ἰατρῶν τῆς πόλεως καὶ τοῦ κυβερνητικοῦ καὶ σχολικοῦ τοιοῦτου, διὰ τοὺς οὗς ἀνωτέρω ἀνωτέρω λόγους, διότι ἄλλως δέν ἐπιγίγεται ἡ ἐπιμονὴ αὐτῆς, μετέβαλεν αὐτὸ εἰς σχολεῖον καίτοι ἀνθυγιεινὸν κτίριον οὔτε ὡς εἰρηκτὴ δέν ἐπιτρέπεται

νά χρησιμοποιεῖται κατὰ τὰς ἐκθέσεις τῶν λατοῶν.-

Ἄλλοτεροῦ ἐπίσης σοβαροῦ περιορισμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας εἶναι καί ὁ ἑξῆς:

Ἀβστηρότατα ἀπαγορεύεται ἡ φοίτησις καί ἐν ταῖς ἀνωτέραις ἀκόμη τάξεσι τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων -καί τοι νομίζω ὅτι ὑπάρχει διεθνὴς διάταξις τῆς, ὅτι μετὰ τριετῆ ἐκπαίδευσιν ἐν τῇ μητρικῇ γλώσσῃ οἱ μαθηταὶ δύνανται νά μανθάνωσιν οἵανδήποτε ἑτέραν γλῶσσαν θέλουσιν- τῶν μαθητῶν τῶν καταγομένων μὲν ἐξ Ἀλβανόφωνων χωρίων, διατηρούντων ὁμῶς ἀκαμαιότατον τὸ Ἑλληνικὸν αἰσθημα καί ἐπιθυμούντων νά μανθάνωσι τὴν Ἑλληνικὴν, τὴν ὁποῖαν πλὴν τῶν ἄλλων ζατι-κατώτατων λόγων ἔχουσι καί γλῶσσαν τῆς θρησκείας τῶν.-

Νομίζω ὅτι πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐνταῦθα μέγαλος ἤθελε συντελέσει, ἂν θά ἦτο κατορθωτὴ, ἡ ἀπόσπασις καί ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν ἐδῶ ἀρχῶν πάντων τῶν ἐκ Β. Ἑπείου καταγομένων διδασκάλων τῶν ὑπηρετούντων ἤδη ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι καί τῶν ὀπίων μάλιστα ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἀρχεῦντως σεβαστός. Καί ταῦτα μὲν περί σχολείων :-

Ἦσον δ' ἀφορᾷ τὴν θρησκείαν αὕτη λόγῳ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἔθνικῶν μητροπολιτῶν ἔχει ὑποστῆ ἐσχάτως κλονισμόν τινα ἀναφερόμενον ἰδίως εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ἐκκλησίας ἧτις ἔχει περιέλθει εἰς χεῖρας μισθάρνων ὁγάνων τῆς κυβερνήσεως ὁμοειδῶν εἰς βάρος τῆς τε θρησκείας καί παντός ἱεροῦ ἀνάγκη δὲ πᾶσα νά γείνη ἀρμοδία ἐνέργεια, ὥστε νά ἐπανέλθωσιν οἱ πρόην μητροπολιταὶ ἢ τούτων κωλυομένων ἕτεροι ἐμφοροῦμενοι ὑπὸ Ἑλληνικῶν φρονημάτων, ἵνα ἐνθαρρύνωσι καί ἐμφυχόκωσι τὸ πολλαχῶς καταδυναστευόμενον λογικὸν αὐτῶν ποιμνιον μεταβαλλομένων οὕτω τῶν μητροπόλεων εἰς ἔθνικὰ ὡς καί ἄλλοτε κέντρα, τὸ μέτρον δὲ τοῦτο νομίζω ὅτι θά ἔχη καί ἕτερον ἀγαθὸν ἀποτέλεσμα τὸ ἑξῆς.

Χριστιανοὶ τινὲς Ἀλβανόφωνοι ἔχουσι παρασυρθῆ τίς οἶδε διὰ ποίους λόγους εἰς τὸν Ἀλβανισμὸν οὗτοι λόγῳ τῆς θρησκείας τῶν θά ἔχωσι σχέσεις μετὰ τῶν μητροπόλεων, αἵτινες τότε ἐνεργοῦσαι καταλλήλως θά νοθεύωσι μὲν τοὺτους, ἵνα ἐπινέλθωσιν εἰς τὴν εὐ-

θεῖαν ὁδόν, ἤδη μάλιστα, ὅποτε πολλοὶ ἐκ τούτων ἔχουσι μεταμεληθῆ λό-
γω τοῦ ἀκέραιου πολέμου, ὃν διεξάγουν οἱ ἠνωμεθανοὶ Ἕλληνοὶ κατ'
αὐτῶν, θά συγκρατῶσι δέ ἄλλους τυχόν θέλοντας νά παοαπλανηθῶσι. -

Ἐν τῷ ὡς ἰνωτέρῳ καταστατικῷ τῆς κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν ἀναφέρεται
ἐπίσης ἐν τῷ 4ῳ ἄρθρῳ ὅτι αἱ μειονότητες δύνανται νά χρησιμοποιῶσι
τὴν γλῶσσαν των καὶ ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἀλλὰ τότε αἱ ἐδῶ ἀρχαὶ
ἐδέχθησαν αἰτησιν ἔστω καὶ μίαν Ἑλληνιστὴ συνταταχμένην ἢ τότε ἡ-
κούσθη λέξις Ἑλληνική ἐπὶ δικαστηρίου;

καίτοι ἐν τῷ καταστατικῷ ἐπαναλαμβάνεται καὶ τονίζεται, ὅτι ἅπαν-
τες οὐ ὑπῆκοι Ἕλληνοὶ ἀνεξαιρέτως φυλῆς, θρησκείας καὶ γλώσσης
εἶναι ἴσοι ἐπέναντι τοῦ νόμου, ἐν τούτοις βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ Ἑλ-
ληνικὸν στοιχεῖον κινεῖται ἀπὸ πάσης ἀπόψεως μὴ παρεχομένης οὐδεμιᾶς
εὐκολίας, ἀλλὰ παρεμβλλομένων πάντοτε μυσίων καὶ πολυειδῶν ^{δυσκολιών} εἰς τὰς
διαφορὰς αὐτοῦ πρὸς τὸ κράτος σχέσεις καὶ συναλλαγὰς τοιαῦτα δέ
παράνομα καὶ ἀθέμιτα δύναται νά νά διαβλέπη ἀνά πᾶσαν ἡμέραν συμ-
βαίνοντα εἰς βᾶρος του οὐ μόνον τῆ ἀνοχῆ ἀλλὰ καὶ τῆ ὑποκινήσει πολ-
λάκις τῶν ἀρχῶν. -

Ἐνωτέρῳ ὑποβάλλων τῇ ἱμ. ἄεχοχότητι καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὴν ἰσομο-
δίαν τοῦ κράτους ὑπηρεσίαν, ἂν αὕτη τὸ κρίνει εὐλογον, θεωρῶ ἐπάναγ-
κας νά γείνωσι σύντονοι καὶ ἀρμόδιαι, ὅπου δεῖ ἐνέργειαι, ἵνα βελτιω-
θῇ ὅσον ἐξ ὑνατόν ἡ ἐνταῦθα θέσις τῆς Ἑλληνικῆς μειονότητος, ἥτις
ἂν μείνη ἀπροσπέντετος μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων εἰσέτι ἐτῶν δέν θά ὑφί-
σταται κλέον καὶ οὕτε θά γίνηται λόγος περὶ αὐτῆς, καθότι οἱ πλεῖστοι
μὴ δυνάμενοι νά ὑποφέρωσι τὴν τοιαύτην ἐνταῦθα κατάστασιν θά ἐκπα-
τρίζωνται πολλοὶ μάλιστα ἤρχισαν ἤδη ἀπὸ τίνος νά ἐγκαταλείπωσι τὴν
πάτριον ἐγκατασταθέντες ἐν Κερκύρα, Πάτρας, Ἀθήναις καὶ ἐν τῷ Ἐξω-
τερικῷ ἀκόμη Αἰγύπτῳ καὶ Ἀμερικῇ. -

Ἐν Δελβίνῳ τῇ 29 Ὀκτωβρίου 1924

Εὐπειθέστατος

Ὁ Διευθυντὴς τῆς Ἀστικῆς σχολῆς Δελβίνου

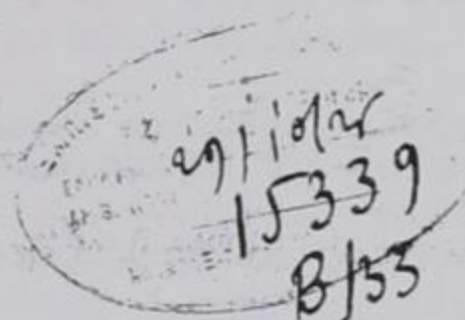
Ἄθ. *Καθαράκη*

Αμφίβ. Ἀνδραφον
Ὁ Γεν. Γραμματεὺς
Πάτρια

VICE-CONSULAT DE GRÈCE
ARGHYROCASTRO

Ἐν Ἀγίοις Σαράντζ, τῆ 22α Ὀκτωβρίου 1925

№ 306

Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ υποβάλω ὑμῖν, συνημμένως, πίνακα τῶν ἐν τῷ Νομῷ Ἀργυροκάστρου λειτουργούντων καὶ μὴ Ἑλληνικῶν σχολείων τῶν Ἑλληνοφάνων κοινοτήτων.

Ἐκ τοῦ πίνακος τούτου ἐμφαίνεται ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν χωρίων στεροῦνται διδασκάλων καὶ ἐπομένως ἐπείγουσα παρουσιάζεται ἀνάγκη συμπληρώσεως τοῦ διδασκαλικοῦ Προσωπικοῦ Βαθαίως, ἢ ἐκλογή τοῦ προσωπικοῦ τούτου καὶ ἐγκατάστασις ἔδει νὰ ἔχη γίναμι ἐγκαιρότερον καὶ δὲν ὑπολείπεται ἤδη χρόνος πρὸς λεπτομερεστέραν ἐνέργειαν δι' ὅτι ἀφορᾷ τὴν ἰκανότητα τοῦ ὑπάρχοντος ἤδη διδασκαλικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἀντικατάστασιν τούτου δι' ἰκανωτέρου. Ἐπομένως, κατ' ἀνάγκην, θὰ παραμείνη καὶ κατὰ τὸ ἔπος τοῦτο τὸ ἤδη ὑπάρχον, συμπληρούμενον ἐπειγόντως ὑπὸ διδασκάλων διαρισθησομένων παρ' ἡμῶν.

Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν κοινοτήτων δὲν εἶνε διόλου ἀνθηρὰ, καὶ οἱ διδάσκαλοι πληρῶνονται παρὰ τούτων ἀνεπαρκέστατα καὶ οὐχὶ τακτικῶς, συχνώτατα δὲ ἡ ἀντιμισθία των τοῖς παρέχεται εἰς ποσότητα κιλῶν ἀραβοσίτου, πρᾶγμα δὲ περ καταδεικνύει τὴν ὀλικὴν αὐτῶν ἀνεκάρκειαν, ἀλλὰ καὶ τὸν κόπον νὰ διατηρήσῃ τὰ σχολεῖα των.

Ἐκίναχες ἐπομένως εἶνε ἡ Κυβέρνησις νὰ προσέδ-

θη ἀρωγός ἀναλαμβάνουσα τήν ὀλικήν ἢ συμπληρωματικήν δαπάνην τῶν ὑπό χῶν κοινοτήτων παρεχομένων ποσῶν.

Πολλάί κοινότητες ἀδυνατοῦσι τελείως νά πληρώσωσι διδάσκαλον, καί τοῦτο εὔνε ὁ λόγος τῆς μή προσλήψεως τοιούτων μέχρι τοῦδε.

Ἐάντό Σ. Ὑπουργεῖον μέ ἐξουσιοδοτήσῃ νά δηλώσω αὐτοῖς ὅτι ἡ Ἑλληνική Κυβέρνησις ἀναλαμβάνει ὀλοκληρωτικῶς τήν καταβολήν τῶν μισθοδοσιῶν τῶν διδασκάλων, οὐδεμίαν ἔχω ἀμφιβολίαν ὅτι αἱ χηρεύουσαι θέσεις θέλουσι συμπληρωθῆ ταχιστα, χωρίς νά σταματήσῃ τὰς κοινότητας ὁ φόβος τῆς Ἀλβανικῆς Κυβερνήσεως. Εὐχερῶς τότε αὗται θά συμμορφωθῶσι πρός τὰς Ὑμετέρας ὀδηγίας δι' ὅτι ἀφορᾷ τήν ἀπέναντι τῆς Ἀλβανικῆς Κυβερνήσεως στάσιν των σχετικῶς πρός τόν τρόπον τοῦ ἀνοίγματος τῶν σχολείων των.

Πολλοί τῶν διδασκάλων ἔχουσι λαμβάνειν παρά τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως μισθοδοσίας των παρελθόντων ἐτῶν, ἄλλοι παραπονοῦνται διότι δέν κατεβλήθησαν εἰσέτι τὰ καθυστερούμενα αὐτοῖς ἐπιδόματα. Αὐτονόητον πόσας δυσχερείας δημιουργεῖ τοῦτο καί μετά πόσου κόπου συγκρατοῦνται εἰς τὰς θέσεις των. Τινές μάλιστα τούτων ἢ ιδιωτεύουσιν ἤδη ἢ ἀπειλοῦσιν ἀποχώρησιν.

Ἡ Ἀλβανική Κυβέρνησις διορίζουσα δαπάναις της διδασκάλους εἰς τὰς Ἑλληνοφώνους κοινότητας, καί ἐκ προθέσεως διορίζει τοιούτους ἀκαταλλήλους καί ἀνεπαρκῶς γινώσκοντας τήν Ἑλληνικήν γλῶσσαν, καί ἀνεπαρκέστατα καί ἐλλιπέστατα καταβάλλει τοὺς μισθοὺς αὐτῶν, περί ὀλίγου ποιούμενη ἂν οἱ χριστιανόπαιδες θά τύχωσιν ἢ μή τῆς δευτέρας μορφώσεως.

Δέθ δυνάμεθα ἐπομένως νὰ θεωρῶμεν ὡς κανονικῶς καὶ τελεσφόρως ὑπὲρ ἡμῶν λειτουργοῦν σχολεῖτον, ἐν τῷ ὁποίῳ διδάσκει διδάσκαλος διωρισμένος παρὰ τῆς Ἀλβανικῆς Κυβερνήσεως καὶ παρὰ ταύτης μισθοδοτούμενος.

Ἐφ' ὅσον σκοποῦμεν τὴν στήριξιν, προστασίαν καὶ συγκράτησιν τῶν Ἑλληνοφόνων τούτων πληθυσμῶν μας τῶν πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως δυναστευομένων, παρ' οἷς, μέχρι τοῦδε βεβ-
τυχῶς, ζωηρόν τηρεῖται τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα, οὐδεὶς χωρεῖ διαταγ-
μός ὅτι ὀφείλομεν νὰ προέλθωμεν ταχέως οὐ μόνον εἰς τὴν ἠθι-
κὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὑλικὴν αὐτῶν ἐνίσχυσιν.

Ἄνεκοινώθη τῇ ἐν Δυρραχίῳ Πρεσβείᾳ.

Εὐπειθέστατος.

Ὁ ὑποπρόξενος.

Πατριάρχης

ΠΙΝΑΞ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΗ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΩΝ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΝΟΜΟΥ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ.

1). Έν τῷ Νομῷ Ἀργυροκάστρου.

α). Χωρία τῆς περιφέρειας τοῦ Νομοῦ Ἀργυροκάστρου:

- 1). ΔΕΡΒΙΤΣΑΝΗ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλοι: Χαράλαμπος Παλακωνσταντίνου, διορισθείς καὶ μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῆς Ἀλβ. Κυβερνήσεως καὶ Ἐπυρέδων Δρίτσος, μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῆς κοινότητος. Ἀνάγκη τοποθετηθῆ καὶ τρίτος διδάσκαλος. Κοινότης ὑποδεικνύει τὸν Φίλιππον Οἰκονομίδη, νῦν ἐν Ἰωαννίνοις. Ἐπίσης δέον τοποθετηθῆ καὶ μία διδασκάλισσα. Ὡς τοιαύτη δύναται τοποθετηθῆ ἢ ἐν Ἀλῶνι διαμένουσα Ἑλένη Σάββα. Ἀνάγκη κοινότης ἐνισχυθῆ οἰκονομικῶς.
- 2). ΓΟΡΑΝΖΗ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλοι: Μαρκόπουλος, διορισθείς καὶ μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῆς Ἀλβ. Κυβερνήσεως καὶ Σκαλάρας. Ὁ τελευταῖος μισθοδοτεῖται ὑπὸ τῆς κοινότητος ἀνεπαρκέστατα καὶ δέον ἐνισχυθῆ.
- 3). ΒΑΝΙΣΤΗ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλος: Ζῶγκος, διορισθείς καὶ μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῆς Ἀλβ. Κυβερνήσεως. Οὗτος δὲν ἐπαρκεῖ καὶ βοηθεῖται εἰς πηρῶς ὑπὸ τοῦ ἱερέως Παπαβασιλείου. Κοινότης δέον ἐνισχυθῆ.
- 4). ΧΑΣΚΟΒΟΝ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλος: Γρηγόριος Τσάμης, μισθοδοτούμενος ἀνεπαρκέστατα ὑπὸ τῆς κοινότητος. Ἀνάγκη ἐνισχυθῆ.
- 5). ΔΟΥΒΙΑΝΗ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλος: Νικόλαος Λιανίδης, διορισθείς καὶ μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῆς Ἀλβανικῆς Κυβερνήσεως. Ἐσχάτως προσελήφθη καὶ ὁ Β. Λάλλας, πρῶτην ἑλληνοδιδάσκαλος Σωτείρας.
- 6). ΣΩΦΡΑΤΙΚΑ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλος: Χαράλαμπος Τζιάς, μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῆς κοινότητος. Ἀνάγκη ἐνισχυθῆ καθότι λαμβάνει ἐλάχιστα.
- 7). ΤΕΡΙΑΧΑΤΕΣ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλος: Ἰωάννης Γιώτης, μισθοδοτούμενος ὑπὸ Ἀλβ. Κυβερνήσεως. Δέον τοποθετηθῆ καὶ δευτέρος διδάσκαλος. Προτείνομεν τὸν Χρήστον Τζιάν, πρῶτην διδάσκαλον ἀλβανοφώνου κοινότητος Φράστανης-Λούγγαρης.
- 8). ΓΚΟΡΙΤΣΑ. - Δὲν λειτουργεῖ. (Κοινότης ἐκίθημει τοποθετηθῆ ὁ Δημοσθένης Δεληγεώργης.
- 9). ΓΡΑΨΗ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλος: Χρήστος Παπαγεωργίου, μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῆς Ἀλβανικῆς Κυβερνήσεως.

β). Χωρία τῆς περιφέρειας ὑποδιοικήσεως Λιμποχόβου.

- 1). ΒΛΑΧΟ-ΓΟΡΑΤΖΗ. ΔΕΝ λειτουργεῖ. (Ἀνάγκη τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος οἰτινος τὴν μισθοδοσίαν νὰ ἀναλάβῃ ἐξ ὀλοκλήρου ἢ Ἑλλ. Κυβέρνησις.
- 2). ἌΝΩ-ΕΠΙΣΚΟΠΗ. - Λειτουργεῖ. (Προσελήφθη πρό τινος ὁ διδάσκαλος Εὐαγγελίφης. Ἡ κοινότης δέον ἐνισχυθῆ διὰ τῆς προσλήψεως καὶ δευτέρου δευτέρου διδασκάλου. Προτείνομεν διὰ τὴν θέσιν ταύτην τὸν Βάσον Βασιλείου ἰδιωτεύοντα ἐν Σε. ι. β.
- 3). ΚΑΤΩ-ΕΠΙΣΚΟΠΗ. ΔΕΝ λειτουργεῖ. (Χρειάζεται εἰς διδάσκαλος.
- 4). ΓΛΗΝΑ. - ΔΕΝ λειτουργεῖ. (Ὁ ἐπαναδιορισθείς διδάσκαλος Θ. Παπανικολάου δὲν ἐνεφανίσθη εἰσέτι ὅπως ἀναλάβῃ τὰ καθήκοντά του.
- 5). ΡΑΔΑΤΕΣ. - Οἱ μαθηταὶ φοιτοῦν εἰς Ἐπισκοπὴν, ἐγγύτερον χωρίον.

γ). Χωρία περιφέρειας οἴμου Πολιτσάνης.

- ΠΟΛΙΤΣΑΝΗ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλος: Χαράλ. Οἰκονομίδης. (Οὗτος ἀντικατεστάθη πρό τινος ὑπὸ τοῦ ἑλβανίζοντοκυριάρχου Ντίκιου. Τῇ αἰτήσῃ τῆς κοινότητος ἐγένετο δεκτὴ ἢ πρόσληψις δύο διδασκάλων καὶ μιᾶς διδασκαλίσεως. Ἡλίας Σέμης, Πέρης καὶ Ἀλεξάνδρα Οἰκονομίδου. Ἄπαντες μισθοδοτοῦνται ὑπὸ τῆς κοινότητος ἀνεπαρκῶς καὶ δέον ἐνισχυθῶσι.

No

Χωρία περιφέρειας δήμου Πολιτσάνης (συνέχεια)

- 2).-ΣΚΩΡΙΑΔΕΣ.- Λειτουργεί (Διδάσκαλος Αθ. Πακασταύρου.
 3).-ΣΩΠΙΚΗ.- ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (Ανάγκη τοποθετηθῶσι δύο διδάσκαλοι
 4).-ΤΣΑΤΙΣΤΑ.- ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (Ανάγκη τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος.
 5).-ΜΑΥΡΟΓΕΡΟΝ.- ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (Ανάγκη τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος.
 6).-ΧΛΩΜΟ.- Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος: Ὀδυσσεύς Γκιέλιος μισθοδοτούμενος ὑπό τῆς Ἄλβ. Κυβερνήσεως, καὶ μία διδασκάλισσα συντηρουμένη ὑπό τῆς κοινότητος. Δέον τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος εἰσέτι-Κοινότης ἐπιθυμεῖ πρόσληψιν Χρήστου Οἰκονομίδου, νῦν ἐν Ἰωαννίνοι ἢ Λέβανη, διαμένοντος ἐν Σέπερη Πολιτσάνης καὶ ὑπηρετήσαντας ἄλλοτε ἐν Λιούντζη Δέον ἐνισχυθῶσιν οἰκονομικῶς καθότι ἡ κοινότης δὲν δύναται διαθέσει εἰμὴ ἐλάχιστα.

δ). Χωρία περιφέρειας δήμου Γεωργουτσάδων.

- 1). ΓΕΩΡΓΟΥΤΣΑΔΕΣ.- Λειτουργεῖ (Εἰς διδάσκαλος καὶ μία διδασκάλισσα: Κωνσταντῖνος Τζιντζόπουλος μισθοδοτούμενος ὑπό τῆς Ἄλβανικῆς Κυβερνήσεως. Ἡ διδασκάλισσα συντηρεῖται ὑπό τῆς κοινότητος. Ἀνάγκη ἐνισχυθῆ.
 2). ΖΕΡΒΑΤΙ. Λειτουργεῖ (Κοινότης πτωχή. Διδάσκαλος Θεμιστοκλῆς Νίκας, μισθοδοτούμενος ἀνεπαρκέστατα.
 3). ΒΟΥΛΙΑΡΑΤΕΣ.- Λειτουργεῖ (Δύο διδάσκαλοι: Βασίλειος Δαλιάνης, μισθοδοτούμενος ὑπό τῆς Ἄλβ. Κυβερνήσεως. Ὁδεύτερος ἐπαύθη, διότι δὲν μετέβη εἰς τὸ ἐκπαιδευτικόν συνέδριον. Ἐσχάτως ἐδιωρίσθη ὁ Σ. Παπαδόπουλος, δὲν προσῆλθεν εἰσέτι.
 4). ΒΟΔΡΙΣΤΑ. Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος συντηρούμενος ἀνεπαρκέστατα ὑπό τῆς κοινότητος. Δέον ἐνισχυθῆ.
 5). ΚΡΑ.- ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (Κοινότης μικρά. Τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος.
 6). ΣΕΛΙΟ.- ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (Διότι διδάσκαλος Λαζάκης μετετέθη παρά τοῦ κ. ἐπιθεωρητοῦ Παγωνίου εἰς Βάλτισταν. Καίτοι ἐπιμόνως ἐζητήθη παρ' ἡμῶν ἀνάκλησις μεταθέσεως που δὲν ἐπετεύχθη αὐτῆ εἰσέτι διότι ὁ κ. ἐπιθεωρητῆς ἰσχυρίζεται ὅτι ἀναμένει διαταγὴν τοῦ Υπουργείου τῆς Παιδείας.
 7). ΚΛΕΙΣΑΡΙ. Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος: Γεώργιος Καλυβᾶς, μισθοδοτούμενος ὑπό τῆς Ἄλβανικῆς Κυβερνήσεως.
 8). ΠΕΠΕΛΙ.- Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος: Δημήτριος Σκεύης, μισθοδοτούμενος ὑπό τῆς Ἄλβανικῆς Κυβερνήσεως.
 9). ΛΟΓΓΟΣ.- Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος μισθοδοτούμενος ὑπό τῆς Ἄλβ. Κυβερν/ς.
 10). ΣΩΤΕΙΡΑ.- Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος Γεώργιος Μπούρζης, μισθοδοτούμενος ὑπό τῆς Ἄλβανικῆς Κυβερνήσεως, ἀκατάρτιστος. Δέον τοποθετηθῆ καὶ δεύτερος ἐπειγόντως.
 11). ΚΟΥΣΟΒΙΤΣΑ. Λειτουργεῖ (Εἰς διδάσκαλος. Κοινότης πτωχολάτρη. Ἐνισχυθῆ.
 12). ΛΟΥΒΙΝΑ.- ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (Χρειάζεται εἰς διδάσκαλος.
 13). ΒΟΔΙΝΟ.- Κοινότης μικρά. Οἱ μαθηταὶ φοιτοῦν εἰς Πέπελιν.
 14). ΑΗ. ΝΙΚΟΛΑΣ.- ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ
 15). ΚΑΤΟΥΝΗ.- ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. (Τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος διὰ τὰ δύο.
 16). ΚΑΚΑΒΚΑ. Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος Ἄλβανός. Τοποθετηθῆ καὶ δεύτερος.
 17). ΚΑΚΟ-ΓΟΡΑΤΖΗ καὶ ΛΟΥΒΙΝΑ. Χρειάζεται εἰς διδάσκαλος διὰ τὰ δύο.

ε). Χωρία περιφέρειας ὑποδιοικήσεως Δελβίνου.

- 1). ΔΕΛΒΙΝΟΝ. Λειτουργεῖ (Δύο διδάσκαλοι καὶ μία διδασκάλισσα, μισθοδοτούμενοι ἀνεπαρκῶς ὑπό τῆς Ἄλβ. Κυβερνήσεως. Μισθοδοσία αὕτη κίαν ἀμφίβολον εἶνε ὅτι θά συνεχισθῆ κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ὑπό τῆς Ἄλβανικῆς Κυβερνήσεως. Ἀνάγκη ἐνισχυθῆ διδασκαλικόν προσωπικόν Δελβίνου διὰ τῆς πρόσληψως ἐνός τοῦλάχιστον ἐκόμη διδασκάλου, τῆς καταβολῆς τῶν καθυστερουμένων ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ μείζονος ὑλικῆς ἐνισχυσεως τῶν. Σημειωτέον ὅτι ἐν Δελβίνῳ δέον νὰ δοθῆ ἐξαιρετικὴ προσοχή καὶ μέριμνα διότι εἶνε κέντρον μεγάλης σημασίας.
 2) ΒΛΑΧΑΤΙ . Τουρκικόν.
 3). ΛΑΚΑ. Συνοικισμός Δελβίνου. Οἱ μαθηταὶ φοιτοῦν εἰς Δέλβινον.

No _____

Χωρία περιφέρειας διοικητικής Δελβίνου (συνέχεια)

- 4) ΜΟΥΚΡΕΣΤΗ. Συνοικία Δελβίνου Τουρκική.
 5) ΓΑΡΔΙΚΑΚΗ. Λειτουργεί (Διδάσκαλος μισθοδοτούμενος ανεπαρκώς υπό της κοινότητας. Ανάγκη ενισχύσεως.
 6) ΣΙΡΑΚΑΤΗ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (δέον τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος οἰτινος τὴν μισθοδοσίαν νά ἀναλάβῃ ἐξ' ὀλοκλήρου ἢ Ἑλλ. Κυβέρνησις.
 7) ΚΩΣΤΑΡΗ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (δέον τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος μισθοδοτούμενος ἐξ' ὀλοκλήρου ὑπό της Ἑλλ. Κυβερνήσεως.
 8) ΒΡΑΙΛΑΤΗ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (δέον τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος, μισθ. ὑπο Ἑλλ. Κυβερνήσεως.
 9) ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΝ. Συνοικία μικρά 7-8 οἰκογένειαι.
 ΧΑΛΙΟΥ. Οἱ μαθηταὶ δύνανται νά φοιτῶσιν εἰς Γιέρμαν.
 11) ΦΟΙΝΙΚΗ. Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος μισθοδοτούμενος ὑπό της κοινότητας.
 12) ΜΑΤΟΜΑΡΑ. Συνοικισμός ἑλληνικός ἐκ 5-6 οἰκογενειῶν.
 13) ΚΡΑΚΙΑ
 14) ΜΟΥΤΣΟΠΟΛΙΤΗ } ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝ (Χρειάζεται εἰς διδάσκαλος διὰ τὰ τρία.
 15) ΜΟΥΛΑΜΟΥΣΑ. }
 16) ΟΜΕΡ-ΕΦΕΝΔΗ. Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος μισθοδοτούμενος ανεπαρκέστατα ὑπό της κοινότητας.
 17) ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΟΝ. - ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (δέον τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος.
 18) ΣΙΑΝΗ. Συνοικισμός ἑλληνικός ἐκ 6-7 οἰκογενειῶν.
 19) ΚΟΓΡΟΤΕΝ. Τουρκικόν.
 20) ΒΕΡΓΙΟ. "
 21) ΚΑΚΟΔΙΚΗ. Λειτουργεῖ κοινοτικόν σχολεῖον.
 22) ΛΕΥΘΕΡΟΧΩΡΙ. Ἐπίσης.

Σημειώσεις: Εἰς τὰ ἀνωτέρω λειτουργοῦντα καὶ μὴ λειτουργοῦντα ἑλληνικὴ σχολεῖα διοικητικῆς Δελβίνου, πλὴν τῆς πόλεως Δελβίνου-εἰς τὴν παρέχει ανεπαρκέστατην μισθοδοσίαν-οὐδὲν κοσὸν ἄλλο χορηγεῖ ἢ Ἑλλ. Κυβέρνησις. Εἰς τὰ χωρία τῆς περιφέρειας ταῦτα εἰς κοινότητες μετ' αὐτοῦ δύνανται νά παρέχωσιν ὡς ἀντιμισθίαν τῶν διδασκάλων των ὄχι χρήματα ἀλλὰ 1000-1500 ὀκκάδες ἀραβοσίτου.

στ) Χωρία περιφέρειας Ἁγίων Σαράντα.

- 1) ΑΓΙΟΙ ΣΑΡΑΝΤΑ. - ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ (δέον τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος, ὁ Φίλιππος Σαμπανίδης, γνωστότατος εἰς τὴν κοινότητα καὶ καταλληλότατος προτεινόμενος ὑπό τῶν κρουόντων.
 2) ΤΡΙΤΟΥΚΑ. Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος, Ἀνδρέας Κέσκος, συντηρούμενος ὑπό της κοινότητας.
 3) ΠΑΛΙ. Δέν εἶνε δυνατόν νά λειτουργήσῃ διότι τὸ χωρίον κατακλύζεται ὑπό πλημύρας.
 4) ΚΑΣΙΜ-ΑΛΑΜΠΕΝ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. Οἱ μαθηταὶ δύνανται νά φοιτήσουν εἰς τὸ χωρίον ἈΛΙΚΟ.
 5) ΑΛΙΚΟ. Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος, μισθοδοτούμενος ὑπό της Ἑλλ. Κυβ/ς
 6) ΤΡΕΜΟΥΑΝ. Λειτουργεῖ (Διδάσκαλος κοινοτικός Σάχος. Δέον τοποθετηθῆ ἐν Ἀλικῷ εἰς ἀκόμη διδάσκαλος. Προτεινομεν τὸν ἐν Ἀλικῷ Ἰωάννην Κωνσταντίνου, ὅστις δέον μισθοδοτεῖται ἐξ' ὀλοκλήρου ὑπό της Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.
 7) ΤΣΑΟΥΣΗ
 8) ΒΡΙΑΝΗ
 9) ΒΡΩΜΕΡΟ
 10) ΚΑΡΑ-ΑΛΙΜΠΕΝ, ΜΕ ΟΥΣ-ΒΕΝ, καὶ ΚΕΝΟΥΡΓΙΟ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. (Ανάγκη τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος διὰ τὰ τρία.

ζ) Χωρία περιφέρειας Δρόβιανης.

- 1) -ΑΝΩ-ΔΡΟΒΙΑΝΗ. Λειτουργεῖ ἀστυκὴ Σχολή (Διδάσκαλος Καλυβῆς.
 2) -ΚΑΤΩ-ΔΡΟΒΙΑΝΗ
 3) -ΝΕΑΣΚΟΒΑ.-
 4) -ΡΟΥΜΑΝΑ.-
 5) -ΔΟΥΡΜΙΕΤΗ.- Οἱ μαθηταὶ φοιτοῦν εἰς Γιέρμαν, Τσεμουριῆς, ὡς καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ χωρίου Χάλιου.

No

Χωρία Περιφέρειας Δρόβιανης (συνέχεια)

- 6). ΔΙΒΡΗ. - Λειτουργεί. Διδάσκαλος 'Οδ. Γκρέκας μισθοδοτούμενος άνεπαρκέ-
στατα υπό της 'Αλβανικής Κυβερνήσεως. Ούτος δέον ενισχυθῆ παρ'
ἡμῶν ὕλικῶς καί καταβληθῶσιν αὐτῷ καθυστερούμενα ἐπιδόματα.
- 7). - ΜΕΜΟΡΔΗ Οἱ μαθηταὶ φοιτοῦν εἰς τὴν Σχολὴν ΘΕΟΛΟΓΟΥ
- 8). ΤΣΕΡΚΟΒΙΤΣΑ
- 9). ΓΙΑΝΙΤΣΑΤΗ Λειτουργεῖ. (Δύο διδάσκαλοι: Σπυρίδων 'Ισαρης καὶ Γ. Παπᾶς.
- 10). ΛΟΥΠΣΑΤΗ ^{Δὲν λειτουργεῖ}
- 11). ΑΗ-ΑΝΔΡΕΑΣ ^{Δὲν λειτουργεῖ} Τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος μέ ἔδραν τό χωρίον ΘΕΟΛΟΓΟΣ.
- 12). ΜΑΛΣΑΝΗ.
- 13). ΑΝΩ-ΛΕΣΝΙΤΣΑ. - Λειτουργεῖ. (Διδάσκαλος Τσαλάκης μισθοδοτούμενος άνεπαρκῶς
ὑπό της 'Αλβανικής Κυβερνήσεως. 'Ενισχυθῆ.
- 14). ΚΑΤΩ-ΛΕΣΝΙΤΣΑ. - Λειτουργεῖ. (Δύο διδάσκαλοι: Γεώργιος Λύτσας καί 'Αθ. Παρτά-
λης συντηρούμενοκ ὑπό της κοινότητος. Δέον ληφθῆ μέριμνα διά
τὴν καταβολὴν τῶν καθυστερουμένων ἐπιδομάτων των καί ἐξασθα-
λισθῆ ἡ πρακτικὴ μισθοδοσία των ὑπό της 'Ελλ. Κυβερνήσεως.
Διδασκάλισσα συντηρουμένη ὑπό της κοινότητος: Βασιλικὴ Δέξου.

η). Χωρία περιφέρειας ὑποδιοικήσεως Τσαμουρῆας.

- 1). - ΤΣΙΦΛΙΚ-ΤΟΥΣΑ. Δέν λειτουργεῖ. Μικρὰ κοινότης.
- 2). - ΔΙΣΣΑΤΗ. - Τουρκικόν
- 3). - ΧΑΙΔΑΡ-ΑΓΑ. 'Επετράπη ἡ λειτουργία τοῦ σχολείου, μέλις ἐσχάτως κατοκιν
ἀλλῆς εἰδοκοιήσεως τῶν κατ. ἰκῶν πρὸς τόν ἐπιθεωρητήν.
- 4). ΧΟΤΖΑ
- 5). - ΚΟΥΛΟΥΡΙΤΣΑ ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝ. (Τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος διά τὰ δύο.
- 6). ΓΡΙΑΖΑΝΗ. Λειτουργεῖ. Διδάσκαλος Σπυρίδων Τσάκας, κοινοτικός. 'Ανάγκη
ἐνισχυθῆ ὕλικῶς ἀπαραιτήτως.
- 7). ΓΡΑΒΗ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. (Ανάγκη τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος.
- 8). ΚΕΣΣΑΡΑΤΕΣ Οἱ μαθηταὶ τῶν δύο τούτων χωρίων δύνανται νά φοιτοῦν εἰς
τὴν Γράβην.
- 9). ΚΟΜΑΤΙ Τουρκικόν.
- 10). ΓΙΑΝΑΡΗ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. Τὰ παιδία δύνανται νά φοιτήσουν εἰς ΛΑΖΑΤΙ
λόγω της μικρᾶς ἀποστάσεως.
- 11). ΚΑΛΤΣΑΤΗ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. (Ανάγκη τοποθετηθῆ εἰς διδάσκαλος.
- 12). ΚΑΛΥΒΙΑ-ΠΑΣΑ. Λειτουργεῖ. Πλημμελῶς (διότι ὁ ἐκεῖ διδάσκαλος, Κῶτσος Μπαῆ-
τρος, εἶνε τελειόφοιτος δημοτικῶν σχολείου.
- 13). ΛΑΖΑΤΗ. - Λειτουργεῖ. Φοιτοῦν δέ καί οἱ μαθηταὶ Καλτσάτης (Διδάσκα-
λος κοινοτικός Κωνστ. 'Ιωάννου. 'Ενισχυθῆ.
- 14). ΚΑΡΟΚΗ. Δέν ἐλειτουργεῖ μέχρις ἐσχάτων. Ἐπετράπη ὅμως κατοκιν ἄ-
πλῆς ἀνακοινώσεως τῶν κατοίκων πρὸς τόν ἐπιθεωρητήν ἡ
πρόσληψις ἐνός διδασκάλου.
- 15). ΘΕΟΛΟΓΟΣ. Λειτουργεῖ. Φοιτοῦν δέ καί οἱ μαθηταὶ Μαλτσάνης, Τσερκοβί-
τσας, 'Αη-άνδρεα, Γιαννιτσάτης, καί Λουκεάτης (Κοινότης θεο-
λόγου δδέον ἰδιαιτέρως ἐνισχυθῆ διά της πρόσληψεως καί
τρίτου διδασκάλου. ἀναλάβη δέ τὴν μισθοδοσίαν ἡ 'Ελλ. Κυβ/ς
- 16). ΒΑΡΓΕΛΑΤΕΣ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. (Χρειάζεται εἰς διδάσκαλος.
- 17). ΣΜΙΜΕΤΕΙ ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. (Χρειάζεται εἰς διδάσκαλος.
- 18). ΓΕΡΜΑΝ Στεροῦμαι ἀκριβοῦς πληροφορίας.
- 49).

ΧΩΡΙΑ ΜΙΚΤΑ.

- 1). ΦΡΑΣΤΑΝΗ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. Αλβανόφωνον.
- 2). ΛΟΥΓΑΡΙ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. "
- 3). ΜΑΡΙΝΑ. ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ. Ἑλληνόφωνον x9
- 4). ΠΕΤΣΑ ΔΕΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ.
- 5). ΝΑΒΑΡΙΤΣΑ. Αλβανόφωνον
- 6). ΜΟΥΖΙΝΑ. Ἑλληνόφωνον. Μικρὰ κοινότης.
- 7). ΚΡΟΓΓΙ. 'Επετράπη ἐσχάτως τῇ αἰτήσῃ τῶν κατοίκων ἡ πρόσληψις
ἐνός διδασκάλου. (Ενισχυθῆ.
- 8). ΛΙΒΙΝΑ. Τουρκικόν.
- 9). ΠΑΝΤΑΛΕΜΙΝ

N^o _____

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ.

Ὅπως λειτουργήσῃ ἡ σχολή ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῆς κοινότητος ὁ Διδάσκαλος Παπαζήσης, διαμένων ἐν Ἀργυροκάστρῳ ὡς ἰδιωτικὸς διδάσκαλος. Οὗτος εὐχαρίστως δέχεται καὶ ἐξασφαλιζομένης μισθοδοσίας τοῦ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ καταβαλλομένων αὐτῷ τῶν καθυστερουμένων ἀπὸ τοῦ 1916 μισθοδοσιῶν τοῦ δι' αὐτὸν ἐπανειλημμένως ἀνεφέρθη ἀρμοδίως. Καὶ ἐξ' ἰδίας ἀντιλήψεως κρίνω καταλληλότατον τοῦτον καὶ ἐπέιγνυσαν τὴν ἀνάγκην κανονισμοῦ τῶν καθυστερουμένων αὐτῷ μισθῶν, ὡς καὶ τὴν ἀνάληψιν τῶν μισθοδοσιῶν τοῦ ὀλοκλήρως περὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καθόσον φοβοῦμαι ὅτι ἡ κοινότης Ἀργυροκάστρου δυσχερῶς θά συμπεθέξῃ εἰς τὴν πληρωμὴν αὐτῶν.

Ἐκ παραλλήλου κρίνω ἀπαραίτητον νὰ διασπασθῇ παρ' ἡμῶν καὶ ἕτερος διδάσκαλος καθόσον θά συγκεντρωθῶσιν ἀρκετοὶ μαθηταί.

Ἐν Ἀγίοις Σαράνθ τῆ 22 Ὀκτωβρίου 1925

Ο ΥΠΟΠΡΟΞΕΝΟΣ

Βεβλημένος

*Συλλογὰ ἀποστολῆς
ἐπιπέδου Κεντρικῆς Γερμανίας
καὶ ἐκ Νομισμῶν Ἰωαννίνων*

[Signature]

Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

LETTRE DU MINISTRE DES AFFAIRES
ÉTRANGÈRES D'ALBANIE AU SECRÉTAIRE GÉNÉRAL
DE LA SOCIÉTÉ DES NATIONS

(N° A. I. 283/—.)

Tirana, le 21 décembre 1934.

Monsieur le Secrétaire général,

Faisant suite à ma dernière lettre du 3 novembre 1934 (n° 283/90 Res.), dans laquelle je me suis empressé de répondre aux demandes de renseignements supplémentaires sur la question des écoles minoritaires des grecophones en Albanie, j'ai l'honneur de vous faire parvenir ci-joint, à titre d'information, les renseignements suivants, qui ont rapport à l'organisation que le Gouvernement albanais a déjà accomplie en faveur des susdites écoles.

Votre Excellence trouvera, dans les listes annexées à cette lettre, quelques renseignements et comparaisons qui serviront, j'en suis certain, à mettre en évidence l'effort que le Gouvernement albanais vient de faire en vue de prouver, une fois de plus, son respect vis-à-vis des engagements pris par-devant la Société des Nations pour les droits minoritaires.

Les informations suivantes ont trait plus spécialement à l'alinéa 1 de ma lettre du 3 novembre dernier et contiennent :

a) Une liste des villages grecophones possédant une école primaire au complet, ayant le grec comme langue exclusive d'enseignement. Ces villages, qui ont 29.929 habitants, selon le recensement de l'année 1930, sont au nombre de 54. Les élèves fréquentant les écoles susmentionnées pendant l'année scolaire 1933-1934 sont au nombre de 3692, et le nombre des instituteurs enseignant les différentes matières en grec est de 58.

b) Une liste des villages grecophones au nombre de 39, ne possédant pas d'écoles, ayant une population de 7288 habitants. Toutefois, il est à relever que ces villages, qui généralement n'ont que de 100 à 200 habitants, se trouvent très éloignés l'un de l'autre, de sorte que la création d'une école est un problème, pour le moment, assez difficile à résoudre.

c) Une liste des instituteurs chargés uniquement de l'enseignement des matières en langue grecque. Il est à remarquer que la plupart des instituteurs, ayant fait des études gymnasiales ou normales, ont déjà été employés, à différentes périodes, dans les écoles grecques avec la même qualité.

d) Un tableau comparatif entre les élèves fréquentant les écoles albanaises et grecophones, indiquant le pourcentage de ces élèves sur l'ensemble des populations respectives.

e) Un tableau comparatif entre les élèves grecophones en Albanie et les élèves fréquentant les écoles primaires en Grèce.

Il résulte clairement de ce tableau que le pourcentage des élèves grecophones en Albanie est supérieur à celui des élèves en Grèce.

f) Ainsi que Votre Excellence pourra constater dans les circulaires ci-incluses, les dispositions prises par le ministère de l'Instruction publique prévoient aussi l'enseignement religieux, qui d'ailleurs est absolument libre et dépend de la volonté des parents intéressés; ces derniers sont autorisés à choisir à ce propos l'instituteur et le local nécessaires.

C'est ainsi que ledit ministère a décidé, depuis 1930, de procéder pour tout le royaume et pour toutes les confessions sans exception aucune.

Les renseignements susmentionnés et l'abondance des détails par lesquels le Gouvernement albanais vient de mettre en évidence son attitude correcte et son soin scrupuleux de remplir ses obligations envers la minorité, ne sont qu'une petite partie des libertés de droits qu'il accorde et dont jouit la minorité grecque en Albanie. Cette situation privilégiée de la minorité grecque en Albanie est évidemment un contraste avec le traitement infligé aux minorités albanaises.

Je saisis cette occasion, etc.

Le Ministère des Affaires étrangères :
(Signé) DJAFER VILLA.

Annexe I au n° 22.

(Liste n° I.)

VILLAGES GRÉCOPHONES, AYANT DES ÉCOLES PRIMAIRES AU COMPLET,
AVEC LE GRÉC COMME LANGUE EXCLUSIVE D'ENSEIGNEMENT.

N°	Nom du village.	D'après le recensement de 1930.	Élèves, année scolaire 1934-1935.	Instituteurs.
1	Dervicjan	1613	250	4
2	Goranxi	613	137	2
3	Vanist	437	145	2
4	Haskove	424		
5	Grapsh	513	89	1
6	Terihat	617	115	2
7	Sofratik	394		
8	Gorice	154		
9	Dhuvjan	800	110	2
10	Poliçan	1071	165	3
11	Zervat	305		
12	Çatiste	875	140	2
13	Hllomo	913	114	2
14	Skore	807	85	1
15	Sopik	1885	240	4

N ^o .	Nom du village.	D'après le recensement de 1930.	Élèves, année scolaire 1934-1935.	Instituteurs.
16	Peshkepi e sipërme	341	47	1
17	» » poshtëme	271	37	1
18	Gline	394	68	1
19	Vllaho Goranxi	267		
20	Kakavi	424	70	1
21	Sotire	1064	138	2
22	Klishar	573	60	1
23	Pepel	646	50	1
24	Bularat	1054	160	2
25	Budrisht	522	80	1
26	Jergucat	731	130	2
27	Llongo	791	80	1
28	Luvine	1852	78	1
29	Kakogoranxi	237		
30	Selo	455	53	1
31	Koshovice	639	70	1
32	Aliko	320	50	1
33	Jerme	224	100	2
34	Halo	164		
35	Kalivi Shushi	621		
36	Dormish	41		
37	Leshnice e sipërme	808	110	2
38	» » poshtëme	1167	120	2
39	Dhiver	1268	163	2
40	Dhrovjan	1510	133	2
41	Kakodhiq	772	83	1
42	Lefterehor	486		
43	Finiq	379	72	1
44	Karoc	69		
45	Mavropol	69		
46	Shinjon	31	1	1
47	Theolog	213	1	1
48	Melçan	270	90	1
49	Shendre	290		
50	Cerkovice	291		
51	Lazat	213	30	1
52	Kalcat	154		
53	Kalivi Pasha	320	30	1
54	Kumurice	234		
		29929	3692	58

¹ Laissez en blanc dans le texte transmis au Greffe de la Cour. [Note du Greffier.]

VILLAGES GRÉCOPHONES NE POSSÉDANT PAS D'ÉCOLES.

N°.	Nom du village.	Habitants.
1	Radat	74
2	Vohine	241
3	Katuna	117
4	Kere	201
5	Mavrojeri	119
6	Grazhdan	490
7	Hader Aga	150
8	Komati	119
9	Memush bej	25
10	Perdhikari	145
11	Qenurie	98
12	Qesarat	153
13	Sminec	245
14	Grave	242
15	Vagalat	340
16	Metog	96
17	Pali	111
18	Tremulli	52
19	Vrion	201
20	Cuke	452
21	Vremore	168
22	Kardhikaq	310
23	Sirakat	116
24	Brailat	129
25	Kostar	239
26	Mesopotim, iperme	43
27	poshtem	500
28	Harco	411
29	Juncat	135
30	Llupsati	50
31	Krongji	221
32	Valahove	109
33	Ymer Efendi	321
34	Harvasove	236
35	Memoraq	78
36	Kran	228
37	Rumanec	50
38	Shenkolle	236
39	Hoxha	141
		<hr/>
		7288

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Annexe 3 au n° 22.

(Liste n° III.)

INSTITUTEURS CHARGÉS UNIQUEMENT
DE L'ENSEIGNEMENT DES MATIÈRES EN LANGUE GRECQUE.

I.	Ayant achevé une école normale grecque	13
II.	» » un lycée grec	22
III.	» » la moitié d'un lycée	7
IV.	» » une école primaire complémentaire grecque	15
V.	» » » » d'agriculture	1

Pour ces instituteurs, l'État dépense annuellement 121.000 fr.-or.

ENSEIGNEMENT RELIGIEUX.

Orthodoxes	5
Mahométans	53
	58

Annexe 4 au n° 22.

TABLEAU COMPARATIF
ENTRE LES ÉLÈVES ALBANOIS ET GRÉCOPHONES.

	Albanais.	Grécophones.
Population (recensement 1907)	965.573	37.217
Enfants en âge de fréquenter les écoles primaires	125.000	4.652
Population ayant des enfants	393.444	29.929
Élèves fréquentant les écoles	45.378	3.692
Pourcentage des élèves en comparaison avec les enfants en âge de fréquenter les écoles	36,29 %	79,30 %
Pourcentage des élèves en comparaison avec la population totale	4,8 %	9,9 %

Annexe 5 au n° 22.

TABLEAU COMPARATIF ENTRE LES ÉLÈVES
GRÉCOPHONES EN ALBANIE ET LES ÉLÈVES EN GRÈCE.

	Grécophones d'Albanie.	Grèce.
Population	37.217	6.204.684
Élèves en âge de fréquenter les écoles	4.652	851.678
» fréquentant les écoles	3.692	636.708
Pourcentage qui fréquente	79,30 %	75 %

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Annexe 6 au n° 22.

CIRCULAIRE DU MINISTÈRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE D'ALBANIE.

(N° 5425.)

Tirana, le 8 novembre 1934.

Aux Inspectorats de l'Instruction publique et aux Directions des écoles primaires et secondaires.

Afin de compléter la circulaire n° 2621/9, datée du 14 novembre 1930, nous vous informons que l'enseignement religieux des élèves pourra se faire deux fois par semaine : le dimanche et pendant la moitié d'un autre jour férié de la semaine, fixé selon le village.

Les noms des instituteurs chargés de l'enseignement religieux, et le local nécessaire à cette fin, seront portés à la connaissance et à l'approbation du ministère de l'Instruction publique, par l'autorité cléricale.

Ci-joint, vous trouverez copie de la circulaire susmentionnée.

Le Ministre de l'Instruction publique :

(Signé) Dr MIRASH KANAJ.

Annexe 7 au n° 22.

CIRCULAIRE DU MINISTÈRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE D'ALBANIE.

(N° 2621/9.)

Tirana, le 14 novembre 1934¹.

Faisant suite à la circulaire n° 2621/7, datée du 2 octobre 1930, nous vous informons que l'enseignement religieux dans les écoles a été supprimé et qu'il pourra être donné seulement en dehors des écoles et de l'horaire scolaire. Le local nécessaire à cet enseignement sera trouvé par le directeur de l'école, d'accord avec les autorités administratives.

Pour tout instituteur qui sera proposé à cette fin et sur lequel seront pris au préalable des informations, l'on doit prendre l'approbation de ce Ministère.

Les directeurs des écoles sont chargés d'inspecter de temps en temps ces enseignements pour s'assurer qu'aucune atteinte n'est portée à l'unité nationale ; ce devoir doit être un des principes de base de l'éducation nationale. En outre, on veillera à ce que cet enseignement ne porte pas atteinte aux autres confessions, afin d'éviter un antagonisme entre les éléments.

Toute action contraire à ces instructions doit être référée à ce Ministère, pour qu'il prenne les mesures nécessaires.

Le Ministre de l'Instruction publique :

(Signé) HIL MOSI.

¹ Sic (cf. annexe 6 ci-dessus, al. 2, l. 1 et 2). [Note du Greffier.]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

1. ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ

Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Ρώμη
Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα
National Archives/Department of State, Ουάσιγκτον
Public Record Office/Foreign Office, Λονδίνο

2. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

Documenti Diplomatici Italiani, Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la Pubblicazione dei Documenti Diplomatici, Roma, Settima Serie 1922-1935, vol. IV-XVI.

Kondis B.-Manda El. (eds), *The Greek Minority in Albania. A Documentary Record (1921-1993)*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1994.

Κόντης Β. (επιμ.), *Ελληνισμός της Βόρειας Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*, Εστία, Αθήνα 2004, β' έκδ., τ. 4.

Papadakis B. P., *Documents officiels publiés par la Ligue des Epirotes du Nord 1912-1935*, Supplement du bulletin de la Ligue des Epirotes du Nord, Athènes 1935.

Veli D. and oth. (eds), *Documenta e materiale historike nga lufta e popullit shqiptar për liri e demokraci 1917-1941* (Εγγραφα και ιστορικό υλικό από τον αγώνα του αλβανικού λαού για ελευθερία και δημοκρατία 1917-1941), Arkiva Shtetërore të RPSH, Tiranë 1959.

Β. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΓΕΩΛΟΓΙΑ

Βακαλόπουλου Κ. Α., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ηπειρος*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1992.

Βερέμης Θ.-Κουλουμπής Θ.-Νικολακόπουλος Ηλ. (επιμ.), *Ο ελληνισμός της Αλβανίας*, Σιδέρης, Αθήνα 1995.

Γλαβίνα Απ., *Η Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1992, γ' έκδ.

- *Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία Ορθοδόξου Εκκλησίας επί τη βάση ανεκδότων εγγράφων*, χ.έ., Ιωάννινα 1978.

Λέδε Κ. Ν., *Αρτιμάδες Χειμάρρας*, Σείριος, χ.τ. 1978.

Λιβάνη Α., *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Νεφέλη, Αθήνα 1995.

Η Δρόπολις Βόρειου Ηπείρου. Αείκωμα, Ένωση Δροπολιτών «Ο Δρίνος»,

Αθήνα 1980.

Ζώτου Μ.–Γιάνναρου Χρ., *Η Πολύτση της Βορείου Ηπείρου*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1989.

Καλυβόπουλου Γ.–Καλυβόπουλου Χ., *Μπουλιάρατι–Δερόπολη Β. Ηπείρου: Ιστορία, λαϊκός πολιτισμός*, Σύλλογος Βουλιαρατινών εν Αμερική «Ο Άγιος Αθανάσιος», Αθήνα 1975.

Κατσαλίδα Γρ., *Η ταυτότητα του Βορειοηπειρωτικού Ελληνισμού*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 2004.

– *Η περιοχή Θεολόγου Αγίων Σαράντα. Λαογραφικά–Εθνογραφικά–Ηθολογικά*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1994.

Καραμανλή Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928–1932*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1986.

Κόντης Β., *Ευαίσθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αιώνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.

Μαντά Ελ., *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923–2000)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 2004.

Μιχαλόπουλος Δ., *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας 1923–1928*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη χ.χ.

Μπαράς Β., *Το Δέλβινον της Βορείου Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές Αργυροκάστρου, Χειμάρρας, Πωγωνίου, Φιλιατών, Παραμυθίας κ.λπ., χ.έ.*, Αθήναι 1966.

Παπαδόπουλος Α. Κ., *Ο Αλβανικός Εθνικισμός και ο Οικουμενικός Ελληνισμός. «Άπειρος» χώρα, Νέα Σύνορα*, Αθήνα 1994, δ' έκδ.

Παπαδόπουλου Γ. Χ., *Η εθνική ελληνική μειονότητα εις την Αλβανίαν και το σχολικόν αυτής ζήτημα. Ιστορικόν αρχεῖον 1921–1979*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1981.

– *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως Αργυροκάστρου*, χ.έ., Αθήναι 1978.

Παπαδόπουλου Ν. Κ., *Η Δουβιανή της Δροπόλεως Β. Ηπείρου*, χ.έ., Αθήναι 1970.

Παπαθεοδώρου Απ., «*Η παιδεία στη Βόρειο Ήπειρο μετά το '21 (19ος και 20ός αι.)*», στον τόμο *Βόρειος Ήπειρος–Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου* (Κόνιτσα, 22–24 Αυγούστου 1987), σ. 349–407.

Σπυρομήλιος Μ., *Ελλάς και Αλβανία*, χ.έ., Νέα Υόρκη 1944.

Στούπης Σπ., *Ηπειρώτες και Αλβανοί. Η προσφορά της Ηπείρου προς το έθνος*, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1976.

Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγ., *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Παπαζήση, Αθήνα 2004.

Τζιόβα Π. Δ., «*Οι δάσκαλοι των μειονοτικών σχολείων της Βορείου Ηπείρου (1900–1939)*», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 3.5 (2004), 183–236.

Τσιτσελίκης Κ.–Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Κριτική, Αθήνα 2003.

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

Borejsza J. W., *Il Fascismo e l'Europa Orientale. Dalla propaganda all'aggressione*, Laterza, Bari 1981.

«La controversia greco-albanese», *Affari Esteri* 2/1 (5 gennaio 1935), 8-9.

D'Amoja F., *Declino e prima crisi dell'Europa di Versailles. Studio sulla diplomazia italiana ed europea (1931-1933)*, Giuffrè, Milano 1967.

Di Nolfo En., *Mussolini e la politica estera italiana 1919-1933*, C.E.D.A.M., Padova 1960.

Fischer J. B., «Italian Policy in Albania 1894-1943», *Balkan Studies* 26.1 (1985), 101-112.

– *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, Columbia University Press, New York 1984.

Fishta Ilj., *Ndërhyrja e kapitalit të huaj dhe pasojat e saj skllavëruese për Shqipërinë (1931-1936)* [Η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου και οι δουλωτικές του συνέπειες για την Αλβανία (1931-1936)], Instituti i Historisë, Tiranë 1989.

– «Acarimi i tensionit në marrëdhëniet shqiptaro-italiane, presioni i dytë i madh i Romës mbi Tiranën (Tetor 1932-gusht 1933)» [Η κορύφωση της έντασης στις ιταλοαλβανικές σχέσεις, η δεύτερη μεγάλη πίεση της Ρώμης στα Τίρανα (Οκτώβριος 1932-Αύγουστος 1933)], *I Buletin Shkencor* 2 (1986), 113-125 και *II Buletin Shkencor* 1 (1987), 79-93.

– «Lindja e tensionit në marrëdhëniet shqiptare-italiane, presioni i parë i madh i Romës mbi Tiranën (Nëntor 1931-Tetor 1932)» [Η γένεση της έντασης στις ιταλοαλβανικές σχέσεις, η πρώτη μεγάλη πίεση της Ρώμης στα Τίρανα (Νοέμβριος 1931-Οκτώβριος 1932)], *Studime Historike* 2 (1986), 69-88.

– *Ndërhyrja e kapitalit të huaj dhe pasojat e saj skllavëruese për Shqipërinë (1925-1931)* [Η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου και οι δουλωτικές του συνέπειες για την Αλβανία (1925-1931)], Instituti i Studimeve Ekonomike, Tiranë 1979.

Gogaj Ilj., *Ndërhyrja arsimore italiane në Shqipëri dhe qëndresa kundër saj* (Η ιταλική εκπαιδευτική διείσδυση στην Αλβανία και η αντίσταση εναντίον της), 8 nëntori, Tiranë 1980.

– «Shkollat katolike–Mjet i rëndësishëm i depertimit fashist në Shqipëri (Vitet '30 të shekullit XX)» [Τα καθολικά σχολεία–Ένα σημαντικό μέσο της φασιστικής διείσδυσης στην Αλβανία (Δεκαετία '30 του 20ού αι.)], *Studime Historike* 1 (1971), 85-112.

- Historia e Shqipërisë* (Ιστορία της Αλβανίας), Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1983-1984, τ. 4.
- Manda El., «Reciprocal Relationship between Politics and Economics: The Renewal of the 1926 Treaty of Tirana», *Balkan Studies* 37.2 (1996), 309-330.
- «The Economic Recession in Albania and Italian Infiltration: The Loan of 1931», *Balkan Studies* 36.2 (1995), 265-296.
- «Minorité hellénique de l'Épire du Nord en Albanie», *Minorités Nationales* 5-6 (novembre-décembre 1933), 99-100.
- Montanelli S., «Scuola e cultura nel regno degli Skipetari», *Scuola e Cultura* 1-2 (aprile 1938), 68-76.
- Morozzo della Rocca R., *Nazione e religione in Albania (1920-1940)*, Il Mulino, Bologna 1990.
- «La nota albanese sulla questione della minoranza greca in Albania (14 novembre)», *Affari Esteri* 1/5 (29 nentor 1934), 19.
- Papadakis B. P., *Histoire diplomatique de la question nord-épirote 1912-1957*, Institute for Balkan Studies, Athènes 1958.
- Pastorelli P., *Italia e Albania, 1924-1927. Origini diplomatiche del Trattato di Tirana del 22 novembre 1927*, χ.έ., Firenze 1967.
- Pearson R., *National Minorities in Eastern Europe 1848-1945*, MacMillan, London 1983.
- «Question scolaire en Albanie», *Documentation Catholique* (1933), 390-443.
- Roselli A., *Italia e Albania. relazioni finanziarie nel ventennio fascista*, Il Mulino, Bologna 1986.
- Selenica T., *Shqipëria më 1927* (Η Αλβανία το 1927), Shtypshkronja Tirana, Tiranë 1928.
- Self G. M., *Foreign Relations of Albania*, PhD in International Relations, University of Chicago, Chicago 1943.
- Stavrianos L. S., *The Balkans since 1453*, Rinehart, New York 1958.
- Sterghiopoulos C. D.–Soulis C., *La question de l'Épire du Nord*, χ.έ., Paris 1946.
- Stickney E. P., *Southern Albania or Northern Epirus in European International Affairs 1912-1923*, Stanford University Press, Stanford 1926.
- Tomes J. H., *King Zog of Albania. Europe's self-made Muslim King*, New York University Press, New York 2004.
- Ushtelenca Il., *Diplomacia e mbretit Zogu I-rë* (Η διπλωματία του βασιλιά Ζόγκου Α'), χ.έ., Tiranë 1996.
- Wrigley W. D., «The United States and the Italian Influence in Albania. Six Diplomatic Documents 1928-1939», *Balkan Studies* 25.1 (1984), 81-108.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Άβενολ, Γιόζεφ 210, 231
Άγιοι Σαράντα 26, 36, 48, 84-87,
89, 91, 100, 124, 127, 172,
182, 190, 192
περιφέρεια 26, 109, 123, 183
Άγιος Αντρέας 187
Αδριατική, θάλασσα 76, 90
Αθήνα 94, 165, 168, 174
Αλέσιο 189
Αλήκο 45, 61, 71, 123
Άλντριτς, επιτετραμμένος 223
Αλοϊζι, Πομπέο 86, 144
Ανώτατη Εκπαιδευτική Επιτροπή
85
Αποστολόπουλος, Χαρ. 34
Αργυρόκαστρο 13, 26, 36, 48-49,
57, 67-69, 81, 92, 99, 101-103,
110, 118, 120, 128-130, 134,
135, 137, 172, 176, 178-180,
183, 189-190, 192-193, 195
νομός 27, 34, 44, 113
περιφέρεια 13, 26, 109, 114,
123-126, 177
Ασλάνι, Φουάντ 187
Αυλώνα 13, 77, 131-132, 134, 150,
188
Αυστρία 206
- Βαλοβίστα 47, 52, 72, 99
Βαν Εϊσίνγκα, δικαστής 241-242
Βάνιστα 103, 123
Βάσσιος, Γ. 189
Βάσσοι, Βασίλειος 177, 189
Βατικανό 261
Βατικιώτης, Κωνσταντίνος 38, 115
Βελιγράδι 29, 49, 94
συμφωνία 32-34, 48, 50, 58, 62,
73, 80
- Βενιζέλος, Ελευθέριος 98, 107
Βιδούρης, Μ. 35
Βίλα, Τζαφέρ 188, 194, 231, 257
Βλαχοϋψηλοτέρα 47, 52, 72-73, 99,
101, 123
Βοδίνο 61
Βόδριστα 61, 99, 208
Βοζώρης, Σ. 29, 35, 92
Βοστίνη 102
Βουλγαρία 90, 206
Βουλιάρατες 35, 45, 61, 71, 101-
102, 180
Βούλτσης, Βασ. 189
Βούνο 26, 61
Βούρκο 179
Βραϊλάτι 44, 61
Βραχογοραντζή 68, 99, 187
Βρετανία 75, 152, 208, 224
Βρεττός, Παύλος 49
Βριόνι, Ιλίας 18, 20, 181
Βριόνι, Χουσεϊν 138
Βρυώνι 44
Βρωμερό 44
- Γαλλία 152
Γαρδικάκι 61, 123
Γενεύη 180, 187, 194, 214, 218,
226, 231, 263
Γενική Διεύθυνση Παιδείας, Τίρα-
να 46, 59, 62, 71, 85, 87, 115
Γενική Διοίκηση Ηπείρου 33
Γέρμα 61, 123
Γερμανία 75
Γεωργουτσάτες 61, 123, 180-181,
183, 194
Γιουγκοσλαβία 18, 23, 76, 90, 223
Γιούκα, Μουσά 188
Γκράντι, Ντίνο 105

- Γλίνα 61, 123, 167, 177, 180, 183
 Γορίτσα 103, 177, 180, 187
 Γράψη 60, 101, 103, 123, 177, 180
 Γριάσδανη 61, 109
- Δέλβινο 35-36, 46, 61, 68-69, 92, 100-101, 103, 210
 περιφέρεια 44, 99, 179, 194
 Δενδραμής, Βασίλειος 19-20, 23-25, 181, 217, 229
 Δερβιτσάνη 35, 45, 60, 67, 99, 101, 123, 167, 177, 179, 183, 189
 Δήμας, Συμεών 49
 Διαμαντόπουλος, πρέσβης 119, 122, 163, 165-167, 172, 194, 198, 231, 258
 Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης, Χάγη 14, 65, 225, 230-232, 235-236, 238-242, 251-256, 258-260, 271
 Δίβρη 61, 101, 123, 212
 Διεθνής Ομοσπονδία των Ενώσεων για την Κοινωνία των Εθνών 211, 213
 Διονύσια, θέατρο 191
 Δουβιανή 61, 103, 123-124, 183
 Δρόβιανη 44-45, 47, 60, 68, 101, 123
 περιφέρεια 44, 99
 Δρόπολη 35, 49, 176, 179, 189, 194, 200
 περιφέρεια 92, 99, 177, 179, 183
 Δρυμάδες 26, 49, 61, 69, 92, 200-201
 Δυρράχιο 90, 131-132, 134
 Δωδεκάνησα 90
- Ελευθεροχώρι 109, 187
 Ελμπασάν 110, 134, 189
 Εξαμίλι 201
- Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου 27, 60, 65, 68-69, 95, 110, 116, 119-122, 207-208
 επιθεωρητής 30, 34, 52, 59, 69, 72, 85, 91, 101, 103, 108, 114-115, 118, 184, 263
 Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης Πωγωνίου 32, 34
 Επισκοπή
 Άνω 99, 123, 180
 Κάτω 57, 177, 180
 Επιτροπή επί των Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου 33-38, 44-45, 47, 52-53, 55-59, 63, 65, 67-68, 70-71, 85, 98, 102-103, 107, 116
 Ερσέκ-Κολώνια, περιφέρεια 34
 Ζερβάτες 61, 102, 187
 Ζήσης, Σταύρος 109
 Ζιντέλ, Ζιλμπέρ 239-241
 Ζόγκου (Ζογκ), Αχμέτ 14, 28-30, 72-73, 79, 85, 89-90, 92-94, 104, 106, 137, 142, 144-145, 149, 151-152, 155-156, 158-159, 161-163, 166, 170, 174, 177, 181, 194-199
- Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής 61, 224
- Θεολόγου 45, 61, 71, 101, 109-110, 123
- Ίβαναϊ, Μίρας 150, 159, 167, 184, 188, 195, 207, 221, 259
 Ιμπεριάλι, μαρκήσιος 23
 Ιντέλι, επιτετραμμένος 198
 Ιωάννινα 31, 34, 38, 66, 168, 191

- νομαρχία 33-34, 38
 Ιωάννου, Ηλίας 72-73
- Καβάγια 137, 154
 Καινούριο 99
 Κακαβιά 57, 61
 Κακογοραντζή 102, 187
 Κακοδίκι 123
 Καλλέργης, υποπρόξενος 120, 122, 178
 Καλογοραντζή 61, 100, 103, 123, 183
 Καλτσάτες 44, 187
 Καλυβάς, Σ. 47
 Καλύβια Πασά 43-44
 Καλυβόπουλος, Αλ. 35
 Κανακάρης-Ρούφος, Λουκάς 58
 Καπεστίτσα, συμφωνία 12, 233, 240
 Καραλίμπεη 47, 59, 69, 99
 Καραχάτι 44
 Καρέτσος, βουλευτής 197
 Καρόκι 187
 Κάσσος, βουλευτής 29, 113, 188, 197
 Κατσαλίδας, Γρηγόρης 190
 Κάτω Λάμποβο 61
 Κέδης, γενικός Διευθυντής Παιδείας 72-73, 85
 Κέρκυρα 66, 87, 98
 πρωτόκολλο 12, 25, 233, 240
 Κεσσαράτες 44
 Κεστοράτι 61
 Κηπαρό 26, 61
 Κιτσάτης, Γ. 35, 189
 Κλεμανσό, Ζορζ 256
 Κοινωνία των Εθνών 14, 17-20, 24-25, 30, 63, 80, 95, 111-114, 161, 168, 172, 175, 177-183, 190-200, 206, 208-214, 217, 219-224, 230, 233, 235, 238, 242, 244-245, 249, 251-252, 257, 259, 261-265
 Γενικός Γραμματέας 18, 20, 180, 203, 207-208, 211-212, 216-217, 219, 251, 262
 Νομικό Τμήμα 209-210, 214-215, 224, 256
 Συμβούλιο 20-23, 95, 162, 181, 194, 216, 219-220, 222, 225-232, 235-236, 238-239, 241, 248-253, 255-258, 260-262, 271
 Τμήμα Μειονοτήτων 208, 214
 Κοκοτάκης, Ιωάννης 85, 95-96
 Κόλλας, Κίμων 112
 Κολλίγας, Γ. 189
 Κόμπαν, Έρικ 242
 Κομαρνίτσκι, αντιπρόσωπος 231
 Κονίσπολη 103
 Κόρτε Νταλμάτσο, πρόξενος 127-128
 Κορυτσά 26, 34, 48, 50, 129, 134-135, 137
 Κοσοβίτσα 45, 61, 67, 123, 208
 Κότσι, Κολ 263
 Κουγιτέας, νομάρχης 37
 Κούδεσι 26
 Κουλουρίτσα 61, 110, 187
 Κούρτι, Λετς 210, 212
 Κοχ, Αρμάντο 144
 Κρα 61
 Κρασιά 44, 61, 109
 Κρόγγοι 61
 Κρούγια 168
 Κρυστάλλης, Ηλίας 99
 Κρυστάλλης, Νικόλαος 99
 Κυβέλη, θέατρο 191
 Κυριάκης, Αντώνιος 177, 189
 Κώσταρη 44, 68

- Λαγουδάκης, Γεώργιος 232, 239
 Λαδάκης, Θ. 189
 Λαζάτες 44, 61, 123
 Λέκκας, έμπορος 189
 Λεσινίτσα
 Άνω 45, 60, 67, 109, 123, 189-190, 212
 Κάτω 35, 45, 60, 67, 123
 Λεσκοβίκι, υποδιοίκηση 34
 Λεσκοβίκου, Σιρί μπέη 188, 197
 Λιαδόπουλος, Μ. 189
 Λιάσκας, Ιωάννης 32-34, 60-61
 Λιθουανία 206
 Λίλλης, Θωμάς 177
 Λιμποχόβα, Μουφίντ 29, 113
 Λιμπόχοβο 192
 περιφέρεια 100
 υποδιοίκηση 103, 168, 181, 208
 Λίτσας, Μιχαήλ 103
 Λόγγος 61, 99, 101, 123
 Λόλης, Π. 189
 Λουβίνα 102
 Λουράσκι, Π. 133, 136, 138, 143
 Λούσνια 137
 Λύβινα 99

 Μάλκι, Γουίλιαμ 208, 215, 218, 221, 224
 Μάλτσανη 187
 Μάνος, Μιχ. 189
 Μάντης, Θ. 189
 Μάντης, Χρ. 189
 Μάξιμος, Δημήτριος 169-170, 187, 193
 Μάτι, περιοχή 28
 Μαυρόπουλο 187
 Μελάς, Αλέξανδρος 172
 Μελάς, Λέων 105, 168
 Μέλιας, Ι. 35
 Μέλλιος, βουλευτής 188
 Μεμούσβεη 68, 99
 Μεξικό 208
 Μερτζάνης, επιθεωρητής 100-101, 103, 108
 Μεσόγειος, θάλασσα 90
 Μεσοπόταμο 44, 99, 264
 Μεταξάς, Ιωάννης 265
 Μηλιαρέσης, Αριστομένης 176-177
 Μητσοπολίτη 44
 Μίγγας, επιθεωρητής 30, 34, 52, 59, 69, 72, 85, 91, 114-115, 120-122
 Μικέλης, Γρηγόριος 189
 Μιχαλακόπουλος, Ανδρέας 89, 92
 Μόδης, Γ. 35
 Μόσι, Χιλ 131, 147-150, 155, 158
 Μουζινα 61
 Μουζινας, Αντώνιος 103
 Μουλαμουσά 44, 48
 Μουντζούρης, Θ. 189
 Μουσολίνι, Μπενίτο 90, 93, 133, 142, 152, 156, 158
 Μπάκος, Ν. 167
 Μπαμίχας, Βασίλης 29, 62
 Μπάχος, Αναστάσιος 109
 Μπάχος, Στέφανος 189
 Μπεντόστι, Λίβιο 136
 Μπεράτι 134
 Μπέρνσταϊν, πρέσβης 144, 155
 Μπλινίστι, Μπενουά 161, 242
 ΜποβαΣκόπα, Ρενάτο 220, 225
 Μπότσαρης, Νότης 92, 168, 172
 Μπούρτζης, Γ. 189

 Ναθαναήλ, Αθανάσιος 35, 63, 96, 98
 Ναθαναήλ, Ι. 35
 Ναχέρα, Φρανσίσκο Καστίγιο 208
 «Νέα Φιλική Εταιρεία» 176
 Νεγκουλέσκο, δικαστής 251

- Νεμρί, Λεόν 200
 Ντ' Αβίλα Λίμα, Λόβο 208
 Ντε Μανταριάγκα, Σαλβαντόρ 226, 229, 257, 262
 Ντε Ρόσι, επιτετραμμένος 174
 Ντερμίσι 187
 Ντι Σοράνια, Μέλι Λούπι 135, 138, 144, 156
 Ντούτσης, Ε. 189

 Ξυδιάς, Γ. 34

 Οθωμανική Αυτοκρατορία 233, 250
 Οικονομίδης, Γεώργιος 177, 189
 Οικονομίδης, Φιλ. 35
 Οικονομίδης, Χαράλαμπος 103
 Οικονόμου, Στέφανος 109
 Οικουμενικό Πατριαρχείο 83
 Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας 80, 83, 98
 Οτράντο 76
 Ουγγαρία 206
 Ούπι, Τζαφέρ 24, 91, 174

 Παγκόσμιος πόλεμος
 Α' Παγκόσμιος 11-12, 14, 67, 75, 77, 84
 Β' Παγκόσμιος 64
 Παλάσσα 26, 49-50, 61, 69, 200
 Πάντος, Αντ. 189
 Παπαβασιλείου, Γεώργιος 49
 Παπαγεωργίου, Πέτρος 177
 Παπαδόπουλος, Γεώργιος 176-177, 189
 Παπαδόπουλος, Θωμάς 57
 Παπαδόπουλος, Νικόλαος 177, 189
 Παπαδόπουλος, Στ. 35
 Παπαζήσης, Φώτιος 49, 100
 Παπαθανασίου, Κωνσταντίνος 109
 Παπαχρήστου, Στέφανος 85
 Παππάς, Γεώργιος 109-110
 Παραμυθιά 66
 Παρίσι 214, 240
 Παρτάλης, Αθ. 35
 Πέπελη 61, 180
 Πέσος, Α. 189
 Πήλιουρι 26
 Πικέρνι 61
 Πιπινέλης, Παναγιώτης 106, 108
 Πίσπηρης, Σπ. 34
 Πογώνης, γραμματέας 87
 Πολίτης, Νικόλαος 239, 242-250
 Πολύτσανη 35, 45, 60, 67, 71, 101, 123, 189
 Πολωνία 17, 214, 231, 255-256
 Πορτογαλία 208
 Πουλογιάννης, Γιάννης 189
 Πρέβεζα 66
 Πρεμετή 26, 34, 36, 48-49, 101
 περιφέρεια 47, 72, 99, 194
 Πωγώνι 35, 66, 181
 περιφέρεια 92, 99, 179

 Ραδάτες 180, 264
 Ραφαήλ, αντιπρόσωπος 210-211
 Ροστβορόφσκι, δικαστής 251
 Ρόστιγκ, Έλμερ 208, 210, 214-216, 220
 Ρουμανία 206
 Ρωσία 75

 Σαγιάνι 44
 Σάσων 77
 Σαχίνης, Βασίλειος 176, 189
 Σελλειό 61, 99, 208
 Σέμης, Ηλ. 35
 Σέντερχολμ, Τζ. Γ. 24
 Σερβία (βλ. Γιουγκοσλαβία)
 Σιμωνίδης, βουλευτής 29

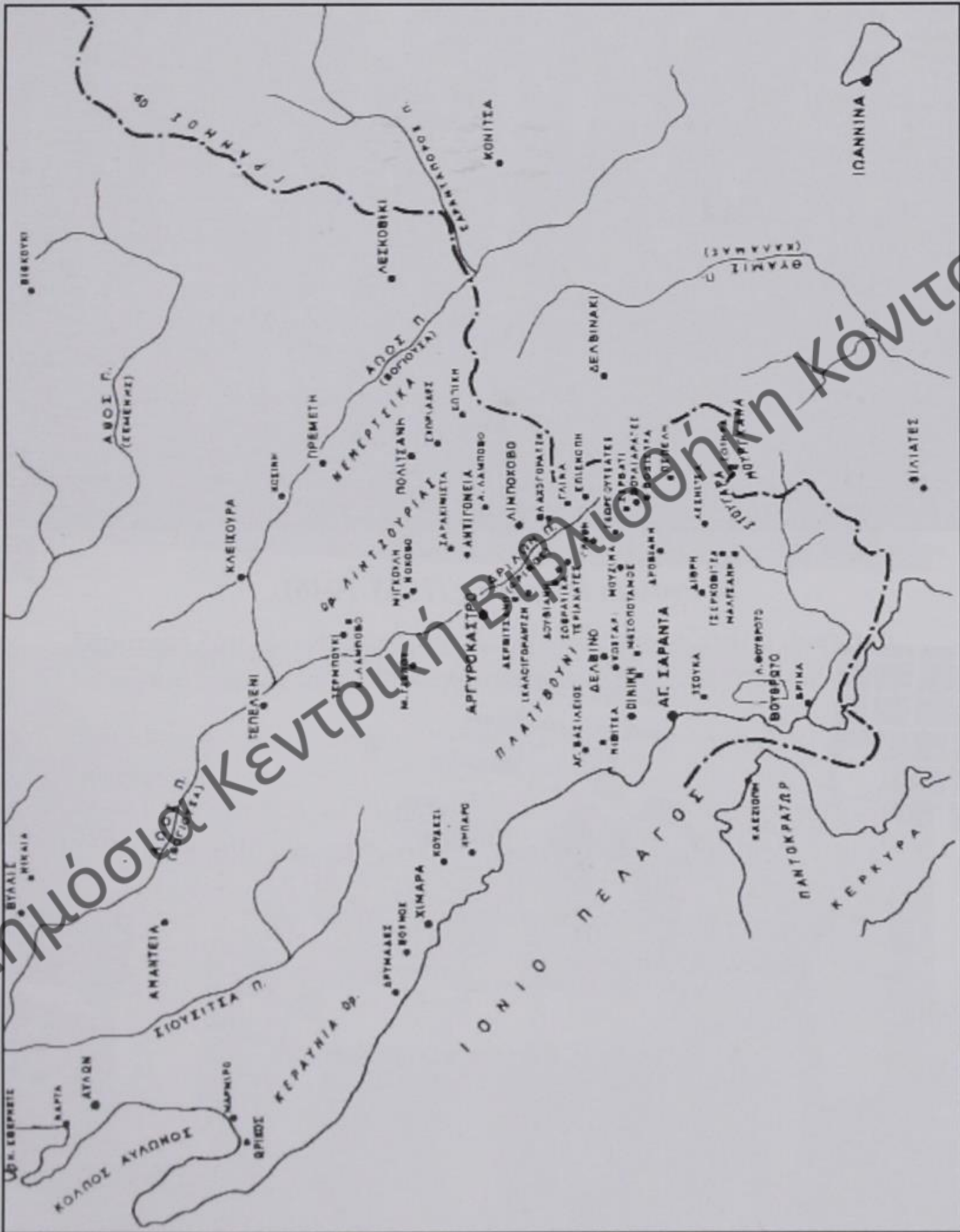
- Σκάρπας, Λουδοβίκος 85, 111-113, 117, 119, 121
 Σκέφερις, Γεώργιος 262
 Σκόδρα 131, 134, 136, 189, 226
 Σμήνετση 61
 Σόλα, Ούγκο 90, 93-95, 105-106
 Σουτερίκης, Γεώργιος 59
 Σπυρίδων, μητροπολίτης Ιωαννίνων 34, 37
 Σταμούλης, Δημήτριος 189
 Στίλα, Σ. 169
 Συνδιάσκεψη των Πρεσβευτών, Παρίσι 25
 Συνθήκη περί Μειονοτήτων, Σέβρες 23
 Συρακάτες 47, 68, 99
 Σχωριάδες 99, 101
 Σωπική 45, 60, 67, 101, 123
 Σωτήρα 45, 61, 67, 101-102
 Σωφράτικα 61, 103, 187, 198

 Ταμπάκης, υποπρόξενος 109
 Τεριαχάτες 45, 61, 67, 101, 103, 123
 Τζαφέρι, υπουργός 205
 Τίρανα 62, 113, 131, 150, 154, 189, 194, 199, 201
 Τσάκας, Σπυρίδων 109
 Τσαλδάρης, Παναγής 169-170, 193
 Τσαμαδός, Μιχαήλ 29

 Τσάτιστα 60, 101
 Τσερκοβίτσα 187
 Τσεχοσλοβακία 206

 Φαν Νόλι 21-22, 28, 161, 230
 Φιλιάτες 66
 Φιλιππαίος, Π. 34
 Φίσερ, αντιπρόσωπος 21, 23, 244, 255
 Φλωρεντία, πρωτόκολλο 25
 Φλώρινα 66
 Φόλκστοουν 213
 Φράσερι, Μεχντί 218, 220, 226, 229-230, 239, 241-242, 249-250
 Φραστάνη 61

 Χάλιου 187, 264
 Χάσκοβο 61, 103, 117
 Χερστ, Σέσιλ 239, 251, 254
 Χιμάρα 26, 48-49, 61, 69, 92, 200-201
 περιφέρεια 29, 45, 49, 179, 262, 265
 Χλωμός 45, 67, 101, 194
 Χολμς, επιτετραμμένος 106
 Χότζα 61, 264
 Χότζον, Ρ. 194, 221

Χάρτης των κοινοτήτων της Βόρειας Ηπείρου.

Το σχολείο Βόδριστας (1935-1936).

Σπουδαστές από τους Βουλιάρατες στα Ιωάννινα (1929).

Δημοτικό Σχολείο Αρδάσος Δελβίνου. Εικονίζεται ο δάσκαλος Σπύρος Σέκκας με τη Δημογεροντία και τους μαθητές (1936).

Το σχολείο Κοσοβίτσας.

*Δάσκαλοι της Δερβιτσάνης, με το γραμματέα του υποπροξενείου
Αργυροκάστρου Γ.Χ. Παπαδόπουλο (1932).*

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η άνθηση της ελληνικής παιδείας στην Ήπειρο στα χρόνια της ύστερης Τουρκοκρατίας έως και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα είναι μία πραγματικότητα αδιαμφισβήτητη το ίδιο και ο ζήλος των Ελλήνων για τα σχολεία τους, για την αριθμητική ανάπτυξη και τη συνεχή ποιοτική τους αναβάθμιση. Η ίδρυση όμως του αλβανικού κράτους και η παραχώρηση σ' αυτό ενός τμήματος της Ηπείρου, όπου κατοικούσε συμπαγής ελληνικός πληθυσμός, είναι το σημείο που σηματοδοτεί την απαρχή της σταδιακής αριθμητικής μείωσης των ελληνικών σχολείων. Παρά την έγκαιρη εκ μέρους της ελληνικής πλευράς διάγνωση του κινδύνου και την υπογραφή διμερών συμφωνιών που σε μεγάλο βαθμό εξασφάλιζαν τα εκπαιδευτικά δικαιώματα των Ελλήνων, θα έπρεπε να θεωρηθεί από τότε ακόμη αναμενόμενη η επιθυμία ενός νεότευκτου κράτους, όπως ήταν το αλβανικό, να στήσει από την αρχή ένα εκπαιδευτικό σύστημα που να ανταποκρίνεται στα εθνικά του ιδεώδη, να καλλιεργεί στη νέα γενιά την ιδέα της εθνικής ενότητας και συνέχειας και ταυτόχρονα να προωθεί, έμμεσα αλλά συστηματικά, την αφομοίωση των μειονοτήτων που είχαν παραμείνει εντός των συνόρων του. Έκτοτε, η ελληνική εκπαίδευση θα υποστεί ποικίλες πιέσεις και θα βρεθεί αντιμέτωπη με δυσεπίλυτα προβλήματα, πολύ δε περισσότερο με την αναπόδραστη συρρίκνωση του βορειοηπειρωτικού ελληνισμού.

